

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**İKİNCİ MEŞRUTİYET VE MİLLÎ MÜCADELE
YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ**

Bayram AYNA

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EYLÜL-2018**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**İKİNCİ MEŞRUTİYET VE MİLLÎ MÜCADELE
YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
JÜRİ : Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
JÜRİ : Doç. Dr. Ayhan DOĞAN
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇABUK**

Bayram AYNA

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EYLÜL-2018**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İKİNCİ MEŞRUTİYET VE MİLLÎ MÜCADELE
YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

DOKTORA TEZİ

Kod No :

Bu Tez ...../...../..... Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
BAŞKAN

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
ÜYE

Doç. Dr. Ayhan DOĞAN
ÜYE

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK
ÜYE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇABUK
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Bu çalışma.....tarafından desteklenmiştir.
Proje No:.....

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**İKİNCİ MEŞRUTİYET VE MİLLÎ MÜCADELE
YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ**

Bayram AYNA

Danışman : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Yıl : 2018, Sayfa: 217+XII

Jüri : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Başkan)
: Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Üye)
: Doç. Dr. Ayhan DOĞAN (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇABUK (Üye)

ÖZET

Ermeniler ve Kürtler, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yüzyıllarca barış içinde yaşadı. 19. yüzyıl başlarından itibaren başta Amerika, İngiltere, Fransız misyonerler ve Rus ajanların bozgunculuk faaliyetleri ile ülkenin iç barışı bozulmaya başladı. Misyonerler tarafından açılan okullar, hastaneler ve yardım cemiyetleri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlar arasında millî duygular harekete geçirilmeye başlandı. Söz konusu sömürgeci devletler, çıkarlarını elde etmek için Kürtleri ve Ermenileri kullanma yoluna gitti. Bu amaçla çok sayıda dernek ve cemiyetler kuruldu. Kendilerine vaat edilen bağımsızlık hayaline kapılarak, misyonerlerle her türlü iş birliğini yaptılar. Ermeniler kurdukları cemiyetler ve derneklerle başta Doğu Anadolu olmak üzere ülkenin dört bir yanında terör faaliyetlerinde bulundu.

1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması ile Ermeni sorunu uluslararası bir boyut kazandı. Anlaşmanın 61. maddesiyle Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı

bölgelerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri, Kürtlere karşı korumayı kabul etmişti. Bu anlaşma Kürt- Ermeni ilişkilerindeki bozulmaların temelini teşkil etmektedir.

1894-1895 Ermeni isyanları sırasında başta Rusya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine firar eden Ermeniler, 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile çıkarılan genel af ile geri döndüler. Dönen Ermeniler firar etmeden Kürtlere sattıkları arazileri haksız yere el konulduğunu bahane ederek tekrar talep ettiler. Kürt-Ermeni ilişkilerindeki sorunların başında arazi meselesi gelmekteydi. Bunun yanısıra asayiş olayları, hırsızlık, eşkıyalık faaliyetleri, kız kaçırma olayları vardı.

I. Dünya Savaşı yıllarında, Ermeni- Kürt ilişkileri daha da bozuldu. Ermeniler başta Ruslar olmak üzere tüm işgalci devletlerle işbirliği yaptılar. Ermeniler Rus ordusuna katılarak birlikte yaşadıkları Kürtleri katletmeye başladılar. Kürt aşiretlerinin bir kısmı Rus ajanlarının tesiriyle ya tarafsız kaldılar ya da bağımsız Kürt devleti kurma hayaline kapılarak Ruslarla işbirliği yaptılar. Fakat Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. I. Dünya Savaşı Kürtler ve Ermenileri arasındaki ilişkileri tamamen bozulmasına neden oldu.

Paris Barış Konferansı'nda başta Fransa, İngiltere, Amerika ve Rusya'nın bütün çabalarına rağmen Doğu Anadolu'da bir Kürt-Ermeni devleti kurulamadı. Ermenilerle aynı coğrafyada yaşayan ve nüfus olarak daha fazla olan Kürtler, Ermenilerin hâkimiyetine girerek kurulmaya çalışılan Kürt- Ermeni devleti fikrine destek vermediler. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de düşmana karşı, Türk kardeşleriyle birlikte mücadele eden Kürtler, sömürgecilerin planlarının amacına ulaşmamasında önemli rol oynadı.

Anahtar Kelimeler: Türk, Kürt, Ermeni, Osmanlı Devleti, Cemiyet, İsyan, Bağımsızlık

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

PhD THESIS

**KURDISH-ARMENIAN RELATIONS DURING
TO SECOND CONSTITUTIONAL AND
NATIONAL STRUGGLE PERIOD**

Bayram AYNA

Supervisor : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Year : 2018, Pages: 217+XII

Jury : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Chairperson)
: Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Member)
: Doç. Dr. Ayhan DOĞAN (Member)
: Asst. Prof. Dr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK (Member)
: Asst. Prof. Dr. Mustafa ÇABUK (Member)

Armenians and Kurdish were alive in peace for centuries in the domination of Ottoman State. From the beginning of the 19th century, the internal peace of the country began to deteriorate with the mischief activities of America, England, French missionaries and Russian agents. Through the schools, hospitals and charities opened by the missionaries, the national emotions began to be actuated among the elements constituting the Ottoman State. In other words, these colonial states went to the use of Kurds and Armenians to gain their aims. For this purpose, a large number of associations and societies were established. The independence promised to them has been fascinating and they have made every kind of business association with the missionaries. Armenians were involved in terrorist activities all over the country, mainly especially Eastern Anatolia, with the societies and associations they founded.

With the Berlin Treaty signed in 1878, the Armenian problem issue won an international dimension. With the 61st article of the agreement the Ottoman State accepted to protect reform the Armenians against the Kurds and to reform the territories where the Armenians lived. This agreement forms the basis of the deterioration of Kurdish-Armenian relations.

The Armenians who escaped to other European countries, especially Russia during the 1894-1895 Armenian outbreaks, returned to the general with the second of who had, mainly, with the general with the Second Constitution which was declared in 1908. The returning Armenians were demanded again that they sold the Kurds with deserting the charges that they were unjustly confiscated. At the beginning of the problems of the Kurdish-Armenian issue is the problem of land. In addition there were public order incidents, theft, bandit activities, kidnapping.

During the First World War, Armenian-Kurdish relations deteriorated further. Armenians cooperated with all invading states, especially the Russians. Armenians joined the Russians Army and began to kill Kurds they lived with. Some of the Kurdish tribes influenced by Russian agents either remained neutral or cooperated with the Russians in the dream of establishing an independent Kurdish state. However the big majority of the Kurdish tribes preferred the Ottoman State. The First World War caused the relations between the Kurds and Armenians to be completely destroyed.

At the Paris Peace Conference, a Kurdish-Armenian State was not established in Eastern Anatolia, all efforts of Britain, America, Russia and mainly France. The Kurds who live in the same geographical region as the Armenians and have more population, did not support the idea of the Kurdish-Armenian State trying to establish by domination of the Armenians. Kurds struggling with their Turkish brothers against the enemies in the First World War and National Struggle, played a major role in failure of reaching the aim of the plans of colonist.

Keywords: Turkish, Kurdish, Armenian, Ottoman State, Society, Rebellion, Independence

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yeni bir döneme girdi. Meşrutiyetle birlikte Ermeniler de yeni haklar elde ettiler. Çıkarılan umumi af ile daha önce Ermeni isyanlarına katılıp da yurt dışına çeşitli nedenlerle firar etmiş olanlar geri döndü. Kısa bir süre sonra Ermeniler, ayrılıkçı fikirleri savunan çok sayıda dernek kurdular. Ermenilere verilen yeni haklar, Kürt aşiretlerinde büyük bir endişeye yol açtı. Bu durumda Kürt-Ermeni ilişkilerinin daha da bozulmasına neden oldu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından Cumhuriyetin kurulduğu tarihe kadar Kürtler ve Ermeniler arasında başta arazi-mera ihtilafları, eşkıyalık, hırsızlık ve kız kaçırma olmak üzere birçok sosyal ve siyasî hadise meydana geldi.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine girmesi nedeniyle savaşlar ve anlaşmalar birbirini takip etti. Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkiler aynı bölgede yüzyıllarca yaşadıkları için daha eskilere dayanmaktaydı. XIX. Yüzyılın başlarından itibaren emperyalist devletlerin Ermeniler lehine olan politikaları nedeniyle Kürt-Ermeni ilişkileri bozulmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında da sömürgeci devletlerin bütün çabalarına rağmen Kürt-Ermeni ilişkileri düzelmedi. Sömürgeci devletlerin kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için kurmaya çalıştıkları Kürt-Ermeni devleti kurulamadı.

Araştırmada başta Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler olmak üzere salnameler, yabancı kaynaklar, hatıratlar, araştırma eserler, makaleler ve ansiklopediler gibi literatürden faydalanıldı. Osmanlı Arşivi'nde çalışmanın konusu döneme ait çok sayıda belge tespit edildi. Söz konusu belgeler, önemine binaen tek tek incelenerek analiz edilip çalışma da kullanıldı. Faydalanılan eserler arasında, dönemin misyonerleri ve konsolosluk çalışanlarının hatıratları önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Amerika'nın Türkiye'deki misyonerlik faaliyetlerinden sorumlu olan James Levi Barton'un Daybreak in Turkey adlı eseri, Esther-Thomas Mugerditchian'ın Kürtleşen Ermeniler adlı hatıratı ve Arsak Safrastian'ın hatıratı incelendi. Ayrıca I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda dört yıl görev yapan Rafael de Nogales'in anılarından ve Garo Sasuni tarafından yazılan Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy.'dan Günümüze Kadar Ermeni Kürt İlişkileri eserinden de faydalanıldı.

Altı bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Giriş, ikinci bölümünde konu ile ilgili daha önce yapılan araştırmalar, üçüncü bölümde Kürt ve Ermenilerin Kısa Tarihleri bulunmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde araştırmanın esasını oluşturan İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri, beşinci bölümde Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri, altıncı bölümde de araştırmanın Sonuç ve Tartışma kısmı bulunmaktadır.

Araştırmada Kürtler ve Ermeniler arasındaki siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkiler incelendi. Bu nedenle Osmanlı topraklarında açılan misyoner okullarının, Kürtler ve Ermeniler arasındaki zararlı propagandalarına ve yabancı konsolosluk görevlilerinin faaliyetlerine yer verildi. Rusların Kürt aşiretleri arasındaki faaliyetleri ile hem Ermenileri hem de Kürt aşiretlerini kendi çıkarları için nasıl kullandığı açıklandı. Amerikalıların, İngilizlerin, Fransızların ve Almanların ekonomik amaçlı kültürel yayılmacılığı konusundaki çalışmaları hakkında detaylı bilgiler verildi. Millî Mücadele yıllarında, işgalci devletlerle iş birliği yaparak Doğu Anadolu'da bir Kürt-Ermeni devleti kurmak için ayrılıkçı Kürtlerin ve Ermenilerin yaptığı faaliyetler açıklandı.

Ayrıca bir Kürt-Ermeni devletine karşı çıkararak Millî Mücadele safında yer alan Kürt aşiretlerinin faaliyetleri de ifade edildi.

Çalışmamın tüm aşamalarında her türlü desteği veren ve danışmanlığımı yürüten çok değerli hocam Prof. Dr. Ahmet EYİCİL' e teşekkür ederim

Bayram AYNA
Kahramanmaraş-2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
TABLolar LİSTESİ	XII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Kapsamı	1
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
1.4. Araştırmanın Problematiği	2
2. KONU İLE İLGİLİ DAHA ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	4
3. İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR KÜRT VE ERMENİLERİN KISA TARİHLERİ.. 5	
3.1. Kürtlerin Kökenleri ve Kısa Tarihleri	5
3.1.1. Kürtlerin Yaşadıkları Coğrafya.....	9
3.2. Ermenilerin Kökenleri ve Kısa Tarihleri.....	10
3.2.1. Ermenilerin Yaşadıkları Coğrafya	12
3.3. İkinci Meşrutiyet'e Kadar Kürt-Ermeni İlişkileri	12
3.3.1. 1908 Öncesi Kürtlerle Ermenilerin Yaşadıkları Bölgeler ve Demografik Yapısı.....	13
3.3.2. Kürtlerle Ermenilerin Siyasi Durumları.....	14
3.4. XIX. Yüzyılda Rusya, İngiltere, Fransa ve Amerika'nın Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Faaliyetleri	15
3.4.1. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı Yıllarında Kürtler ve Ermeniler	15
3.4.2 Bedirhan Bey'in 1847 İsyanı	17
3.4.3. 1853-1856 Kırım Savaşı Yıllarında Rusların Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Politikaları	18
3.4.4. Kırım Savaşı Yıllarında Yezdanşir İsyanı.....	19
3.5. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Kürt-Ermeni İlişkileri	20
3.6. 1880 Şeyh Ubeydullah İsyanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri.....	25
3.7. İngiliz Sömürgeciliği ve Kürt-Ermeni İlişkileri	29
3.8. Fransız Sömürgeciliği ve Kürt-Ermeni İlişkileri.....	30
3.9. Amerikan Sömürgeciliği ve Kürt-Ermeni İlişkileri	31
3.9.1. Amerikan Board'ın Yürüttüğü Misyonerlik Faaliyetleri.....	32
3.10. Hamidiye Alayları ve Kürt-Ermeni İlişkileri	33

3. 11. Birinci Sason İsyanı (Taleri Olayları).....	37
3.12. 1890- 1908 Ermeni İsyancıları ve Kürt-Ermeni İlişkisi.....	39
4. İKİNCİ MEŞRUTİYET VE I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1908-1918)	43
4.1. İkinci Meşrutiyet'in İlanının Kürt ve Ermeniler Üzerindeki Etkileri.....	43
4.1.1. İttihat Terakki Cemiyeti ve Kürt-Ermeni İlişkileri.....	44
4.1.2. Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa Ve Kürt-Ermeni İlişkileri	46
4.1.3. Kürt Teavün Cemiyeti ve Kürt-Ermeni İlişkileri	47
4.1.4. Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Kürt-Ermeni İlişkilerinde Temel Sorunlar	51
4.1.4.1. Kürtlerde Aşiret Yapısı	51
4.1.4.2. Köy, Arazi ve Mera İhtilafları.....	52
4.1.4.3. Ermeniler ile Kürtler Arasındaki Asayiş Olayları ve Alınan Tedbirler	59
4.1.4.4. Papaz Rafael Efendi Olayı	61
4.1.4.5. Said-i Kürdî' nin Ermeni Olaylarına Karşı Kürtleri Silahlandırmaya Çalışması.....	63
4.1.4.6. Kürtlerle Ermeniler Arasındaki Evlilik Olaylarına Bir Örnek	63
4.1.5. Lütfü Fikri Bey'in Dersim Ziyareti.....	64
4.1.6. Kürtlerle Ermeniler Arasındaki Eşkîyalık Olayları.....	65
4.1.7. Ermenilerin Kürt Eşkîyaları Hakkındaki İddiaları	66
4.1.8. Ermeni İddialarına Dâhiliye Nezareti'nce Verilen Cevaplar	68
4.1.9. Rus Gazete Muhabiri Möşyo Bereh Rovesky'nin Doğu Anadolu Seyahatinin Kürt-Ermeni İlişkileri Üzerindeki Etkisi	69
4.1.10. Kürt Musa Bey ve Kürt-Ermeni İlişkileri	74
4.1.10.1. Kürt Musa Bey Hakkındaki Amerikan ve İngiliz Misyonerlerinin İddiaları ...	74
4.1.10.2. Kürt Musa Bey'in Medine'ye Sürgüne Gönderilmesi	75
4.1.10.3. Kürt Musa Bey'in Sürgünden Dönüşü ve Ermeni İddiaları	76
4.1.10.4. Kürt Musa Bey'in Muş'taki Faaliyetleri ve Hükümet Tarafından Takibi.....	77
4.1.10.5. Musa Bey'in Hakkındaki Takibatın Kaldırılarak Affedilmesi.....	83
4.1.11. Kürt-Ermeni İlişkileri Açısından Bitlis İsyanı	86
4.1.11.1. Bitlis İsyanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Rusya'nın Etkisi	86
4.1.11.2. Bitlis İsyanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri.....	89
4.2. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri	93
4.2.1. Savaş Öncesinde Kürtlerin ve Ermenilerin Durumları.....	93
4.2.2. Ermeniler.....	95
4.2.3. Kürtler	97
4.2.4. 1915 Van Ermeni İsyanı ve Kürtler	99

4.2.4.1. Van’da Rus Kontrolünde Ermeni İdaresi	105
4.2.4.2. Van’ın Osmanlılar Tarafından Geri Alınması.....	107
4.2.5. Bitlis ve Muş’ta Ermeni Mezalimi ve Kürt-Ermeni İlişkileri	108
4.2.5.1. Bitlis’in Kurtuluşu ve Erzincan Mütarekesi.....	111
4.2.5.2. Sivas Ermeni Olayları ve Kürtler	113
4.2.5.3. Mamûretülaziz Ermeni Olayları ve Kürtler	115
4.2.6. Amerikan Misyonerlerinin Kürtler ve Ermeniler üzerindeki Propaganda Faaliyetleri ve Ali Gakko Olayı	116
4.2.7. Erzurum’da Ermeni Olayları ve Kürtler.....	118
4.2.8. Diyarbakır Ermeni Olayları ve Kürtler	120
4.2.8.1. Vali Mehmet Reşit Bey ve Kürt-Ermeni İlişkileri	123
4.2.9. Dersim İsyanlarında Kürt-Ermeni İlişkileri	125
4.3. Ermeni Tehciri ve Kürt-Ermeni İlişkileri.....	128
4.3.1. Abdurrezzak Bedirhan’ın Kürt-Ermeni Birlikteliğini Sağlama Çalışmaları	131
4.3.2. Simko İsmail Ağa’nın Faaliyetleri ve Kürt-Ermeni İlişkileri	135
4.3.3. General Antranik’in Katliamları ve Kürtler	137
4.4. Sömürgeciliğin Kürt-Ermeni İlişkileri Üzerindeki Etkileri.....	140
4.4.1. Misyonerlik Faaliyetleri.....	140
4.4.2. Osmanlı Devleti Üzerinde Alman Nüfuzu ve Misyonerlik.....	141
4.4.3. İngiltere’nin Kürt ve Ermeni Politikaları ve Misyonerlik Faaliyetleri.....	144
4.4.3.1. Ermeniler.....	144
4.4.3.2. Kürtler	145
4.4.4. Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri ve Kürt-Ermeni İlişkisi	145
4.4.4.1. Amerikan Board’ın Yürüttüğü Misyonerlik Faaliyetleri.....	145
4.4.4.2. Yakın Doğu Yardım Örgütü (Near East Relief).....	146
4.4.5. Fransa’nın Misyonerlik Faaliyetleri ve Kürt- Ermeni İlişkisi	148
5. MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	151
5.1. Mondros Mütarekesi’nde Kürtler ve Ermeniler	151
5.2. Mondros Mütarekesinden Sonra İngiltere’nin Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Politikaları	153
5.2.1. Kürtlerin Bağımsızlığı.....	154
5.2.2. Kürt-Ermeni İlişkileri Açısından İngiliz Ajanı Binbaşı Noel’in Faaliyetleri.....	156
5.3. Millî Mücadele Yıllarında Fransız İşgali ve Kürt- Ermeni İlişkileri.....	162
5.3.1. Urfa’nın İşgali ve Kürt-Ermeni İlişkileri	164
5.3.2. Fransızların Antep’i İşgali ve Kürt- Ermeni İlişkileri	165

5.3.3. Fransızların Maraş'ı işgali ve Kürt -Ermeni İlişkileri	166
5.4. Paris Barış Konferansı'nda Kürt-Ermeni İlişkileri.....	168
5.4.1. Bogos Nubar'ın Paris Barış Konferansı'ndaki Faaliyetleri.....	168
5.4.1.1. Paris Barış Konferansı'na Karşı Osmanlı Hükümeti'nin Tutumu	171
5.4.1.2. Kürt Şerif Paşa'nın Paris Barış Konferansı'ndaki Faaliyetleri	172
5.4.1.3. Kürt Şerif Paşa ve Bogos Nubar'ın Anlaşmasına Kürtlerin ve Ermenilerin Tepkileri	176
5.5. Kürt Teali Cemiyeti'nin Kürtçülük Faaliyetleri ve Ermenilerle İlişkisi	180
5.6. Sevr Anlaşması ve Sonrasında Kürtler ve Ermeniler	185
5.6.1. Kürtler	185
5.6.2. Ermeniler.....	187
5.7. Koçgiri İsyanı.....	188
5.7.1. İsyan Öncesi Gelişmeler ve Sebepleri.....	188
5.7.2. İsyanın Başlaması.....	194
5.7.3. İsyanın Bastırılması ve Değerlendirme	197
6. SONUÇ VE TARTIŞMA.....	199
KAYNAKLAR	202
ÖZ GEÇMİŞ.....	218

KISALTMALAR LİSTESİ

ABCFM	American Board of Comissioners for Foreign Missions
age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
A. MKT. MHM.	Anadolu Mektubî Mühimme Evrakı
BAO.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	Babıali Evrak Odası
DH. H.	H. Dâhiliye Hukuk Kalemî Evrakı
DH. KMS.	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Evrakı
DH. EUM.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrakı
DH. EUM. AYŞ.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı
DH. MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî
DH. SYS.	Dâhiliye Siyasî Kısım Evrakı
DH. ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
HR. SYS.	Hariciye Siyasî Kısım Evrakı
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
S	Sayı
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu

TABLULAR LİSTESİ

Tablolar	Sayfa
Tablo 4.1. 1914 Yılı Nüfus Dağılımı.....	94.
Tablo 4.2. 1890 yılında Vital Cuinet'e göre Van şehrinin Nüfus Yapısı.....	98-99.

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bir devleti meydana getiren ana unsur ile diğer unsurların bir arada uyum içinde yaşaması, o devletin devamlılığı için esastır. Aynı coğrafyada yaşayan unsurlar yüzyıllarca birlikte yaşadıklarından dolayı, aralarında kültürel bağlar oluşmakta ve karşılıklı etkileşim meydana gelmektedir. Bu etkileşimde inançlar, yaşam tarzları, mensup oldukları milliyet önemli bir yer tutmaktadır.

Yakınçağa gelinceye kadar kurulan imparatorluklar, hükmettikleri coğrafyanın büyüklüğü ve etnik yapısı oranında çeşitli unsurlardan meydana gelmekteydi. Bir anlamda Fransız İhtilâli'ne kadar olan süreçte, büyük devletler çok uluslu bir yapıya sahipti. Bu yapı milliyetçilik akımı ile sarsılmaya başlayınca, çok uluslu devletler dağılma sürecine girdi. Osmanlı Devleti de çok uluslu devletlerden biriydi. Milliyetçilik akımlarından etkilenen ve çok toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti'ydi. Bu durum, çalışmamız açısından önemli bir yer teşkil etmektedir.

Çalışmamızın amacı, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı içindeki Kürtlerle Ermenilerin münasebetleridir. Müslüman unsur olan Kürtler, devletin aslî unsuru olan Türklerle aynı inanca ve kültürel değerlere sahipti. Ermeniler, Hristiyan olup yaşayışları ve kültürel değerleri Türkler ve Kürtler den çok farklı idi. Her ne kadar da millet-i sadıka olarak tanımlanmışlarsa da, Osmanlı'nın son zamanlarında sadakatlerinin hiç olmadığı açıkça görüldü. Kürt-Ermeni ilişkilerindeki bozulmalar, misyonerlerin Türk ülkesinde faaliyet göstermesiyle başladı. Çalışmamızda, aynı coğrafyada yaşayan Kürtlere ve Ermenilere ya ayrı ayrı ya da ortak bir Kürt-Ermeni devleti kurdurulması için emperyalistlerce yapılan faaliyetler incelendi.

Ayrıca bu çalışmada Kürt-Ermeni birlikteliğini sağlamak için, Kürtler ve Ermeniler tarafından kurulan dernek ve cemiyetlerin faaliyetlerinin neler olduğu ortaya çıkarıldı. Doğu Anadolu yaşayan Kürtlerle Ermenilerin arasındaki siyasî propagandalar, arazi ve mera meseleleri, hırsızlık olayları, asayiş olayları üzerinde duruldu. Rusların, İngilizlerin, Fransızların ve Amerikalıların açtıkları konsolosluklar vasıtasıyla Kürt-Ermeni münasebetleri üzerinde ne gibi tesirleri olduğu açıklandı. Avrupalı emperyalistlerin Ermenilerin himayesinde Kürtlerin yer aldığı bir Kürt-Ermeni devleti kurmak için yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi verildi. Başta doğu vilayetleri olmak üzere, Türklerin, Kürtlerin ve Ermenilerin meskûn oldukları yerlerde, nüfus yapısını Ermeniler lehine değiştirmek için yapılan toplu katliamlar incelendi. Misyonerlerin, Kürtlerin Türklerin yanında yer alıp gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse Millî Mücadele yıllarında vatan savunmasına katılmasını önlemek için Kürt aşiretleri arasında ne gibi zararlı faaliyetlerde buldukları konusunda bilgiler verildi.

Araştırmada II. Meşrutiyet yılları ve Millî Mücadele döneminde, Kürt-Ermeni birlikteliğinin niçin gerçekleştirilemediği objektif bir şekilde araştırılarak incelendi. Kürt-Ermeni devletinin kurulamayacağının anlaşılması üzerine, İngiltere himayesi altında sözde bağımsız bir Kürt devleti kurdurulması için yapılan siyasî faaliyetler ve Kürtlerin neden buna destek vermedikleri araştırıldı.

1.2. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmanın kapsamını, II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele yıllarındaki Kürtlerle Ermeniler arasındaki siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkiler oluşturmaktadır.

Çalışmamızda, II. Meşrutiyetin ilanından sonra oluşan hürriyet ortamında, başta Rusya, Amerika, Fransa ve İngiltere'nin Ermenilerle Kürtler arasındaki siyasî amaçlı misyonerlik faaliyetleri, Kürt aşiretleri üzerinde yapılan propagandalar, bunların amaçları kurulan zararlı dernek ve cemiyetlerin siyasî faaliyetleri tarihsel süreç içinde incelendi.

Osmanlı Devleti'nin yıkılış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde batılı emperyalistlerin Anadolu'da Türk varlığını ortadan kaldırmak için yaptıkları çalışmalar ve kullandıkları unsurlar üzerindeki etkiler ayrıntılı bir şekilde araştırıldı. Bu amaçla başta Doğu Anadolu'da yapılan siyasî faaliyetlerin Kürtler ve Ermeniler üzerindeki etkileri ve Kürtlerin tepkileri, Ermenilerin Kürtlere yaptıkları mezalimler araştırıldı.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma öncelikle arşiv belgelerinin incelenmesi esasına dayalıdır. Konu araştırılırken arşiv belgeleri incelenerek tenkit yöntemi uygulandı. Bunun yanısıra çalışmanın konusunu teşkil eden döneme ait yabancı misyonerlerin, konsolosluk görevlilerinin yazdıkları hatıratlar, yabancı seyyahların eserleri ile raporları, Türk devlet adamlarının hatıratları, dönemin gazeteleri, dergileri, Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerideleri, salnameler, bu konuda yazılmış yerli ya da yabancı araştırma inceleme eserler, makale ve tezler incelendi.

Çalışma hazırlanırken arşiv belgeleri, dönemin kaynakları ve bu konuda yapılmış çalışmalar karşılaştırılarak doğru bilgilere ulaşılmaya çalışıldı. Misyonerlerin ya da yabancı konsolosluk görevlilerin raporlarıyla hatıratlarındaki iddialar, arşiv belgeleriyle, Türk devlet adamlarının hatıratları ve döneme kaynaklık eden diğer eserler arasında, tenkide dayalı karşılıklı mukayese yapılması yöntemi uygulandı.

1.4. Araştırmanın Problematığı

Araştırmanın deneysel alanı ile teorik alanı arasındaki bağlantıya problematik denir. Bir araştırma problematığının yapılandırılmasında bir teoriye başvuru olarak problematik oluşturulmalıdır. Oluşturulan problem bir plan dâhilinde, sistemli belirli bir hiyerarşiye dayalı olarak çözümlenmelidir. Problematığın çözümü toplumsal faydayı esas olarak bir takım olgu ve olayların çözümlenmesini, bunu yaparken de bir çerçevenin çizilmesini gerektirir.

Her bilimsel araştırmanın mutlaka bir problematik temeli olmalıdır. Tarih araştırmalarında da bu durum zorunludur. Tarih bilimi ile ilgili araştırmalar yapılırken, her bilimde dalında olduğu gibi uyulması gereken birtakım kurallar vardır. Bunlar yapılırken incelenen döneme ait koşullar göz önünde bulundurularak mutlak surette objektif bir bakışla değerlendirilmelidir.

İnsanlar tarafından meydana getirilen tarihî olayların her birinde genel ve özel etkenler söz konusudur. Genel etkenler, her olayda göz önünde bulundurulması gereken hususlardır. Özel etkenlere gelince bunlar olaydan olaya değişen şartlardır. İyi bir tarihçinin görevi, bunların her ikisine birden gerekli önemi vererek inceleme yapmaktır. Tarihçi, incelediği toplumla o toplumun içinde bulunduğu mekân arasındaki bağlantıyı da hiçbir zaman gözden kaçırmamak mecburiyetindedir. Mekândan soyutlanmış bir toplum düşünülmemeyeceği gibi böyle bir tarih yazılması da düşünülemez.¹

Araştırma Yakın Çağ Tarihi içindeki Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde, Türklerden sonra nüfus çoğunluğunu teşkil eden Kürtler ve Ermenilerin kullanılarak, Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için yaptığı

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usûl, İstanbul 1998, s.3-4.

siyasî faaliyetleri konu almaktadır. Bu nedenle tarihi süreç içinde, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin çıkardıkları isyanlar ve savaşlar devam ederken, bu olayların cereyan ettiği doğu ve güneydoğu bölgesinde, Kürtler ve Ermeniler arasında ilişkilerle ilgili 1908-1923 arası döneme ait bir çalışma yapılmadığı tespit edildi.

Araştırılan dönem içinde, Kürtlerle Ermeniler arasındaki siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkiler ve bu ilişkiler üzerindeki etkenlerde dikkate alınarak bu problematiğin çözümlenmesine çalışıldı.

Osmanlı Devleti'nin etnik unsurlarını kullanarak parçalamaya çalışan devletler, hedeflerine Millî Mücadele sayesinde tam olarak ulaşamadı. Doğu Anadolu'daki Ermenilerin büyük çoğunluğu, Güney Kafkasya kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ne göç etti. Böylelikle Avrupalılar Ermeni kozunu kaybetti. Fakat diğer unsur olan Kürt kozunu etkili olarak kullanmaya devam etmektedirler. Kürtler uzun zaman Bizans ve İranlıların hâkimiyetinde yaşadılar. Yaklaşık bin yıldır aynı coğrafyada birlikte yaşayan dinî ve kültürel değerleri arasında çok fark olmayan Türkler ve Kürtler arasında nifak tohumları Avrupalı devletler tarafından bilinçli olarak atıldı. Bütün bunlar Anadolu'da Türk varlığını yok etmeye yönelik planlı faaliyetlerdi. Çalışmamızda gerek Birinci Dünya Savaşı'nda gerekse Millî Mücadele döneminde, Kürtlerin bir gurup isyancı dışında neredeyse tamamına yakınının Ermenilerin ve Avrupalıların oyununa gelmeyip Türklerle birlikte işgaller karşısında düşmana karşı verdikleri mücadeleler anlatıldı. Türklerin ve Kürtlerin, bu vatanın aslî unsuru olduklarının ve tarih boyunca kader birliği yaptıklarının ispatı yapılmaya çalışıldı.

2. KONU İLE İLGİLİ DAHA ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri isimli çalışmamızla ilgili, doğrudan yapılan bir çalışma bulunmamaktadır. Konuyla bağlantılı çalışmalar aşağıda belirtilmiştir.

Ermeni yazar Garo Sasuni tarafından yazılan “Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt ilişkileri” kitabı,

Ermeni yazar Hagop Şahbazyan tarafından yazılan, “Kürt- Ermeni Tarihi” tarihi, Brad Denis tarafından hazırlanan Yüksek Lisans Tezi, “Kurdish-Armenian Relations In The Late Ottoman Empire Power Structures And Interactive Behavior”,

Özlem Güneş tarafından hazırlanan Yüksek Lisans Tezi, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri”, Yıldız Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Uluslararası İlişkiler Bölümü / Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı / Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı

Melek Sarı Güven tarafından hazırlanan Doktora Tezi “Kürt -Ermeni İlişkileri (1828-1908)”, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih Ana Bilim Dalı

Ayhan Işık tarafından hazırlanan Yüksek Lisans Tezi, “Kürdish And Armenian Relations In The Ottoman Kürdish Press (1898-1914)”, İstanbul Bilgi Üniversitesi,

Yukarıda belirtilen çalışmalar incelendiğinde, II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri ile ilgili olarak aynı adla ve bu dönemi kapsayan bir çalışma mevcut değildir. Bu nedenle 1908-1923 arası dönemdeki Kürt-Ermeni ilişkileri konusunda, var olan bir eksiği gidermek veya tamamlamak için bu araştırma konusu seçildi. Çalışılan doktora tezi ile araştırmacılara ve okuyuculara faydalı olmak hedeflendi. Araştırmanın eğitimcilere faydalı olacağı gibi, bundan sonraki süreçte Yakın Çağ Tarihi alanında yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR KÜRT VE ERMENİLERİN KISA TARİHLERİ

3.1. Kürtlerin Kökenleri ve Kısa Tarihleri

Kürtlerin kökenleri ile ilgili araştırmalar, XIX. yüzyıldan sonra başladı. Yapılan araştırmalarda birçok görüş ortaya atıldı. Araştırmaların sayısının çokluğunun ortaya atılan tezlere de yansması, Kürtlerin kökeninin tam olarak tespiti konusunda zorluklara neden oldu. Bu nedenle Kürtlerin kökeni de, birçok kavime dayandırıldı. Yapılan araştırmalarda Kürtlerin kökeninin Medler'e, Urartulara, Araplara ve Orta Asya'ya dayandığı iddia edildi.

Kürtlerin soyları hakkında efsaneler mevcuttu. Bu efsanelerden birine göre, İran hükümdar sülalesinden Pişdadiyan sultanlarının beşincisi Cemşid'den sonra İran ve Turan saltanatına geçen, dünyanın büyük bir kısmına hükmeden Dahhâk-ı Mârân zalim bir hükümdardı. Zalimliğine binaen, “Şeddâd” olarak bilinmekteydi. Dahhâk'ın zulmünden kaçarak dağlara sığınıp çoğalan insanlar, Kürt olarak adlandırıldı. Yerleşim yerlerinden uzak dağlarda yaşadıkları için, bir süre sonra kendileri arasında yeni bir dil gelişti. Ormanlarda ve dağlarda yaşayan bu Kürt kabilelerinden bazıları zenginleşince, ovalara yerleşerek yerleşik hayata geçti. Başka bir rivayete göre, Dahhâk'ın zulmünden kaçan bu taife aşırı cesaretlerinden dolayı Kürt olarak anıldı.²

Minorsky'nin Kürtlerin kökenleri hakkında ileri sürdüğü görüşe göre, Kürtlerin İran kavimlerinden sayılması ırkî olmaktan çok dil ve tarih verilerine dayanmaktaydı. Bunların fiziki özellikleri, yer yer değişmekteydi. Muhtemelen doğudan batıya doğru yayıldılar. Kürtler bilinen merkezlere yerleşmeden önce, buralarda isimleri kendilerine benzeyen (Kardu) fakat başka soydan olan bir kavim yaşadı. Bunlar da İran kökenli Kürtlere karıştı.³

M.Ö. VII. yüzyıldan sonra, Karduililerin yurtlarından bahsedilmekteydi. Karduililerin yurtları Van Gölü'nün güneyi, Büyük Zap nehrinin yataklarıyla Dicle nehrinin kıyısında yer almaktaydı. Karduililerin ülkesi eski zamanlarda “Kurdçikh” olarak bilinmekteydi. Bu kelime Ermenice'de Ermeni Kürdistan'ı⁴ anlamına gelmekteydi. Karduililerin kuzeyinde Vaspurakan, güneyinde Asur ve doğusunda Ermeniler yer almaktaydı. Batısında “Mug”, bugünkü Muş bulunmaktaydı.⁵

Kürtlerin kökeninin Karduklar- Kartveller- Kürtler şeklinde olduğu yönünde müsteşriklerin iddiaları vardı. Basil Nikitine bu iddiaların, tarih ve coğrafya desteğinden yoksun köken bilimcilerin yorumuna dayandığını ifade etti. Kardu ve Kürt kelimeleri arasındaki benzerlikten yola çıkarak, bunların Kürtlerin ataları olduğunu iddia etmek doğru değildi. Minorsky, bu benzerliğin derin araştırmalar yapılarak ispatlanması görüşündeydi.⁶

Wadie Jwadeh, Kürtlerin İran dillerinden birini konuştuğunun doğruluğunu kabul etmekte fakat İran kökenli olduğunu kesin olarak reddetmekteydi. Kürtlerin

² Şerefhan Bitlisi, Şerefname, C.I, İstanbul 2013, s. 63.

³ Vladimir Minorsky, Kürtler, Köln 1988, s.3.

⁴ Bu çalışmada kullanılan Kürdistan tabiri hiçbir şekilde siyasî ya da başka amaçlar için kullanılmadı. Sadece Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadıkları bölgeyi ifade etmek maksadıyla coğrafi bir terim olarak kullanıldı.

⁵ Muhammet Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, İstanbul 2015, s.29-30.

⁶ Basil Nikitine, Kürtler, İstanbul 2015, s.46.

yaşadıkları coğrafyanın tarihin ilk zamanlarından beri istilalara savaşlara ve göçlere sahne olduğu, bu nedenle de dillerinin İran tesirinde olduğunu belirtti. Kürtlerin yaşadıkları coğrafyanın ilk sakinleri, Zagrosların ve Doğu Toroslarının eski yerli ırklarıydı. Zagros Dağlarında yaşayan halklar, Gutiler, Lulular ve Kasilerdi. Tüm bu halklar, Elamlılarla akrabaydı. Doğu Toroslara yerleşen ilk halk olan Hurrilerin, Elam grubundan olduğu farz edilmekteydi.⁷ Kürtçülere destek veren bazı yabancı bilim adamları ve siyasal Kürtçü yazarların temel hedefi, Kürt adı verilen grupları Hint-Avrupalı milletler arasında göstermekti. Bu hedefe ulaşmak için bütün stratejilerini, iddialarını doğrulamak üzere kurguluyorlardı.⁸

M.Ö. 1900–1800'lerde, Süleymaniye şehri yakınlarında yaşayan Lullu Kralına ait bir kitabede, Guttia adında bir halktan bahsedilmekteydi. Asurlu Tıglat Plaser döneminde yazılmış iki tableten birinde Kutu, değerinde Kurtie kelimelerine rastlanıldı. Genel kanaate göre Gutiler, Kafkasya'nın kuzeyinden Ön Asya'ya gelmiş Kuzey Asya kavmiydi. Medler, İskitler ve birçok Ön Asyalı kavim gibi Gutiler de geriye tarihi bir miras ve bilinen bir dil bırakmadan tarih sahnesinden silinerek kaybolup gittiler.⁹

Kürtlerin yaşadığı Ön Asya ve Mezopotamya bölgesindeki Türk varlığı çok eskilere dayanmaktaydı. Türklerin Mezopotamya, Anadolu ve Ortadoğu'yu yurt tutmaları 1071'den çok önceki zamanlarda meydana geldi. Fakat ülkemizde Anadolu'daki Türk varlığı, Selçuklulardan sonraki dönem olarak bilinmekteydi. Milattan önceki dönem içerisinde hem Türk hem de diğer Asyalı kavimler zaman zaman batıya göç etti. Asyalı toplulukların batıya geçişleri, Hazar Denizi'nin güneyi İran üzerinden veya Hazar Denizi'nin kuzeyinden gerçekleşti. İran'a gelip yerleşen Asyalı kavimler içerisinde Elam, Kardü, Med, Part, İskit, Kimmer, Sümer ve Hurrileri sayabiliriz. İskit, Kimmer ve Sümerlerin Türk kökenli oldukları dünyadaki tüm tarihçiler tarafından kabul gördü.¹⁰

Asya'nın Sibirya bölgesine yakın Moğolistan'ın kuzey batısında Baykal Gölü ve Altay Dağları bölgesinde Yenisey Irmağı yakınında bulunan bir anıtta Kürtlerin kökenlerinden bahsetmekteydi. Tannu-Tuva Özerk Muhtar Türk Cumhuriyeti içinde kalan bu alanda, Kürtler tarafından bir İlhanlık veya bilinen ilk Kürt beyliğinin izlerine rastlanıldı.¹¹ Bu bölgede Altı- Oğuzlara komşu olarak İlhanlık kurmuş olan Kürt adlı Türk (Saka) boyundan mezar taşı anıtı kaldı. VII. yüzyıl ortalarında kuzeyde Türklere komşu olan Kürtlerin, dillerinin öz Türkçe ve yazılarının da Göktürklerinkinden daha eski bir oyma yazı Yenisey Yazıtları'nın en büyüğü olan Elegeş Yazıtı'ydı.¹²

Yenisey Kürtleri, Elegeş Yazıtı'nı kendi hükümdarları için mezar anıtı olarak dikti. Elegeş Yazıtı'nın 8. satırında şu sözler yazılıydı: “(Men) Kürt El-Kan Alp-Urangu, altunlug keşigim bantım belde; el'im, Tokuz-kırk yaşım.” 14 yüzyıllık bu Türkçe cümleleri, günümüz Türkçesine şu şekilde aktarıldı: “(Ben) Kürt İl-hanı (hükümdarı) Alp-Urangu'yum, altından yapılmış okluğumu bağladım belime; Milletim ben 49 yaşında öldüm.”¹³ Bu kayıt bize Kürtlerin bu dönemde Türkistan'da yaşayıp, bir devlet kurduklarını, dillerinin Türkçe olduğunu ve devletin yapısının Türk düşüncesine göre şekillenmiş olduğunu göstermekte idi.¹⁴

⁷ Wadie Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, İstanbul 2016, s. 38-39.

⁸ Ömer Özüyılmaz, Gurmanc Ve Kürtlerin Kökenleri, İstanbul 2010, s. 14.

⁹ Özüyılmaz, age., s. 21.

¹⁰ Özüyılmaz, age., s. 146.

¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, Kürtlerin Türklüğü, Ankara 1968, s. 251.

¹² Fahrettin Kırzioğlu, Kürtler I. Bölüm Tarih Bakımından Kürtlerin Türklüğü, Ankara 1964, s. 12.

¹³ Şükrü Kaya Seferoğlu, Anadolu'nun İlk Sakinleri Kürtler, Ankara 1982, s.8.

¹⁴ Özüyılmaz, age., s. 190.

Doğu Buhara'da bulunan Herat Çayı'nın sol yamacında, Ölenk-Neşin diye bilinen mevkiinin yanında Kürt-Neşin yani Kürt Konağı vardı. Nitekim İran Horasanı, Afganistan ve Türkistan'da adı Kürt olan birçok yaylak, kışlak ve köy adları mevcuttu. Macar birliğine dâhil, yedi Macar boyu arasında Kürt adlı bir boyun varlığı da görülmekteydi.¹⁵ Laszlo Rasonyi, Macarların vaktiyle Göktürk federasyonuna bağlı olduğunu ifade etti. Aynı zamanda Macar-Kürt boyunun, Yenisey Türk Yazıtları'nda gösterilen Türk konfederasyonuna bağlı Kürt kavminin kalıntısı olduğunu da aktarmaktaydı. Rasonyi, Macarları oluşturan Türk kökünden gelen oymakları sayarken Kürtleri de bu sayıya dâhil etti. Macar sanatında, Yenisey çevresinin etkileri görüldü.¹⁶

Dicle Irmağı boyunca Türkiye, İran, Irak ve Suriye topraklarında yaşayan Kürtler, Karduk/Kortuk ve Kürtler adı ile tanınmaktaydı. Kürt kelimesi sadece Türk dili ile izah edilebildi. İran dillerinden ve onun mensubu olduğu Aryani veya Hint-Avrupa dillerinde Kürt ya da buna benzeyen bir adla ilgili hiçbir topluluk bulunmuyordu. Dicle Türklerinin diğer adı Kurmanc' dı.¹⁷

Bazı yabancı seyyahlar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt nüfusu olduğundan fazla göstermek için Kürt olmayan aşiretleri Kürt'müş gibi gösterdiler. Hainane maksatlarla yapılan bu çalışmaların amacı Kürtleri Türklerden ayrı bir devlet kurma amacına yönelik olduğu aşikârdı.¹⁸

Yapılan araştırmalarda, Kürtlerin kökenleri ile ortaya atılan tezler farklılıklar arz etti. Sonuç olarak, batılı yazarların Kürtlerle ilgili yaptığı çalışmalar farklı bir amaca yönelikti. Bununla Anadolu'da yaşamış olan eski medeniyetlerle Kürtlerin kökeni zorla ilişkilendirildi. Kürtlere, siz burada eskiden vardınız bu toprakların sahibi sizlersiniz kendi topraklarınızda bağımsız olmalısınız tezi anlatıldı. Kürtlerin yaşam tarzları, gelenekleri, görenekleri ve dinleri Türklerle benzediği için XI. ve XVI. yüzyıllar boyunca Selçuklu- Osmanlı hâkimiyeti altında Kürtlerle Türkler büyük bir uyum içinde yaşadı. Türk tarihçiler tarafından savunulan Kürtlerin Türklüğü tezleri de, bu kapsamda değerlendirilmelidir. Yüzyıllarca her türlü birlikteliği paylaşan Kürtleri, Osmanlı ve Selçuklu yöneticileri hiçbir zaman ayrı bir unsur olarak zikretmedi. İslami kaynaklarda, Kürtlerin İslamiyet öncesi döneminden sınırlı bir şekilde bahsedilmektedir. Taberi Kürtler hakkında şunları ifade etti: "Fars Kralı Erdeşir rakiplerini eleştirirken onlara şöyle hitap ediyordu; Ey Kürtlerin çadırında terbiye olmuş Kürt, sen düşmanca bir tavır takınarak ölümü kendine doğru sürükleyip getirdin sen kimin izniyle başına taç giydin". Taberi başka bir rivayette, İran krallarından Behram'ın kardeşinin adının Kürdiye olduğunu zikretti.¹⁹

Kürtler için İslam tarihi, Saad b. Ebi Vakkas'ın, Haşim b. Utbe komutasında bir orduyu 637 yılının mart ayında Medain'den sonra Celula'ya gönderdiği zamanlara dayanmaktaydı. Bölgeye gönderilen İslam ordusu, İran Şahı Yezdicerd'e üstünlük sağladıktan sonra Farslar darmadağın oldu. Hilvan Kalesi'nin fethinden sonra, Kürtler ilk kez İslam ordusu ile karşılaştı.²⁰

Hız. Ömer döneminde Mardin, Diyarbakır ve Malatya'ya kadar olan bölgeleri ele geçirildiyse de kısa bir zaman sonra Romalılar buraları geri aldı. Kürtler bir süre Emevilerin ve Abbasilerin hâkimiyetinde yaşadı. Abbasi Halifesi Memun, kardeşi El-

¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, Dağıstan- Aras- Dicle Altay ve Türkistan Türk Boylarından Türkler, Ankara 1984, s.9.

¹⁶ Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1993, s.114

¹⁷ Fahrettin Kırzioğlu, Dağıstan- Aras- Dicle Altay, s.13.

¹⁸ Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürtler, İstanbul 2015, s. 90.

¹⁹ Bekir Biçer, Kürtler, Konya 2014, s.75.

²⁰ Muhammed Emin Zeki Beg, age., s.124.

Emin'e karşı olan mücadelesinde Kürtlerden faydalandı. Sasanilerin Araplar tarafından ortadan kaldırılmasından XII. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar, pek çok Kürt hanedanının adı geçmektedir. Bunların en önemlilerinden biri M.S. 951'de kendi hanedanlıklarını kuran Şeddadilerdi.²¹ Bunları Diyarbakır ve çevresini yöneten Mervaniler (990-1069) izledi. Diyarbakır ve Cezire'de devlet kuran ilk Kürt, Ahmet bin Mervan'dı. Abbasi halifesi Kadir zamanında gücünün zirvesine ulaştı. Abbasi Halifesi ona Nasruddevle unvanını verdi. Ahmet bin Mervan, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e elçiler göndererek iyi niyetlerini belirtti.²²

Selçuklu öncü güçlerini oluşturan Oğuzlar, 1029'da Rey'den hareket ederek batıdaki bölgelere saldırılar düzenledi. Bu sırada çoğunluğu Kürt askerlerden oluşan Hacib Sultan Mesut komutasındaki ordu, Oğuzların ilerlemesini durdurmak için onlara karşı savaş başlattı. Savaşta Kürt liderlerden biri esir düştü. Bunun üzerine Kürtler savaşmaktan vazgeçti. Oğuzlar da ilerleyişlerine devam ettiler.²³

1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'nı Roma İmparatoru Romanos Diogenes Selçuklulara karşı kaybedince, Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı yerler yavaş yavaş Sultan Alparslan'ın eline geçmeye başladı. Malazgirt'in fethinden sonra, bu bölgede yaşayan Kürtler ve Ermeniler Türklere tâbi oldu. Kürtler ve Ermeniler, çoğunlukla yaşadıkları yerle hüküm süren devletlerin egemenliği altında yaşıyorlardı. Kürtler, çok geniş bir coğrafyada dağınık halde yaşadıklarından ve kendi aralarındaki siyasî çekişmelerin de etkisiyle devlet kuramamışlardı. Selçuklular döneminde Sultan Melikşah ile kardeşi Kavurd arasında taht mücadeleleri vardı. Kavurd isyanını bastırmak için Melikşah büyük bir ordu topladı. Bu ordu Türkmen, Arap, Kürt ve Gulâmlardan (köle) müteşekkildi.²⁴

Kürtler Selâhaddin Eyyübî ile parlak bir dönem yaşadı. Selâhaddin Eyyübî Haçlı seferlerine karşı başarılı mücadeleler verdi.²⁵ 1174 yılında tam bağımsızlığını ilan eden Selâhaddin Eyyübî, fazla zaman geçmeden Şam'ı ele geçirdi. Kudüs ve Halilürrahman şehirlerini Hristiyanların elinden aldı. Trablus'u Frenklerden aldı.²⁶ 1187 yılının ağustos ve eylül aylarında Haçlı ordularına karşı yaptığı savaşı kazandı. Akka üzerine yürüyen Selâhaddin Eyyübî, burayı fethederek Hristiyanların elinde esir bulunan yaklaşık 4000 Müslümanı kurtardı.²⁷

Nablus, Hayfa, Kayseriye, Nâsıra ve Askalan'ı fetheden Selâhaddin ordusunu Kudüs'e sevk etti. Yaklaşık 60.000 Hristiyan'ın bulunduğu Kudüs şehri Selâhaddin tarafından kuşatılınca, zor durumda kalan Hristiyanlar barış istedi. Selâhaddin onlara öldürülmeyeceklerine dair söz verince, 1098 yılından beri Frenklerin elinde bulunan Kudüs 1171 yılında tekrar Müslümanların eline geçti.²⁸

XII. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'da, Kürtler ve Türkmenlerin devamlı olarak iş birliği halinde oldukları ve birlikte savaşlara katıldıkları görülmekteydi. 1185 yılında çıkan bir anlaşmazlık yüzünden, Kürtlerle Türkler arasında çarpışmalar meydana geldi. Bunun üzerine Anadolu'nun ileri gelenlerinden Mücâhidüddin Kaymaz, Kürt ve Türkmen reislerini toplayarak onlara hil'atlar ve mallar vererek fitneyi yatıştırdı. Bu olay dışında, Kürtler ve Türkmenler kardeşçe yaşadılar. 1260 yılında Moğollar, Sunduğu Noyan kumandasında bir orduyu Musul üzerine yolladı. Melik Salih

²¹ Abdurrahman Qasimlo, Kürtler ve Kürdistan, İstanbul 2012, s.56.

²² Şerefhan Bitlisi, age., s.71.

²³ Muhammed Emin Zeki Beg, age., s.137.

²⁴ Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1993, s.69.

²⁵ Muhammed Emin Zeki Beg, age., s. 539.

²⁶ Bitlisi, age., s.109.

²⁷ Bitlisi, age., s.111.

²⁸ Bitlisi, age., s. 111.

Eyyubî, müdafaa için Kürtleri ve Türkmenlerden asker topladı. Türkmenler ve Kürtler, özellikle Moğollara ve Ermenilere karşı birlikte hareket etti.²⁹ Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya seferinde ordusunda Kürt askerler de vardı. İzzeddin Keykavüs'ün Ankara kuşatmasına, Türklerle birlikte Kürtler de katıldı.

1514 Çaldıran Savaşı ile Doğu Anadolu Osmanlı hâkimiyetine girdi. Arnavutluk, Lübnan ve Yemen'de uygulanan idari sistemin aynısı burada uygulanmaya başlandı. İran sınırında tampon bölge durumunda olan Doğu Anadolu, ocaklık, yurtluk, şeklinde idare edilerek sancaklara ayrıldı. Bölgede devlet otoritesini sağlamak için sancakların başına da mahalli beyler atandı. Oluşturulan sancaklar Diyarbakır, Erzurum, Van, Musul ve Rakka Beylerbeyliklerine bağlandı.³⁰

XVII. yüzyıldan itibaren, asayişin gittikçe bozulması ve Celali İsyanları'nın başlamasının etkisi Doğu Anadolu'da da görüldü. XIX. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkan âyânlar, Doğu Anadolu'da da görülmeye başlandı. Botan, Bedinan, Hakkâri, Baban ve Soran emirlikleri bu kapsamda değerlendirilmelidir. Devletin otoritesinin güçlü olduğu dönemlerde, yerel beylerle merkezi hükümet arasında hiçbir problem yoktu. Devlet otoritesinin son zamanlarda zayıflaması ve bölgenin İstanbul'a olan uzaklığı, yerel beylerin keyfi hareket etmelerinde etkili oldu. Ayrıca ayanların ve vergi memurlarının zorbalıkları da, Kürtlerle merkezi hükümet arasında gerginliklerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu durum, XIX. yüzyılda en çok da emperyalistlerin Türkiye'deki Ermeniler arasındaki propagandalarının başarılı olmasını sağladı.

3.1.1. Kürtlerin Yaşadıkları Coğrafya

Devletlerin kuruldukları coğrafya, vatan olarak adlandırılmaktadır. Vatan üzerinde yaşayan topluluklar, yaşadıkları coğrafyayı kendi adları ile isimlendirirler. Fakat tarih boyunca, üzerinde yaşadıkları topraklara kendi isimlerini verenler her zaman devlet kuramadı. Başka bir ifadeyle kendi devletlerini kurarak bağımsız olamayanlar, yaşadıkları yerlere hâkim olanların himayesine girdiler.

Kürtler de yaşadıkları coğrafyada, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce kendi devletlerini kuramadı. Bölgelerine hâkim olan devletlere bağlı kurulan küçük yerel beylikleri bağımsız bir devlet olarak değerlendirmek doğru değildi. Selçuklular bölgeyi fethettiklerinde ne Kürtlerin ne de Ermenilerin bağımsız devletleri vardı. Dağınık coğrafyada kabileler halinde yaşayan Kürtlerin, bir araya gelerek devlet kurmaları zaten mümkün de değildi.

Kürtlerin yaşadıkları fiziki coğrafyanın ismi olarak kullanılan Kürdistan tabiri ilk defa Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer tarafından kullanıldı. Bundan kastedilen Azerbaycan ve Lûristan arasında kalan bölge ya da Zağros Dağları'nın batısında kalan bölgeydi. Dünyada Kürt nüfusun yoğun olduğu ülke Türkiye'dir. Türkiye'yi İran, Irak, Suriye, Ermenistan ve Azerbaycan takip etmekteydi.³¹

Mû'cemü'l- Büldân'a göre Kürtler, Erzen, Siirt, Hizan, Hani, Diyarbakır, Hısn-ı Keyfa, Ceziret-ü İbni Ömer, Nusaybin, Mardin, Dunaysar, Urfa, Musul, Akra, Zaho, Sincar, Dakuka, Erbil, Şhrezûr, Suhreverd, Hûlvan, Hamedan gibi birçok yerde dağınık halde yaşıyordu.³²

²⁹ Taneri, age., s.35.

³⁰ A. Halûk Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, Ankara 1996, s. 282.

³¹ Seyfettin Çetin, Yâkût el- Hamevî'nin Mû'cemü'l- Büldân'ında Kürtler, İstanbul 2014, s.42.

³² Çetin, age., s.48.

Şerefname'de Kürtlerin yaşadıkları yerler, Hint Okyanusu'nun kenarında yer alan Basra Körfezi'nden doğrusal bir çizgi halinde Malatya ve Maraş'a kadar olduğu belirtilmekteydi. Bu doğrusal çizginin kuzeyinde Fars ili, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve vardı. Güneyinde ise Diyarbakır, Musul ve Irak-ı Arab yer alır. Ancak bu halkın kolları, doğudan batıya birçok bölgeye yayıldı.³³

3.2. Ermenilerin Kökenleri ve Kısa Tarihleri

Ermeni tarihçileri Ermenilerin kökenlerini birçok inceleme yaptılar. Bu incelemeler efsanelere dayanıyordu.³⁴ Ermeni mitolojisine göre, Ermeniler Sincar'dan gelmiş olan Yafes evladından Hz. Nuh'un torununun torunu ve ok atmakta maharetiyle ün salmış Hayk Nahabed'in soyuna mensuptu. Hayk Nahabed Ermenistan'ın kurucusu ve Ermenilerin ilk hükümdarıdır.³⁵ Ermenilerin kökenini Hayk' dayandıran bu görüş efsaneden ibarettir.

Diğer bir görüş de Urartuların, Ermenilerin atası olduğu iddiasıydı. Urartu dilinin Ermenice ile akrabalığı olmadığına ortaya konulmasıyla bu iddianın geçersizliği de ispatlandı. Ermenilerin, Kafkas kökenli olduğu iddiası da çürütüldü.³⁶ Sözde Ermeniceden birkaç sözcük benzerliğine dayanarak ileri sürülen bu görüş de kesin bir bilgiye ve kanıya dayanmamaktadır.³⁷ Ermenilerin dilini asıl yapısını oluşturan unsurları tam olarak tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Ermeniler İranlılar, Medler ve Partlarla uzun süre birlikte yaşadılar. Bu nedenle birbirlerinin dillerini biliyorlardı. Ermeni dilinin Pehlevi asıllı bir dil olduğu ve İranlılarla gelenek ve kültürlerinin ilişkili olduğu söylenebilir.³⁸

Ermenistan, M.Ö. 325'te İskender İmparatorluğuna bir il olarak katıldı. İskender, Mithrines isimindeki aslen İranlı olan birini vali olarak atadı. Buraya atanan valiler hükümdar ailesindendi.³⁹ İpsos Savaşı'ndan sonra Ermeniler, Selefküslerin yönetiminde yaşamaya başladı. Selefküslerden sonra Ermenistan'ın yönetimi, bölgeye hâkim olan Partlar'a geçti.

637 yılından itibaren Araplar, Ermenistan'ı istilaya başladı. Ermeniler, bir süre Bizans-Arap mücadelesinin ortasında kaldı. Hz. Ömer zamanında, Ermenistan içlerine kadar fetihler gerçekleştiren İslam orduları, Kuzey Ermenistan'a kadar ilerledi. Muaviye döneminde Ermeniler, Arap hâkimiyetini tanıyarak vergi vermeyi kabul etti. Bizanslılar Ermenileri ezdikleri için, Ermeni Katagikos'u sürekli olarak kendilerini kurtarması için Emevi halifelerine müracaat etti.⁴⁰

İranlılar, Ermenileri kendi dinlerinden ayırmaya zorlayarak ateşperest yapmaya çalışıyordu. Araplar ise vergi vermek şartıyla, Ermenileri dinlerinde ve her türlü yaşayışında serbest bıraktı. Araplar, kral unvanını verdikleri Ermeni valilerin sayısını mümkün olduğu kadar artırdı. Bu küçük krallıkların kendi aralarındaki iç çekişmeler, Arapların işini kolaylaştırmakta idi.⁴¹

³³ Bitlisi, age., s.63.

³⁴ Uras, age., s. 87.

³⁵ Levon Panos Dabağyan, Emperyalistler Kışkacında Ermeni Tehciri, İstanbul 2007, s.19.

³⁶ Bayram Kodaman, Ermeni Macerası, Isparta 2001, s.1.

³⁷ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1987, s. 100.

³⁸ Uras, age., s. 108.

³⁹ Uras, age., s. 87.

⁴⁰ Uras age., s. 72.

⁴¹ Uras, age., s. 78.

Malazgirt Zaferi öncesi kalabalık Bizans ordusu, Kızılırmak vadisini takip ederek Sivas'a kadar ilerledi. Burada yaşayan Rumlar, Ermenilerin kendilerine zalimce davrandığı şikâyetleri ile karşılaşan Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, şehri tahrip ederek çok sayıda Ermeni'yi katletti. Ermeni Prensları olan Adom ve Abusahl'ı da Sivas'tan sürgün etti. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Türklere karşı yaptığı seferin dönüşünde, Ermeni mezhebinin kökünü kazıyacağına dair yemin etti. Daha sonra ordusu ile birlikte Erzurum'a doğru seferine devam etti. Malazgirt Savaşı sırasında, Ermeni kaynaklarının açıkça belirtmekten kaçınmalarına rağmen, çağdaş Ermeni müellifi Aristakes'in ifadelerine göre Bizans İmparatoru savaşmayarak kaçan Ermenilere çok öfkelenmişti. Süryanî Mihael ise Bizanslıların, Ermenileri kendi mezheplerini kabule zorladıklarını bu nedenle de Ermenilerin, savaşta sırtını çevirerek kaçtığını ifade ediyordu.⁴²

Türkiye Selçuklularının hâkim olduğu yerlerde, halkın çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Rum, Ermeni ve Süryaniler az sayıda nüfusları vardı. Türkiye Selçukluları, kendilerinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, gayrimüslimlere karşı çok müsamahakâr davranmaktaydı. Gayrimüslimlerin yaşayışlarına müdahale edilmediği gibi, her türlü ticarî faaliyeti serbestçe yapıyorlardı. Selçukluların yönetiminden memnun olup Ermeni halkın duygularına tercüman olan çağdaş müellif Urfalı Matheos, kendi dindaşı ve Urfa'nın hâkimi Filaritos'tan zâlim olarak bahsetmekteydi. Matheos'un Selçuklu Sultanı hakkındaki şu ifadeleri, Türkler hakkındaki düşünceleri açısından çok önemliydi: "Sultanın yüreği, Hristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. O, geçtiği memleketin halkına bir baba gözü ile bakıyordu. O, böylelikle hiçbir muharebe yapmadan birçok eyalet ve şehirlere hâkim oldu."⁴³

Ermeniler yaşadıkları yerler, yüzyıllarca bölgeye hâkim olmaya çalışan güçler arasındaki mücadelelere sahne oldu. Kuzeyden gelen kavimlerin istilalarına ve akınlarına uğradı. Kavimlerin göç ettikleri güzergâh üzerinde bulunan bölgede Ermeniler güçlerini ve varlıklarını ortaya koyamadılar.⁴⁴

Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında İstanbul'da Sulu Manastır'da Ermeni Patrikhanesi'ni kurdurarak Hovakim'i patrik ilan etmişti. 1475'te Kefe'nin fethedilmesiyle ve 1479'da Anadolu'da yaşayan Ermenilerin bir kısmı İstanbul'a getirilerek iskân edildi. Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye ve diğer bölgeler Osmanlı Devleti tarafından fethedilince buralarda yaşayan Ermeniler de Osmanlı hâkimiyetine girdi. 19. Yüzyıla gelindiğinde İstanbul'daki Ermeni nüfus gözle görülür derecede artmıştı. Ermeniler Türklerin hoşgörüsü ve adaleti sayesinde her türlü dinî, millî ve iktisadî gelişimleri ile gayet müreffeh bir yaşam sürüyorlardı.⁴⁵

Sultan Abdülmecit tarafından ilan edilen Tanzimat Fermanı ile İslam ve Hristiyan tebaanın birbirine yaklaşması hedeflenmişti.⁴⁶ Ermeni Cemaati dinî ve dünyevî işleri yürütmek üzere patrik seçme hakkına kavuştu. Okullar açarak Ermenice eğitim-öğretim yapma hakkı verildi. 1862'de yılında çıkarılan Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Ermenilere ait dinî ve toplumsal işler, okullar ve cemaatin idaresi işleri Ermeni Patrikhanesi'ne verildi.⁴⁷

⁴² Münir Atalar, İlhan Türkmen, "Selçukluların Ermenilere Uyguladığı Hoşgörü Ve Adalet Politikası Ve Bu Bağlamda Türk- Ermeni Münasebetleri", <https://www.academia.edu/tr>. Erişim Tarihi: 02.10.2017.

⁴³ Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl:4 Sayı:7 2012, s. 173.

⁴⁴ Uras, age., s. 89.

⁴⁵ Azmi Süslü, Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Ankara 2013, s. 28.

⁴⁶ Uras, age., s. 48.

⁴⁷ Uras, age., s. 156.

1876 yılında Sultan II. Abdülhamit tarafından Kanun-i Esasi ilan edilince Ermeniler başlangıçta bu durumdan memnun olmadılar. Meşruti idare altında bağımsızlıklarını kazanma amacıyla bu fırsattan yararlanmaya karar verdiler.⁴⁸ Meclisi-i Mebûsan seçimlerinde Ermeniler de milletvekili olarak seçildiler. 48 milletvekilinden 10 tanesi Ermeni idi. 1910 yılında yapılan seçimlerde de 11 Ermeni milletvekili olarak Meclisi-i Mebûsan'a girdi.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin adaleti ve hoşgörüsü ile askerlik hizmetinden muaf tutulan Ermeniler, birçok konuda ayrıcalık sahibi oldular. Köylerde yaşayan Ermeniler ziraat, çiftçilik ve zanaatla iştigal ediyorlardı. Şehirlerde yaşayan Ermeniler ticaret, kuyumculuk, bankerlik ithalat ve ihracatla uğraşıyorlardı.⁵⁰

3.2.1. Ermenilerin Yaşadıkları Coğrafya

Ermeniler büyük bir ihtimalle M.Ö. VIII. yüzyılda vuku bulan Trak göçleri neticesinde Anadolu'ya geldi. Yaklaşık iki asır orda burada yaşadılar. Urartu Devleti'nin yıkılmasını fırsat bilerek, M.Ö. 6.yüzyılın başlarında, Van Gölü ve civarındaki topraklara, Pers Kralının egemenliğini kabul etmek ve ona vergi ödemek şartıyla yerleştiler.⁵¹

VI. yüzyılda Anadolu'da görülen Ermenilerin Ağrı Dağı civarına yerleştikleri, nüfusları ve yaşadıkları yerleri tam olarak belirtmek mümkün değildi. Bunun nedeni, Anadolu ve Güney Kafkasya'da dağınık halde yaşamalarından kaynaklanmaktaydı. Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın tespitinde, Ağrı Dağı'nın merkez alınması esastı. XIX. yüzyılda Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri Osmanlı Ermenistanı, Rusya Ermenistanı ve İran Ermenistanı şeklinde üç bölgeye ayırmak mümkündür.⁵²

Kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, güneyden Elcezire, Suriye ve Akdeniz, doğudan İran ve Hazar Denizi, batıdan Küçük Asya ve Akdeniz'le kuşatılan alan Ermenilerin yaşadıkları coğrafyaydı. Bu bölgeyi Fırat Nehri ikiye bölmekteydi. Doğu kısmına Büyük Ermenistan, batı kısmına ise Küçük Ermenistan denmekteydi.⁵³

3. 3. İkinci Meşrutiyet'e Kadar Kürt-Ermeni İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Ermeniler ile Kürtler arasında ciddi problemler yoktu. Bunlar aynı coğrafyada barış içerisinde yaşıyorlardı. 1774'te, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Küçük Kaynarca Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma gereğince, Ruslar İstanbul'da bir kilise açma hakkı elde etti. Daha sonra Rusya, bunu Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Hristiyanların koruyuculuğunu üstlenme şeklinde yorumladı. Ruslar, bundan sonra Osmanlı Hristiyanlarından olan Ermenileri kışkırtmaya başladı. Böylece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışan Rusya'yı, Avrupa devletleri takip etti.

1774'ten sonra Avrupalılar gözlerini Kürtlere çevirdi. Çeşitli yollarla Anadolu'yu ele geçirme çalışmalarında bulunan Avrupalılar Türk, Kürt ve Ermeniler arasına ayrılık tohumları attı. Türkiye üzerindeki çıkarları nedeniyle, Kürtleri ve

⁴⁸ Uras, age., s. 186.

⁴⁹ Süslü, age., s.38.

⁵⁰ Süslü, age., s.37.

⁵¹ Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı: 1, s.4.

⁵² Kodaman, age., s. 2.

⁵³ Uras, age., s..16.

Ermenileri siyasî bir araç olarak kullandılar. Çoğunlukla Ermenilerle birlikte Doğu Anadolu'da yaşayan Kürtler de, Avrupalılara göre Osmanlı Devleti'nden ayrılmalıydı. Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesi için sadece Hristiyanların değil, Müslüman Kürtlerin de Osmanlıdan ayrılması gerekiyordu. Aynı bölgede yaşayan, Kürtlerle Ermeniler arasında yapılacak olan misyonerlik faaliyetleriyle amaçlanan onlara bağımsızlık verilmesi değil, Avrupalıların Osmanlı Devleti üzerinde emellerini gerçekleştirmektir.⁵⁴

Kürtler, Müslüman olmaları nedeniyle Osmanlıya din bağı ile bağlıydı. Bu bağıllık da misyonerlerin işini zorlaştırmaktaydı. Gerçekten de bu dönemde, Kürtlerin tamamı aynı zamanda halife unvanını da taşıyan Osmanlı padişahına tam olarak ifade etmek gerekirse gönülden bağlıydılar. Misyonerler, Hristiyan Ermenileri kendilerine daha yakın buluyorlardı. Osmanlı ülkesinde gözü olan Avrupalılar, ilk başta faaliyetlerini misyonerler aracılığıyla daha çok Ermeniler üzerinde yoğunlaştırdı.

Osmanlı Devleti'ni içten zayıflatmak için Vatikan 1760 yılının sonlarında bazı misyonerleri Kürtler arasında çalışmalar yapmakla görevlendirdi. Bu misyonerlerden biri de, daha sonraları Kürdolojinin babası olarak kabul edilen Maurizo Garzoni'dir. Garzoni, Diyarbakır'da Kürtler arasında 18 yıl yaşadıkdan sonra Kürtçe öğrendi ve Kürtçe Sözlük ve Gramer kitabı yayımladı. Avrupalıların Kürtlerle yakından ilgilenmeye başladığı zamanlarda, Amerikan Protestan misyonerleri de Anadolu'da yaşayan Kürtlerle temasa geçti. 1810 yılında Boston'da kurulan Protestan misyonerlik örgütü, Osmanlı ülkesini de programına alarak 1820 yılında İzmir'den başlayarak Anadolu'daki faaliyetlerine başladı. Osmanlı topraklarında yüzyıla yakın Kürtler arasında faaliyet gösteren Amerikalı misyonerlerin pek de başarılı oldukları söylenemez. Bunun üzerine söz konusu misyonerler, diğer etnik unsur olan kendilerine daha yakın olarak gördükleri Ermeniler üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Amerikalı misyonerler bu kez taktik değiştirerek Ermenileri, Kürtlere karşı kıskırtarak karşılıklı ilişkilerin bozulmasına neden oldular. Bununla Osmanlı Devleti'nin yıkılışına yol açacak ileride yaşanacak sürtüşmelerin, kavgaların ve savaşların tohumları Kürtlerle Ermeniler arasına atıldı. Misyonerlerin de etkisiyle bağımsızlık hayaline kapılan Ermeniler, çok kısa bir zamanda bu oyunun bir parçası haline geldi.⁵⁵

3.3.1. 1908 Öncesi Kürtlerle Ermenilerin Yaşadıkları Bölgeler ve Demografik Yapısı

Osmanlı Devleti'nde Kürtler ve Ermeniler Salnameler göre, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamûretülaziz, Sivas ve Erzurum vilayetlerinde yoğun olarak yaşıyordu. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin nüfus verilerine göre, Van Sancağı genelinde toplam nüfusun 179.380 Müslüman, 67.792 Ermeni idi. Kürtler Müslüman oldukları için Müslüman nüfus olarak, Ermeniler ise Hristiyan olmaları nedeniyle gayrimüslim nüfus içerisinde gösterilmiştir.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin nüfus verilerine göre, Bitlis Vilayeti'nde Birinci Dünya Savaşı öncesinde nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman'dı. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları burada bile Ermeniler nüfusu toplam nüfusun ancak üçte biri kadardı. Ermeni isyanları ile ünlenen Sason'da, Ermeniler nüfusun yarısını oluşturmaktaydı.

⁵⁴ Vedat Şadilli, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, Cilt 1, Ankara 1980, s.17.

⁵⁵ Bilal Şimşir, Kürtçülük 1787-1923, Ankara 2007, s.18

⁵⁶ Bülent Cırık, Doğu Anadolu'da Türk Kürt Ermeni İlişkileri (1908-1914) Bitlis Sancağı Örneği, İstanbul 2016, s. 40.

Bitlis Vilayeti'nin toplam nüfusu 427.191 idi. Bu nüfusun 309.699'u Müslüman, 117.492 Ermeni idi.⁵⁷

1901-1902 Diyarbakır vilayeti Zeyl-i Salname nüfus verilerine göre, Müslüman nüfus 375.258, Ermeni nüfus 47.225, bunun yanında diğer gayrimüslim nüfus sayısı ise 46.984'tü.⁵⁸ Aynı şekilde 1905 tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde vilayet nüfusu 375.528 Müslim, 48.225 Ermeni, Süryani 12.506, Katolik 5.940, Protestan 2.987, Yahudi 1434, Yezidi ve Kıpti 1049, Ortodoks 706, Keldani 776 olarak verilmişti.⁵⁹

1907 tarihli Mamûretülaziz vilayeti salnamesine göre, merkez kazasının 55.709'u Müslim, 24.246'sı Hristiyan'dı.⁶⁰ 1907 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesine göre vilayetin toplam nüfusu 1.185.016 kişi idi. Bunların 968.786'sı Müslüman, 141.643'ü Ermeni, geriye kalanı ise Rum, Katolik, Protestan, Yahudi ve Kıptî idi.⁶¹

Erzurum vilayeti ile ilgili olarak yayımlanan 1900 tarihli vilayet salnamesine göre, toplam nüfus 669.566 kişiden oluşuyordu. Bu nüfusun 538.433'ü Müslüman, 115.982'si Ermeni'ydi. Buna ek olarak az sayıda Rum, Katolik, Protestan da vardı.⁶²

Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Mamûretülaziz, Diyarbakır' a ait salnamelerdeki verilere göre, Ermeniler hiçbir yerde çoğunluğu teşkil etmiyordu. Kürtler ise Müslüman olmaları nedeniyle, Müslüman nüfus olarak zikredildiği için ayrıca sayı olarak verilmemişti. Bunun dışında ülkenin diğer bölgelerinde Ermeniler ve Kürtler yaşamakta fakat kayda değer bir çoğunluk oluşturmuyorlardı. Özellikle Ermenilerin yaşadıkları coğrafi bölge, onların diğer devletlerle münasebetlerinde belirleyici oldu.

3.3.2. Kürtlerle Ermenilerin Siyasi Durumları

Ermenilerin ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler, uzun bir süre Bizans hâkimiyeti altında kaldı. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Bizans'ı yenilgiye uğratmasından sonra, Kürt ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Türk hâkimiyetine girdi. Bu bölgede Türk beyleri tarafından Yınallar, Artuklular, Dilmaçlılar, Sökmenler Saltuklular, Mengücekler adıyla beylikler kuruldu.⁶³

Osmanlı Devleti zamanında, Yavuz Sultan Selim 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda, Safevileri yenilgiye uğrattınca bölge Osmanlı hâkimiyetine geçti. Osmanlı Arnavutluk, Lübnan, Yemen gibi yerlerde uyguladığı idari sistemi buralarda da uygulamaya başladı. Çaldıran savaşından sonra, İran ile sınır olan bölge coğrafi konumu itibarıyla tampon bölge durumundaydı. Osmanlı yönetimi buraları ocaklık ve yurtluk olarak nitelendirilen sancaklara ayırdı. Söz konusu sancaklar, Diyarbakır, Erzurum, Van, Musul ve Rakka Beylerbeyliklerine bağlıydı. Bu beylikler, stratejik konumu ve ekonomik durumu itibarıyla merkezden atanan valiler tarafından idare ediliyordu.⁶⁴

Osmanlı Devleti idarecileri, bir yer fethedildiği zaman yerel yönetime çok müdahale etmez, buradaki nüfuzlu kişileri sancakların başına getirirdi. Bu durum Kürt ve Ermenilerin yaşadıkları bu coğrafyada, zamanla feodalitenin güçlenmesine yol açtı. Çoğunlukla kabileler halinde yaşayan Kürtlerin başında ağalar vardı. Merkezi

⁵⁷ Cırık, age., , s. 38-39.

⁵⁸ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319, s. 186.

⁵⁹ Salname-i Vilayet Diyarbakır, Defa 20, H. 1323 s.170

⁶⁰ Mamûretülaziz Salnamesi, Defa 9, H.1325, s.146

⁶¹ Sivas Vilayeti Salnamesi, H.1325, s. 172.

⁶² Salname-i Vilayet, Erzurum, Defa 15, 1318 s.197.

⁶³ Melek Sarı Güven, Kürt -Ermeni İlişkileri (1828-1908), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih A.B.D., 2012, s. 10.

⁶⁴ Abdülhalik Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, Ankara 1996, s. 281.

yönetimin güçlü olduğu zamanlarda, bu yönetim şekli hiçbir sorun teşkil etmedi. Fakat Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetim eski gücünü kaybedince, yerel yöneticiler başına buyruk hareket ederek zaman zaman isyan etti. Bu isyanlar ilk zamanlarda genel anlamda siyasî boyutu olmayan, kişisel hırs ve çıkarlara bağlı olarak çıkmış isyanlardı. Somut bir örnek vermek gerekirse, Süleymaniye Valisi Babanzâde İbrahim Paşa ölünce, yerine yine aynı aileden Babanzâde Halit Paşa vali olarak tayin edildi. Bunun üzerine Babanzâde Abdurrahman Paşa, 1806 yılında isyan etti. Osmanlı yönetimi, itaatsizliği görülen bir sancak beyini ya da valiyi görevden alarak yerine yine aynı aileden birini getirdi. Bu bağlamda 1812 yılında, yine makam mevki ve kişisel çıkar hırsıyla Abdurrahman Paşa'nın intikamını bahane ederek Babanzâde Ahmet Paşa isyan etti.

3.4. XIX. Yüzyılda Rusya, İngiltere, Fransa ve Amerika'nın Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Faaliyetleri

3.4.1. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı Yıllarında Kürtler ve Ermeniler

Emperyalist Rusya, çıkar alanı olarak gördüğü Doğu Anadolu'yu ele geçirmek istiyordu. Bazı Kürt guruplarını ve Ermenileri elde edebilmek amacıyla yoğun çalışmalarda bulundu. Kafkasları da Osmanlı ve İran'a karşı tampon bölge olarak elinde tutmak niyetindeydi. Bu maksatla Ermeni ailelerin çocuklarını eğiterek, bir kısmını Rus ordusunda görevlendirdi. Geriye kalanını da teşkilatlandırarak, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerini ayaklandırmak maksadıyla başta Doğu Anadolu olmak üzere Ermenilerin yoğun olarak buldukları bölgelere gönderdi.⁶⁵ Daha sonraki dönemlerde Osmanlı topraklarında çıkacak olan silahlı ayaklanma ve tedhiş hareketlerinin büyük bir çoğunluğu, söz konusu Ermeniler tarafından gerçekleştirildi. Osmanlı topraklarında gelişen milliyetçilik hareketlerini Rus diplomatları kendi çıkarları için destekledi. Rusların Doğu Anadolu'da kalıcı olabilmesi için Kürt ve Ermenilerin mutlaka elde edilmesi gerekiyordu. Rusya söz konusu unsurları kendi açısından kolay elde edilebileceğine inanıyordu.⁶⁶

Rusların Türkiye'nin doğu sınırlarında yaşayan Kürtler ve Ermenilere olan ilgisi 1805 yıllarına kadar dayanıyordu.⁶⁷ 1806 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar, Kürtlerin kendileri ile iş birliği yapması için yoğun propaganda faaliyetlerine girişti. Bu savaşta, bölgedeki Kürtlerle ilk defa temas kurdu. Ruslar XIX. asır boyunca, Osmanlı ve İran ile yaptığı savaşlarda Kürt aşiretleri kendi menfaatleri için kullanmaktan hiç çekinmedi. Kürtleri kendi saflarına çekmek maksadıyla, para ve hediyelerle taltif etme ve himaye sözleri vermiş olsalar da istediklerini elde edemediler. Fakat bu konuda, Ermeniler üzerindeki faaliyetlerinde başarılı oldular.⁶⁸

Rusların Kürt politikasının temellerini, Kafkas Ordusu Komutanı General Paskeviç'in attığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'na ve Güneybatı Asya topraklarına açılan güzergâhları kapsayan bölgenin stratejik önemini kavrayan ilk kişi Prens Paskeviç'tir. Paskeviç, Kürtlerle dostane ilişkilerin sürdürülmesine büyük önem verdi. Bu önem Rusların Anadolu'yu işgal planını da yansıdı. İşgal planının

⁶⁵ Davut Kılıç, "Ermeni Meselesinin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı:23-24, Ankara 2006, s.120

⁶⁶ Erdal Aydoğan, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2013, Sayı:49, s. 310.

⁶⁷ İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı: 6, s. 249.

⁶⁸ Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları" Karadeniz Araştırmaları, Cilt:5, sayı:17, s. 133.

gerçekleşmesindeki önemli koşullardan birisi, Ermeni yaylalarında ve Yukarı Fırat Ovası'nda yaşayan Kürt aşiret reisleriyle anlaşma sağlamaktı.⁶⁹ Hem Ermenilerle hem de Yezidilerle ilişki kuran Paskeviç, dinî ve etnik düşmanlıkları kurnazca kullanmaktan çekinmedi. Paskeviç'in hizmetine giren Kürt aşiret reislerinin sadık olanı önde gelen Yezidi aşiret reislerinden olan Hüseyin Ağa'ydı. Ruslar bir süre sonra, Hüseyin Ağa'nın gerçekte var olmayan oğlunu rehin olarak göndermeye söz vermesi üzerine, ikiyüzlülüğüne kesin kanaat getirerek onu ortadan kaldırmaya karar verdi. Ruslar komutan Nesvateyev'e Kürtlerin cezalandırılması için üzerlerine bir dizi askerî harekât yapılması emrini verdiler.⁷⁰

1808 yılında Ruslar, Kürt önderlerini can güvenliklerinin sağlanacağı ve aşiretler üzerindeki vesayet haklarının korunacağı yönünde garanti vererek ordugâha çağırdılar. Fakat aşiret liderleri, zaman zaman Türk ve İran sınırı üzerinden Ruslara yaptıkları baskın ve çapulculuk hareketlerinin intikamının alınacağı endişesiyle bu davete katılmadı. Sadece aracılar kullanarak, bağlılıklarını bildirdiler. Hüseyin Ağa'nın Rus korkusundan Kars'a kaçması üzerine, Erivan bölgesindeki Kürtler onun yerine Cafer Ağa'yı lider olarak seçti. Ruslar, Erivan'a yaptıkları saldırılarda başarısızlığa uğrayınca, Hüseyin Ağa Erivan'a giderek tekrar Kürtlerin başına geçti.⁷¹

1828 yılının şubat ayında, aslen Kürt Beyazıt Paşası Behlül, kendi memurlarını Kont Paskeviç'e göndererek onunla ilişki kurmaya çalıştı ama başarılı olamadı. Behlül, bir ay sonra Paskeviçle ilişki kurmasını sağlaması için, Eçmiadzin' de yaşayan Ermeni Piskoposu Nerses'e başvurdu. Nerses, Kürtlerin Ruslarla ilişki kurması için henüz erken olduğu düşüncesiyle, bu teklifi kabul etmedi. Bu durumu da Paskeviç'ten gizledi. Fakat Behlül, Aladağ ile Van Gölü arasında kalan bölgede yaşayan göçebe Kürtler arasında büyük bir nüfuza sahipti. Bu yüzden Rusların Doğu Anadolu'ya yapacakları harekâtlarda, bu durum büyük bir değer taşıyordu.⁷²

Rus General Paskeviç, Osmanlı ordusuna karşı başarı sağlamanın yolunun Kürtlerle iş birliği yapmaktan geçtiğini çok iyi biliyordu. 1829 yılının kış ayı boyunca Kürtleri kendi yanına çekmek için uğraş verdi. Başlangıçta Kürtlerle kurulan temaslar sonuçsuz kalmadı. Kısa bir süre sonra Muş Bulanık bölgesinde yaşayan Zılanlı Aşireti reisleri Süleyman ve Hüseyin Ağa, Ruslarla uzlaşmak için görüşmelere başladı. Kars ve Beyazıt'ta bulunan Kürt aşiret reisleri de, kendilerine nakdi yardım sağlanması ve paşalık rütbesi verilmesi karşılığında Rus başkomutanına kendilerinin hizmetine hazır olduklarını bildirmesi için bir Ermeni'yi Tiflis'e gönderdiler. Rus Çarı, General Paskeviç'e Osmanlı ordusunun başarısız kılmak için, Kürt aşiretlerine verilmek üzere gerekli olan parayı gönderdi. Ruslara destek vermek üzere, Kars'ta Rus birlikleri bünyesinde Kürt askerlerden oluşan dört birlik vardı. Erivan Rus birliklerinin içinde ise, Yezidi Kürtleri ile Makü Hanlığında konargöçer yaşayan, Celali aşiretlerinden teşkil edilmiş olan Kürtler vardı.⁷³

1828-1829 Osmanlı- Rus savaşında Türkiye Kürtleri, Türk hükümetine karşı özel bir sadakat sergilemedi. Osmanlı ordusu saflarında yer almak için çok da istekli değillerdi. Bu savaşta Kürt aşiretlerinin tarafsız bir tavır takınması, Türk ordusunun Ruslar karşısında başarılı olamamasının sebepleri arasındaydı. General Paskeviç tam olarak Kürt aşiretlerini Rus safına geçiremedi de en azından tarafsız ve eylemsiz bir

⁶⁹ Wadie Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, İstanbul 2016, s. 232.

⁷⁰ Jwaideh, age., s. 234.

⁷¹ Piyotr İvanoviç Averyanov, Osmanlı İran Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl), İstanbul 2010, s.34-35.

⁷² Averyanov, age., s.56.

⁷³ Averyanov, age., s.74-76.

halde olmalarını sağladı. Ruslar bu savaştan sonra Osmanlı ile olan mücadelelerinde, ustaca bir organizasyonla itaatkâr Kürtlerden yararlanmayı planlamaya başladı.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının başlamasıyla, Ruslar tekrar Kürtlerle ilişki kurma yollarını aramaya başladı. Ruslar 1829 yılında Doğu Anadolu boyunca ilerleyerek Erzurum'a kadar geldiler. Bu savaşta Rusların Kars'ı almasına yalnızca Osmanlı Ermenileri değil, sultana karşı bir alay kuran bazı Kürt aşiretleri de yardım etti. Bu olay Rusların Kürt aşiretlerinden ilk yararlanmasıydı.⁷⁴

Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilmesi, bölgenin yalnızca siyasî ve askerî dengesini bozmakla kalmadı, aynı zamanda demografik yapısında da önemli değişikliklere yol açtı. Osmanlı Devleti'nin kesin yenilgisi ile biten bu savaşta Ruslar ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı. İlerlemeye devam eden Ruslar Balkanları aşarak Edirne'ye kadar ilerleyerek İstanbul'u tehdit eder konuma geldiler. Kars, Ahıska, Erzurum, Bayezid gibi stratejik öneme sahip önemli kaleler Rus hâkimiyetine girdi. Doğu Anadolu'da Rusların hızlı ilerleyişinde, Rus ordusunun dağlık arazi şartlarındaki tecrübeli olmasının yanısıra onlara her türlü desteği sağlayan Ermeni askerlerin çok büyük etkisi vardı. Kars'ın Rusların eline geçmesinde, Ermeniler tüm imkânlarını seferber ettiler.⁷⁵

Ruslar, Osmanlı Devleti ve İran üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için, Kürtleri mutlak surette kendi tarafına çekmenin gerekliliğine inanıyordu. Özellikle, bölgedeki nüfuzlu Kürt aşiretlerinden yararlanma yoluna gittiler. Takip ettikleri politika gerek Osmanlı Devleti gerekse İran hâkimiyetini tam olarak benimsememiş olan aşiretlerdi. Söz konusu devletlere sadece din bağı ile bağlı olan Kürt aşiretlerini maddî menfaat karşılığında kandırmaktı.⁷⁶ Bu amaçla Ruslar Kürt aşiretleri ile hem doğrudan hem de Ermeniler aracılığıyla ilişki kurmaya başladılar. Bu bağlamda Rus himayesine çoktan inanmış olan Ermeniler, Eçmiadzin Katagikosluğu aracılığıyla nüfuzlu Kürt aşiretlerine mektuplar yazdı. Kürtleri aşiretleri kendi yanlarına çekme konusunda kararlı olan Rus generalleri, hükümetlerini bu konularda harekete geçirmeyi başardılar. Çünkü General Paskeviç, Rusya'nın bu bölgede var olması için mutlaka Kürtlerin elde edilmesi gerekliliğinin farkındaydı. Rus generaller bu konuda, nüfuzlu Kürt aşiretlerini himaye konusunda inandırmaya ve Osmanlı'nın verdiği maişetten daha fazlasını vererek kendilerine meylettirmeyi planlıyorlardı. General Paskeviç Rus hükümetinden gerekli desteği görünce, 10 bin Kürt süvari istihdamı ve bölgedeki Kürt aşiretlerinin elde edilmesi için yüz bin altın Rus Çarı tarafından gönderildi. General Paskeviç'in tüm çabalarına rağmen sadece Yezidî Kürtlerini ikna edebildi. Bunun dışındaki Kürt aşiretleri, Ruslara itibar etmedi.⁷⁷

3.4.2 Bedirhan Bey'in 1847 İsyanı

Doğu Anadolu'da çıkan Kürt isyanları içinde, Bedirhan Bey'in isyanı önemlidir. 1826 yılında Cizre Beyi olan Bedirhan Bey, Van bölgesinin önemli aşiretlerinden Han Mahmut'un kızıyla evlenerek gücünü artırdı. Bedirhan Bey 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, yeni ordu kurulması için ülkenin her yerinden asker alınması kararına muhalefet ederek gerçek yüzünü gösterdi. 1828-1829 Osmanlı Rus savaşı ve hemen arkasından Osmanlı ordusunun Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali

⁷⁴ David Mc Dowall, Modern Kürt Tarihi, İstanbul 2004, s.70.

⁷⁵ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", X. TTK. Kongresi Bildirisi (1982) s.383.

⁷⁶ Ünal, agm., s.134.

⁷⁷ Ünal, agm., s.134.

Paşa'nın kuvvetlerine yenilmesi onun cesaretini iyice artırdı. Ermenilerin ve Nesturîlerin de desteğini alan, Bedirhan Bey isyan etti.⁷⁸

Osmanlı Hükümeti, Tanzimat ilan edildikten bir süre sonra Cizre ve Hakkâri bölgelerinde birtakım düzenlemelere gitti. Bu düzenlemelere karşı çıkanlar bölgede devlete karşı büyük bir isyan hazırlığına girişti. Musul Valisi Mehmet Paşa Cizre ve Midyat'ı kendine bağlamaya çalışıyordu. Söz konusu bölgede uzun zamandan beri mütesellimlik yapan Bedirhan Bey bu duruma karşı çıkıyordu. Bedirhan Bey Diyarbakır'a bağlı kalmayı istemekteydi. Bütün bu karşı çıkmalara rağmen 1842 yılında, Cizre kazası Musul'a bağlandı. Bedirhan Bey bu karar üzerine, 1847 yılına kadar devam edecek ve devleti bir süre uğraştıracak olan isyanı başlattı.⁷⁹

Bedirhan Bey, Osmanlılar karşısında giderek kuvvet kazanmaya başlayınca Ermeniler de tavır değiştirerek bu isyana destek vermeye başladı. Ermeni tarihçi Hagob Şahbazyan, Bedirhan'ın isyanında başarıya ulaşmak için Ermenilerin yardımına ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Bu istek, bir kısım Ermeni tarafından olumlu karşılandı. Bedirhan, bir kısım Ermeni'nin desteğini sağlasa da İstanbul Ermeni Patrikliği bu durumu kabul etmedi. Ermeni ileri gelenleri, esnaf ve halkın büyük bir çoğunluğu devletten yana tavır aldı.⁸⁰

Müşir Osman Paşa komutasındaki Anadolu Ordusu, 30 Haziran 1847'de Bedirhan Bey isyanını başarılı bir şekilde bastırdı. Bedirhan Bey ile birlikte kendisine en büyük desteği veren Han Mahmut da teslim oldu. İsyanın bastırılmasından sonra varlığı tehlike arz eden Bedirhan Bey ve ailesi bölgeden uzaklaştırıldı. Bedirhan Bey Önce İstanbul'a getirildi. İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra, Girit Adası'na sürgün edildi.⁸¹

3.4.3. 1853-1856 Kırım Savaşı Yıllarında Rusların Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Politikaları

Kırım Savaşı, Rusların Kürtleri kendi yanlarına çekmeleri için büyük bir fırsat olarak ortaya çıktı. Bu savaş Rusların Kürtlere olan ilgisini daha da artırdı.⁸² Kırım Harbi başlamadan hemen önce Ruslar, gizli ajanlarını devreye koyarak Kürt aşiretlerini kendi yanlarına çekmek için yoğun faaliyetlere başladı. Bu amaçla sınır boylarında ikamet eden Kürt aşiretlerinin reislerine 2150 altın sarf edildi. Kürt aşiret reisleri, adeta Rus gizli ajanları tarafından hediye yağmuruna tutuluyordu. Bütün bu tahrik ve propagandaya rağmen, Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu Ruslara karşı Osmanlı ordusunda savaştı. Rus himayesine inanan ve onlara boyun eğen bazı Kürt aşiretleri de oldu.⁸³

1853 yılı ekim ayında, Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus harbi fiilen başladı. Kürt aşiretlerin büyük bir kısmı, Ruslar tarafından kendilerine yapılan davetlere icabet etmedi. Erzurum valisi, eyalet dâhilinde yollarda ve sınır boylarında asayişin sağlanması konusunda son derece titiz davranmaktaydı. Bu tedbir ve önlemlere rağmen sınır boylarında şikâyetler bitmedi. Rusların Kafkas orduları komutanı Vorontsov, albay

⁷⁸ Çay, age., s. 288.

⁷⁹ Güven, age., s.94.

⁸⁰ Güven, age., s.95.

⁸¹ Cabir Doğan, "Bedirhan Bey İsyanı Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2010/2, Sayı:12, s. 23-24.

⁸² Şimşir, age., s.68.

⁸³ Ünal, agm., s.135.

rütbesindeki bir adamıyla Bayezid kaymakamına bir mektup gönderdi. 20 Ağustos 1853 tarihli mektuba göre, Osmanlı sınır boylarında özellikle Bayezid sınırı üzerinde ikamet eden Kürt taifesi, sınırı ihlal ederek Rusya taraflarına geçmekteydi. Bu Kürtler sulh halinde yaşayan ahaliye maddi manevi büyük zarar vermektedir. Böyle bir halin, mutlaka önlenmesi gerekli idi. Ruslar savaştan önce Kürtlerin sınır tecavüzünden şikâyetçiydi. Ancak savaş başlayınca, Doğu Anadolu'da yaşayan bütün Kürtlerle sıkı ilişkiler kurmak için her yolu denediler.⁸⁴

Kırım savaşında Osmanlı ordusunun zayıf düştüğü cephelerde, mal mülk ve arazilerinin elden gitmesinden korkan Kürt aşiretleri, Ruslara itaatleri bildirmek zorunda kaldı. Ayrıca Kürt aşiretleri arasında feodalitenin hâkim olduğu düşünüldüğünde, Kürt beylerine kesin olarak her zaman güvenilemezdi. Nitekim Ruslarla girilen ilk çatışmadan sonra, Türk ordusunun çoğunluğunu Kürt aşiretlerinden orduya katılan askerler oluşturuyordu. Söz konusu aşiret askerlerinin bir kısmı orduyu terk etti.

Bilindiği üzere Doğu Anadolu halkı maddi yönden ağaların, dinî yönden ise şeyhlerin etkisi altında idi. Bu iki gurup daha ziyade, aşiretler ve kırsal bölgedeki halk üzerinde etkiliydi. Kırım Harbinin başlarında Rus Çarı, Kürt aşiret reislerini elde etmek için Rus komutanı Vorontsov'a yüz bin lira gönderdi. Kürtler arasında söz konusu faaliyetleri gerçekleştirmek üzere Loris Melikof'u atadı. Bazı aşiret reislerine, ömür boyu maaş bile bağlanma sözünü verdi. Bunun en tipik örneği, Kızılkilise köyündeki Kürt reisi Kasım Han'dır. Kasım Han, Kars'ta Kürt reislerinin nüfuz sahibi olanlar arasındaydı.⁸⁵

Rusya'nın bu faaliyetlerinden haberdar olan Osmanlı Hükümeti, aşiretleri tekrar kendi tarafına çekmek ve ileride oluşabilecek fenalıkların önüne geçebilmek için harekete geçti. Bu kapsamda Zeylani Aşireti reisi Kasım Ağa'nın, maaş ve rütbe ile taltif edilmesi özellikle Anadolu Ordusu Komutanı'ndan istendi. Ruslara karşı oluşturulan ordu için Kürtlerden kuvvet istendiyse, aşiretler bu isteğe kayıtsız kaldı. Ruslar birçok bölgede, Kürtlerle temasa geçerek Osmanlı Devleti'nin çökmek üzere olduğu yolunda yoğun propaganda yaptı. Aynı zamanda Kürt aşiretlerine, Rus himayesine girmeyi de teklif ediyorlardı.⁸⁶

Ruslar diğer taraftan da, Osmanlı tebaası olan Ermenileri de kendi çıkarları için kullanma yolunda çaba sarf etmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, büyük ölçüde Rus işgali altında bulunan Kafkasya'daki Ermeniler, Rus çıkarlarına alet olabilecek en elverişli toplum idi. Kırım savaşından yenik çıkan Rusya, o zaman kadar Çar ordularının Anadolu'daki faaliyetlerini anlatan resmi ve askerî yayınlarda Türkiye Asya'sı tabirini kullanmaktaydı. 1856 Paris Anlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu için Ermenistan tabirini kullanmayı tercih etti.⁸⁷

3.4.4. Kırım Savaşı Yıllarında Yezdanşir İsyanı

1834 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Doğu Anadolu'yu baştanbaşa geçerek itaatsiz Kürt beylerini itaat altına aldı. Van Gölü'nün güneyinde ve Hakkâri

⁸⁴ Hasan Şahin, "Kırım Savaşı (1853-1856) Sırasında Rusların Doğu Anadolu'daki Aşiretleri Elde Etme Gayretleri", Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı:11 s. 218.

⁸⁵ Şahin, agm., s. 220.

⁸⁶ Hacı Necefoğlu, "XIX. Yüzyılda Rusların Osmanlı Kürt Aşiretlerine Yönelik Faaliyetleri", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu, Cilt IV, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s.8.

⁸⁷ Erdal İter, "Ermeni Meselesinin Doğusunda İngiltere'nin Rolü", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) Sayı: 6, Yayın Tarihi: 1995, s. 161.

bölgesindeki irsî Kürt beylerinin hâkimiyeti, tam olarak kurulamamıştı. Bu bölgede hâkimiyet süren Yezdanşir'in babası, Kürtler arasında büyük bir nüfûza sahipti. Türk birlikleri bölgeden çekildikten sonra, Yezdanşir bağımsız hareket etmeye başladı. Hakkâri'deki aşiretlerin başına geçen Bedirhan ise, kendisinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını kabul etse de bağımsız hareket etti. Yezdanşir, hükümete karşı kin besleyerek isyan etmek için kritik bir anı beklemekte idi.⁸⁸ Osmanlı Devleti Bedirhan üzerine ordu gönderince, onun yerine geçmek isteyen Yezdanşir devletin yanında yer aldı. Hükümet bir süre sonra, Yezdanşir'in Kürtler üzerindeki nüfuzundan ve babasının hareketlerinden hoşnut olmadığı için onu yönetimden uzaklaştırdı. Onun yerine Türk paşaları göreve getirildi.

Rusların 20 Kasım 1854 tarihinde Yezdanşir'e yazdığı mektupta, Türk hükümetinin kökünden sarsıldığını ifade edildi. Bu nedenle Ruslar, Yezdanşir'i kendi saflarına katılmaya davet etti. Bitlis bölgesinde başlatmış olduğu isyan sonrasında Yezdanşir, Musul'a kadar olan bölgeyi işgal etti. Kürtler arasında Ruslar tarafından yapılan propaganda da, özellikle Osmanlı Devleti'ne husumeti olan aileler tercih edildi. Bu isyanı Bedir Han Bey'in yeğeni olan Yezdanşir, Kırım Harbi'nin şiddetli olduğu zamanda Rus kışkırtmasıyla Bitlis'te isyan çıkardı. Yezdanşir bundan sonra Musul'u ve Van ile Bağdat arasındaki bütün bölgeyi ele geçirdi. Bu bölgede yaşayan Nasturîler de onun bayrağı altında toplandı.⁸⁹

1855 yılının ocak ayında Yezdanşir, aldığı yerlerdeki Türk yetkilileri kovdu. Top fabrikası ve hazineyi ele geçirdi. Daha sonra Yezidi Kürtleri de, Yezdanşir'in saflarına katılınca isyan iyice büyüdü. Fakat Osmanlı kuvvetleri bu isyanı kısa sürede bastırdı. Buna mukabil Van ve Muş yöresi halkı gerek Ruslara gerekse Yezdanşir'e destek veren Kürt aşiretlerine karşı düşmanca tavır aldı. Ruslar, bu tepkileri ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirlere başvurdu. Daha önce kendilerinin hizmetine girerek sözde binbaşı rütbesi verdikleri Cafer Ağa'nın, Kürtler üzerindeki etkisinden faydalandılar.⁹⁰ Doğu Anadolu'da Bedir Han Bey ile başlayan bu isyanlar, daha sonra Osmanlı Devleti'nin zayıf olduğu dönemlerde de ortaya çıktı.⁹¹

3.5. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Osmanlı Devleti doğuda savaşın sona ermesinden sonra, yaklaşık yirmi yıl boyunca Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki en ücra köşelerde dahi egemenliğini sağlamlaştırmak için çok sert önlemlere başvurdu. Kürtler arasında bu işin uygulayıcısı, kendisi de bir Kürt olan İsmail Hakkı Paşa idi. 1847 yılında kurulan Kürdistan Eyaleti'nin valiliğine de İsmail Hakkı Paşa atandı. İsmail Hakkı Paşa, acımasızlığı ve aldığı sert önlemlerle ün saldı. Kürdistan bölgesinde nizamı sağlamış olsa da aldığı sert önlemler, Kürtlerin devlete karşı düşmanca tutum içerisine girmesine yol açtı.⁹²

1856 yılında ilan İslahat Fermanı'yla, Osmanlı tebaası arasında bir sınıfı diğer sınıfa karşı aşağılayan tabirlerin resmi yazışmalarda kullanılması yasaklandı. Fakat Ermeniler ve İngilizler yazışmalarında, Kürtleri aşağılayıcı rencide edici tabirler kullanmaktan çekinmiyorlardı. Kürtler aleyhinde yapılan bu propaganda, 1877-78 Osmanlı- Rus savaşı boyunca devam etti. 1877-78 Osmanlı- Rus savaşı başlar başlamaz Gregoryen Ermeni Patrikhanesi, İngiliz ve Amerikan misyonerleri Kürtler aleyhine bir

⁸⁸ Averyanov, age., s.129.

⁸⁹ Basil Nikitine, Kürtler, Örgün Yayınevi, İstanbul 2015, s.359.

⁹⁰ Ünal, agm., s. 136.

⁹¹ Güven, age., s. 21.

⁹² Averyanov, age., s.140.

kampanya başlattı. Erzurum'daki Ermeni asıllı İngiliz Konsolosu Zohrab ve bölgedeki bazı Amerikan misyonerleri bunların başında gelmekteydi. Türkiye ve İran'da görevli İngiliz diplomatları silahlı Kürtlerin Ermenilere saldırdıklarını, Ermeni köylerini ve kiliselerini yakıp yıktıklarını ve soyduklarını ülkelerine rapor ediyorlardı.⁹³

1877-78 savaşı esnasında Kürt aşiretleri, Ruslara karşı Osmanlı ordusunda yer alarak savaşa katıldı. Kürt kuvvetlerinin kumandanları Şeyh Ubeydullah, Şeyh Celalettin ve Ubeydullah'ın küçük oğlu Şeyh Abdulkadir idi. Bunların emrindeki 50.000 kadar Kürt askeri Beyazıt kesiminde savaşa girmelerine rağmen kesin bir yenilgiye uğrayarak perişan oldular. Dağılan Kürtlerle birlikte Şeyh Ubeydullah ve Celalettin Van'a döndü. Kürtler, Sultan Abdülhamit'in tahta geçmesiyle daha da cesaretlenirken Ermeniler ile aralarındaki uçurum da gittikçe arttı. Çünkü Kürtlerin inancına göre, Rusya Doğu Anadolu'daki vilayetlere hâkim olduğunda Hristiyan Ermenilere öncelik tanıyacaktı. Bu şartlar altında Kürtler yüzlerini Osmanlılara çevirirken, Ermeniler ise Osmanlı taraftarlığını nihaî olarak bırakarak Rusların tarafına geçti.⁹⁴

Osmanlı-Rus savaşı, Türk Milleti için büyük bir felaket, Osmanlı Ermenileri için ise bir fırsat oldu. Anadolu'nun her tarafından eli silah tutan herkes, Ruslara karşı orduya katıldı. Türklerin cephelere gittiğini müşahede eden Ermeniler, "gün bugündür" deyip Müslüman Türk köylerine saldırılar düzenledi. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse; Maraş'ın Zeytun bölgesinin çok yakınında bulunan Geben 'de, Hristiyan halkın arasında yaşayan Yörükler Ermeni eşkıyası reisi Babik'e mektup yazarak Ermeni katliamlarına karşı misillemede bulunacaklarını bildirdi. Babik etrafına 200 silahlı eşkıyayı toplayarak Yörüklerin üzerine yürüdü. Saldırıdan önce Yörüklere teslim olmaları önerisinde bulundu. Öneri kabul edilmeyince çatışma çıktı. Bu olayda altı Türk şehit oldu. Saldırıda başarılı olan Ermeniler, Zeytun'a dönerken Müslüman köylerini yağmaladılar ve halka zulmettiler. Kendilerine sözde haksızlık yapıldığını iddia eden Ermeniler, ellerine fırsat geçince Türklere insanlığın kabul edemeyeceği işkence ve katliamı yapmaktan geri durmadı.⁹⁵

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi başlamadan önce Bâb-ı Ali'de toplanan Büyük Konsey'de, Katolik Ermenilerin Patrik Naibi Krikor Enfiyeciyan " ... devletimizin ebedi düşmanına karşı hepimiz kanımızın son damlasına kadar akıtmaya hazırız, netice itibarıyla harp istiyoruz" dedi ve alkışlarla karşılandı. Harpten Osmanlı mağlup olarak çıktı. Rus orduları Ayastefanos'a kadar geldiği zaman, Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Rus komutanı Grandük Nikola'nın karargâhına kadar gitti. O'ndan, Doğu Anadolu'da Ermeniler için muhtariyet talep etti. Ve nihayet ateşkes anlaşmasında, bölgede Ermeniler lehine reformlar yapılmasını öngören meşhur 13. maddeyi koydurmayı başardı. Fakat İngiltere'nin Ayastefanos Anlaşması'na itiraz etmesi üzerine, Rusya'ya pek güvenmeyen Patrik Nerses Varjabedian, bu defa İngiliz elçisi H. Layard'la temasa geçerek, İngiltere'den bağımsız Ermenistan sözünü aldı.⁹⁶

Savaş sonunda Rusya'nın eski İstanbul Büyükelçisi General İgnatieff ile Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa arasında, Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması imzalandı. 3 Mart 1878 tarihli anlaşmanın 16. maddesine göre, Doğu Anadolu'da Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerince

⁹³ Şimşir, age., s.116.

⁹⁴ Garo Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY.'dan Günümüze Kadar Ermeni Kürt İlişkileri, çev: Bedros Zartaryan- Memo Yetkin, İstanbul 1992, s.150-151.

⁹⁵ Ahmet Eyicil, Osmanlı Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri, Ankara 2008, s. 64.

⁹⁶ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2010, Sayı:21, s.133.

boşaltılmaması, iki devletin iyi ilişkilerine zarar verebilecekti. Bu nedenle Babiâli, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirecekti. Bunun yanı sıra, Kürtler ve Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alacaktı. Bu madde ile Ermeni ve Kürt isimleri, ilk defa uluslararası anlaşmaya girmiş oldu. Anlaşmadaki Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkezlerle karşı korunması ve yerel durumun gerektirdiği iyileştirme ve reformlar ibareleri, gerçekten Osmanlı Devleti'nin geleceği için tehlikeli olan maddelerdi. Bu koşullarda, Rusya istediği zaman Ermeniler için ıslahat ve reform isteyebilecekti. Aynı zamanda Ermenilerin güvenliği sağlanamadığı gerekçesiyle, Doğu Anadolu'ya da girebilecekti. Böylece Rusya, Ermenilerin hamisi durumuna geldi. Bu durum, Orta Doğu'daki dengelerin bozulmasına yol açtı. Telaşlanan İngiliz Büyükelçisi Layard, endişelerini derhal hükümetine bildirdi. Kars, Ardahan ve Batum'un Rusların eline geçtiğini, böylelikle Karadeniz'den İran'a giden İngilizlerin ticaret yolunu tehlikeye girdiğini belirtti. Rusya'nın, Fırat ve Dicle deltasına sarkmak çabası içerisinde olduğuna da işaret etti.⁹⁷

Ayastefanos Anlaşması ile Rusya, şark meselesini kendi çıkarlarına uygun bir şekilde çözümlenmeye çalıştı. Rusya Osmanlı Devleti'ni tek başına parçalamaya girişerek nüfuz sahibi olmaya başladı. Bunun üzerine İngiltere, Avusturya ile birlikte Ayastefanos Anlaşması'na karşı çıkarak ve meselenin milletlerarası bir konferansta ele alınmasını ileri sürdü. Rusya'ya bu teklif ileri sürülürken, Avusturya Tuna bölgesine asker yığmaya başladı. İngiltere ise, donanmasını İstanbul'a gönderdi. Bu durum karşısında savaşı göze alamayan Rusya, konferansa razı oldu.⁹⁸ Ayastefanos Anlaşması'nda karşısında sadece Rusya'yı bulan Osmanlı Devleti, Berlin Kongresi'nde Avrupa devletlerinin hedefi haline geldi. Bunun sonucu olarak söz konusu kongre, Osmanlı Devleti'nin paylaşılma pazarlığının yapıldığı bir toplantı halini aldı.⁹⁹

Osmanlı'nın Rusya karşısında yenilmesi, Ermeni Patrikliği'nin politikalarını yeniden gözden geçirmesi sonucunu doğurdu. 17 Mart 1878'de Patrik Nerses Varjabedian, İngiliz Büyükelçisi Layard'ı ziyaret etti. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan istediklerini, eğer İngilizler yardım etmezse bu amaçlarını gerçekleştirmek için Rusya'ya müracaat edeceklerini ifade etti. İngiliz büyükelçinin, Ermenistan'dan nereyi kastettiğini sorması üzerine, Patrik Nerses "Van, Sivas, Diyarbakır ve Kilikya" diye cevap verdi.¹⁰⁰

İngiltere 4 Haziran 1878 günü Osmanlı ile bir anlaşma imzalayarak ve geçici olarak Kıbrıs'ı devraldı. Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu topraklarında meydana gelecek olan yeni bir Rus Saldırısına karşı, silahlı yardım etmeyi yükümlülüğünü de üzerine aldı. Buna karşılık Osmanlı Devleti de, Doğu Anadolu'da Hristiyanların yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapmayı İngiltere'ye vaat etti.¹⁰¹

Berlin Kongresi arifesinde Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Rus Çarına Osmanlı Ermenilerinin saygılarını ve şükranlarını sunmak için Saint Petersburg'a bir temsilci gönderdi.¹⁰² Fakat Rusya'nın desteğini sağlayamadı. Daha sonra Patrik Nerses, İngiliz Büyükelçi Layard'ın desteğiyle, Ermenileri temsilen Mıgırdıç Khırımyan'ı baş delege olarak Berlin Kongresi'ne görevlendirdi. Khırımyan Berlin'e varmadan önce

⁹⁷ Bilal N. Şimşir, Ermeni Meselesi 1774-2005, Ankara 2005, s. 55-56.

⁹⁸ İter, agm., s. 164.

⁹⁹ Ahmet Eyicil, Siyasi Tarih, Ankara 1991, s.145.

¹⁰⁰ İter, agm., s. 166.

¹⁰¹ Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", Akademik Bakış Dergisi Cilt 1, Sayı 2, s. 77.

¹⁰² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt, Ankara 1995, s.132.

Roma, Paris ve Londra'da destek aradı. Bu amaçla İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone ile görüştü. Neticede Ermeni heyeti, büyük umutlarla gittiği Berlin'de anlaşmaya 61. maddeyi koydurmayı başardı.¹⁰³ 13 Temmuz 1878 günü imzalanan Berlin Anlaşması'nda Osmanlı Ermenileri ile ilgili şu özel madde yer aldı:

Madde 61- Babiâli Ermenilerin sakin oldukları vilayetlerin hasbel mevki muhtaç oldukları ıslahat ve tazimatı bilâtehir icra ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emn ve rahatlarını muhafaza etmeyi taahhüt eder ve bu babta ittihaz edeceği tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden Düvel-i müşarünileyhin dahi mezkûr tedbirlerin icrasına nezaret edeceklerdir.¹⁰⁴

Bu iki cümlelik madde, ileride Osmanlı Devleti'nin başına büyük gailer açacak ve Anadolu'nun toprak bütünlüğüne karşı ciddi bir tehdit oluşturacaktır. Adeta bu madde, Osmanlı için Sevr Anlaşması'na giden süreci başlattı.

Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi, Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesinden daha ağırdı. Ayastefanos Anlaşması, Osmanlı ile Rusya arasında yapılmış ikili bir anlaşma olmasına rağmen, Berlin Anlaşması çok taraflı bir anlaşmaydı.¹⁰⁵ Çünkü Berlin Anlaşması'nda Osmanlı'nın karşısında Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya ve Rusya vardı.

Berlin Anlaşması'nın 61. Maddesine göre Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin, Kürtler ve Çerkezlerle karşı korunması isteniyordu. Bu durum anlaşmaya taraf olan Avrupalı devletlerin ırkçı yaklaşım içerisinde olduklarının kanıtıydı. Bundan hareketle Kürtlerin ve Çerkezlerin saldırgan ve kötü insanlar oldukları, Ermenilerin ise masum ve iyi insanlar olduğu sonucu çıkmaktaydı. Berlin Anlaşması ile Avrupa, Kürt'ü ve Çerkez'i, Ermenilere hedef olarak gösterdi.¹⁰⁶ Başka bir ifadeyle bundan sonra Avrupalılar, Anadolu'da bir Ermeni-Kürt çatışması için zemin hazırlamış oldu. Daha sonra görüleceği üzere, emperyalistler sadece bu çatışmaya zemin hazırlamakla kalmadı. Osmanlı'nın bu iki etnik unsurunu, birbirine karşı kışkırttı. Anadolu'da, önüne geçilmesi zor olan Ermeni isyanlarının çıkmasının müsebbibi oldular.

Berlin Anlaşması, Kürtlerin ve Ermenilerin arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi.¹⁰⁷ Ermenilerin bir kısmının beklentilerini de boşa çıkardı. Berlin Anlaşması'ndan memnun olmayan bir kısım Ermeni, hemen silaha sarılıp Balkanlarda olduğu gibi bağımsızlıklarını kazanmak istiyordu. Bunlar Rus yanlısı olan karamsar Ermenilerdi. İyimser olan Ermeniler, genelde İngiliz yanlısı olanlardı. Bunlardan biri olan Nurias Çeras 1879'da yayımladığı kitapçıkta şunları yazdı: "Babiâli Ermenistan'da (Doğu Anadolu'da) reform yapmaya söz verdi; reformlar gerçekleşmezse eyleme geçmek gerekir. Babiâli Ermenileri, Kürtlere ve Çerkezlerle karşı korumaya söz verdi. Kürtler ve Çerkezler cezalandırılmazsa eyleme geçmek gerekir."¹⁰⁸ Her fırsatta Avrupalı devletler Sultan Abdülhamit'e, Ermenilere reform yapması konusunda baskı yapmaya devam ediyordu. Kürtlerin Ermenilere karşı kullanıldığı düşüncesi vardı. Kürtlerin silahlandırılarak Ermenilere karşı kullanıldığı, Abdülhamit'in iktidarın gücünü kaybetme endişesi ile söz verdiği reformları yapmaya yanaşmadığı sürekli olarak ifade ediliyordu.¹⁰⁹

¹⁰³ Kodaman, agm., s.133.

¹⁰⁴ Kâzım Karabekir, Ermeni Dosyası, İstanbul 1994, s.133.

¹⁰⁵ Şimşir, Kürtçülük 1787-1923, s.153.

¹⁰⁶ Şimşir, Kürtçülük 1787-1923, s.154.

¹⁰⁷ Sasuni, age., s.153.

¹⁰⁸ Bilal N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, Volume I, Ankara 1989, s. 602-604. No: 309.

¹⁰⁹ Stanley E. Kerr, The Lions Of Marash, Albany 1973, s. 4.

Berlin Anlaşması'nın ardından 1878 yılında Anadolu'da bir araştırma gezisi yapmış olan İngiliz Generali Baker, Ermenilerin özerklik isteklerini hem aptalca hem de tehlikeli olduğunu ifade etmekteydi. General Baker'e göre, Ermeniler her yerde sayıca daha az durumundaydı. Genel olarak, nüfusun üçte birini ya da beşte birini oluşturuyorlardı. Özerklik, onları Kürtlerin insafına terk edecekti. O zaman durumları şimdikinden on kat daha kötü olacaktı.¹¹⁰ General Baker bu araştırmasında, Osmanlı Ermenilerinin durumlarının Müslümanlardan çok daha iyi bir durumda olduğunu da ifade etti.

Osmanlı-Rus savaşından sonra, özellikle Ruslar ve İngilizler konsolosluk açma yarışına girdi. Adeta, Doğu Anadolu'nun her yerinde konsolosluk açılmaya başladılar. Bu yeni yabancı konsoloslar kendilerince Ermenileri sözde Kürt zulmünden kurtarmak için geliyorlardı. Ermeniler de bu konsolosları her yerde coşkuyla karşılıyordu. Yabancı konsoloslar, ayağının tozuyla Doğu Anadolu'yu köy köy dolaşmaya başladı.¹¹¹ Bir örnek vermek gerekirse Muş Ermenileri kadın, erkek, çoluk çocuk yollara dökülmüşler bu konsolosları kurtarıcı gibi karşılıyorlardı.

Ermeni sorunu, bu şekilde yabancı konsolosların çalışmaları sayesinde hızlı bir şekilde filizlenmeye başladı. Yabancı konsolosların, Müslümanların hakkındaki kin nefret dolu söylemlerini dinleyen Ermeni çocukları, birkaç yıl sonra büyüdüğünde silahlı komitacılar olarak ortaya çıktı. Bu Ermeni gençleri, daha sonra bölgeyi kana bulayan eylemlerin ya planlayıcısı ya da uygulayıcısı oldular. İngiliz misyonerler daha da ileri giderek yapılan kanlı eylemlerle, Doğu Anadolu'da yaşayan Türklerin başka bölgelere göçe zorlanmasını ve başka yerlerde yaşayan Ermenilerin buraya sevk edilmesi fikrini Ermenilere aşıladı. Ancak burada Ermeni nüfus çoğunluğu bu şekilde sağlanabilirdi.

Artık sıra Berlin Anlaşması'nın uygulanmasına geldi. 1879 Nisan ayında Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, İngilizlere başvurarak anlaşmanın 61. maddesi uyarınca Çerkez ve Kürtlere karşı kendilerinin güvenliğinin sağlanması için, kendi yanlarına karma bir jandarmanın olmasını istedikleri arzusunu ilettiler. Aynı yıl Osmanlı Hükümeti 61. madde gereği, Van ve Erzurum'da komisyonlar kurarak reform çalışmalarına başladı. Erzurum Ermenileri, kendi meclislerinde hazırlamış oldukları Ermeni Reform Projesini komisyona sundular. Bu projede Ermeniler, Erzurum için bizim bölgemiz, bizim vilayetimiz tabirlerini kullandı. Raporda Ermenilerin hiçbir önemli göreve atanmadığı, ama Kürtlerin ise ülkenin baş belası olmalarına rağmen, en önemli görevlere getirildiklerini ifade edildi. Kürtlerin kayırıldığını Ermenilerin ise mağdur olduklarını savunulmaktaydı.¹¹² Ayrıca bu projede hem 1854-56 Kırım Savaşı'nda hem de 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Kürtlerin, Osmanlı ordusunu takviye ediyoruz diye geçtikleri her yeri yıktıklarından bahsedilmekteydi. Kürtlerin bu sırada Ermeni evlerini yaktığı kadın ve kızları dağa kaldırdığı halde cezalandırılmadıkları anlatılmaktaydı.

Ermeni Reform Projesinde, Erzurum vilayetinde nasıl bir reform yapılması gerektiğini de detaylı bir şekilde önerilmekteydi. Kısaca maddeler halinde bu proje şu şekildeydi:

1. Valinin atanmasında ve görevden alınmasında Ermeni Patriğinin görüşünün alınmalıdır.
2. Mutasarrıfların atanmasında patriğin görüşü alınmalıdır.
3. Erzincan ve Beyazıt mutasarrıfları Ermeni olmalıdır.

¹¹⁰ Şimşir, Kürtçülük 1787-1923, s.159.

¹¹¹ Şimşir, Kürtçülük 1787-1923, s.163.

¹¹² Şimşir, Kürtçülük 1787-1923, s.166.

4. Merkez Sancağından Pasin, Hıms, Kığı ve Tercan,
5. Erzincan Sancağından Kemah, Kuruçay, Kuzucan, Ovacık ve Malazgirt,
6. Beyazıt Sancağından Diyadin, Karakilise ve Eleşkirt,
7. Bayburt Sancağından, İspir, Kelkit ve Şiran (Seyran) kazalarına Ermeni kaymakamlar atanmalıdır
8. Vilayet İdare Meclisinin 3 Türk ve 3 Ermeni üyesi olmalı
9. Sancak Meclisi'nde ise 2 Türk ve 2 Ermeni üyesi olmalı
10. Mahkemelerdeki üyelerde yarısı Türk, yarısı Ermeni olmalı
11. Vilayetin güvenliğini sağlayacak ölçüde güvenilir kişilerden bir jandarma teşkilatı oluşturulmalıdır. Bu teşkilatın yarısı Ermeni yarısı da Türk olmalıdır. Kürt ve Çerkez gibi barbarlar bu teşkilata alınmamalıdır.¹¹³

Ermeni Reform Projesi dikkatle incelendiğinde, Erzurum vilayetinin yönetiminde Kürtlere ve Çerkezlere hiçbir görev verilmemekteydi. Kürtler ve Çerkezler, Ermeniler tarafından tamamen dışlanmaktaydı. Ermeniler, Çerkez ve Kürt unsurunun tamamen silahsızlandırılmasını ve silah taşımalarının yasaklanmasını, buna karşılık Ermenilerin silah taşımalarının serbest olmasını istemekteydi. Kürtlerin var olan otoritelerinin, mutlaka ortadan kaldırılması lazımdı. Onlar hükümet otoritesinin zayıf olduğu uzak yerlerde değil aksine devlet otoritesinin güçlü olduğu yerlerde yaşamalıydı.

Ermenilere göre, Kürtler zalim ve barbardılar onlar mutlaka kontrol altında tutulması gerekliydi. Bu proje, Ermenilerin asla Kürtlerle bir arada yaşamak istemediklerinin kanıtıydı. Şunu da belirtmek gerekir ki Ermeniler hiçbir yerde nüfusun çoğunluğunu teşkil etmedikleri gibi, ancak daha önce de ifade edildiği gibi üçte birini ya da beşte birini oluşturmaktaydı. Buna rağmen, Erzurum vilayetinin yönetiminde Türklerle eşit bir şekilde görev almak istiyorlardı.

3.6. 1880 Şeyh Ubeydullah İsyanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Osmanlı Devleti açısından 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı, büyük toprak kayıpları ile neticelendi. Yezdanşir ayaklanmasından sonra, İsmail Hakkı Paşa tarafından sağlanan devlet otoritesi yeniden sarsıntı içindeydi. Rusya ile savaş biter bitmez, tekrar ayaklanan Kürtlerin isyanın bastırılması yoluna gidildi. 1878 yılının ekim ayında, Reşkötanlı ve Motkanlı aşiretleri arasında ayaklanma hareketi başladı. Bir süre sonra, ayaklanma Van'ın güney kesimleri Muş, Bitlis, Hakkâri ve Bohtan (Şırnak, Siirt) bölgesine yayıldı. Türkiye'yi hedef alan bu genel ayaklanmanın başında, Bedirhan'ın oğullarından Hüseyin ve Osman Bey vardı.¹¹⁴ Jön Türk hareketinden önce çıkan bu önemli isyanın amacı, Kürtlerin bağımsızlığını kazanmalarına yönelikti.¹¹⁵

Şeyh Ubeydullah, Hakkâri civarında nüfuzu olan ve İran Kürtleri üzerinde de etkisi olan biriydi. Ubeydullah isyan etme nedenleri aslında Osmanlı-Rus savaşı öncesine kadar dayanıyordu. İran'ın kuzeyinde yaşayan Kürt aşiretleri, İran'ın vergi memurlarının usulsüz vergi toplamaları nedeniyle büyük bir memnuniyetsizlik içindeydi. Söz konusu aşiretler Şeyh Ubeydullah'a başvurarak, Osmanlı'nın İran'ı uyarmasını ve bu durumun önlenmesini talep ediyorlardı. Fakat Osmanlı Devleti bu konuda harekete geçmeden Osmanlı-Rus savaşı başladı.¹¹⁶

Şeyh Ubeydullah'ın isyanını hazırlayan etkenlerin başında, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının neden olduğu tahribatlar gelmekteydi. Bu savaş yüzünden Doğu

¹¹³ Şimşir, Kürtçülük 1787-1923, s.168.

¹¹⁴ Avaryenov, age., s.185.

¹¹⁵ Nikitine, age., s.360.

¹¹⁶ Güven, age., s.158.

Anadolu'da beklenmeyen ekonomik ve toplumsal bozukluklar meydana geldi. Güvensizlik ortamından rahatsız olmuş halkın büyük bir kısmı, açlık ve salgın hastalıklar yüzünden hayatını kaybetti. Merkezi hükümetin de acil ihtiyaç duyulan yardımı sağlayamaması, bu durumun yaşanmasında etkili oldu.

Doğu Anadolu'da halkın durumu bu şekildeyken, dinî motiflerle konuşan birinin ortaya çıkışı halk üzerinde etkili oldu. Savaşın yol açtığı gelişmeler, Şeyh Ubeydullah'a kurtarıcı rolünün verilmesine yol açtı. Kendini bir anda birçok yurtsever yandaşın komutanı olarak bulan Şeyh Ubeydullah, yeni rolünü çok kısa sürede benimsedi. Şeyhin bu kadar güçlenmesinde, dini faktörler önem arz etmekteydi.

Şeyh Ubeydullah, Seyyit Taha'nın¹¹⁷ üç oğlundan biriydi. Şeyh, geniş sülalesi ve müritleriyle küçümsenemeyecek derecede silahlı gücün başındaydı. Sınır boylarındaki coğrafi konumunu kurnazca kullanmasını bilen Şeyh Ubeydullah, kendi çıkarlarının gerektiği duruma göre bazen İranlı bazen de Osmanlı hâkimiyetine giriyordu. Böylelikle Ubeydullah hem Şii İran Şahına hem de Osmanlı sultanına kulluk ediyordu. İran Şahı, ona maaş bile veriyordu.

Şeyh Ubeydullah'ın Doğu Anadolu'da giderek büyüyen bir karışıklık ve ekonomik yoksunluk döneminde, amcasının nüfuzunu miras aldığı unutulmamalıydı. Zira onun amcası Seyyit Salih Nehrî, Nakşibendi tarikatının şeyhiydi. Osmanlı Devleti merkeze yakın olan vilayetler dışında kanun ve düzeni sağlayamıyordu. Bu nedenle sürekli artan ve zaman zaman aşırı olan vergi yükü ve askere alma girişimleri, zaten kanunsuzluğa eğilimli olan bölgenin huzuruna zarar veriyordu. Bölgede seyahat eden sayısız yabancının doğruladığı gibi, eşkıyalık ekonomiyi neredeyse durma noktasına getirdi. Tüm ticaret yolları, yağmaya açık durumdaydı. Bir aşiret diğeriyle kavga ettiği zaman, bunlar arasındaki anlaşmazlığın yankıları tüm çevrede hissedilmekteydi. Düzensizlik ve yoksulluk ister Kürt ister Ermeni olsun köylerden geçen göçebe aşiretlerin aç gözlülüğünü artırdı. Diğer bir deyişle, bir türlü dizginlenemeyen Şikak¹¹⁸ ve Harki aşiretleri, II. Abdülhamit'in düşmanı oldukları kadar Ubeydullah'ın da düşmanı idiler.¹¹⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı çıkınca cihat çağrısına uyan Şeyh Ubeydullah, Osmanlı Hükümeti'ne Ruslara karşı savaşa katılacağını bildirdi. Hükümetten silah istedi. Osmanlı Devleti, savaştan önce Amerika'dan iki yüz elli bin kadar silah satın aldı. Bu silahların çoğu, Henry Martini bir bölümü de Winchester marka idi. Zamanının modern silahları olan bu tüfekler, mükerrer atışlıydı. Osmanlı Hükümeti, Şeyh Ubeydullah'a güvenerek bu silahlardan 20.000 kadarını ona verdi. Ubeydullah, bu silahlarla Ruslara karşı cihada gidecek ve savaş sonunda bu silahları iade edecekti. Fakat kendisine bağlanan ümitleri boşa çıkardı. Başıbozuk bir şekilde hareket eden bu kuvvetler, silahlı çeteler gibi davranıyorlar ve yollardaki Ermeni köylerini talan ediyorlardı.¹²⁰

Şeyh Ubeydullah, Osmanlı Hükümeti tarafından kendisine verilen son derece modern silahları yerli halka çevirmekle hata yaptı. İran Şahı onun 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında, Osmanlı Devleti'ne yardım etmesi ve aynı zamanda Rusya ile arasını bozmamak istemesi nedeniyle ödediği maaşını kestirdi. Osmanlı Hükümeti de başıbozuk

¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde yaşadı. Abdülkâdir Geylânî'nin torunlarından.

¹¹⁸ Şikak aşireti yirminci yüzyıl başlarında İran'da Selmas ve Rumiye bölgelerinde yaşayan büyük Kürt aşiretlerinden biridir. Bu aşiret, 1860 ve 1870'li yıllarda Osmanlı tebaasından ve Hakkâri sancağına tabii aşiretler arasında görülmektedir. Şikak aşiretinin bu dönemde, Osmanlı Devleti'ne karşı herhangi bir itaatsizliği söz konusu değildir.

¹¹⁹ McDowall, age., s.93.

¹²⁰ Şimşir, Kürtçülük, s.179.

hareketleri nedeniyle kendisi maaş bağlamadığı gibi para ödülü de vermedi. İki yıl süreyle parasız kalan Şeyh Ubeydullah, Osmanlıya karşı isyan etti. Burada şunu açıklamakta fayda vardır. Birçokları Şey Ubeydullah'ın, Kürtlerin bağımsızlığını kazanması için isyan ettiğini belirtse de, bu isyanın temel nedenlerinden birinin de ekonomik olduğu açıktı.

1880 yılında Şeyh Ubeydullah, Mekke'den dönü, Şemdinan'a (Hakkâri) gelerek bütün Kürtleri kendi ruhani reisliği adı altında topladı. Bu arada etrafına topladığı Kürt kuvvetleriyle Şeyh Ubeydullah'ın, Ermeniler üzerine sefer yapacağı dedikoduları yayılmaya başladı. Aynı günlerde Süryanilerin Patriği Mar Şimon, oturmakta olduğu Çulamerik'ten (Çölemerik) gizli olarak kendi adamlarından birini yanına aldı. Şeyh Ubeydullah'ın hazırlamakta olduğu tehlikeli hareketi, yabancı devlet temsilcilerine haber verdi.¹²¹ Bu durum bölgedeki yabancı misyonerler, konsololar ve gazeteciler tarafından Avrupalı devletlere rapor edildi.

Şeyh Ubeydullah ve taraftarlarının bu başıbozuk hareketleri yağma ve talanları nedeniyle Ermeniler İngiltere Büyükelçiliği'ne defalarca müracaat etti. Ermeni Patrikliği bu durumu her ne kadarda abartarak anlatmış olsa da Şeyh Ubeydullah'ın kontrolünde olan Kürtler, Osmanlı-Rus savaşındaki otorite boşluğunu fırsat bildiler. Ermeni köylerine yağmalayarak ve onları öldürdükleri de açıktır.

Osmanlı-Rus savaşında, Ruslarla iş birliği yapan Ermeniler tamamen masum değillerdi. Ruslar, Müslümanlarla Ermenileri birbirine düşman etmek için uğraştı ve bunda da başarılı da oldu. Ama suçlu olan Ermenileri terbiye etmek, Ubeydullah'ın görevi değildi. Ubeydullah'ın "Ermeni malı helal..." deyip silahlı müritlerine Ermeni köylerini yağma ettirmesi, ağır bir suçtu.¹²²

Şeyh Ubeydullah bu yaptıkları ile bir anlamda hem Ermenilerin haklı çıkmasına hem de Berlin Anlaşmasına 61. maddenin koyulmasının gerekçelerini hazırlamış oldu. Onun bu yağma ve talanları, emperyalist devletlerin elini güçlendirdi. Çünkü Ermenilere karşı yapılan en ufak saldırı, Patriklik tarafından abartılarak kendilerinin hamiliğine soyuna devletlere rapor ediliyordu. Berlin Anlaşması'na Ermeniler lehine konulan 61. maddede, Şeyh Ubeydullah'ın çok büyük payı vardı. Sultan II. Abdülhamit, Şeyh Ubeydullah'tan 1877-78 savaşında çok büyük hizmetler beklerken aksine zara gördü. Ubeydullah, devletten aldığı 20.000 martini marka silahı, savaştan sonra iade etmek yerine İran pazarına götürerek sattı.

Doğu Anadolu'da Ermeni egemenliği korkusu, Şeyh Ubeydullah'ın Kürtleri bir araya getirme isteğinin altında yatan en önemli nedenlerden biriydi. Berlin Anlaşması sonrasında, Kürtlerin devlet kurmak istedikleri topraklarda Ermeni egemenliğine uygun bir ortam sağlanmış oldu. Bununla birlikte Türk ve İran kuvvetlerinin Kürtlerin yerleşik olduğu bölgelerde, Ermenilerin daha üstün bir statü sağlayacakları dedikodusu yayılmaya başladı. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesine göre Ermenilere reform yapılması ve Çerkezlerle Kürtlere karşı Ermenilerin güvenliğinin sağlanması konusunda garanti verildi. Bu durum, bölgedeki gerginliği iyice artırdı. İngiliz askerî ataşelerinin bölgeye gelmesi, Kürtlerin huzursuzluğunu ve korkusunu bir kat daha artırdı. İngiliz askerî konsolos Emilius Clayton bu konuda şunları ifade etti:

Van'daki Avrupalı ataşelerin varlığı Kürtleri harekete geçirdi. Bu olayı öfke ve tedirginlikle karşıladılar, çünkü kendilerine ne getireceğini bilmiyorlardı. Muş ve Bitlis vilayetindeki Kürtler, soyup eziyet ettikleri insanlara küstahça gidip kendilerini yabancı elçilere şikâyet etmelerini

¹²¹ Sasuni, age., s.155.

¹²² Şimşir, Kürtçülük, s.183.

söylüyorlardı. Bütün bunlar Kürtlerin endişeli bir ruh hallerinin meydan okur bir duruma gelmesinin işaretiydi.¹²³

Şeyh Ubeydullah, 1880 yılında Hakkâri'nin Şemdinan kazasında şeyhler ve Kürt liderler ile Kürt birliğini sağlamak için toplantılar yaptı. Ermenilerin Doğu Anadolu'da devlet kuracağı söylentisi, Kürtler arasında beklenmedik bir birliğin sağlanmasını gerçekleştirdi. Osmanlı Devleti ile çarpışma gücünü kendisinde göremeyen Şeyh Ubeydullah, İran toprakları üzerinde bir hükümet kurmayı uygun gördü.¹²⁴ Şeyh Ubeydullah, İran'da kurmayı planladığı Kürt hükümeti konusunda başarılı olamadı. Yenilerek tekrar Hakkâri bölgesine çekildi.

Ubeydullah, İran'daki başarısız olan 1880 isyanından ders alarak tekrar teşkilatlanmaya başladı. Kürt aşiret liderlerine, bölgedeki Ermenilere karşı iyi davranılmasını gerektiğini, diğer türlü davranışların bu harekete zarar vereceğini dile getirmekteydi. Eleşkirt Şeyhi Halif'e, gönderdiği mektupta şöyle yazmaktaydı:

Ben yine Fars ve Türklerden çok Ermenilere güveniyorum. Bizim Fars ve Türklerle ittifak yapmak yerine, Ermenilerle ittifak yapmak daha iyidir. Çünkü Farmlar bizden nefret ediyor, Türkler ise kendi politikalarının aleti haline getirmek istiyorlar. Ermenileri takip etmemeni ve onlara kötü niyetle bakmaya son vermeni rica ediyorum. Biz Kürtler, Ermenilerle birlikte yaşıyoruz. Bırak onlar Türk hükümetine istedikleri gibi davransınlar, ancak sen hiç kimseyi dinleme ve hiç kimseye inanma çünkü son olaylar bana bizim Türklerin elinde oyuncak olduğumuzu gösterdi.

Şeyh Ubeydullah ayaklanma hazırlıklarına devam etti. Ocak 1881'de, Bağdat ve Musul vilayetlerinden birçok Arap Şeyh'i ziyarete gelerek Ubeydullah'a bağlılıklarını bildirdi. Şeyh Ubeydullah yine yanına Nasturîleri de almak istiyordu. Bunun için onların Başpiskoposu Mar Şimon'la uzun süredir görüşmelerde bulunmaktaydı. Kendine bağlı birliklerin eğitimine de büyük önem verdi. Bir önceki isyanında sağlayamadığı birliği sağlamaya çalıştı.¹²⁵

Avrupa devletlerinin baskısı altında olan Osmanlı Devleti, Şeyh Ubeydullah'a karşı bir orduyu harekete geçirdi. Aynı zamanda Rus birlikleri, İran sınır boyuna yığınak yaptıklarından Şeyh'in ordusu iki ateş arsında kaldı. Şeyh Ubeydullah'ın orduları, hızını yavaşlatarak yavaş yavaş geriye çekilmeye başladı. Aşiretler kendi bölgelerine döndüler. Ubeydullah'a gelince, o maiyetiyle Şemdinan'a çekildi. Daha sonra Osmanlı idaresine teslim olmak zorunda kaldı.¹²⁶ Kendisinin teslim olması üzerine 20.000 kuruş aylık maaş verilmeye başlandı. 1881 de ailesiyle Hicaz'a sürüldü.¹²⁷ Ubeydullah kaçarak tekrar Şemdinan'a döndü. Orada oğulları Sıddık ve Abdulkadir kendisini 8.000 silahlı kuvvetle muhafazaya alıp, Hakkâri dağlarında gizlendiler. Bu sefer büyük devletlerin ısrarı üzerine Osmanlı idaresi Şeyh'i ve küçük oğlu Abdulkadir ile birlikte Mekke'ye sürdü.¹²⁸ Şeyh Ubeydullah 1883 yılında orada öldü.

Averyanov göre, Ubeydullah'ın isyan girişiminin başarısızlığa uğrama nedeni, Kürtleri askerî harekâtlara tamamen elverişsiz ve yeteneksiz olmalarıydı. Kürtler, savaşı münhasıran vahşi bir yağma olarak algılamaktaydı. Zaten onların bildikleri tek şey de

¹²³ Jwaideh, age., s.171.

¹²⁴ Melike Sarıkçıoğlu, "İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı", Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, Sayı 5, Haziran 2013, s.14.

¹²⁵ Sarıkçıoğlu, agm., s.24.

¹²⁶ Sasuni, age., s.163.

¹²⁷ Şimşir, Kürtçülük, s.195.

¹²⁸ Sasuni, age., s.164.

yağmaydı. Kendi zorbalıklarına herhangi bir sınır konulmazsa ve bu yönde bir dirençle karşılaşmazlarsa, kendi önderlerinin arkasından giderlerdi. Ciddi bir direnişle karşılaştıklarında hele de bir de kayıp verdikleri zaman, umutsuzluğa kapılıp dağılırlar ve önderlerini terk ederlerdi.¹²⁹

3.7. İngiliz Sömürgeciliği ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Türkler ile Avrupalılar arasındaki ilişkilerde, her zaman din faktörü önemli bir rol oynadı. Hristiyan dünyası daima Türklere Müslüman oldukları için farklı gözle baktı. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tebaaya gösterilen hoşgörü her zaman göz ardı edildi. Avrupalı devletlerin bu bakış açısı, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasındaki en önemli faktörlerden biriydi. Osmanlı Devleti'ndeki Kürt ve Ermeniler üzerindeki din ve mezhep üzerinden yapılan bölücü ve yıkıcı faaliyetlere Fransa ve Rusya'dan sonra İngiltere de katıldı. İngiltere'nin 1842 yılında, Kudüs'te bir Protestan mabedinin hizmete girmesini sağlaması da bu yöndeki çalışmaların ilkiydi. Böylece İngilizler de diğer büyük devletler gibi Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere dini kanallardan ulaşmayı denemeye başladı. 1846'da, İngiliz elçiliğinin yardımları ve himayesi ile İstanbul'da bir "Protestan Cemaati İdare Heyeti" kuruldu. 1850 yılında da Sultan Abdülmecit'in çıkardığı bir ferman ile bunlar "Ermeni Protestan Milleti" olarak tanındı.¹³⁰

Ruslar Kürt ve Ermenileri kendi amaçları için kullanmaya çalışırken, İngilizler kendilerinin güdümünde bir Ermenistan kurmak için harekete geçti. Tarihçi Mithat Sertoğlu İngiltere'nin bu yöndeki politikasını şu şekilde açıkladı:

Hindistan yolu üzerindeki Rus tehlikesini gören İngilizler 1840 yılından itibaren Manchester'da yerleşen Ermeniler, İngiliz tezgâhlarının dokuduğu pamuklu kumaşları İran'a ve Orta Asya'ya gönderiyorlardı. 1870 yılından sonra İngiltere'de artmaya başlayan mamul ve pamuklu stokları büyük bir iktisadi kriz yaratmak istidadında idi. Bunlar süratle erimez ve yeni imalat için pazar bulunmazsa, birçok imalathanelerin kapanması iflasların birbirini takibi ve büyük bir işsiz kitlesinin devletin başına bela olması işten bile değildi. Bu ticaret yolu (Trabzon-Erzurum-Doğu Bayezid yolu) stoklar için tek kanaldı. İngilizler, sevkiyatı hızlandırmak için Doğu Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulunmuşlar ve bunun çok faydasını görmüşlerdi. Bu bölgelerde Ermenilere muhtariyet tanıyan bir idareyi, kendisi için daha emniyetli bulduğu için Ermenileri kışkırtmaya başlamıştı.¹³¹

İngiltere bu yöndeki politikasıyla, Hindistan ticaret yolunun güvenliğini sağlamaya çalıştı. Rus tehlikesine karşı Doğu Anadolu'da, tampon devletler kurarak bu amacını gerçekleştirmek üzere harekete geçti. İngiliz Yüzbaşı Clayton'a Doğu Anadolu'da göre şunlar yapılmalıydı:

Ermeniler bağımsız bir Ermenistan için hazırlanırken, gerekli Ermeni nüfusu istenen düzeye çıkacak gibi görünmemektedir. Bundan dolayı bir yandan dışarıdan Ermeni göçü özendirilirken, öte yandan bölgedeki Türk nüfus terör ve başka sebeplerle Anadolu'nun diğer bölgelerine göçe zorlanmalıdır. Eğer bu iş sessiz sedasız yapılırsa geriye

¹²⁹ Averyanov, age., s. 193.

¹³⁰ Erdal İter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda Ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", s.160. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1152/13545.pdf>. Erişim Tarihi: 05.02.2017

¹³¹ İter, agm., s.162.

Kürtlerle Nasturîler kalır. Bunu için Kürtlerle Ermeniler kader birliğine teşvik edilmelidir. Serbest bir eğitimle aralarındaki dinî nefret yumuşatılmalı, bu iki ırk bütünleştirilmelidir. Aynı zamanda onlara, Hristiyanlığı aşılama ve aralarında eğitim yapmaya çaba gösterilmeli, eğer bunda başarı sağlanamazsa toprakları işgal edilerek boyun eğmeleri ve uslu durmaları sağlanmalıdır.¹³²

Bu bölgede kurulacak güdümlü bir Ermeni devleti, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edecekti. Aynı zamanda Rusya'nın güneye yayılmasını önlemek için bir set görevi görebileceği düşüncesi de vardı. Aynı zamanda İngiliz mallarının, Ermeni tüccarlar aracılığıyla bu bölgelerde pazarlanması İngiliz politikasının öncelikli hedefleri arasındaydı. Doğu Anadolu'daki İngiliz Rus rekabeti sonucunda, mevcut olmayan Ermeni meselesi ortaya çıkarıldı. Rusya ve İngiltere'nin siyasî ve ekonomik nüfuz sahalarını genişletme çabaları, bölgede Kürt-Ermeni ilişkilerinin bozulmasındaki temel etkenlerden biriydi.

3.8. Fransız Sömürgeciliği ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Osmanlı Devleti'ndeki misyonerlik faaliyetlerine önem veren Avrupalı devletlerin başında Fransa geliyordu. Özellikle bu alanda gezici vaaz misyonları etkin olarak faaliyet gösteriyordu. Fransızların Türkiye'de kurduğu 500 civarındaki okulda yaklaşık 60.000 kayıtlı öğrencisi vardı. Özellikle Musul vilayetinde etkin bir çalışma yürüten Fransız misyonerler, Kürtler arasına karışarak onların dillerini dahi öğrendiler. Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerler Katoliklerdi. Fransız olan bu misyonerler hem Hristiyanlığı yaymak hem de İstanbul'daki gayrimüslimlerin eğitimi ile ilgilenmek üzere 16.yüzyılın sonlarına doğru bölgeye geldiler. Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki iyi ilişkilerden yararlanan Katolik misyonerlerinin bir gayesi de Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmektir. Cizvitlerle başlayan eğitim ve öğretim faaliyetleri sonunda, 1583'te İstanbul'da St. Benoit isimli Fransız Okulu açılması ile devam etti. Cizvitlerden başka Katolikliğin diğer tarikatları olan Fransisken, Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibeleri de Osmanlı ülkesine gelmeye başladı. Bunların çoğu kendi isimleriyle anılan St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullarını açtılar. Cizvit ve Fransiskenlerin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri yerler İstanbul, İzmir, Halep, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs ve Orta Yunanistan'dı. Papalık'ın desteğini alan ve kapitülasyonlardan yararlanan misyonerlerin faaliyetleri ile 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında Katolik propagandası gittikçe artmaya başladı.¹³³

19. yüzyıla gelindiğinde Anadolu, Boğazlar, Ortadoğu Petrol Bölgesi, Akdeniz çevresi ve Makedonya gibi dünyanın jeopolitik ve jeostratejik bakımdan önemli bölgelerine sahip olan Osmanlı Devleti, misyonerler açısından ilgi çekiciydi. Bölge üzerinde daha çok İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya arasında görülen mücadeleler yeni problemleri ortaya çıkardı. Her ülke Osmanlı üzerindeki nüfuzlarını arttırmak için misyonerlerini kullanıyordu.¹³⁴

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Sivas'a gelen bir başka Fransız seyyah Victor Fontanier seyahatnamesinde, ülkesinin yörede misyonerler aracılığıyla gayrimüslim

¹³² Davut Kılıç, "Ermeni Ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu'nun Jeopolitik Önemi", IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Bildiriler, Elâzığ 2003, s.470.

¹³³ Tefik Çavdar, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s.90-94.

¹³⁴ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı 2009, s.172

tebaayı himaye ettiğini belirtti. Ancak himaye edilen Hristiyanların zaman zaman hamilerini zor durumda bıraktığından da yakınıyordu. Victor Fontanier Seyahatnamesi'nde, Fransız misyonerlerinin faaliyet alanları ve çalışma yöntemlerinden de bahsederek misyonerlerin Müslümanları Hristiyanlaştırmalarının çok zor olduğunu ifade etti. Bu nedenle, "Protestan ve Katolik misyonerlerin yapacağı en önemli işin, gayrimüslim tebaanın aralarındaki mezhep garezlerini en aza indirmekten geçtiğini" söylemekteydi. Fransız misyonerleri de, Amerikan misyonerler gibi bu bölgede okul ve sağlık kurumu açtı. Vital Cuinet Seyahatnamesi ve 1900 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Sivas yöresinde 200 öğrenci kapasiteli modern bir ilkokul ve idadi seviyesinde bir erkek okulla eğitim faaliyetlerinde bulunmaktaydı.¹³⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki sınırları içinde yabancı kültür kurumları içerisinde en eskileri Fransızlara aitti. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'de Fransız etkisi en yüksek seviyede idi. Başta başkent İstanbul'da büyükelçilik olmak üzere birçok vilayette açılan konsolosluklar vardı. Bu açılan konsolosluklarda konsoloslar, konsolos yardımcıları ve siyasî memurlar mevcuttu. Özellikle Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde başta Halep, Musul, Erzurum, Diyarbakır, Adana, Gaziantep, Antakya, Trabzon, Urfa ve Sivas bunlar arasındaydı. Fransız temsilciliklerin yoğun olarak bulunduğu bölge Suriye ve Lübnan'dı. Fransız okulları ile dini kurumları iç içeydi. Birçok yerde Fransız okulları vardı. Diyarbakır, Harput, Malatya, Mardin, Urfa, Sivas ve Adana bu okulların açıldığı illerden bazılarıydı. Fransızlara ait hemşirelik okullarında, Diyarbakır'da 200 öğrenci, Mardin'de 400 öğrenci, Harput'ta 50 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu okullardaki eğitimlerde Fransız kültürü hâkimdi. Bu okulların dışında çeşitli vilayetlerde hastaneler ve sağlık tesisleri vardı.¹³⁶

Osmanlı Devleti 1869'da eğitim-öğretim faaliyetlerini düzenlemek için Maarif Nizamnamesini çıkardı. Nizamnamenin 129. maddesi ile yabancı devletlere ait açılan özel okullar kontrol altına alınmak istendi. Ancak bu maddenin varlığı ve pratikte uygulanamayışı nedeniyle yabancı okulların sayısının giderek artması engellenemedi.¹³⁷

II. Abdülhamit, özellikle Cizvit ve Protestan misyonerlerinin faaliyetlerine yönelik tedbir alınması yoluna gitti. Daha önceki yıllarda uygulamaya konulan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin okullarla ilgili maddesi yenilendi. 129. maddede olmayan yeniden okul inşası için irade alma zorunluluğu, II. Abdülhamit tarafından 1887 yılında çıkartılan kanunla uygulanmaya başlandı. Padişah'ın Protestan ve Cizvit misyonerlerinden rahatsız olmasının temel sebebi, misyonerlerin faaliyetlerini Rum, Ermeni, Bulgar, Ulah, Dürzî, Nusayri, Nasturî ve Araplar üzerinde yoğunlaşmasıydı.¹³⁸

3.9. Amerikan Sömürgeciliği ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Ermeni ayaklanmalarının başlamasında ve gelişmesinde, XIX. yüzyılda Amerika'dan Türkiye'ye gelen misyonerlerin etkisi tartışma götürmez bir gerçektir. Türk Ermeni ilişkilerinin bozulmasında etkili olan misyonerler din olgusunu kullanmaktaydı. Protestanlığın Ermeniler arasında hızla yayılması için tüm fırsatlar

¹³⁵ Adnan Mahiroğulları, Anadolu'da Misyonerlik ve Yabancı Misyon Faaliyetlerinin Ermeni Meselesine Etkileri: Sivas Vilayeti Örneği, Yeni Türkiye 60/2014, s.12.

¹³⁶ Çavdar, age., s. 90-94.

¹³⁷ Nejla Günay, Cumhuriyet Öncesi Maraş'ta Yabancı Okullar", Atatürk Araştırma Merkezi Cilt: XXII, sayı 64-66, Ankara 2006, s. 391.

¹³⁸ Ebru Esenkal, Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2007, s. 103.

değerlendirilmekteydi. 1810 yılında Amerika'da kurulan "American Board of Comissioners for Foreign Missions" 'nin (ABCFM) hedefi, Amerikan emperyalizmini Çin, Hindistan, Güney Amerika, Orta doğu gibi bölgelere Protestanlığı yaymaktaydı.¹³⁹

Osmanlı topraklarına ilk gelen misyonerler iktisadî, dinî, kültürel ve siyasi noktalar başta olmak üzere imparatorluğu genel yapısı ile tanımaya çalıştılar. Mühendis, seyyah, doktor ve çok değişik sıfat ve unvanlarla Anadolu'ya geldiler. Misyonerler başlangıçta, Müslüman ya da olmayan ayırt etmeksizin çalışmalarına başladılar. Öncelikle İzmir'deki Yahudi dönmeleri ile ilgilenmeye başladılar. Eli Smith ve Harrison Gray Otis adlı iki misyoner Müslümanlar arasında Protestanlığın yayılmasının mümkün olmadığını görmeleri üzerine bu politikadan tamamen vazgeçti. Sonuç alınması daha kolay bir alan olarak görülen Müslüman olmayan unsurlardan özellikle Ermeniler arasında çalışmaya karar verdiler.¹⁴⁰

Fransa, Rusya, İngiltere, Almanya ve Amerika Ermenileri kendi çıkarları açısından kullanma yarışına girdi. Bunlar içinde özellikle Amerika kurduğu misyoner okulları, yetimhaneleri ve hastaneleri ile Ermenilere sağladığı imkânlarla onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. I. Dünya Savaşı'na kadar da, bu politikalarında başarılı oldu. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyeti yapan kurumlar bir ağ gibi ülkenin dört bir köşesini sardı. Adeta tarihe yön veren bu devleti ortadan kaldırmak için, bütün güçleriyle çalışmaya başladılar. Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı içerisinde yaşayan Hristiyan unsurlar, misyonerler için bulunmaz bir fırsattı. Fransa ve Amerika en çok okul ve misyonerlik kurumu açan ülkelerin başında gelmekteydi. Amerikalı Dr. Earle, "Misyonerler ve din adamları dünyanın hiçbir ülkesinde, Türkiye'deki kadar emperyalizme hizmet etmemişlerdir"¹⁴¹ demektedir.

3.9.1. Amerikan Board'ın Yürüttüğü Misyonerlik Faaliyetleri

Osmanlı ülkesinde Amerika'nın misyonerlik faaliyetlerini yürüten en önemli ve en etkin kuruluş olan American Board of Comissioners for Foreign Missions, 1810 yılında Bostan'da kuruldu. 1820 yılında İzmir'den faaliyetlerine başlayan Amerikan Board, zamanına göre en modern imkânlarla misyonerlik yaptı. Özellikle din, eğitim, yardım sağlık alanlarında yürütülen çalışmalarla, örgüte bağlı misyonerler kendi ülkelerinin çıkarları konusunda önemli başarılar elde etti.¹⁴² Amerikan Board okullarına devam eden öğrenciler genelde Hristiyanların çocukları oldu. Zaman zaman Müslüman öğrenciler de devam etti fakat bu durum süreklilik arz etmedi. Çünkü Müslümanlar çocuklarını gayrimüslim okullara göndermek istemiyorlardı. Bu konuda, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği politikalar ve çevreden alınan tepkiler etkili oldu.

1830-31 yıllarında Harrison Gray Otis Dwight ile Eli Smith, American Board of Comissioners for Foreign Missions adına Kürt ile Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri gezerek araştırmalarda bulundu. Bu kişilerin 1833 yılında yayımlanan yaklaşık 700 sayfalık raporları, Kürt-Ermeni bölgesindeki misyon faaliyetleri için temel bilgileri içermekteydi. Bu rapor ABCFM' nin söz konusu bölgeye stratejik yöneliminin belirgin bir ifadesiydi. Bu kurum etnografik ve dinî konular dışında, özellikle kadının toplumsal

¹³⁹ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/791/10147.pdf. Erişim Tarihi: 20.02.2017

¹⁴⁰ Metin Hülâgü, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10, Yıl: 2001, s.61.

¹⁴¹ Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", Türklük Bilimi Araştırmaları, 2006 Niğde, s. 337.

¹⁴² Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", Journal of İslamic Resarch 20/4 2007, s. 464.

konumu ve eğitimiyle ilgileniyordu. ABCFM daha 1820'li yıllarda, coğrafi engellere rağmen Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetleri için çok yönlü çalışma yapılabileceği görüşüne vardı. Dwight ile Smith, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yaşadıkları bölgelere ilk Amerikalılardı. Ermenistan kavramını dikkat çekici bir şekilde "Pars pro toto" (özeli genelleştirerek) tüm Kürt-Ermeni bölgesi için kullandılar. Özellikle dindar Amerikan toplumuna yönelik olarak yazdıkları rapor, dikkatleri Ermeniler üzerine çekmekteydi. Bu durum heyecanlı misyonerlik faaliyetleri ve özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin politik çıkarları için önemli bir gelişmeydi.¹⁴³

Amerikan Board Teşkilatı, Türkiye'yi Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu, Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç misyona ayırdı. Bu misyonlara bağlı istasyonlar kurdu. Batı Türkiye Misyonu, İstanbul, İzmir, Tokat, Kayseri, Bursa, Sivas, Yozgat Bahçecik ve Edirne idi. Doğu Türkiye misyonu, Erzurum, Van, Harput ve Bitlis'ti. Merkezi Türkiye Misyonu, Antakya, Adana, Antep, Maraş, Urfa, Halep ve Tarsus'tu.¹⁴⁴ Amerikan Board okullarına devam eden öğrenciler, etnik bakımdan daha renkli bir görüntü sergilemekteydi. Hangi dine mensup olurlarsa olsunlar, genelde Osmanlı vatandaşı öğrenciler okulların sunduğu eğitim imkânlarından yararlandı. Bunların içerisinde çoğunluğunu Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Arnavutlar, Sırplar, Ulahlar, Kıptiler, Süryaniler, Marunîler ve Dürziler teşkil etmekteydi. Bunlardan da çoğunluğu kimlerin teşkil ettiğini, okulların faaliyet gösterdiği yerleşim yerlerinin toplumsal yapısı belirliyordu.¹⁴⁵

3. 10. Hamidiye Alayları ve Kürt-Ermeni İlişkileri

1877- 78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Rusya, Doğu Anadolu ve Balkanlarda mevcut dengeyi kendi lehine değiştirdi. Ayrıca İngiltere'nin çıkarlarını tehdit eden bir konuma ulaştı. İngiltere Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın güneye inmesine engel olamayacağı için politikasını değiştirip, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden vazgeçti. Buna karşılık Doğu Anadolu'da, İngiltere güdümünde kurulacak bir Ermenistan devleti bunu fevkalade engelleyebilirdi.

Sultan II. Abdülhamit iktidarının ilk yıllarında, Kıbrıs'ı üs olarak kiralamakla Asya'daki toprakların muhafazası için İngiltere'ye güvendiğini ve onun politikasını tercih ettiğini gösterdi. Ancak II. Abdülhamit, 1887 yılından itibaren İngiltere'den uzaklaşarak veya ihtiyatlı davranmayı tercih ederek Rusya'ya yaklaştı. Bu değişiklikte İngiltere'nin Mısır'ı işgali ve Arap Yarımadası'ndaki faaliyetleri belki de en önemlisi Doğu Anadolu'daki Ermeni terör örgütlerine yardım etmesi ve onları himaye etmesiydi. İngiltere'nin bu tutumu, Abdülhamit'i kuşkulandırdı. Bu kuşku onu Doğu Anadolu'da kendi politik anlayışına göre tedbir almak zorunda bıraktı.¹⁴⁶

Ermeni milliyetçiliği, Osmanlı Hükümeti'nin Doğu Anadolu üzerindeki kontrolünü gittikçe tehdit ediyordu. Berlin Anlaşması'ndan sonra, Ruslar işgal ettikleri doğu vilayetlerini boşaltmadan önce ortalığı karıştırmak için yoğun faaliyetlere başladı. Rus askeri çekilir çekilmez, Müslümanların Ermenileri yok edeceği propagandasını yaymaya başladı. Ermeniler de bu propagandadan çok etkilendi. Çünkü onlar Rus

¹⁴³ Kieser, age., s.67-68.

¹⁴⁴ Abidin Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* II/2 2013, s.171-172.

¹⁴⁵ Alan, agm., s. 467.

¹⁴⁶ Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Mart 1979, Sayı 32, s. 433.

subaylarının emrine girerek Müslüman ahaliye yapmadıklarını bırakmamışlardı. Hatta Kars'ta, Ermenilerin Müslümanlara baskısı dayanılmaz hale geldi. Bu zulüm ve baskı karşısında Müslümanlar silaha sarılarak bu duruma isyan etti. Müslümanların bu isyanını Rus Komutanı Melikoff bastırdı. Doğu Anadolu'da, Ermenilere yönelik Rus faaliyetleri yoğun bir şekilde devam ediyordu. Petersburg'da bulunan Osmanlı Büyükelçisi Şakir Paşa, 5 Ekim 1880 tarihinde Hariciye Nazırı Asım Paşa'ya gönderdiği mesajında, Rusların Ermenileri ayaklandırmaya kışkırtmak ve gerektiğinde ayaklanmayı yönetmek üzere Doğu Anadolu'ya Rus subaylar gönderdiğini yazdı.¹⁴⁷ Hınçak Komitesi, Kafkasyalı Ermenilerden olan Avedis Nazarbeg ile hanımı Maro ve bir grup Kafkasyalı Ermeni öğrenci tarafından 1887'de İsviçre'de Marksizm esas alınarak kuruldu. Bu komita, fikirlerini yaymak üzere Hınçak isimli bir gazete de neşretti. Komitanın amaçlarını tam olarak anlayabilmek için 1887'de, Ermenice olarak Londra'da basılan program ve teşkilât nizamnâmesinin bazı maddelerine bakmak gerekir. Bu nizamnameye göre, Hınçak Komitesi'nin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenilerin politik ve millî bağımsızlığını sağlamaktır.¹⁴⁸

Türkiye'de ihtilâl yoluyla gerçekleştirilecek hedeflere varılmak için kullanılacak metot propaganda, tahrik, tedhişi. Bu zararlı faaliyetler teşkilatlanma yoluyla köylü ve işçi hareketiyle sağlanmalıydı. Propaganda hükümete karşı isyanın temel sebeplerini uygun bir zamanda halka anlatmakla olacaktı. Tahrik halkın cesaretini artırmak için mutlaka gerekliydi. Hükümete karşı gösteri, vergileri ödememek, ıslahat istemek, aristokrat sınıfa karşı nefret yaratmak tahrikin ana temelleriydi. Tedhiş halkı korkutmak ve Hınçak programına itimatlarını elde etmek için başvurulacak bir metottu. Hınçak Komitesi tedhişi Osmanlı Hükümeti'ne karşı kullanmayı hedefliyordu. Bununla tek amaç sadece hükümet görülmemekteydi. Hükümet için çalışan, tehlikeli Türk ve Ermeni kişilerin yanı sıra casus ve muhbirler de hedefler arasındaydı. İhtilâli gerçekleştirmek için en uygun zaman, Osmanlı'nın savaşa girdiği zamandı. Süryaniler ve Kürtler, Türklere karşı mücadelede kazanılacaktı. Görüldüğü gibi Hınçak Komitesi tedhişi, terörü yapacağı faaliyetlerin odak noktasına almıştı. Hedefine varabilmek için de, Osmanlı Devleti'nin en zor anını beklemeye başladı.

Bir diğer Ermeni komitesi de Taşnaksutyun' du. Bu komita, 1890 yılında Hınçak içerisindeki bir muhalif grup tarafından kuruldu. Kafkasya'da kurulan bu komita da Troşak (Bayrak) isminde bir gazete çıkardı. Taşnakların programı, 1892 tarihinde belli oldu. Programda isyan yoluyla hedefe varılacağı belirtildi. Kullanılacak metotlar şu şekilde tespit edildi: 1. Çeteler teşkil etmek, 2. Bu çeteleri faaliyete hazırlamak, 3. Her yola başvurarak halkı silahlandırmak, 4. İhtilâl Komitaları oluşturmak, 5. Kavgayı, anarşiyi teşvik etmek, 6. Hükümet kuruluşlarını yağmalamak, tahrip etmek. Komita, teşkilâtlarına verdiği bir emirde üyelerine; Türk'ün, Kürt'ün her yerde, her türlü şart altında öldürülmesini istiyordu. Ayrıca Hınçak Komitesi yöneticileri mürtecilerin, ahdinden dönenlerin, Ermeni hafiyelerinin, hainlerin öldürülerek, intikam alınması talimatını da verdi.

Osmanlı'nın bölge üzerindeki kontrolünü sınan bir başka kesim de, valilerin doğru dürüst görev yapmalarını engelleyen yerel beylerdi. Bunlar bölgenin büyük bir bölümünde, her tür otoriteden fiilen bağımsız olan Kürt aşiret reisleriydi. Hayvancılık yapan Kürtlerin çoğundan vergi toplanmamaktaydı. Ermeni ve Kürt köylüler de Kürt ağaları tarafından devlete vergi ödemeyecek kadar sömürüldüğü için, bu vilayetlerin geniş kesimleri ekonomik bakımdan merkezi otoritenin dışında kalmaktaydı. Ticaret,

¹⁴⁷ Sarıay, agm., s.79.

¹⁴⁸ Ramazan TOSUN, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Ve Mahiyeti", <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/237/229> d, s.157. Erişim Tarihi: 12.03.2017

eşkıyalık nedeniyle neredeyse yapılamaz duruma geldi. Bu durumda zayıf olan hem Hristiyan hem de Müslüman halk, büyük bir memnuniyetsizlik duygusu içerisindeydi.¹⁴⁹

Abdülhamit, Ermenilerin kendi başlarına bir şey yapacaklarına ihtimal vermiyordu. Zira Ermenilerin, zayıf taraflarını çok iyi biliyordu. Nüfuslarının az oluşu nedeniyle, hiçbir vilayette çoğunlukta teşkil etmemekteydiler. Ermenistan'ın siyasî, tarihî, kültürel ve coğrafi sınırları belirsizdi. Hak iddia ettikleri topraklar Osmanlı, İran ve Rusya üzerinde bulunmaktaydı. Onlar, askerlik sanatı ve ordudan mahrum durumdaydı. Cemaatleri Gregoryen, Protestan, Ortodoks, Katolik olmak üzere dört guruba ayrılmış vaziyetteydi.¹⁵⁰

İmparatorluğun her tarafına yayılmış bulunan Ermeni İhtilâl örgütleri, hızla teşkilatlanarak her yerde şubeler açtı. Buna Osmanlı aleyhinde faaliyet gösteren misyonerler, konsoloslar da destek verdi. Ermeniler böylelikle, Avrupa kamuoyunun dikkatini de bu meseleye çekmeye çalıştı. Ermeni ihtilâl örgütlerine, Amerika ve Avrupa her türlü maddi desteği sağladı. Sultan II. Abdülhamit, Doğu Anadolu'nun her ne pahasına olursa olsun, İmparatorluk sınırları içerisinde kalması için mücadele vermekteydi. Bu mücadeleyi yaparken bölgede yaşayan Türkmen aşiretleri ile özellikle Kürt aşiretlerinden faydalanılmıyordu. Sultan II. Abdülhamit bu düşüncesini hayata geçirmek için, Ermenilerin hak iddia ettiği Doğu Anadolu'da Halife sıfatını kullanarak aşiret reisleriyle, ağalarıyla, beyleriyle bölgedeki nüfuzlu şeyhlerle temasa geçti. Onlarla şahsi ilişkiler kurarak, kendilerini korumaları için silahlı birlikler kurmaları gerektiğine ikna etti. Ayrıca Padişahın "kellemi veririm, Doğu Anadolu'yu vermem" ifadesi Ermeni meselesini ne kadar ciddiye aldığına göstergesiydi.¹⁵¹

1877-78 Osmanlı-Rus savaşında sonra Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerinin artması karşısında Sultan II. Abdülhamit, Kürtlere ilişkin siyaset tarzını değiştirmeye karar verdi. Kürtlerin askerlik hizmetlerini nizami asker olarak muvazzaf birliklerinde yapmalarından kesin olarak vazgeçti. Çünkü Kürtler muvazzaf askerlik yapmaktan nefret etmekteydi. Bu yeni uygulanacak olan yöntem, aşiret yaşamı süren Kürtlere uygun bir çözüm idi. Kürtler arasında yurttaşlık bilinci oluşturmanın en iyi yoluydu. Böylelikle devletin savunulması için çok ucuz ve kalabalık bir askerî güç oluşturuldu. Bu örgütlenme ile Kürt aşiretlerinin çıkarmış oldukları sorunlar ve ayaklanmalar da bir kenara itilmiş oldu.

Sultan II. Abdülhamit, tahta çıkmadan sekiz ay önce Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşta, Doğu Anadolu neredeyse harabeye dönmüştü. Savaşın ortaya çıkardığı sonuçlar bu bölgenin kaybedileceği endişesini doğurdu. 1890 yılı sonundan itibaren aşiretlerden düzensiz süvari alayları kurmak üzere asker toplama planları üzerinde çalışılmaya başlandı. II. Abdülhamit'in danışmanları en az beş yıldır bu mesele üzerinde kafa yoruyordu. Aşiretleri, bu düzenli askerî yapı içine almanın birçok zorlayıcı nedeni vardı. Bu sayede merkezi otoritenin elinin uzanamadığı unsurlar, Hamidiye Alayları safına katılacaktı. Düzenli olarak vergi vermeyen ve askerlik hizmeti yapmayan bu aşiretlerden, en yüksek oranda fayda sağlama yolu açılmış oldu. Bu girişimle her biri merkezi otorite için tehdit oluşturan mevcut güçler arasında denge sağlanacaktı.¹⁵² Hamidiye Alayları Osmanlı topraklarını yabancı tecavüz ve

¹⁴⁹ Janet Klein, Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, Çeviren: Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.46.

¹⁵⁰ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler -Ermeniler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2010, Sayı:21, s.135.

¹⁵¹ Bayram Kodaman, II. Abdülhamit ve Kürtler- Ermeniler, s. 136.

¹⁵² Klein, age., s.48.

saldırlardan korumak, nispeten devlete az asker veren bölgeden asker toplamak, devletin gücünü ve kudretini artırmak gibi amaçlarla kurulması planlanmaktaydı

Kürt aşiretleri din bağı ile merkezi hükümete bağlıydı. Hamidiye Alayları ile bu bağlılığı kuvvetlendirilecekti. Bu sayede Doğu Anadolu'da devlet otoritesi yeniden tesis edilecekti. Böylece Ermeni fesadına karşı Kürtler ile Ermeniler arasında güç dengesi oluşturulmuş olacaktı. Hamidiye Alayları'nın kurulması, Osmanlı Devleti için hayati önem taşımaktaydı. Bölgedeki sosyo-politik dengenin kurulmasının yanı sıra, Ermenilerin sürdürdüğü faaliyetlerin engellenmesi hedeflenmekteydi. Muhtemel bir Rus saldırısına karşı, bölge savunmasının güçlendirilmesi de gerekliydi.¹⁵³

II. Abdülhamit, IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın,¹⁵⁴ Doğu Anadolu aşiretlerinin iskân edilmelerine lüzum kalmaksızın "Hamidiye Süvari Alayları" adıyla teşkilatlandırılmaları için yaptığı teklifi beğendi. Teklife itiraz eden paşalar oldu. Fakat II. Abdülhamit, itirazları kıskançlığa yorumladı. Bu suretle meydana gelen ve kendi adını taşıyan alaylara "Kürt Kazakları" demekten de çekinmedi.¹⁵⁵ Hamidiye Alaylarının en üst amiri konumunda olan Müşir Zeki Paşa, aşiretlerinin kaydı yapmak üzere hareket ettiğinde seçim yapabileceği yüzlerce aşiret vardı. İlk dâhil olanların büyük bölümünü Kafkasya, İran sınırı yakınındaki ve Van Gölü çevresindeki bulunan aşiretler oluşturuyordu.

Sünnî Kürt aşiretleri Hamidiye Süvari Alayları'nın teşkilinde önemli görevler üstlendi. Bu aşiretler Bayezid Sancağı, Hınıs kazası ve kısmen Erzurum Sancağı'nın Pasinler ve Kığı kazaları, Diyarbakır vilayetinin bir kısmı, Van, Bitlis, vilayetlerinin kuzey kesimlerinde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Ancak Musul, Halep ve Harput vilayetleri ile Diyarbakır vilayetinin büyük bölümü, Bitlis vilayetinin Muş ve Genç sancakları, Van vilayetinin güney ve güneydoğu kesimlerinin Sünnî aşiret Kürtleri ile Dersim ve Kuzucan'ın Kızılbaş aşiret Kürtleri Hamidiye Alayları'na katılmadılar.¹⁵⁶

Hamidiye Alayları, Kazaklar model alınarak kuruldu. Göçer ve yarı göçer Kürt aşiretleriyle, Karapapak Türk Aşireti'nden seçilen askerler süvari alayları halinde kendi aşiret reislerinin yönetimine verildi.¹⁵⁷ Aşiret reisleri kendilerine maaş bağlanmak, rütbe ve nişan verilmek suretiyle komutan tayin edildi. Aşiret ağaları da, aynı suretle subay yapıldı. Alay haline getirilen aşiretler vergiden azat edildi. Yaptıkları adı suçlar hakkında bile, mahalli mahkemelerin yetkileri kaldırıldı. Asker itibar edildikleri için davalarının harp divanında görüşülmesi kararlaştırıldı ise de bu tamamen nazariyatta kaldı.¹⁵⁸ Hamidiye Alayları'na seçilen askerler, tercihen sadakatini kanıtlamış Sünnî Kürt aşiretlerinden seçildi. Bu alayların görev bölgesi, Erzurum'da Van'a kadar uzanan eksen üzerindeydi.¹⁵⁹

Bir taraftan Doğu Anadolu'da, dışa karşı güvenliği sağlama ve diğer taraftan Kürt aşiretlerini bir düzene sokup kontrol altına alma gayesiyle Hamidiye Alay Nizamnamesi hazırlandı. Alaylar, en az dört en fazla altı bölükten oluşturuldu.

¹⁵³ Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, Cilt: 15, s. 463.

¹⁵⁴ Bu projenin ana mimarlarından olan biri olan Müşir Zeki Paşa, yaklaşık 20 yıl boyunca bu makamda kaldı. Evlilik yoluyla sultanın akrabası olmuş, Çerkez kökenli, parlak ve gelecek vaat eden genç bir subay olan Zeki Paşa, zeki, enerjik, hamisine sonuna kadar sadık ve Doğu Anadolu bölgesine (Kürt aşiretlerine) aşına olduğundan bu işin başına getirilmek için mükemmel bir seçimdi. (Janet Klein, Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, s.56.)

¹⁵⁵ Karal, age., s. 364.

¹⁵⁶ Averyanov, age., 196.

¹⁵⁷ Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet, İstanbul 2013, s.285.

¹⁵⁸ Karal, age., s. 364.

¹⁵⁹ McDowall, age., s. 97.

Mevcutları 512 ile 1152 arasında değişmekteydi. Bu arada, aşiret reislerinin çocuklarının eğitimi ve bu alaylarda istihdamı kararlaştırıldı. Bu amaçla aşiret reislerinin oğullarından biri seçilerek, İstanbul'da süvari mektebinde yetiştirilecek ve eğitimini tamamlayanlar mülazım rütbesiyle Hamidiye Alayları'nda istihdam edilecekti. İlk hesaplamalar göre, bu teşkilatlanma ile devlet bölgede 35.000 civarında süvari askeri devlet hizmetinde istihdam etmiş olacaktı.¹⁶⁰

Hamidiye Alayları kurulurken doğrudan güdülen amaçlar, o sırada henüz çok büyümemiş olan ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerini bastırmak ve Kürtleri daha iyi denetleyebilmektir. Sultan II. Abdülhamit, aşiretlere ücretli ve yüksek prestijli bir iş olanağı sağlayarak Kürtleri kendine sıkıca bağlamayı ümit etmekteydi. Bunda da başarılı da oldu. Kürtler, II. Abdülhamit'i kendileri için sultanların en iyisi olarak görmekteydi. O'na Bave Kurdan (Kürtlerin Babası) diyorlardı.¹⁶¹ Hamidiye Alayları, Kürt kitlelerini disiplin altına alınmasını ve askerlik hizmetinin düzenliliği sağladı. Kürtlerden meydana gelen bu askerlere, Türk subaylar eğitim verdi. Bu yöntemle Kürtler devlet makamlarına karşı daha itaatli ve bağımlı hale getirildi. Doğu Anadolu'nun en itaatsiz kesimlerinde bile, devlet egemenliği kuruldu.¹⁶²

1894-95 Ermeni olayları ile Hamidiye Alaylarının kurulmasının ne kadar isabetli olduğu görüldü. Hamidiye Alayları göreve çağrıldığı zaman, askerî bakımdan istenilen seviyede değildi. Fakat Ermenilere karşı güçlü bir denge unsuruydu.

3. 11. Birinci Sason İsyanı (Taleri Olayları)

Batman'ın Sason ilçesi, coğrafi konumunun da etkisiyle Ermeni fedailer için uygun bir bölgeydi. Tarih boyunca Sason bölgesi konumu nedeniyle birçok olaya sahne oldu. Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi için ülkeye gelen Alman Mareşal Helmut Von Moltke'ye göre, Osmanlı'nın hiçbir zaman tam olarak hâkim olamadığı halkının vergi vermediği asi bir bölgeydi. Moltke'nin mektuplarında belirttiğine göre, dağların yüksekliği nedeniyle ordugâh için çadır kuracak yer bulmak dahi çok zordu.¹⁶³

Sason, kısmen Kürt kısmen de Ermenilerle meskûn olan bir bölgeydi. Ahalisi hiçbir zaman, hükümete boyun eğmedi. Bu köylerin bulunduğu bölge, gayet sarp dereler arası olup etrafındaki yerleşim yerleri ile irtibatı yoktur. Sason olayların meydana geldiği zamana kadar Ermeniler ve Kürtler gayet dostane bir şekilde yaşıyorlardı. 1890'da İstanbul'daki Kumkapı gösterisini düzenleyenlerden biri olan Mihran Damadyan, Sason'dan Atina'ya kaçtı. 1891 de tekrar Türkiye'ye dönen Damadyan, Sason'a geldi. Burada kurduğu Ermeni eşkıya çetesiyle, halkı isyana teşvik etti. Damadyan ve çetesi, 1892 Aralık ayında Muş'un Avzim köyüne baskın yaparak, İshak Çavuş adındaki Türk'ü sokak ortasında öldürdü. Damadyan, güvenlik güçlerince yakalanarak İstanbul'a götürüldü. Daha sonra burada Murat takma adıyla Hamparsum Boyacıyan komitacılık faaliyetlerine başladı.¹⁶⁴ Hınçak Komitası'nın en önde gelenlerinden biri olan Hamparsum Boyacıyan, Kumkapı hadisesi ve birçok suikastın da tertipleycisi idi.

¹⁶⁰ Abdülnasır Yiner, "Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askeri Gücün Kötüye Kullanımı", *History Studies* 2012, s. 450.

¹⁶¹ Bruinessen, age., s. 286.

¹⁶² Averyanov, age., s.198.

¹⁶³ Muammer Ulutürk, Nihat Çelik, "Sason Ermeni İsyanında Halile Bişar ve Antranik Paşa Mücadelesi", <https://www.academia.edu/tr>. Erişim Tarihi:17.03.2017

¹⁶⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 31.

1894 yılı ortalarında Sason'da kanlı mücadeleler meydana geldi. Beş Ermeni köyüyle Taleri nahiyesi tamamen yıkıldı. Sason Hadisesi Ermeni ayaklanmalarının başlamasına neden teşkil etti. Kürtlerin desteğiyle bu ayaklanmaların önüne geçilebildi.¹⁶⁵ 1894 Ağustos'unda Bitlis civarında Sasun'da çıkan Ermeni isyanı nedeniyle Müslümanlar ile yapılan çatışmalar, Avrupa'da Türklerin Ermenileri katlettikleri şeklinde yansdı. Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde Ermeniler lehine gösteriler yapıldı.¹⁶⁶ İşin aslı ise oldukça farklıydı. Hınçak Komitesi tarafından silahlandırılmış ve ayaklanmaya hazırlanmakta olan büyük bir Ermeni çetesi gelip, Talori 'de Kürtlere katliam yaptı. Öldürülen Kürtlerin sayısı belli değildi. Bu Ermeni çetesinin başında, Murat takma adını kullanan Hamparsum Boyacıyan adında komitacı bir Ermeni vardı. Kendisini Avrupa'dan gelmiş gibi göstererek, Ermeniler eğer isyan ederlerse Avrupa'nın desteği ile bağımsız bir Ermenistan devleti kurabileceklerini ifade ediyordu. Bölgedeki Kürt aşiretlerine, Ermenileri saldırtmak gayesindeydi. Bu amaçla ordunun, olaya müdahale etmesini istemekteydi. Ordunun müdahalesini de, Ermenileri katlediliyor diye propaganda yaparak, Avrupa'yı ayağa kaldırma amacı gütmekteydi.¹⁶⁷ Bu ayaklanma Müşir Zeki Paşa tarafından 23 Ağustos 1894' te, Hamparsum Boyacıyan ve isyanın elebaşlarından Kevork Çavuş'un yakalanıp Muş hapishanesine gönderilmesiyle sona erdi.¹⁶⁸ Hamparsum Boyacıyan Sason hadisesi esnasında hükümete karşı isyan halinde bulunduğu Bitlis'te tutuklandı. Yapılan yargılama sonunda cinayetten idama mahkûm oldu.¹⁶⁹ İngiltere'nin siyasi baskıları nedeniyle bu karar da uygulanamadı.

Sason (Taleri) isyanıyla, Ermeniler bir bakıma istediklerini elde etti. Avrupa devletlerinin dikkatini Sason'a çekmeyi başardılar. Başta İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletler, Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaparak kendi temsilcilerinin de katılmasıyla bir tahkikat komisyonu oluşturulmasını istedi. Tahkikat komisyonu raporu, daha sonra olayları şu şekilde özetledi:

Bu son yıllarda, Kavar ve Talori Ermenileri ile Kürtler arasındaki ilişkiler iyiden iyiye bozuldu. Çevrede Murat diye tanınan Hamparsum Boyacıyan adlı siyasî bir kışkırtıcı, bu durumdan yararlanarak Kürtlere türlü kötülöklere girişen bir çete kurdu; bunu üzerine tepeleri atan Kürtler kendi aralarında birlik olup Ermenilere saldırdı ve çarpışmalar bu şekilde başladı. Ermenilerin davranışını açıktan açığa bir başkaldırma olarak gören hükümet, onları dağıtmak üzere askerî birlikler gönderdi ve Murat ele geçirildi."¹⁷⁰

1895 Sason İsyanı, Ermeni propagandasının uluslararası boyut kazanmasında önemli bir rol oynadı. Sason Tahkikat Komisyonu bu olaylarda Ermenilerin masum olmadığını açıkladı. Avrupa dış müdahaleye girişmedi diye bu olaydan sonra, Ermeniler isyanları daha da genişletti.¹⁷¹ Ermeni komitaları, Avrupalı devletlerinin dikkatlerini daha çok çekmek için İstanbul'da dâhil her yerde Sason benzeri olaylar, karışıklık çıkarmaktan ve kanlı eylemler yapmaktan geri durmadı. Avrupa basını, Sason olayları ile ilgili gerçeği yansıtmayan abartılı haberler yapmaya başladı. Bu haberlerle Avrupalı devletlerin, Sason'da ıslahat konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapması

¹⁶⁵ Güven, age., 139

¹⁶⁶ İter, agm., s.169.

¹⁶⁷ Şimşir, Kürtçülük, s.219.

¹⁶⁸ Sasuni, age., s.185.

¹⁶⁹ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, Ankara 1993, s.58.

¹⁷⁰ Ersal Yavi, 1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler, İstanbul 2001, s.69.

¹⁷¹ Bülent Keçik, Bizim Kürtler Bizim Ermeniler, İstanbul 2015, s.101.

hedeflenmekteydi. 1894 yılında Sason olaylarını bahane eden İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleri, Sason olaylarının faillerinin bulunmasını isteyerek, ıslahat yapılmasında ısrar etti. Sason'da Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında oldukça mühim çatışmalar oldu. Fakat Sason'da, hiçbir Ermeni kalmayınca kadar katliam yapıldı iddiası doğru değildi. Ancak Sason'un tepeleri olan Taleri ve Şatah mevkilerine, son zamanlarda hükümet memurları görevlendirildi.¹⁷²

Hınçak Komitası yerine daha çok ön plana çıkmaya başlayan Taşnak Komitası'nın, 1898 tarihli kongresinde daha dar alanda daha etkin hareket etme kararı alındı. Kongrede faaliyet merkezlerinden biri olarak Sason ve Taleri bölgesi seçildi. Alınan karar üzerine Rusya ve diğer bölgelerde bulunan çete elemanları bu bölgeye kaydırılmaya başlandı. Rusya, İran güzergâhı üzerinden Sason dağlarına 1500 silah ve önemli miktarda cephane yollandı. Sason dağlarına gelen Taşnak militanlarının lideri ilk önce Rusya'dan gelen Karakin adında bir Ermeni'ydi. Osmanlı askerî kuvvetlerince kısa bir sürede etkisiz hale getirildi. Sason'un Muş sınır köyü olan Serut'luda öldürülen Karakin'in üzerinde birçok plan, kroki, belge ele geçirildi.

Karakin'in ölümünden sonra yerini Ahlat'ın Sohart Köyünden Serop Ağpür aldı. Ahlatlı Serop Ağpür, Bitlis şehrinde gündüz ortasında bir Osmanlı baş komiserini öldürmesi nedeniyle Ermeniler arasında şöhret kazandı. Ermeniler ve hatta bazı Müslümanlar tarafından Serop Paşa olarak adlandırıldı. 1899 yılında Taşnak militanlarının Müslüman köylerine saldırıları sonucunda, Sason bölgesinde Garzan aşireti liderlerinden Halile komutasında Kürtler, Ermenilere ait Ginenik Köyüne saldırılara başladı. Bitlis Valisi Ali Paşa da gizli önlemler alarak Sason'a hareket etti. Halile Bişar öncülüğünde Müslümanlar Komitacıların merkezleri olan köylere saldırılar düzenledi. Saldırıları sonucunda fedailere ait birçok silah ve mühimmat Müslümanların eline geçti.¹⁷³

3.12. 1890- 1908 Ermeni İsyamları ve Kürt-Ermeni İlişkisi

Sason ayaklanmasının ardından Kürt-Ermeni ilişkileri daha da gerginleşti. İhtilâlcî Ermenilerin Kürt köylerine düzenledikleri saldırılar sonucunda, öç almak isteyen Kürt aşiretleri de Ermeni köylerine saldırılar düzenledi. 15 Eylül 1894'te Erzurum'un Todaveren köyünü basan 16 Kürt süvari, Ermeni Protestan papazının evine yüz el kadar ateş ettikten sonra hızla uzaklaştı. Papaz Erzurum'da olduğu için kurtuldu. Fakat eşi saldırıda öldü ve ailesinden iki kişi de yaralandı. Amerikan misyonerleri bu haberi alır almaz köye koştular.¹⁷⁴

Ermeni çetelerine tepki olarak sağa sola saldıran Ermeni köylerini vuran, hatta küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarını alıp götüreren Berazanlı aşiretine karşı, 1894 Ekim ayı ortalarında geniş bir harekât düzenlendi. IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın emriyle, Erzurum Jandarma Komutanı Emin Bey tarafından yönetilen harekâta, Albay Ali Bey komutasındaki Hamidiye Alayları da görev aldı. Berazanlı Aşireti bu harekâta direndiyse de aşiret reisi Abdullah Bey ve dört adamının vurulması ile teslim oldular. Baskınlarda ele geçirdikleri koyun ve sığırlar sahiplerine iade edildi.¹⁷⁵ Bu harekâtle bölgede asayiş ve huzur biraz olsun sağlandı.

1894-1896 yılları, Türkiye'de üst üste Ermeni ayaklanmalarını yaşandığı yıllar oldu. Bu yıllarda Hınçak ve Taşnak Komitaları, yapmış oldukları terör eylemleriyle

¹⁷² Bayraktar, age., s.166.

¹⁷³ M. Ulutürk, N. Çelik, agm., s.5.

¹⁷⁴ Şimşir, Kürtler, s. 220.

¹⁷⁵ Şimşir, Kürtçülük, s. 220.

Doğu Anadolu'yu kana buladılar. Silahlı Ermeni komitacıları, yer yer Kürt köylerine saldırmaktan geri durmadı. Kürtler de bu saldırılara karşılık verme durumunda kaldı. Hükümet asayişini sağlamaya çalışırken bazen suçsuz insanların zarar görmüş olabiliyordu. Ermeni-Kürt mücadeleleri yabancı konsolosluk raporlarına hep tek taraflı olarak yansıtıldı. Her zaman Ermeniler masum, Kürtler ise suçlu gösterildi. Yine de Ermeni komitacılar tarafından işlenen cinayetler gizlenemedi. Avrupalı devletler, her zaman Ermenilerden yana tavır koydu. Ermeni eylemleri, Müslüman halkın tepkilerini daha da artırdı. Ermenilerle yan yana hatta iç içe yaşamakta olan Kürtleri, büsbütün kamçıladı.

Van'daki İngiliz Viskonsolosu C.H. Williams, 4 Mart 1896 günü Büyükelçi Sir P. Currie'ye şunları yazdı: "Van'da Taşnak İhtilâl Komitasının 400 kadar üyesi var. Hınçakların da yaklaşık 50 üyesi var. Bunlar burada terör estiriyor. Saldırıları ve çılgınlıklarıyla, Müslüman halkı kışkırtıyorlar. Bu gidişin tehlikeli olduğuna, Ermeni Piskoposu'nun dikkatini çektim. Geçen yıl yaşanan, korkunç sahnelerin asıl sorumluları da bu örgütlerdir." ¹⁷⁶

Ermeniler 1890'da harekete geçerek planladıkları isyanlar için Rusya'dan getirdikleri cephaneyi Erzurum'da toplamaya başladı. Erzurum Valisi Semih Bey'in Dersaadet'ten gereken izinleri alması sonucunda, 19 Haziran 1890 tarihinde Ermenilerin kilise ve Sanasaryan mektebinde yapılan aramada, silah imalatında kullanılan birkaç parça aracın dışında herhangi bir mühimmat bulunamadı. Bu olayı protesto eden Hınçak komita mensubu Ermeni dükkânlarını kapatarak ihtilâlciler olmadıklarını beyan etti. Daha sonra kilise önünde toplanarak, padişahı protesto etmek suretiyle isyana başladılar. Askerlerin sözlü uyarılarına Ermenilerin ateşle karşılık verdi. Çıkan çatışmada Müslümanlardan 4 kişi şehit olurken, Ermenilerden 10 kişi hayatını kaybetti. ¹⁷⁷

1895 yılının sonbaharında, Mamahatun adıyla da bilinen Erzincan'ın Tercan kazasının Mans Köyünde Ermeni olayları başladı. Köy halkının ürünlerini naklettiği esnada, Ermeni çeteciler tarafından yolları kesilmesi ve dört kişinin dövülmesi ile başlayan olaylar kısa sürede yayıldı. Yaptıkları ile yetinmeyen Ermenilerden 20 kişilik bir çetenin, Tivnik köyünden Hadikli Kürt Aşireti reislerinden birini tehlikeli bir biçimde yaralaması, bardağı taşıran son damla oldu. Bu olay üzerine dehşete ve heyecana kapılan Müslüman ahalinin karşılık vermesi üzerine, olaylar tüm Tercan'a yayıldı. Bu olaylarda Müslüman ahaliden 25 kişi şehit oldu. Ermenilerden ise 124 kişi öldü. ¹⁷⁸

Erzurum vilayetine bağlı Hınıs sancağında meydana gelen tarihte Hınıs Vakası olarak da bilinen bu olay, komita mensubu Ermenilerin giriştikleri tahrik sonucunda Müslüman Kürt ahalisi ile Ermeni çeteciler arasında yaşanan hadisedir. 16 Aralık 1895'te Ermeni çeteciler, Hınıs halkı tarafından sevilen Şeyh Haydar Efendi ile Yusuf Ağa'yı katletmeleri ile başladı. Daha sonra olaylar, 32. Hamidiye Alayı Kumandanı Halil Ağa'nın kız kardeşinin kaçırılmasıyla çatışmaya dönüştü. Ermeni çetecilerden sekiz dokuz köye hücum eden 32 kişi etkisiz hale getirildi. Müslümanlardan ise 6 kişi şehit oldu. ¹⁷⁹

Komitacı Ermenilerin bir diğer icraatı da, eylemleri için gerekli olan mali desteği bulabilmektir. Bunun yolu ise, yine Ermenilerden zorla para toplamaktır. Ermeni

¹⁷⁶ Şimşir, Kürtçülük, age., s. 218.

¹⁷⁷ Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)" Ermeni Araştırmaları, Erzurum 2012, sayı 43, s.169.

¹⁷⁸ Yüksel, agm., s.172.

¹⁷⁹ Yüksel, agm., s. 173.

komitacılar Arvet ve çetesi bu amaçla Bayburt ve Erzurum yöresindeki Ermenilerden zorla para topladı. Bayburt bölesinde Bagdasar isimli komitacı ve arkadaşları Lüsünk köyü civarında Landras deresinde pusu kurdular. Kendilerine katılmayan ve nakdi yardımda bulunmayan Ermenilerle diğer Hristiyan unsurları ya soydukları ya da katlettikleri görüldü. Bayburt civarında Ermeni komitacılar o kadar ileri gittiler ki, iki toplum arasında çatışma çıkarmak için Müslüman kıyafeti giyerek, Ermeni köylerine saldırı düzenlediler.¹⁸⁰ Komitacı Ermeniler 1895'te Mamûretülaziz' de Müslüman kıyafeti giyerek Süryanilere saldırdı.

Harput kazasındaki Ermeni isyanı, 7 Kasım 1895 tarihinde Kesrik köyünde Bağcıyan Krikor isimli Ermeni komitacının, bir Müslümanı şehit emesi ile başladı. Bağcıyan'ın bu hareketinden cesaret alan diğer Ermeniler de saldırıya geçti. Bu olaylarda Ermenilerden 30 kişi öldü. Diğer taraftan çoğunluğu Kürt olan Müslümanlardan 10 kişi maktul ve askerden bir onbaşı şehit oldu. Yine Harput kazasına bağlı Hüseyin köyünde, komitacı Ermenilerin İslam ahali üzerine ateş açmasıyla başlayan olaylarda 100 Ermeni hayatını kaybetti. Kürtlerden ise 15 kişi şehit oldu.¹⁸¹

Her tarafta ayaklanan Ermeniler, Mamûretülaziz'e bağlı Eğin kazasında büyük bir isyan hazırlığı yaptı. Hatta diğer bölgelerden silahlı Ermeniler de Eğin'e geldiler. 15 Eylül 1896 tarihinde Köybaşı mahallesinde son hazırlıklarını yapan Ermeniler, kilisede toplanarak İslam ahali üzerine ateş açtı. Askerî birliklerin üzerlerine geldiğini gören Ermeniler, evleri ve dükkânları ateşe vererek dağıldı. Daha sonra isyanın, kasabanın her tarafına yayılmasını sağladılar. Kürt-Ermeni çatışması şeklinde meydana gelen Eğin İsyanı'nda Müslümanlarda 11 kişi şehit oldu. Ermenilerden ise 581 kişi öldü.¹⁸²

1800'lerin sonu 1900'lerin başında Rize, Van ve Bitlis'te konsolosluk yapan Mayevsky'nin gözlemleri bu konuda önemliydi. Mayevsky'ye göre, Ermeni olaylarını uzaktan idare edenler Ermeni-Kürt münasebetine hakkıyla vâkıf değildi. Eğer buna vâkıf olsalardı, Kürtleri Ermeniler aleyhine tahrik değil, bilakis onları birlikte hareket ettirmeye çalışırlardı. Kürtlerin büyük bir kısmı, henüz Osmanlı Hükümeti'ne kalben bağlı değildi. Eğer Ermeniler Kürtleri kendilerine düşman etmeselerdi, bütün İran hududu boyunca istedikleri miktarda silah kaçırabilirdi.¹⁸³ Ermeni komitacıların gerçekleştirmeye çalıştıkları ıslahatın, aynı yerde birlikte yaşayan iki kavim arasında olması mümkün görünmüyordu.

1890 yılının sonlarına doğru, Petersburg Darülfünun talebesinden Serkis Kokonyak başkanlığında oluşturulan 80-90 kişilik Ermeni çetesi Kafkasya'da Türkiye'ye geçmek istedi. Bunların hiç birisi Türkiye ne demektir, Kürt ne demektir bilmiyordu. Asıl maksatları Türkiye'ye geçip daha çok kan dökmektir. Bu Ermeni komitacıları, Osmanlı askerinin karşısında dayanamayarak tekrar Kafkasya'ya doğru kaçmaya mecbur oldu. Türkiye-İran sınırında tam olarak kontrol sağlanamadığı için, Ermeniler sınırın her iki tarafına da rahatlıkla geçerlerdi. Nereye arzu ederlerse oraya giderler ancak Kürtlerin eline düşmemeye gayret gösterirlerdi. Zamanla Ermeni komitacılar, adeta buraları yol olarak kullanmaya başladı. Ermeniler o kadar rahat bir şekilde sınırı kullanıyorlardı ki buralarda gözlem yerleri bile tesis ettiler. Sınırı geçen Ermeni komitacılar, rehberler vasıtasıyla en yakın Ermeni köylerinde toplanırlardı. Burada saklanıp geceleri diğer Ermeni köylerine dağılırlardı. Ermeni komitacılar, gelip

¹⁸⁰ İbrahim Erdal, Ahmet Karaçavuş, Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler, İstanbul 2009, s. 44-45.

¹⁸¹ Yüksel, agm., s.184.

¹⁸² Yüksel, agm., s.185-186.

¹⁸³ Bayram Bayraktar, 20 Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, Ankara 2016, s.170-171.

geçtikleri yerlerdeki köyleri harabeye çevirdiler. 1895 Ermeni isyanları nedeniyle, Kürtler birçok Ermeni köyünü yağma etti. Ermeni komitacılar da zaman zaman pusu kurarak Kürtlere saldırılar düzenledi.¹⁸⁴

Ermeni komitacıların ilham aldıkları bazı olaylar vardı. 1821 Yunan İsyanı ve Bulgar İsyanı bunlardan bazılarıydı. Köylere kadar örgütlenen Ermeni komitaları, 1882-1909 yılları arasında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 38 isyan çıkardı. Osmanlı Devleti'ne düşman olan emperyalistler Osmanlı'yı kendi askerleriyle değil, Ermeni komitacılarla vurmaya tercih etti. Ermeni komitacılar kendilerini Ermeni halkının hak arayıcıları ve öncüleri olarak görüyorlardı. Bunu yapmak için de tüm kanunsuzluklara, cinayetlere ve eşkıyalığa başvuruyorlardı. Bu komitacılık faaliyetlerinden ve terör eylemlerinden en fazla zararı gören Türkler ve Kürtler oldu.

---

¹⁸⁴ Bayraktar, age., s. 173.

4. İKİNCİ MEŞRUTİYET VE I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1908-1918)

4.1. İkinci Meşrutiyet'in İlanının Kürt ve Ermeniler Üzerindeki Etkileri

Osmanlı Devleti'nde çok çeşitli unsurlardan oluşan millet sistemi vardı. 1789 sonrası milliyetçilik fikrinin etkisiyle millet sistemi temelden sarsılmaya başladı. Osmanlı'nın gayrimüslim tebaası kendisini Ortodoks olarak değil de Yunanlı ve Bulgar şeklinde tanımlamaya başladı. Hatta bu şekilde kimlik kazanmanın Arap ve Arnavutlar gibi Müslüman unsurlar arasında yayılmaya başlaması, millet sistemini tamamen çökme tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı.¹⁸⁵

23 Temmuz 1908'de Sultan II. Abdülhamit, 29 yıl sonra askıya aldığı Meşrutiyeti İttihat Terakki Cemiyeti'nin baskısıyla yeniden ilan etmek zorunda kaldı. Meşrutiyetin yeniden ilanı, II. Abdülhamit'in iktidarının da sonunun geldiğinin en kuvvetli işaretiydi. Bu olay aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sonunun başlangıcını da simgeliyordu.

Otuz yıl susmuş insanların coşkusu, imparatorluğun son zamanlarında ilginç bir siyasileşme olayıydı. Rumeli'deki ikinci ve üçüncü ordu subaylarıyla sivil aydınların başlattığı hareket, hızla yayılmaya başladı. Çeşitli din, dil ve milliyetten olanlar meşrutiyetin ilanının etkisiyle birbirine karışmaktaydı. Daha önce dağa çıkmış olan çeteler dağlardan inerek resmigeçit törenlerine katılmaya başladı.¹⁸⁶

Hristiyanlar cemaat ve cemiyet kadroları içinde birleşebilmekteydi. Meşrutiyetin yeniden ilanı, Osmanlı ülkesinde yaşayan unsurlar için sürpriz oldu. Özellikle kitle halinde Ermeniler sevinç gösterilerinde bulunuyorlardı. Çünkü bu yeni özgürlük ortamında onlar, daha hızlı bir şekilde teşkilatlanarak bağımsızlık emellerine daha kolay ulaşabileceklerdi.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyetle vaat ettiği hürriyet, eşitlik ve kardeşlik sloganlarını uygulamaya koymak için harekete geçti. İttihatçılar Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi, doğu illerinde bunu hayata geçirmek niyetindeydi. Uzun zamandır beri birbirini düşman olarak göre Müslüman ve gayrimüslim unsurların bir arada ve kardeşçe yaşamasını sağlamak, daha yeni devlet yönetimiyle tanışan İttihatçılar için çok da kolay olmayacağı aşikârdı. Doğu Anadolu'nun kendine has dinî tutuculuğu, meşrutiyetle vaat edilen gayrimüslim unsurlarla eşitliği asla kabul etmedi. Gayrimüslimlerin de, kendilerine göre gayr-ı medeni buldukları Müslümanlarla eşit olmak gibi bir çabaları zaten yoktu. Kürtlerle Ermenilerin birlikte yaşadığı doğu illerinde, meşrutiyet Müslüman unsurlar tarafından kaygıyla karşılanırken Ermeniler ve diğer gayrimüslimlerce coşkuyla karşılanılmaktaydı.¹⁸⁷

Ermenilerin özgürlüğü kavramı, geniş bir federasyon fikri etrafında dolaşmaya başladı. Böylelikle Ermenilerin özerkliği, Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarından biri haline geldi. Bu durumu, hiç olmazsa Osmanlı Meşrutiyetçileri kabul eder gibi göründüler. Meşrutiyetçiler yavaş yavaş devletin iç idari teşkilatlarında reform yaparak, Ermenilerin kabul edilebilir bir özerkliğe kavuşabileceğine inanmaktaydı. Ermenilerin

¹⁸⁵ M. Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat Ve Terakki Cemiyeti Ve Jön Türklük (1789-1902), Kanlıca 1985, s.70.

¹⁸⁶ Tanık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1938), İstanbul 2009, s.123.

¹⁸⁷ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", Ermeni Araştırmaları, Sayı 20-21, Kış 2005- İlkbahar 2006, s.3

idari özerkliği, Kürt feodal sistemine karşıydı.¹⁸⁸ Ermeniler, görünüşte meşrutiyeti savunuyorlardı. Bunun nedeni meşrutiyetin özgür ortamını kullanarak kendi bağımsızlık amaçlarına bir adım daha yaklaşmaktı. Bu faaliyetlerini icra ederken gizliliğe gayet riayet ediyorlardı. Çünkü Ermeniler bir süre sonra Kürtlerin kendilerini katlettiği yönünde asılsız iddialar ortaya attılar.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı üzerine, kısa zamanda irili ufaklı birçok dernek parti ya da bugünkü adıyla sivil toplum kuruluşu ortaya çıktı. Bir gecede topraktan fişkıriveren mantar gibi birdenbire çok sayıda siyasî parti, cemiyet ve kulüp kuruldu. Hocalarla papazların birbirine sarıldığı, o coşkulu hürriyet ortamında irili ufaklı çok sayıda dernek ortaya çıktı.¹⁸⁹ Ermeniler bu hürriyet atmosferi içinde kendi ekonomik ve siyasî çıkarlarına öncelik tanıdılar. Taşnak Komitesi'nin bu dönemde Türksever olduğu söylenemezdi. Şurası da bir gerçektir ki, Ermeniler meşrutiyetçi ve meşrutiyetin sadık taraftarları idiler. Hâlbuki Kürtler tam aksine, Sultan II. Abdülhamit döneminin en büyük destekçileriydi. Şimdi ise anti meşrutiyetçi bir güç şeklinde ortaya çıktılar. Kürtler yeni idare tarzına düşman oldu. Ermeniler ile Kürtlerin siyasî tutumları arasındaki gayet açık olarak görülen bu ayrılık nedeniyle, meşrutiyetin ilk günlerinden itibaren ayrı ayrı cephelerde yer aldılar.¹⁹⁰ Kürtler daha önce kendilerinden oluşturulan Hamidiye Alayları vasıtasıyla merkezi yönetime ısınmışlardı. Kürtler bir anlamda Ermeni isyanlarının en şiddetli dönemlerinde devletin yanında yer alarak, Ermeni komitacılar karşı mücadele vermişlerdi.

Ermeniler Taşnak Komitesi önderliğinde kendilerine sunulan siyasî hürriyetle yetinip, Ermeni sorununun çözümü sorumluluğunu Osmanlı Devleti'ne bıraktı. Taşnak Komitesi programında, "Osmanlı Ermenistan'ının geniş özerkliği ancak Osmanlı Devleti ile kurulacak ittifak gerçekleştirilebilir" demektedir. Taşnak Komitesi'ne göre, Ermeniler için vatandaşlık hakları ve Ermeni halkın mal ve kişi güvenliği sorunları hayati önem taşımaktaydı. Dolayısıyla meşrutiyetin korunması ve devamının zorunlu olduğu kanaatine varılmaktaydı.¹⁹¹

4.1.1. İttihat Terakki Cemiyeti ve Kürt-Ermeni İlişkileri

19. yüzyılın ikinci yarısında, öğrenim görmek üzere, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a gelen değişik uluslardan insanlar vardı. Ülkenin tek gelişmiş tıp okulu burada idi. Bunlar taşradan İstanbul'a gelen kendi milliyetinden insanlara yardım ettiler. Devletin karmaşık yapısı içinde, bu da çok doğal karşılanıyordu. Arnavut Arnavut'u, Kürt Kürdü kollayıp elinden tutmaktaydı.¹⁹²

İmparatorluk içerisinde unsurlar, 1789 Fransız İhtilâli'nin getirdiği Milliyetçilik akımının etkisiyle, yaklaşık yüzyıl sonra kendi cemiyet ve derneklerini kurdu. Ermeniler tarafından 1878 yılında Van'da Kara Haç, 1881 de Erzurum'da Vatan Savunucuları, 1885'te Van'da Armenakan ve 1887 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde ihtilâlciler Ermeniler Hınçak Komite'leri kuruldu. 1890 yılında Tiflis'te Taşnaksutyun ve ya kısaca Taşnak adlı Ermeni ihtilâl örgütü kurularak Türkiye'yi hedef aldı. Bu örgütlerin hepsinin amacı Türkiye'yi parçalayarak, Anadolu'da büyük bir Ermenistan devleti kurmaktı.¹⁹³

¹⁸⁸ Sasuni, age., s. 216.

¹⁸⁹ Şimşir, Kürtçülük, s. 251.

¹⁹⁰ Sasuni, age., s. 214.

¹⁹¹ Sasuni, age., s.215.

¹⁹² Naci Kutlay, İttihat Terakki ve Kürtler, Ankara 2015, s. 68.

¹⁹³ Şimşir, Kürtçülük, s. 238.

1 Mayıs 1889 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane' de, İttihat-ı Osmanî Cemiyeti adında bir gizli cemiyet kuruldu. Cemiyetin kuruluşu 1789 Fransız İnkılabının yüzüncü yılına tesadüf etmekteydi. İttihat-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurucuları Ohrili İbrahim Temo, Arapkırlı Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit idi. Daha sonra Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik, Bakülü Hüseyinzâde Ali, Konyalı Hikmet Emin, Cevdet Osman, Kerim Sebati, Mekkeli Sabri ve Selanikli Doktor Nazım Beyler bu cemiyetin kurucuları arasında yer aldılar.¹⁹⁴ Osmanlı birliği anlamına gelen bu cemiyetle, İttihat ve Terakki'nin temelleri atılmış oldu. Bu cemiyetin kurucularından Arapkırlı Atmalı aşiretinden Abdullah Cevdet ve Diyarbakırlı İshak Sükûti Kürt idiler. Ermeniler ise, cemiyetin kurucuları arasında yer almamaktaydı. İttihat ve Terakki'nin ilk dönemlerinde, değişik uluslardan kimseler kendi halklarının kurtuluş hareketlerinde hep mesafeli kaldılar. Kendi dil ve milliyetlerini koruyarak Osmanlı topluluğunda yaşamak istediler. Cemiyet içerisinde Türkçülük ve milliyetçilik ağırlık kazanınca, ikinci plana itildiklerini düşünenler cemiyetten ayrılmaya başladı.¹⁹⁵

İttihat Terakki Partisi'nin lideri Talat Paşa, Sadrazam olduğu ilk günlerde parti umumi meclisini topladı. Bu meclise: "Bu milletin başına geçtik. Fakat Anadolu bizim içim kapalı kutudur. Bunun için tanımamız, sonra bu millete layık hizmetlerde bulunmamız lazım geldiğine inanıyorum" diye hitap etti. Bunun üzerine Merkez-i Umûmi' nin hocası Ziya Gökalp şunları söyledi:¹⁹⁶

Biz siyasî inkılâp yaptık. Yani meşrutî bir idare vücuda getirmekle kalıp değiştirdik. Hâlbuki en büyük inkılâp içtimai inkılâptır. İçtimai bünyemizde, kültür sahasında yapabileceğimiz inkılâplar en büyüğü ve en verimli olacaktır. Bu da ancak Türk cemiyetinin morfolojik ve fizyolojik yapısını tanımakla olur.

Anadolu'da yaşayan Türkmen aşiretlerini, Ahileri, Bektaşileri, Ermeniler, incelemek üzere bilim adamları görevlendirildi. Örneğin Ermenileri incelemek görevi Esat Uras'a verildi.

II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle yönetime gelen İttihat ve Terakki, Doğu Anadolu'da uzun süredir devam edegelen, Kürtlerle Ermeniler arasındaki sorunların çözümü için hareket geçti. Öncelikle bölgedeki nüfuzlu aşiret ağalarının gücünün kırılması, son derece önemi haiz bir meseleydi. Bölgedeki maraba diye tabir olunan köylülerin, aşiret ağalarının, şeyhlerin ve beylerin baskısından kurtarılması gerekiyordu. Kürtler için durum bu iken, Ermenilerin durumu da Müslümanlardan çok farklı değildi. İhtilâl örgütlerine bağlı olmayan Ermeni ahali de, aynı şekilde kendi reislerinin baskısı altındaydı. Özellikle Hınçak ve Taşnak gibi Doğu Anadolu'da kanlı eylemler gerçekleştiren bu örgütler kendilerinde olamayan ve örgüte destek vermeyen Ermenilere de suikastlar düzenliyordu. Bir anlamda bu bölgedeki halk ister müslim ister gayrimüslim olsun, nüfuzlu şahsiyetlerin ve komitacıların baskısı altında eziliyordu. Ermeni köylerinin bir kısmında sadece Ermenice konuşulurdu. Kürtlere oranla daha iyi bir yaşam düzeyleri vardı. Tarımı daha modern yöntemlerle yapıyorlardı. Ticaret ve zanaatkârlıktan başka, büyük sermayedarları vardı. Din farkı, her yörede aynı ölçüde etkin değildi. Ermenilerin ulusal bilinçleri, Kürtlerle oranlanamayacak derecede

¹⁹⁴ Ahmet Eyicil, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", Yeni Türk Tarihi Projesi, Ankara 2002, C.13, s. 228.

¹⁹⁵ Kutlay, age., s. 70.

¹⁹⁶ Naci Kutlay, Osmanlıdan Günümüze Kürtler, Kürdoloji Notları, Ankara 2014, s. 92-93.

düzeyleydi. Kürtler ancak bazı yörelerde, Ermeni milliyetçiliğini kıskanarak bir ölçüde milliyetçi duygular edindi.¹⁹⁷

Ermeniler, bu döneme gelindiğinde örgütlü bir toplum oldukları için şikâyetlerini iletebilecekleri murahhaslıkları ve patrikhaneleri vardı. Aynı zamanda sorunlarını basın yoluyla da dile getirebiliyorlardı. Avrupalı devletler Osmanlının iç işlerine müdahale edebilmek için, Ermenileri Osmanlıya karşı bir koz olarak kullanıyorlardı. Avrupa basınında Ermeniler lehine çıkan haberler üzerine, Avrupalı ülkeler Osmanlıya baskı yaptıkları için, İttihat ve Terakki hükümeti öncelikle Ermenilerin sorunları ile ilgileniyordu.

Ermeni komitacılarının Kürtlerle iş birliği için göstermiş olduğu çabalara rağmen, Müslüman Kürtlerin buna yanaşmamış olmaları Osmanlı Devleti için olumlu gelişmeydi. Ermenilerin bu iş birliğine yönelik çalışmalarında istedikleri ilgiyi görememiş olmaları, iki unsurun yollarını tamamen ayırmıştı. Kürtler, halifeye sıkı sıkıya bağlıydı. Bu bağlılık şüphesiz ki devletin de işine geliyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutî idarenin getirmiş olduğu hak adalet ve eşitlik kavramlarını Doğu Anadolu'da uygulamak istiyordu. Müslüman olmayanlarla eşit haklara sahip olma fikri, Müslümanların özellikle de Kürt önde gelenlerinin işine gelmiyordu. Kürtler, kendilerini Ermenilerle eşit haklara sahip olarak görmek istemiyorlardı. Meşrutiyetin getirdiği bu haklar Kürtlerle Ermeniler arasındaki gerginliği daha da artırdı.

Meşrutiyet öncesinde, 1894 yılında Kürtlerle Ermeniler arasında meydana gelen kanlı Sason olaylarında, her iki taraftan da çok sayıda can ve mal kaybı oldu. Sason olayları, iki ulus arasındaki cereyan eden kanlı hadiselerin de başlangıcıydı. Bu olayların bir benzeri, 1895 yılında Hakkâri bölgesinde meydana geldi.¹⁹⁸ Zaten söz konusu hadiselerden dolayı var olan gerginlik, Meşrutiyetle daha da arttı.

4.1.2. Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa Ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'da yaşayan aşiretlerden şüphesiz ki en önemlilerinden biri Millî aşiretiydi. Millî Ekrâdı olarak da biline bu aşiret, Mardin, Diyarbakır, Ergani, Erzurum, Rakka, Harran Urfa ve Trablusşam gibi geniş bir bölgeye yayılmış durumdaydı. 1890 yılından itibaren Hamidiye Alaylarının kurulmaya başlamasıyla, Millî aşireti de bu sisteme dâhil oldu. Daha sonra merkezini Viranşehir'e nakleden Millî Aşireti Alayları, 1890 ve 1896 yıllarında da İstanbul'a gelerek padişahı ziyaret etmişlerdi. Bu ziyaretlerde aşiret reisi Kaymakam İbrahim Paşa da bulunmuş ve Abdülhamit'ten taltif görmüştü.¹⁹⁹ İbrahim Paşa ve aşireti, Diyarbakır'da diğer aşiretleri sindirerek bölgenin en güçlüsü haline geldi. Meşrutiyetin ilan edilmesi, İbrahim Paşa ve aşiretinin tutum ve davranışlarında herhangi bir değişikliğe yol açmadı.

Meşrutî idarenin doğu illerindeki feodal yapıyı ortadan kaldırma girişimlerinin ilki, güney doğunun en büyük aşiretlerinden biri olan Millî Aşireti ve bu aşiretin uzun yıllar reisliğini yapan İbrahim Paşa'ya vurduğu darbeydi. Sultan Abdülhamit tarafından Hamidiye Alayları'na dâhil edilmiş olan bu aşiret, devletin verdiği imkân ve yetkileri

¹⁹⁷ Kutlay, Osmanlıdan Günümüze Kürtler, s.236.

¹⁹⁸ Muhammed Emin Zeki Beg, age., s.236.

¹⁹⁹ Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu İle Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri Ve Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 1995, s.103.104

sorumsuzca kullanarak Diyarbakır ve yöresinde uzun süre dehşet ve endişe yaşanmasına sebebiyet verdi. XX. yüzyılın başında Doğu Anadolu'da gerçekleşen önemli olaylardan birisi de Timavi (Timur) Mahmut Bey'in oğlu Millî Aşireti'nden olan İbrahim Paşa'nın ayaklanmasıydı. İbrahim Paşa Millî Aşireti'nin başına geçtikten sonra sağa sola saldırarak Mardin, Diyarbakır arasında gidip gelenlerin yollarını kesip ve mallarını yağmalamaya başladı. Artık her taraftan gelip kendisine katılmış olan kötü adamların gerçekleştirdiği olaylar, o yörede normal bir vakıa halini aldı. Bunun üzerine hükümet kendilerini cezalandırmak için saldırı düzenlemek zorunda kaldı. Hükümet İbrahim Paşa'yı tutuklayarak Sivas'a sürgüne yolladı. Fakat kısa bir süre sonra İbrahim Paşa, sürgün olduğu yerden kaçmayı başararak bin bir güçlkle ailesinin ve aşiretinin bölgesi olan Viranşehir'e ulaştı.²⁰⁰

İbrahim Paşa meselesi, bölgede yaşayan gayrimüslim unsurlar tarafından istismar edilmek istendi. Ermeni Katolik Murahhası, Süryani Kadim Patriği, Ermeni Kadim Murahhası ve Süryani Katolik Patriği vekilleri ve Urfa Ermeni Katolik Murahhası vekilleri; İbrahim Paşa'nın meskûn ahaliye zulüm yaptığını, mallarını gasp ettiğini ileri sürdü. Gayrimüslim temsilciler, Viranşehir kaymakamı Kadri Bey ve orada bulunan ümera ve askerî zabıtların bu yapılanlara göz yumduğunu iddia etti. Hükümete yaptıkları ortak şikâyet başvurusunda gasp edilen malların iadesini talep ettiler. Bunun üzerine hükümet suçluların cezalandırılması, gasp edilen malların alınarak sahiplerine iade edilmesini sağlama yönünde birtakım adımlar attı. Hadiselere müsamaha gösterdiği iddia edilen Kaymakam Kadri Bey'in vilayete çağrılarak, hakkında gerekli tahkikatın yapılması ve yerine başka birinin tayin edilmesi kararlaştırıldı.

Ayrıca hükümet İbrahim Paşa meselesinden dolayı uzun zamandır bölgede mağdur olan halkın ve aşiretlerin iskân edilerek devlete kalplerinin ısıdırılması konusunda, mahalli yetkililerin azami çaba sarf etmesini istedi. Erkan-ı Harbiye mirlivalarından Bedri Paşa, Posta ve Telgraf Nezareti Meclis azasından Vehbi Bey ve İstinaf Mahkemesi azası Ohannes Efendi'den kurulan tahkik heyeti, çalışmalarına başladı.²⁰¹

Aslında İbrahim Paşa'nın ortadan kaldırılması için, daha Meşrutiyetin ilanından evvel devlet tarafından büyük çaba sarf edilmişse de başarılı olunamamıştı. Bu meselenin gerçek manada halli, Meşrutiyet rejiminin bir zaferi oldu. İttihat Terakki Hükümeti, bu toplumsal yapıyı bir anda kıramasa da yeni nüfuz odaklarının oluşmasına fırsat vermedi.²⁰²

4.1.3. Kürt Teavün Cemiyeti ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyit Abdülkadir ile Emir Ali Bedirhan tarafından kuruldu. Cemiyet, 25 Eylül 1908 tarihinde İstanbul Vezneciler Kulübü'nün açılışı ile tarih sahnesine çıktı. Diğer kurucu üyeleri, arasında Zeyni Paşa Balan, Damat Ahmet Zelkafil Paşa, Halil Hayali, Cemal Bey ve Ahmet Remzi Bey bulunmaktadır. Cemiyetin nizamnamesinde Kanun-i Esasi'ye ve Osmanlılık idealine bağlanmış bir hayır cemiyeti olduğu belirtilmektedir. Fakat cemiyet

²⁰⁰ Muhammed Emin Zeki Beg, age., s.237.

²⁰¹ Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Millî Aşireti ve İbrahim Paşa", s.12.

²⁰² Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", s. 4.

kuruluşundan itibaren, Kürtçülük fikrini yaymaya ve Osmanlı topraklarında zemin bulmaya çalıştı.²⁰³

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt hareketinin liderliğini yapmış üç büyük Kürt aşiretinin (Bedirhanzâde, Şemdinanzâde, Babanzâde) birleşmesine belli ölçüde yardımcı oldu. Hemen hemen bütün Kürt politikacı ve aydınlar derneğe üye oldu. Derneğin programında şunlar vardı: Okullar açmak ve yargı görevlerine atama yapmak, Kürtçeyi resmi dil olarak kabul ettirmek, üniversiteler açmak, anadilde siyasî gazete ve dergiler çıkarmak, mecliste Kürt temsilcilerin sürekli bulunmasını sağlamak, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde ekonomik kalkınmayı inşa etmek. Cemiyet yayın organı olarak 9 Kasım 1908 tarihinde, “Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi”²⁰⁴ adını taşıyan bir gazete yayımlamaya başladı. Gazetenin başında Süleymaniyeli Tefik, redaktörlüğünde ise Diyarbakırlı Ahmet Cemil Bey bulunmakta idi. Haftalık olan bu gazetenin kadrosunda Said-i Kürdî ve İsmail Hakkı Babanzâde bulunmaktaydı. Eğitim ve kültür konularındaki yazılarıyla özellikle Said- Kürdî ve İsmail Hakkı Babanzâde, bu siyasî hareketin ideoloğunu üstlenmiş durumdaydılar.²⁰⁵ İlk birkaç sayısında, Babanzâde İsmail Hakkı, Said-i Kürdî ve Şeyh Kadir gibi öncülerin düşüncelerine yer verildi. Dilin üzerinde önemle duruldu. Ayrıca Kürt kültürü, folklor ve sözlü kültürün zenginliğini geliştirmek için uğraşmakta idiler. Çalışmalar iyi bir önderlik ve ulusal birlik içindi. Üstü örtülü bir biçimde Kürt çocuklarına Türk dili ile ilgili çalışmalarını gevşetmelerini öneriyorlardı. Cemiyet mensuplarının iddialarına göre, iyi bir Türk vatandaşı olabilmenin yolu iyi bir Kürt olmaktan geçiyordu. Bunun dışında aşiret alayları yerine, ulusal Kürt gücü kurulmalıydı.²⁰⁶

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti bünyesindeki öğrenciler tarafından “Roje Kurd” (Kürt Güneşi) aylık dergisi yayınlandı ise de, ancak birkaç sayı çıkabildi.²⁰⁷ Cemiyetin Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da okul açma ve Kürtçülük faaliyeti girişimleri, Kürt halkından gerekli ilgiyi görmedi. Bu türden faaliyetlere itibar eden de olmadı. Cemiyet Bitlis, Muş, Diyarbakır, Musul, Hınıs, Erzurum ve Bağdat’ta şubeler açtı.²⁰⁸ Bitlis Kulübü, bunların içerisinde en etkili olanıydı 1908 Ekim ayında açılan Kürt Kulübü kısa zamanda 680 kişiye ulaştı. Rusya’nın Bitlis Konsolos Yardımcısı Akimoviç, aynı yılın 23 Ekim’inde hazırladığı raporda, kulübün üye sayısının binlerce kişiye ulaştığını belirtti. Nihayet kulübün üye sayısı Şubat- Mart 1909’da 80 bini buldu. Bitlis Kürtlerinin politik eylemliliği ve bütünlüğü, diğer şehirlerdeki kulüp yöneticileri arasında açık bir şekilde şüphe yarattı. Bitlis’teki bazı Ermeniler kulübün eylemlerini kendi çıkarlarına aykırı görüyordu. Kürtlerin birleşmesinin oluşturduğu güç, Ermeniler için de ciddi bir tehdit meydana getirmekteydi. Bu durum Kürtlerin, gelecekteki faaliyetine işaret ettiği dikkate şayandı. Ermeni nüfusunu endişeye götüren sebep Kürtler arasında 10-12 kişilik askerî guruplar oluşturulmasıydı.²⁰⁹

Cemiyet gazetenin birinci sayısında yayımladığı beyannamesinde birkaç temel noktayı amacı olarak dile getirdi. Bunların çözümü için çaba sarf edeceğini vurguladı. İlki, Kürt toplumuna meşrutiyetin faydalarını anlatmak ve milletin selametinin belgesi

²⁰³ Çay, age., s. 300.

²⁰⁴ Ayhan Işık, Kürt Tarihi, Dosya: Osmanlı Dönemi Kürt Basını, Ağustos –Eylül 2013, s.45.

²⁰⁵ Çay, age., s. 301.

²⁰⁶ Arshak Safrastian, Kurd u Kurdistan, İstanbul 2007, s. 83.

²⁰⁷ Sasuni, age., s. 225.

²⁰⁸ Işık, agm., s. 46.

²⁰⁹ Celil, age., s.66.

olan anayasanın hükümlerini korumaktı. Özellikle Ermenilerle uygarca uzlaşmak ve ulusallık bakımında iyi geçinmek, amaçlarından biri olarak dile getirildi.²¹⁰

Basında bazen Kürt bazen de Ermenilerin inisiyatifinde düzenlenen dostluk ve toplantı mitingleri hakkında haber veya makalelere sık sık rastlamak mümkündü. Şehrin kenar mahallelerinde ve birbirine komşu olan köylerde yaşayan Ermeni ve Kürtlerin, bu toplantı ve mitinglere yoğun rağbet ettiği görüldü. Gords Ermeni gazetesi muhabiri “Dostluk fikirleri öylesine istek ve coşkuyla yankılanıyordu ki, bu faaliyetler biz Ermeniler arasında büyük bir memnuniyet yaratıyor” diye yazdı. Kürt kulübü, Ermeni ve Kürt nüfusu arasında doğabilecek anlaşmazlık ve güçlükleri ortadan kaldırmak için pratik çalışmalar yürüttü. Gords gazetesi böyle bir olayı haber yaptı:

Dün Hasköy’de büyük bir Ermeni Kürt kalabalığı vardı. Toplanmanın nedeni, Kürt hamallarının Ermenilere karşı hasmâne tutumundan kaynaklanıyordu. Kürt konuşmacılar, dayanışmayı bozan her türlü hareketi şiddetle kınadılar. Bu toplantıdan sonra ilişkiler düzelmeye başladı ve güvensizlik karşılıklı olarak ortadan kaldırıldı. İstanbul’da Kürt ve Ermeni politik çevrelerinin iki halk arasındaki dostluk bağlarını güçlendirme gayeleri aynı şekilde Kürtler ve Ermenilerde belirgin yankılar uyandırdı.²¹¹

3 Aralık 1908 tarihli Meclisi Vükela zabıtlarına göre, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Ermeni Patrikhanesi ile birlikte hareket ederek Dâhiliye Nezareti’ne başvurdu. Dâhiliye Nezareti’ne verilen muhtırada Anadolu ahvalinin tahkik ve ıslahı için bir takım acil tedbirler alınması istendi.

Bu muhtırada şunlar talep edilmekteydi:

1. Ermeniler ve Kürtler arasındaki mevcut ihtilafların izalesi,
2. Var olan arazi davalarının adalet ve hak dairesinde çözümlenerek düzeltilmesi,
3. Ziraatla iştigal edenler arasında meydana gelen ihtilafların kanun dairesinde çözümlenmesi,
4. Kürt aşiret reisleri arasındaki düşmanlık ve kavgaların önü alınarak herhangi bir vakıa çıkmasına meydan verilmemesi,
5. Meselenin enine boyuna tetkik edilmesi için, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine mülkiye memurlarından ve askeriyeden birer, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nden ve Ermeni rüesasından bölgeye vâkıf, ikişer kişi olmak üzere heyet kurulması
6. Bu heyete maruf bir vezirin ya da müşirin başkanlık etmesi

Meclis-i Vükelâca heyetin çalışmaları için, yukarıda belirtilen vilayetlerdeki askerî kuvvetlerin yardımcı olması için gerekli yerlere emirler verilmesi istendi. Tahkikat komisyonuna şu yetkiler verildi:

1. Tahkikat neticesinde gerekli görülen mülkiye, adliye ve askerî memurlarının değiştirilmesi.
2. Valilerin dahi azledilmesi.
3. Cinayetten tahliye olunmuş suçluların tevkifi.

²¹⁰ Işık, agm., s. 4 7.

²¹¹ Celîl, age., s.65.

4. Kanuni delilleri olan emlak ve arazi sahiplerine mallarının tekrar iade olunması.
5. Mamûretülaziz, Van ve Bitlis vilayetlerinde sefaletle düşmüş fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması.
6. Rusya ve başka yerlere firar edenlerden afv-ı umumi ²¹² üzerine memleketlerine dönen Ermenilerden, kendi memleketlerinde bulunmamaları hasebiyle ödemeleri gereken askerlik bedellerinin (bedeliyât-ı askerîyye) alınması için sıkıştırılmaması. ²¹³

Böyle bir komisyon kurulması kararı alınmasına rağmen, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Hınçak Komitesi ile iş birliğine gitti.

Ermenilerin Osmanlıyı parçalamak için Kürtlerle iş birliğine yönelmesi, sadece İstanbul'da ve birkaç yerde karşılık bulmuşsa da Kürt ahalinin genelinde bir karşılık bulamadı. Çünkü Kürtler Hamidiye Alayları vasıtasıyla devlete iyice bağlandı. Ermenilerin çıkarmış olduğu Gords (Kordz) gazetesinde, Kürtlerle Ermeniler arasındaki dostane münasebetlere yönelik abartılı haberlere yer veriliyordu. Gerçekte bu haberler, Kürtlerle Ermeniler arasında iş birliğini sağlamaya yönelikti. Daha sonra da açıklanacağı üzere, Kürtlerle Ermeniler arasındaki bu iş birliğini sağlamaya çalışanlar da Kürtlerin tamamını temsil etmeyip İhtilâlcî Taşnak Komitesi ile iş birliği yapan Kürtlerdi.

Kürt aydın gurubu bu dönemde, Taşnak Komitesi'na yaklaştı. Hatta Garo Sasuni, 1909 yılının mart ayındaki isyan hareketi bunlardan Şeyh Abdulkadir'in Ermenilerin yaşadığı vilayetlerindeki birçok Kürt liderine telgraflar yollayarak, Ermenilere düşmanlık yapmamalarını tavsiye ettiğini ifade etti. ²¹⁴

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Ermeni komitaları ile iş birliğine girdikten sonra, birlik beraberlik sloganı altında ortak mitingler düzenlediler. İstanbul Kürt kulübünde, Kürt ve Ermeni liderlerin yazar ve tanınmış kişilerin katılımıyla Kürt-Ermeni dostluk geceleri düzenlendiği Türk Devleti'ne karşı ortaklaşa bir eylem içinde hareket edildiği bilinmekteydi. ²¹⁵ Cemiyetin gerek Kürt-Ermeni iş birliği gerekse diğer çalışmaları göz önüne alınarak, giderek artan zararlı faaliyetleri karşısında Mayıs 1909'da önce Bitlis şubesi, daha sonra ise genel merkezi ve diğer şubeleri kapatıldı.

Celîle Celîl, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin pratikte kapatılmasına rağmen, siyasî Kürtçülük faaliyetlerini büyük bir gizlilik içinde sürdürmeye devam ettiğini ifade etti. Cemiyet her ne kadar da Kürt-Ermeni iş birliğini sağlamaya yönelik çalışmalar yapsa da, bir yandan dostluk geceleri düzenlenirken diğer taraftan da Ermeniler, Kürtlerin fazla güçlenmesini istemiyordu. Bitlis'te Kürt Teavün ve Terakki

²¹² 1908 Meşrutiyetin ilanının, belki önemli bir sonucu hürriyetlerin verilmesi oldu. Cemiyet'in meşrutiyetin ilanını müteakip ilk icraatı genel affı yürürlüğe koydurması olmuştur. Genel af siyasi suçlardan mülteci olarak yabancı ülkelere sığınanları da kapsamaktaydı. Afla Rum, Ermeni, Süryani, Türk ve Arnavut, etnik köken ayırımı yapılmaksızın herkes Osmanlı topraklarına dönmekte özgürdü. Bu maddeye binaen mülteci konumundaki Osmanlı uyruğu Ermenilerin bir kısmı yurda dönerek aften yararlanmak için başvuruda bulunmuşlardır. Hükümet, yabancı devletlerde bulunan ve genel af üzerine memlekete dönmek isteyenlerin, ihtiyaçlarının karşılanması için de bir genelge yayınlamıştır. Genel af üzerine serbest bırakılan siyasi mahkûmların mahkeme masrafları da affedilmiştir. Fakat daha sonra bu affin kapsamı genişletilmiştir. (Taner Aslan, "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", Akademik Bakış Cilt 3, Sayı 5, Kış 2009, s. 44.)

²¹³ BOA., M.V. Dosya No:123, Belge No:13/1-2.

²¹⁴ Sasuni, age., s. 227.

²¹⁵ Çay, age., s. 301.

Cemiyeti'nin 10-12 kişilik askerî guruplar oluşturması en fazla Ermenileri rahatsız etmişti. Bu durum görünüşte kurulmaya çalışılan Kürt-Ermeni ittifakının pratikte mümkün olamayacağıının en somut deliliydi. Ayrıca Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti kuruluşundan kısa bir süre sonra, İstanbul Ermeni Patrikliği ile birlikte hareket etti. Birlikte Dâhiliye Nezareti'ne, Anadolu'nun ahvalinin düzeltilmesi için başvuruları ve daha sonraki ihtilâlcı Hınçak Komitesi ile ilişkileri, kapatılmasının gerekçeleri arasında gösterilebilir.

4.1.4. Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Kürt-Ermeni İlişkilerinde Temel Sorunlar

4.1.4.1. Kürtlerde Aşiret Yapısı

Bir aile kan birliğinin sınırlarından öteye taşıp da daha geniş bir alanı kapsadığı zaman, doğal olarak aşirete dönüşüyordu. Türkiye'de aşiretler, beyin ailesinin oluşturduğu bir temel aile ile az çok yakın akraba olan bir dizi başka aileden meydana gelirlerdi.²¹⁶ Her aile bir çadırdan oluşuyordu. Aşiretin nüfus sayımı çadır miktarına göre yapılıyordu. Bir çadır bir aile anlamına gelmekteydi. Bir aşirette ne kadar çok çadır varsa bu da o aşiretin ne kadar büyük olduğuna delalet ederdi. Kürt aşiretleri bu bağlamda ikiye ayrılırdı. Aşiretlerin bir kısmı sürekli hareket halinde olan konargöçer aşiretler iken, diğer kısım aşiretler ise yerleşik olanlar idi.

Aşiret beyi, tam bir ataerkil despottu. Otoritesi sınırsızdı. Herkesin malına istediği zaman el koyabilirdi. Kişilere dayak attırabilir ve gönlü dilerse halktan birini öldürtebilirdi. Beyin otoritesi kesin ve son olmakla birlikte, onun üzerinde aşiret yaşlılarının belirli bir denetimi vardı. Bu yaşlıların oyları, her zaman önemli bir ağırlık taşırdı. Türklerde buna "Ak Sakallı", Kürtlerde ise "Rıspi" denirdi.²¹⁷ Hemen her akşam aşiret ileri gelenleri, beyin çadırında toplanıp genel çıkarları ilgilendiren sorunlar ve ayrıca aşiretin gündelik hayatında ortaya çıkabilen bütün işleri görüşürdü.

Kürt aşireti gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş bir yapıydı. Genellikle toprak bütünlüğü de olan kendine özgü bir içyapıya sahip sosyo-politik bir birimdi. Doğal olarak aşiretler de, kendi içlerinde alt-aşiretlere bölünmüşlerdi. Bu alt guruplar da bir kez daha klan (boy), sülale ve benzeri gibi daha küçük birimlere ayrılırlardı.²¹⁸

Kürtler aşiretler halinde yaşayan bir yapıya sahipti. Aşiretlerde çoğunlukla kabilelere ayrılmış durumdaydı. Kabileler de birçok oymaktan oluşmaktaydı. Oymakların reisleri, kabile reislerine onlarda aşiret ağalarına silsile sistemi ile bağlı haldeydi.²¹⁹ Kürtlerin içinde bulunduğu bu aşiret yapısı yüzyıllardır hem kendi içlerinde hem de birlikte yaşadıkları unsurlarla ilişkilerinde önemli bir belirleyici etkendi. XIX. yüzyıl başlarında aşiretlerin büyük bir kısmı, Hristiyan ve Müslümanlar üzerinde feodal bir yapı oluşturmuşlardı. Kürtler genellikle bir aşirete mensup olmakla birlikte, herhangi bir aşirete mensup olmayanlar da vardı.²²⁰ Kürt aşiretleri, feodal beylerine yalnız vergi ve hizmet borcuyla değil, aynı zamanda sınır bölgelerinde askerî güç hizmeti görecektir silahlı birlikler sağlamakla da yükümlüydüler.

²¹⁶ Nikitine, age., s. 238.

²¹⁷ Nikitine, age., s. 239.

²¹⁸ Bruinessen, age., s. 84.

²¹⁹ Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, İstanbul 2013, s.35.

²²⁰ Güven, age., s. 152.

Kürt feodal beyi, gelir kaynaklarını önce o zaman büyük çoğunluğu Ermeni ve Nasturîlerden oluşan yerleşik halkı soymakla sağılardı. 1860 yılına doğru bu bölgeleri gezen Diyarbakır İngiliz Konsolosu John George Taylor'a göre, bu Hristiyan ögeler çalışkan ve el sanatlarında becerikli idiler. Hristiyanlar, Kürt beylerinin korumasını sağlamak için onlara her yıl, bir çeşit haraç öderlerdi. Fakat bu vergi aşiret ağalarının aç gözlülüğüne göre, zamanla değişik oranlarda artıyordu.²²¹

Aşiret yapısı içerisinde yaşayan Kürtlerin yaşamları üzerinde coğrafi unsurların, yaşam biçimlerini, sosyal ve ekonomik hayatlarını belirlemedeki etkisi şüphesiz ki çok fazlaydı. Sarp dağlar, öncelikle içindeki halkı tarımla geçimini sağlamasına imkân vermiyordu. Sonra ise, hükümetin sağladığı düzenden payını alamıyorlardı. Bu iki sebep, dağlıları silahlı yaşamaya ve ovaların zengin köylerine tecavüz etmeye yöneltti. Bu nedenle bu ovaların halkı da sürekli bir tehdit ve tehlike altındaydı. Ovalarda yaşayan halk da bu yüzden silahlanmak zorunda kaldı. Örneğin Dersim böyle bir yapıda olduğu için, burada olaylar hiç eksik olmadı.²²²

Aşiret yapısı üzerinde etkili olan diğer önemli faktör, iltizam usulü idi. Hükümete ait vergi toplama yetkilerinin para karşılığında halktan bir ferde satılması demektir. Bizdeki iltizam usulü de, Defterdarlığın aynı şekilde fertlere ihale yolu ile verilmesidir. İyi veya kötü olmasına bakılmaksızın bir adam mültezim olabilirdi. Fena bir adam mültezim olunca, köylülere her türlü fenalığı yapabiliyordu. İşte köylülerin bir ağa bularak, topraklarını bazı şartlarla ona terk ettikten sonra, onun esareti altına girmesinin nedeni biraz da bu iltizam usulünden kaynaklanmaktaydı.²²³

Kürt aşiretlerinin ağaları, aşiretlerine karşı pek hırçın ve kötümserdi. Hükümleri ağırdır. Zulüm ve azapları çoktu. Aynı zamanda Kürtlerde, sabırlı bir boyun eğme vardı. Aralarındaki davaları ağalar çözümler, ağaların çözümleyemeyeceği bir davayı hükümete müracaatla sonuçlandırılırdı.²²⁴

Kürt-Ermeni ilişkileri, Kürtlerin aşiret yapısı içindeki yaşam biçimleri ve ağalarının aşiret üzerindeki mutlak hâkimiyetleri açısından değerlendirildiği zaman daha doğru sonuçlara ulaşabilir. Ermenilerin çoğunluğu merkezi yerlerde ikamet ederken, bir kısmı da köylerde yaşamaktaydı. Ticaret, zanaat ve tarımla iştiğal ediyorlardı. Kürt aşiretlerinin çoğunluğu kırsal bölgelerde, merkeze uzak yerlerde yaşar ve genelde hayvancılıkla iştiğal ederdi. Dağlık alanlarda yaşayanlar, zaman zaman Ermenilere ait arazi ve meralara baskınlar düzenleyebiliyorlardı. Dahası Kürt aşiret ağaları, Ermenileri baskı altında tutarak onlardan vergi alırdı. Sosyal ve ekonomik açıdan Ermeniler, Kürtlerden daha iyi bir yaşam düzeyine sahipti.

4.1.4.2. Köy, Arazi ve Mera İhtilafı

İkinci Meşrutiyet döneminin başlangıcından itibaren doğuda, arazi meselesi Ermeniler ile Kürtler arasındaki sürtüşmelerde önemli bir rol oynamaktaydı. Sultan II. Abdülhamit döneminde, 1894-1895'teki Ermeni isyanlarından sonra doğu vilayetlerinde birçok yerde sıkıyönetim uygulanmaya başlandı. Bunun üzerine isyanlarda parmağı olan birçok Ermeni topraklarını terk ederek Rusya başta olmak üzere İran ve Amerika gibi ülkelere kaçmak zorunda kaldı. Ermenilerin bir kısmı ise kendi rızalarıyla, 1894

²²¹ Nikitine, age., s. 271.

²²² Ziya Gökalp, age., 51-52.

²²³ Ziya Gökalp, age., 52.

²²⁴ Ziya Gökalp, age., 85.

Sason İsyanı'ndan sonra Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair bir senet imzalayıp arazilerini ve diğer emlakını satarak söz konusu ülkelere göç etmişlerdi. Aslında Ermeniler, 1840'lardan sonra misyonerlerin tesiriyle din eğitimi almak ve çok daha müreffeh bir hayat yaşamak için Amerika'ya göç etmeye başlamışlardı. Bu sebeplerle, göç ederken sahip oldukları mallarının bir kısmını satmışlar ve bir kısmını da borçlarını ödeme karşılığında teminat olarak terk etmişlerdi. Bu şekilde ülkeyi terk eden Ermenilerden kalan arazilerin bir kısmına devlet el koymuştu. Gerek II. Abdülhamid gerekse İttihat ve Terakki Hükümetleri döneminde bu araziler Kürtlere, Kafkasya ve Kırım'dan gelen göçmen Türklere ve Çerkezlere verildi.²²⁵ Söz konusu arazilerin bir kısmına, bölgedeki Kürt aşiretlerince el konuldu. II. Meşrutiyet'in ilan edildikten kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Hükümeti aldığı bir kararla başka ülkelere göç etmiş olan Ermenilere tekrar dönüş hakkı verildi. Dönen Ermenilere de bütün hukuki hakları iade edildi. Farklı unsurlar tarafından el konulan arazilerinin iadesi kararlaştırıldı. Göç eden Ermenilerin yeniden ülkeye dönerek vatandaşlığa kabul edilmesi, arazi ve emlakleri üzerinde hak iddia etmelerine neden oldu. Bu durum da Ermeniler ile Kürtler arasında uzun yıllar sürecek olan huzursuzlukların çıkmasına sebep oldu.

Ermenilerin bu şekilde 1890-1908 yılları arasında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan olaylar, ekonomik güçlükler ve gönüllü göçler dolayısıyla Rusya'ya ve diğer ülkelere gitmesi sorunların başlangıcını teşkil etmekteydi. Ermenilere ait olan araziler meselesi, bu dönemin en çok tartışılan konusuydu. Arazi davaları, Ermeni mebusları, gazeteleri, patrikhane ve Rus konsoloslugu tarafından sürekli gündeme getirilen bir mesele oldu.²²⁶

Özellikle 1890-95 Ermeni isyanları sonrasında, Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç etti. Bu şekilde yurt dışına izinli ya da izinsiz çıkanların büyük çoğunluğu, II. Meşrutiyetin getirdiği genel af ile tekrar geri döndü. Meşrutiyetin ilanından öncede yurt dışına çıkmış ya da kaçmış olanların geri dönmeleri, hükümetin aldığı genel af kararıyla uygulamaya konuldu. Kürtlerle Ermeniler arasındaki arazi anlaşmazlıklarının temelinde sadece meşrutiyeti görmek yanlış olacaktır.²²⁷

Ermeniler ait olan araziler, bazen mahalli idarenin tasarrufuyla bazen de gidenlerin arazilerini satması ile el değiştirdi. Arazi meselesi 1908 yılından sonra, Kürtlerle Ermeniler arasında en önemli anlaşmazlık haline geldi. Ermenilerin göçünden sonra bu şekilde el değiştiren arazilerin, tapu işlemleri ve satış işlemleri tam olarak kayda geçirilmedi. Bu arazilerin eski sahiplerine tekrar verilecek olması var olan kargaşayı bir kat daha artırdı.

3 Ekim 1909 tarihinde, Muş Oğnut, Hısn-ı abad köyü Ermeni ahalisi muhtarı Haçik imzalı, Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta, Kürtlerle ilgili bir takım şikâyet ve taleplerde bulunuldu. Bu başvuruya göre, istibdat devrinde Cibranlı aşiretinden Mahmut Ağa, adamlarıyla zorla Ermeni köylerine girerek arazilerini gasp etti. Köylülere tarifsiz hakaretlerde bulundu. Haçik, mahalli idarece verilen kararların hükümsüz kalması nedeniyle, üzüntülü olduklarını ve zulüm altında kaldıklarını beyan etti. Söz konusu olaylardan dolayı Ermeni ahalisinin, meşrutiyetten mahrum kaldığını ve bunu yapanlar hakkında gereğinin yapılmasını talep etti.²²⁸

²²⁵ Ersin Kırcı, "I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi" Tarih ve Gelecek Dergisi, Nisan 2017, Cilt 3, Sayı 1, s. 28-29.

²²⁶ Cırık, age., s.311.

²²⁷ Cırık, age., s. 312.

²²⁸ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67. Belge No:1/1-1/2.

Dâhiliye Nezaret-i Muhâberât-ı Umumiye Dairesi'nden, Bitlis vilayetine söz konusu başvuru ile ilgili çekilen 2 Kasım 1909 tarihli telgrafta: Cibranlı aşiretine mensup Mahmut Ağa ve adamlarının evlerini eski sahiplerine iade etmesi, arazilerin sahiplerine teslimi ve iddiaların araştırılması emri verildi. Ayrıca, Oğnut nahiyasının Hısn-ı Abad köyü ahalisi halkı tarafından bu durum, Ermeni Patrikliği'ne de bildirildi.²²⁹

Bitlis Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne telgrafla bildirilen 9 Kasım 1909 tarihli cevabi yazıda şu ifadelere yer verildi:

6 Ekim 1909-3 Kasım 1909 tarihleri arasında, vilayette meydana gelen şikâyet üzerine, Muş Mutasarrıflığı ile bu konuda gerekli yazışma yapıldı. Hısn-ı Abad köyünde, araziye tasarruf iddiasında bulunanlar çağrıldı. Ellerindeki senetlerin tetkik edilmesi neticesine göre, gerekli müdahale yapılacaktı. Ahaliden kimler hakkında husumet var ise, buna cesaret edenlerin cezalandırılması, Muş İdare Meclisi'nce kararlaştırılacaktır. İcap edenlere bu durum bildirilerek, gereken yapılacaktır. Her tarafta mevcut olan bu şekildeki ihtilafların izalesi için çalışılarak, hiçbirinin mağduriyetine meydan verilmeyecektir.²³⁰

Dâhiliye Nezareti'ne, Muş'un Hısn-ı Ova köyünden Mıgırdıç ve diğer Ermeniler Cibranlı Aşireti ile ilgili şikâyette bulundular. Şikâyet başvurusunda Kürt Cibranlı Aşireti'ne mensup bazı şahısların tarafından öteden beri kendi arazilerine taarruz ettikleri belirttiler.²³¹

Bitlis vilayetinde meydana gelen iki olayda da Ermeniler, Kürt Cibranlı aşiretinin kendi mesken ve arazilerine taarruzundan ya da el koymalarından şikâyetçi oldu. 1890-95 Ermeni isyanları sırasında Ruslara ve diğer büyük devletlere ait misyonerlerin teşviki ile isyan edip Türk ve Kürtlere saldıran kanlı eylemleri gerçekleştirenler Ermenilerdi. Bu Ermeniler zararlı faaliyetleri ve işledikleri suçlar nedeniyle, Türkiye'de kalmaktan korkarak Rusya'ya göç etmişlerdi. Söz konusu Ermenilerin bir kısmı göç ederken ev ve arazilerini satmışlardı. Bir kısmı da bırakarak kaçmıştı. 1908'deki İkinci Meşrutiyetle çıkarılan afla, tekrar eski yerlerine dönen Ermenilere ait mallara Kürt aşiretleri ya el koymuşlar ya da daha öncesinde satın almışlardı. Buna rağmen, Ermeniler sattıkları malları dahi geri almak için patrikhane aracılığıyla şikâyette bulundu. Cibranlı aşireti ile Ermeniler arasındaki yukarıda bahsedilen davaların, bu kapsamda değerlendirilmesi daha da doğru olacaktır.

Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine yazılan 20 Aralık 1909 tarihli şifre yazısında muhacir Ermeni arazileri mahalli memurlarca senet karşılığında alınmıştı. Daha sonra bu araziler sahiplerine iade edilirken de, istenmeyen olaylar ortaya çıktı. Nitekim muhacir Ermenilerin iskânı sırasında, arazileri tekrar geri verilemedi. Konunun çözümü için Şûrâ-yı Devlet tarafından bir komisyon kuruldu.²³²

24 Aralık 1909 tarihinde Bitlis Vali Vekili tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Ermeni muhacirleri arazisinin zorla alınması gibi bir muamelenin olmadığı, daha önce alınan karar gereğince işlemler yapıldığı bildirildi.

²²⁹ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-5.

²³⁰ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-6.

²³¹ B.O.A., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-9.

²³² B.O.A., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-10.

Emlak ve arazi sahibi olduğunu iddia edenlerin elinde senet var ise mülkün ona ait kalacağı, şayet davalı her iki taraftan ikisinde de senet bulunuyorsa tarihi daha eski olan senede itibar olunacağı belirtildi. Yapılacak olan muamelelerde Defter-i Hakanî²³³ kayıtlarına göre işlem yapıldığı bildirildi.²³⁴ Buradan Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet sonrası tekrar eski yurtlarına dönen Ermenilere, son derece adilane muamele ettiği anlaşılıyordu. Tarihi daha eski olan senetlere ve Defterhane kayıtlarına bakılarak işlem tesis edileceği hükmü de Ermeni iddialarının doğru olmadığını gösteriyordu.

Bitlis Vali Vekili tarafından 28 Mart 1907 ile 9 Mart 1909 tarihleri arasında, Bitlis'te görülen hukuk davaları ile ilgili Dâhiliye Nezareti'ne rapor gönderildi. 15 Mart 1910 tarihli bu raporda, İslam ahali ile Ermeniler arasında meydana gelen davaların birkaç tane olup bunların da beraatla sonuçlandığı belirtildi.²³⁵ Ayrıca Muş Mutasarrıflığı'nda da usulsüz olarak zapt ve tasarruf edilmiş olan yedi yüz altmış sekiz bin küsur kuruşluk beş yüz otuz sekiz parça emlak ve arazinin İdare Meclisi'nce sahiplerine iade olunduğu da bildirildi.²³⁶

Dâhiliye Nezareti'nden Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mamûretülaziz, Adana ve Sivas vilayetlerine gönderilen 8 Mart 1910 tarihli yazıda, Ermenilerin Meşrutiyet'ten önce Amerika ve diğer ülkelere firar ettiği belirtildi. Bu Ermenilerin arazileri ile ilgili olarak hükümetçe zapt veya ahali tarafından gasp olanlar hakkında her iki tarafı da memnun edecek surette çözülmesi gerektiği ifade edildi. Bu durum hükümetçe nakden fedakârlıkta bulunularak çözüme kavuşturulacaktı. Bu suretle sarf edilecek olan paranın alınması için, vilayetçe hakikate yakın bir surette tahkikat yapıp ihtiyaç olan miktarın belirlenerek bir haftaya kadar bildirilmesi emri verildi.²³⁷ Bu şekilde firar edip tekrar dönenlerin hiçbir zarara uğramaması için gerekli tedbirler alındı.

Bitlis'e bağlı Çukur nahiyesi ve etrafındaki köyler ahalisinden İslam ve Ermeni rençper (ırgat) kısmı, on beş yirmi seneden beri resmi ya da gayri resmi bir surette arazilerini ellerinden çıkarmışlardı. Eşraftan bu arazileri geri almak için ayaklandılar. Bu rençperler, ilgili makamlara bu yöndeki taleplerini içeren müracaatlar yaptı. Söz konusu arazilerini tekrar kullanmaya başladılar. Bu durum, hükümet de adeta burada bir sosyalizm fikrinin uyanmış gibi olduğu intibai uyandırdı. Dâhiliye Nezareti'ne, Bitlis vilayetinden gönderilen 14 Mart 1910 ve 3 Nisan 1910 tarihli şifreli telgraflarda bu gibi durumların önlenmesi için acilen tedbir alınması istendi.²³⁸

Bu dönemde, merkeze uzak bulunan yerlerde otorite boşluğu vardı. Rusya ve sair memleketlere gidip tekrar dönen Ermeniler, kendi komitalarından ve gittikleri yerlerden etkilendi. Daha önceden sattıkları ya da başka yollarla elden çıkardıkları arazileri haksız bir şekilde eşraftan geri almak için mücadeleye başladılar. Türk ve Kürt ahaliyi de bunu yapmakla kışkırttılar.

²³³ Has, zeamet, tımar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı Defterhane, kaynaklarda Defterhane-i Amire, defter-i vilayet, Defter-i Hakanî, defter-i dergâh-ı alî adlarıyla da geçer. (Erhan Afyoncu, "Defterhane", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 100)

²³⁴ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-11.

²³⁵ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-18/2.

²³⁶ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-18.

²³⁷ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/19.

²³⁸ BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/23/ 24.

Erzurum vilayetinin Bayezid sancağı Karakilise²³⁹ kazasının Hıdır, Küpkıran, Gazı, Mezire ve Yuncalu karyeleri Ermeni ahali, Erzurum Ermeni Murahhaslığı'na 7 Haziran 1910 tarihinde yaptıkları başvuruda, Kürt ağları ve aşiretlerinden şikâyetçi oldular. Yapılan başvuru mektubunda birçok şikâyeti dile getirdiler. Bu şikâyetler şu şekildeydi:

Karakilise Kazasının, Hıdır ve Küpkıran köyleri ahali tarafından vilayete, Dâhiliye Nezareti'ne Meclis-i Mebusân'a müracaat edildi fakat bir cevap alınmadı. Sefalet tahammül edilemez oldu. Kürt ağları tarafından halka zulüm ve baskı yapılmaktadır. Halk, İstibdat senelerinde meşakkat ve mezalim çekti. Başka yerlerden tekrar vatanlarına geri dönenlerin hak ve hukuklarının iade edilmemesinden dolayı mağdur oldu. Açlık nedeniyle, usanarak aileleriyle kapı kapı dolaşmaktadır. Araziler iade edilmediği için bir avuç hinta (buğday) bile ekilemedi. İki seneden beri Ermeniler köylerde dilenmekte. Şimdi dilenmek dahi kalmadı, zira onlar da fukaradırlar. Hükümet, Bâb-ı Alî'den talimat gelinceye kadar beklememizi istemektedir. Köylerimiz etrafında bulunan yaylaklar zorla alınarak tarla yapılmaktadır. Mahalli hükümete defalarca müracaat etmemize rağmen kulak asılmadı. Mahkemece hüküm olunan tapusu olan arazilerimiz, ağalar tarafından zorla alındı. Bu ağalar bize de hükümet kapısını göstermektedir. Hükümet ise, bu meselelerde herhangi bir şekilde varlığını hissettirmemektedir. Köylerimiz adeta daire içine alınmış ne hayvanlarımız ne de biz dışarı çıkamamaktayız. Cümlemiz istibdat döneminde dahi bundan daha mutluyduk. Gerek size gerekse Osmanlı Hükümetine son müracaatımızı yapıyoruz. Ermeniler özetle, eğer bu defada başvurularının cevapsız kalması durumunda denize düşen yılanı sarılır misali ya başka ülkelere göç edeceğiz ya da mezhep değiştirmeye mecbur olacağız. Küpkıran karyesi, Zilanlı²⁴⁰ olup Mahmut Paşa'nın kendi aşiretiyle on beş seneden beri gelip cebren köyümüz içine yerleşti. Elli hane Ermeni, Rusya'ya hicrete mecbur oldu. Ve hatta Rus hududuna kadar birlikte gelerek cümlemizi orada soydular. Şimdi bu elli

²³⁹Karakilise Kasabası, 1913'ten önce yirmi haneli bir köy yerleşmesi durumunda iken, daha sonra Bayezid Livasının en önemli bir kaza merkezi durumuna gelmiştir. Karakilise kazası 1311'i kadın ve 1294'ü de erkek olmak üzere toplam 2605 nüfusa sahiptir. 1913 yılında toplam nüfusun 1392'si Müslüman, 1195'i Ermeni ve 18'i de Katoliklerden oluşmaktadır. Özellikle Hamidiye Alayları (beş-altı alay) ile hudut komutanlıklarının karargâhı ve Bayezid Livasının merkezi bir konumunda yer alması kasabayı daha da önemli kılmaktadır. Kars, Pasinler ve Eleşkirt Karakilisesi adları, halk ve askerlerce karıştırıldığından; Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa Eleşkirt Karakilisesi adının, Köseadağ'ın doğu tarafında yer alması ve kilise ile herhangi bir ilgisinin bulunmaması nedeniyle değiştirilmesini istemişti. Nitekim Nisan 1918'de Ermeniler Ağrı'yı terk etmiş, küçük kiliseler kullanılmaz olmuştu. Harita şubesine Karakilise isminin Karaköse olarak tashih edilmesi ve isim değişikliği için de Harbiye Nezareti'ne (Savunma Bakanlığı) bilgi verilmesine karar verildi. Bu istek üzerine Kasım 1919'da Karakilise adı, Karaköse olarak değiştirildi. (Faruk Kaya, Yakup Karataş, İbrahim Özgül, "Erzurum Vilayeti Bayezid Diyadin-Karakilise Tutak Ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 yılı Sıhhi Ve İctimai Coğrafyası", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 29. s.7-9)

²⁴⁰ Zilanlı Aşireti: Rediki, Eyleyanlı, Aliyanlı, Dilhıranlı, Kürdikanlı, Kelturanlı, Şeyh Bizini, Cemaldinli, Bizkanlı, Süveydanlı, Birakanlı, Kara Çorlu, Milliyani yahut Millivan, Azizi, Çekemanlı, Matanlı, Salanlı, Karahacılar ve Hazekanlı taifeleridir. Toplam hane sayısı ise 1.500'dür. Seyahatname-i Hudûd'da verilen bilgilere göre bu aşiretlerin, Bayezid ve Kars Sancaklarıyla civarlarında bulunanların hepsi Kürt aşireti olup içlerinden bazıları Türkçe ve Farsça'ya da hâkim olmuşlardır. Bunlar bir aralık Revan'a yerleşmiş iken sonradan yine Bayezid tarafına gelmiş ve ziraat ile uğraşmışlardır. (Yakup Karataş-Eyüp Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 20, Erzurum 2012, 346-367.)

hane Ermeni, hicretten dönerek serseri gibi gezerek dilenmekle yaşamaktadırlar. Hıdır köyü, Zılanlı Rezkan ve Abdullah Beyler, cebren bu köye girdiler. Mahalli hükümet idareten bunları köyden çıkardı. Bir müddet sonra yine köye döndüler. On altı haneye adamlarıyla cebren yerleştiler. Mezire köyü arazisini, Navik köyü şıhları ile Celali aşiretine ait beyler zapt etti. Celâlilerden ²⁴¹ Kumikan köylüler başka haneleri de talan etti. Ve bundan bir ay evvel Seferyan Esrail'i katil ve zevcesini yaraladılar. Bundan dolayı katiller hapis olundu ise de kendi adamları bir süre sonra tahliye mecbur bırakmak için her gece köye hücum ederek ahaliyi tehditle korku içinde bıraktı. Ahali hayatlarının muhafazası için hükümete müracaat ettiyse de hiçbir tedbir alınmadı. Münkasar köyü, bu karyenin tarla ve çayırıları bir vakit hükümet memuru olup, memuriyetten atılıp avukatlık yapan Yuganlı meşhur Şamil Efendi tarafından zorla alındı. Şamil Efendi'nin, Ermenilere yapmadığı zulüm kalmadı. Hatta Kürt zorba ağaları onun teşviki ve yardımıyla zulümler yaptı. Kaldığımız köyde, Ahmet Efendi ile Küpkıran'ı zapt eden paşanın adamlarının burada zorbalıkla aldıkları birçok arazi vardır. Gazı köyünü zapt ederek harap edenler de Kürtlerdi. ²⁴²

Erzurum Valiliği tarafından 23 Haziran 1910 tarihli yazı, Erzurum Ermeni Murahhaslığı tarafından verilen takrir ²⁴³ ve Karakilise kazasının Küpkıran ve Münkasar ve sair karyeleri Hristiyan ahali ile aşiretler arasındaki arazi tartışmalarını içeren mektup Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi. ²⁴⁴ Dâhiliye Nezareti'nce, Daire-i Sadarete gönderilen arazi ihtilafı hakkındaki yazıda yapılması gerekenler konusundaki öneriler sunuldu. Bu öneriler şunlardı:

1. Doğu Anadolu'da önemli bir mesele olan arazi ihtilafları tarafları memnun edecek surette, hükümetçe nakden fedakârlık yapılarak halledilebilecekti. Başka bir surette bu meselenin çözülmesinin yoktu.

2. Zapt olunan arazilerin tamamı, Kürt beyleri tarafından alınmıştı. Bu arazilerin bedelleri olan yedi bin sekiz yüz altmış dört kuruşluk meblağın ödenmesi için, vilayetlerin idaresi altında memurlar tarafından oluşturulan komisyon teşkil edilecekti.

3. Arazi bedellerinin sahiplerine verilmesi yönündeki tezkire emlak kanununun tatbiki maddesine uygun değildi. Bu nedenle pek karışık olan bu konuda Şûrâ-yı Devlet kararı uygulanarak, tapu sahiplerine tapuda gösterilen miktardan fazla ödeme yapılmayacaktı. Memlekette asayişin sağlanması için (daha önce Van vilayetinde

²⁴¹ Celâli Kürt aşireti: Hem göçebe hem de yerleşik yaşam süren bir aşiretti. Celâli aşireti önceleri Diyarbakır taraflarında yaşayıp, daha sonra Diyarbakır'dan Doğu Anadolu bölgesine (Kars, Ağrı) göç etmiştir. Celâli aşiretinden Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunanlar kış mevsimlerinde Bayezid kazasının karyelerinde, Tanbat mağaralarında ve Hamur kazası köylerinde ve Kars Sancağı'na tabî Gövoğlu gibi kazalarda oturup yaz mevsimlerinde Bayezid'e iki saat mesafede olan Kazlıgöl ve Ebgay bölgesindeki Aladağ'da ve Kars'a bağlı bazı yerlerde sakin bulunurlardı. İran tarafında olanlar ise kış mevsimlerinde Makû ve Bayezid civarında olan Akgöl bölgesinde; yaz mevsiminde ise Van'a bağlı Ebgay yaylaklarında bulunurlardı. Rusya tarafına geçmiş olanlar dahi kış mevsiminde Revan bölgesinde ve ayrıca Elagez ve Revan ile Bayezid Sancağına bağlı Peyrlü Mam Zeydi yaylaklarında bulunurlardı. (Süleyman Demirci- Fehminaz Çabuk, "XIX. Celâli Kürt Eşkîyası: Bayezid Sancağı ve Osmanlı-Rus-İran Sınır Boylarında Celâli Kürt Aşireti'nin Eşkîyalık Faaliyetleri", (1857-1909) Journal of History Studies, Volume 6 Issue 6 December 2014, 72-73.)

²⁴² B.O.A., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/53.

²⁴³ B.O.A., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/55.

²⁴⁴ B.O.A., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/54.

uygulanıp faydalı olduğu belirtildi.) yararlı görülen bu uygulamanın Meclis-i Mahsusa'ya sunulması vükelaca bir karara bağlanması arz edildi.

Merkezi Hükümet tarafından, Dersim Sancağı'nda, emlak ve arazi ihtilaflarının tahkik ve tetkiki için mutasarrıf başkanlığında Defteri -i Hakanî memuru ve diğer memurlardan oluşan bir komisyon teşkil edilmesi istendi. Dersim ahalisinin, yeniden şikâyet yoluna başvurmalarını meydan verilmemesi için söz konusu komisyonların bir an evvel teşkil edilmesi gerekmektedir. Bu heyetlerin zaruri masraflarına karşılık olmak üzere, bir defaya mahsus kırk bin kuruş tahsis edildiği bildirildi.

Erzurum vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta birçok nedenden dolayı arazi meselesinin halledilemediği için aşağıdaki çözüm önerileri sunuldu:²⁴⁵

1. Kürtlerle Ermeniler arasındaki arazi meselesi halledilmeden huzur ve sükûnun sağlanamayacaktır.

2. Otuz beş seneden beri zapt edilen araziler bulunmaktaydı. Bu nedenle tapular değişime uğradığı için muayene edilmeliydi.

Söz konusu başvuruyu değerlendiren Dâhiliye Nezareti, bu gibi yerlerde adliye teşkilatının kurulması ve mahkeme sonrasında nizamnamenin tasdiki zamanına kadar bu meselenin ahalî üzerinde derin üzüntü yaratacağının şikâyet ve müracaatlardan anlaşılmağa olduğunu belirtti. Bunun için valilerin başkanlığında Defter-i Hakanî kayıtlarına göre, müslim ve gayrimüslim ahaliden birer kişiden oluşan komisyonun Erzurum, Van, Bitlis, Mamûretülaziz vilayetlerinde kurulması emrini verdi. Tarafsız bir şekilde tahkikat icra kılınarak arazi meselelerinin halledilmesi, komisyon kararına razı olmayanların mahkemeye müracaatının baki olduğu vurgulandı.

Siirt Ermeni murahhası Keygork tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta, Garzan'ın köylerinde Ermenilerin sahip oldukları tapulu arazilerinin entrika ile hükümet memurları tarafından, Şeyh Mehmet'e verildiği yönünde şikâyette bulunuldu.²⁴⁶

Dâhiliye Nezareti tarafından 17 Eylül 1910 tarihinde Bitlis Vilayetine telgraf çekilerek, Ermeni Murahhası Keygork' un iddialarının araştırılması istendi. Bitlis Valisinin Dâhiliye Nezareti'ne verdiği cevabî telgrafta, Siirt Ermeni Murahhası Keygork'un Garzan kazasında tartışmalı arazi meselesi ile ilgili başvurusunun tahkik ettirildiği ve murahhasın müracaatının haksız olduğu bildirildi.²⁴⁷

Ermeni Patrikhanesi tarafından Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne 13 Haziran 1912 tarihinde gönderilen Ermeni Patriği imzalı takrirden, Erzincan Sancağının Pulumiri nahiyesinin Pergari (Pervari) köyü Ermeni ahalisinin şikâyetleri bildirildi. Buna göre ahalinin tasarrufunda bulunan Çarmanlar merasına, mahalli Kürt ağalarından Suli Bey oğlu Rıza tarafından tecavüz edildi. Mera üzerine hane ve evler inşa olunmaya başlandı. Mera tecavüzünün önlenmesi için, mahalli hükümete yapılan başvurulardan bir netice alınmadı. Bu teşebbüsün önlenmediği takdirde, Ermeni ahalinin hayvanlarını otlatmak yer bulamayacakları ve söz konusu vakianın engellenmesi talep edildi.²⁴⁸

²⁴⁵ BOA., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/56

²⁴⁶ BOA., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/64

²⁴⁷ BOA., DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/65

²⁴⁸ BOA., DH.H. Dosya No: 5, Belge No: 69/2

Ermeni Patrikhanesinin bu takriri, 19 Haziran 1912 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nazırı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.²⁴⁹ Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum vilayetine yazılan 9 Haziran 1328 tarihli yazıda, söz konusu olayın tahkik edilip tahkikatın neticesine göre gereğinin yerine getirilerek netice hakkında bilgi verilmesi emir buyuruldu.²⁵⁰

Kürtlerle Ermeniler arasındaki arazi meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlıklarda, Ermeniler en küçük bir arazi anlaşmazlığını dahi abartarak ve çok farklı bir şikâyet metodu takip etmekteydi. Ermeniler bu yöntemi belirli bir sistematığe bağlamışlardı. Yapılan şikâyet başvuruları durumlarına göre kaza, sancak ve vilayet yöneticilerine yapılmaktaydı. Aynı zamanda bu şikâyet başvurusunun bir kopyası da, İstanbul'daki Ermeni Milleti Patrikliği'ne telgraf çekilmekteydi. Patriklik ise bu başvuruları ilgili makamlara iletliyordu. Hınçak ve Taşnaksutyun Ermeni ihtilâl komitaları sayesinde, örgütlü bir biçimde hareket eden Ermeniler bununla da yetinmeyerek bu olayları kendi gazetelerinde neşreliyordu. Bunun yanı sıra aynı haberler kendi yandaşları tarafından yayımlanmak üzere Avrupa'ya gönderilerek, Türklerin Ermenilere zulmettiği yönünde propaganda malzemesi olarak kullanılıyordu. Ermeniler gerçek te Kürtlere göre daha avantajlı bir konuma sahipti. Çünkü onların seslerini duyurabilmek için gazeteleri vardı. Her şeyden önce İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin başkentinde şikâyetlerini iletebilecekleri makamları vardı. Ermenilerin en küçük arazi davasını dahi, Kürtler Ermenileri gasp etti, arazilerine el koydu, devlet memurları Kürt ağalarını koruyarak bize zulüm yaptı, şeklindeki abartılı propagandaları gerçeği yansıtmamaktaydı. Zaman zaman Ermeniler, Keldani ve Süryanilerle birlikte hareket ediyorlardı. Yapılan bütün şikâyet başvurularının hiç birisini görmezden gelmeyen Devlet-i Âlî, ehemmiyetsiz başvuruyu dahi işleme koydu. İddia edilen hususları tahkik ve tetkik ettirdi. Tahkikat neticesine göre, sorumluların cezalandırılıp tekrar bilgi verilmesi yönünde emir çıkardı. Fakat yapılan tahkikat ve tetkiklerin birçoğunda, başvuruların ya haksız yere yapıldığı ya da abartıldığı anlaşıldı.

Ermenilerle Kürtler arasındaki anlaşmazlıkların temelindeki sorunlardan biri arazi meselesinin çözümüyüdü. Bunun için Meclis-i Vükelâca birtakım kararlar alındı. Söz konusu mahallerde Ermenilerle Kürtlerin birer temsilcisi ve devlet memurlarının bulunduğu valiler başkanlığında komisyonlar kurularak, meselenin çözülmesi yönünde somut adımlar atıldı. Bu komisyonlarda alınan kararlar için dahi mahkeme yolu açık bırakıldı. Rusya ve başka memleketlere ruhsatlı ya da ruhsatsız gidip tekrar dönen Ermenilere ayırım yapılmadan, arazi bedellerinden daha fazlası ödeme yapıldı. Elinde tapusu olanların arazileri de iade olundu.

4.1.4.3. Ermeniler ile Kürtler Arasındaki Asayiş Olayları ve Alınan Tedbirler

Sultan II. Abdülhamid döneminde, ülkede asayiş en önemli problemler arasında yer almaktaydı. Daha saltanatının ilk yıllarında padişah, valilerden buldukları bölgenin genel durumu ve sorunlarını kapsayan raporlar istedi. Bu doğrultuda ülkenin her tarafından, hükümet merkezine layihalar gönderilmeye başlandı. 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nin uygulamaya konulmasıyla, ortaya çıkan sorunların tespit edilmeye çalışıldı. Özellikle kurulmakta olan jandarma teşkilatı ile ilgili, araştırmalarda bulunmak amacıyla teftiş komisyonları oluşturuldu. Komisyonlardan birisi Halep bölgesine, diğeri

²⁴⁹ BOA., DH.H. Dosya No: 5, Belge No: 69/3

²⁵⁰ BOA., DH.H. Dosya No: 5, Belge No: 69/1

Erzurum'a, sonuncusunun da Diyarbakır bölgesine gönderilmesi düşünüldü. Komisyonların görevleri ve uyacakları kuralları belirleyen yönergeler hazırlandı. On maddeden oluşan kapsamları aynı olan ve bölgelerin özelliklerine uygun hükümleri içeren üç talimat padişahın onayına sunuldu. Tasdikli örneğin bir nüshası komisyon başkanlarına verildi. Talimatın 9. maddesinde gerekli görülen yerlerde, tahkikat komisyonu kurulabileceği komisyonun suçluları belirleyerek mahkemeye gönderebileceği hükmü verildi. İddialara göre Cizre, Midyat, Nusaybin, Silvan kazalarıyla civarlarındaki Kürtlerin ve Siirt Sancağına bağlı Garzan ve Bitlis taraflarındaki Kürt aşiretlerin, Hristiyanlara baskı yaptığı söylenmekteydi. Kilisenin eşya ve malzemesinin Siirt'te satıldığı belirtilmekteydi. Kürt ileri gelenlerinin birkaç Ermeni köyünü denetimlerine alarak vergi almaktaydı. Hristiyanlardan bazılarının da birbirleri aleyhine çalıştıkları hususlarında şikâyetler yapılmıyordu. Bu nedenle yukarıda bahsedilen hususların araştırılması ve suçluların mahkemeye sevkı istenmekteydi.²⁵¹

Osmanlı Devleti, doğu vilayetlerinin çoğunda egemenlik kuramadı. Devlet otoritesi, şehir merkezleri ve etrafındaki yakın çevrede etkin idi. Fakat merkeze uzak yerlerde kalan kaza ve köylerde tam olarak otorite sağlanamadı. Kırsal yörelerde, devleti temsilen ve sadece devlet adına vergi toplayan mültezimler etkiliydi. Zaman zaman mültezimlerin suiistimalleri karşısında, Müslüman ve Hristiyanların unsurun bu keyfi uygulama karşısında ya şikâyette buldukları ya da yabancı misyonerlerle iş birliği yaparak devlete karşı cephe aldıkları görülmüştü.

Doğu Anadolu'nun coğrafi bakımdan dağlık ve engebeli bir araziye sahipti. Bu nedenle asayiş ve huzuru sağlamak çok zordu. Suç işleyen aşiret reisleri ya da çeteler coğrafi şartlardan faydalanarak kendilerini çok iyi bir şekilde gizliyorlardı. II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile kısa bir barış havası yaşansa da, bu durum çok uzun sürmedi. Bölgede aşiretlerin yanında Ermeniler de, asayiş ve huzuru bozmaya başladı. Filhakika Ermeniler, kurmuş oldukları ihtilâlcı cemiyetler vasıtası ile çok sistematik bir şekilde hareket ediyorlardı. Bu durum doğunun coğrafi durumu ile ilişkilendirildiğinde, dağlık bölgelerindeki Ermeni köyleri genellikle herhangi bir dış denetime tabi değildi.

Gerek Kürt aşiretleri gerekse Ermeniler üzerinde özellikle Rusya'nın nüfuzu, göz ardı edilemez bir gerçektir. Yabancı devletlere ait bilhassa Rus, Amerikan ve İngiliz misyonerleri bu iki unsuru bağımsızlık vadi ile kendilerinin maşası olarak kullanmaya çalışmaları, asayiş sorununun temelindeki en önemli etkenlerden biriydi. Doğu Anadolu'da hemen hemen bütün vilayetlerde konsolosluk ve okullar açan yabancı misyonerler kendilerinin çıkarlarının gerektirdiği duruma göre, bazen Ermenileri bazen de Kürt aşiret reislerini kullandı. Bölgede meydana gelen en küçük adli bir vakıa dahi, konsolosların dikkatini çekmekte ve bu olaylar abartılarak Avrupa gazetelerinde yayınlanmakta idi.

Malatun Ermeni Katolik ve Protestan Kilisesi'nin ruhani reisleri tarafından, İstanbul'daki Ermeni Milleti Patrikhanesi'ne gönderilen 1 Mayıs 1909 tarihli telgrafta Ermeniler şikâyetlerini anlattı. Buna göre, zulm-i ekberden Külli Beyle Eşref Ağa'nın teşvikiyle Kürtler kasabayı sardı. Ermeniler de kısmen konaklarında toplandılar. Bin haneden fazla Hristiyan cemaati, Kürtlerin muhasarası altına girdi. Patrikhane tarafından Kürtlerin muhasarasının kaldırılması, asayişin yeniden sağlanması, Külli Bey

²⁵¹ Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha, Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", OTAM, Sayı 3, Ankara 1992, s. 414-415

ve adamlarının kasabadan uzaklaştırılması istendi. Ermeni Milleti Patrikhanesi tarafından, söz konusu telgraf Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi. Dâhiliye Nezareti'nden, Diyarbakır vilayetine çekilen 4 Mayıs 1909 tarihli telgrafta, Malatun Ermeni ruhani reislerinin iddialarının tahkikat icra edilerek, duruma göre icap edenler hakkında gereğinin yapılması ve netice hakkında bilgi verilmesi istendi.

Daire-i Sadaret Tahrirat Kaleminden, 28 Eylül 1912 tarihinde Van Vilayet Makamına yazılan yazıda, Erzurum'da Ermenilerle Kürtler arasındaki çarpışmada kırk Ermeni ve otuz Kürt öldüğü iddia edilmekteydi. Hüseyin Paşa'nın²⁵² bu olaydan sonra üç Ermeni köyünü yaktığı iddiaları ile ilgili hakkındaki gazetelerde çıkan haberler ile alakalı hakikatin araştırılarak dört güne kadar cevap verilmesi istendi.²⁵³

Erzurum'da yayınlanan Harç Gazetesi'nde Üzüm'de kanlı çatışma baş haberi başlığıyla yukarıda bahsedilen olay yayımlandı. Aynı gazetede bu olay ile 1896'daki Ermeni katliamları arasında bağlantı kurularak Gladstone'nin konuşması hakkında bilgi verildi. 96'da meydana gelen Ermeni katliamları dolayısı ile İngiltere Başbakanı Gladstone'nin verdiği nutukta, bu olayların sona erdirilerek askerî ve mülki amirlerin azli ve memleketin ıslahı için tarafsız memurların atanması istenmekteydi.

Aynı gazetede Manzume-i Efkâr başlıklı yazıda, Lütfü Fikri Bey'in Tanzimat Gazetesi'ndeki Ermeniler hakkındaki düşünceleri tenkit edildi Ermeni Murahhasların hiçbir vakit hükümete yalan isnat etmemiş oldukları fakat birçok yalancı nazırlar, sadrazamlar ve hükümdarlar olduğu belirtildi. Anadolu'da Müslümanlar tarafından Ermenilere karşı işlendiği iddia edilen cinayetlerin de hükümet tarafından tezkip edildiği de ifade edildi.²⁵⁴

Erzurum da Harç Gazetesi'nde yayınlanan bu haber dikkatle incelendiğinde, Ermeni murahhaslarının hiç yalan söylemedikleri buna karşılık nazırları, sadrazamları ve hükümdarların suçlanması gerçeklerle bağdaşmayan, iftira niteliği taşıyan ve Ermenileri mağdurmuş gibi gösteren iyi niyetli olmayan haberlerdi. Ayrıca Gladstone'nin²⁵⁵ askerî ve mülki memurların azlını isteyerek memleketin ıslahı için tarafsız memurların atanmasını istemesindeki maksat, bunların yerine kendilerinin istediği ihtilâlcî Ermeni komitalarına mensup olanların atanması kast olunmaktaydı.

4.1.4.4. Papaz Rafael Efendi Olayı

Sadaret Tahrirat Kaleminden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan 27 Ekim 1912 tarihli yazıya göre, Ahdamar Manastırı seyyar mektebi görevlisi Papaz Rafael Efendi yanındaki dört köylü ile birlikte, Hizandaki Ermeni mektebini teftişe gitti. Söz konusu kişiler Hizan'a varınca Seyyit Ali isimli kişinin tahrikleri sonucunda Kürtler tarafından öldürüldüğü ifade edildi. Bu olayın Ermeniler üzerinde fena bir tesir yaptığı ve durumun On Birinci Kolordu komutanlığına telgrafla bildirildiği belirtildi. Ayrıca Bitlis ve Van vilayetlerinde, Bedirhanî Abdurrezzak Bey ile Sirta Efendinin Kürtlerle Ermeniler arasında katliamlar varmış gibi olay çıkartmak için sürekli tahriklerde bulunduğu

²⁵² Hüseyin Paşa, aslen Karanlı olup ve daha sonra Sivas'a yerleşmişti. Kendisinden İngilizler ve Ermeniler rahatsızlık duyuyordu. Hüseyin Paşa oluşturduğu düzenli atlı birlikleriyle devlete sadakatten ayrılmadı.

²⁵³ BOA, BEO. Dosya No: 4089, Belge No:306614/1

²⁵⁴ BOA, BEO. Dosya No: 4089, Belge No:306614/2

²⁵⁵ 19.Yüzyıldaki Liberal Partili İngiliz Başbakanı William Edward Gladstone, sadece Britanya emperyalizminin değil, Osmanlı'da yaşanan Bulgar ve Ermeni isyanlarının da en etkili aktörlerinden birisidir.

mahalli işaretlerden anlaşıldığı da vurgulandı. On Birinci Kolordu Kumandanlığı tarafından lüzumlu görülen yerlerde idare-i örfiyye ilan edilebileceği de ifade edildi.²⁵⁶ Papaz Rafael Efendi ve arkadaşlarının öldürülmesi olayı, Bedirhanî Abdurrezzak Bey ve Sirta Efendi tarafından Bitlis Hizan'da Kürtlerle Ermeniler arasında bir çatışma çıkartmak için kullanıldı. Söz konusu kişiler iki tarafı da sürekli olarak tahrik etti.

Balkan Savaşı'ndan sonra, bütün dikkatler Doğu Anadolu Bölgesi'ne çevrildi. Çünkü Balkanlardaki çözülme, Ermenileri de etkiledi. Savaşın sonucu, Ermenilerde Türk hâkimiyetinden kurtularak, bağımsız olma fikrini uyandırdı. Rusya'nın, Erzurum, Van Bitlis ve Diyarbakır'ı işgal edeceği yolunda Ermenilerin yaydıkları haberler sonucunda, en küçük olay bile Ermeni-Müslüman çatışmasına yol açabilecek düzeye geldi. Bu gerginlik Londra Barış görüşmelerinde, Bulgarların İstanbul'a gireceği yönündeki haberlerin alınmasıyla doruk noktaya ulaştı. Çarşı ve pazarda İstanbul'da gelen telgraflar okuyan Müslümanlar, Hristiyanlara karşı kızgınlık ve öfkelerini güçlülükle zapt etmekteydi. Ermenilerde ise bunu tam tersi bir hava vardı. Ermeniler geceleri evlerinde toplantılar düzenleyip ve Bitlis Müslümanlarının evlerini ve mallarını kendi aralarında paylaşmaktaydı. Bitlis ve Muş'taki Taşnak Komitesi, bir Ermeni çetesi kurarak Ermeni Okulu Müfettişi ve Taşnak yanlısı Rafael'in öldürülmesinin öcünü almak için birkaç Müslüman öldürdü. Bütün bu yapılanların amacı, Müslümanları Ermenilere karşı kıskırtmaktı. Bu olay sonucunda, Müslümanlar Ermeni köylerine hücum edecekler ve Ruslar da müdahale edebilecekti.²⁵⁷

Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne Van On Birinci Kolordu Kumandanı Cabir Paşa tarafından gönderilen 25 Ekim 1912 tarihli şifreli telgrafnamede Papaz Rafael Efendi olayı hakkında bilgi verildi. Gevaş tarafında katledilen Papaz Rafael Efendi'nin katillerinden on sekiz kişi, zanlı olarak askerî kuvvetler tarafından olay mahallinde tevkif edildi. Fakat cinayetlerinin çok olması ve gerçek faillerinin hiçbirinin ceza görmemesi tepkilere neden olmaktaydı. Bu nedenle söz konusu kişiler o havalide yaşayanları tehdit ediyorlardı. Bine yakın Ermeni halk cenazelerle Van'a gelmişti. Hükümetin önlem yapmadığı takdirde öldürülmek korkusundan evlerine dönemeyeceklerini belirtiyorlardı. Hükümete gittikleri aynı gün kolorduya da bir heyet göndererek tekliflerinin, üç güne kadar kabulünü arz ve rica ettiler. Bu teklifler şunlardı:

1. Cinayet zanlılarının cezalandırılması,
2. Adliyenin dört seneden beri tutulan katillerden birine bile etkili bir ceza vermediğinden dolayı, cinayet mahallinde idare-i örfiyye ilanı ile katillerin askere mahkemeye verilmesi,
3. Bölüklerine iade olunan silah miktarının lüzum görülen mahallerde acilen yazılması,
4. Kürtler gibi, Ermenilerinde silah taşımaya müsaade olunması
5. Silah taşımaya dolaylı askerî müfrezinin emrine itaat etmeyerek tutuklanan iki Ermeni'nin tahliye edilmesi,
6. Eğer idare-i örfiyye halen ve gelecekte cinayet mahallerinde meydana gelebilecek mahallerde teşkil edilmediği takdirde Ermeniler zulümden kurtulmak için ayaklanacaktı.

Cabir Paşa arazinin sarplığı nedeniyle önü alınamayacak gaileler ortaya çıkabileceğini ifade etti. Van'a gelen Ermeni ahalisinden oluşan kalabalık söz konusu cinayetten dolayı sokaklarda dolaşıyordu. Ermeniler, cenazelerini Gevaş'tan Van'a getirmişlerdi. Olayın faillerinin derhal cezalandırılmasını istiyorlardı. Bu amaçla

²⁵⁶ BOA, A. M KT. MHM. Dosya No:742, Belge No:19/2

²⁵⁷ Cırık, age., s.342

hükümet binası önünde toplanmışlardı. Cinayeti işleyenlere ceza verilmez ise, hep birlikte olay mahalline gideceklerini valiye beyan ettiler.

Ayrıca Ermenilerin iddialarına göre, altı aydan beri bu meseleden dolayı birçok defa arz olunduğu üzere köylerde dağ başlarında kalıyorlardı. Bu nedenle aralarında tifo ve benzeri hastalıkların zuhur etmişti. Hükümetin de tutuklanan şahıslar hakkında hiçbir icraat yapmamasından ve bazılarını da tahliye etmesinde dolayı bu şekavet erbabı şımardı. Cinayet işledikleri iddia edilenlerden suçları sübut bulanlar hakkında gerekli işlemlerin bir an önce yapılması gerekliydi. Cabir Paşa, Müslim ve gayrimüslim unsurların ayaklanması şöyle dursun bu olaylar hakkında suçlulara hak ettikleri cezanın verilmesi durumunda Ermenilerin hükümete eskisi gibi saygı duyacaklarını ifade etti.²⁵⁸

4.1.4.5. Said-i Kürdî' nin Ermeni Olaylarına Karşı Kürtleri Silahlandırmaya Çalışması

Van On Birinci Kolordu Komutanı Mirliva Cabir Paşa tarafından Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen 1 Kasım 1912 tarihli şifreli telgrafta, Said-i Kürdî hakkında bilgiler verdi. Buna göre Said-i Kürdî Mahmudî kazası Mal Müdürü Muhyiddin Efendi'nin evinde misafir olarak bulunuyordu. Cabir Paşa, Said-i Kürdî'nin yanına Başkale Mutasarrıfı Cevdet Bey ve Mahmudî kazası kaymakamı Emrah Bey ile birlikte kendisinin de gittiğini belirtti. Bu görüşmede Said-i Kürdî, esas olanın şeriâtn kurallarına uymak olduğunu belirterek kurmak istediği cemiyetten kısaca bahsetti. Önceki Vali İsmail Hakkı Bey zamanında kendisinin dağa çıkarak İran'a iltica etmek istediğini anlattı. Said-i Kürdî'ye göre Kürtler tarafından Ermenilere yapılan saldırılar, Kürtlerin menfaatine aykırıydı. Vilayet Ermenileri, hükümete karşı şikâyetlerini iletebilecek yegâne vasıta olan matbuata (gazetelere) sahipti. Kürtler ise buna sahip olamadıkları için, hakları zayii olmaktaydı.

Said-i Kürdî, İran eşkiyasının yapmakta olduğu gasp ve yağmaların önüne geçilemediği için aşiretlerinin silahlandırılmasının lüzumlu olduğunu ve kendisinin de buna çalışacağını açıkladı. Aynı zamanda Kürt eşkiyasının hareketlerinin desteklenmesi gerektiğini de beyan etti. Cabir Paşa'ya göre, Molla Said-i Kürdî'nin bu havalide hükümeti bir Ermeni ve Kürt meselesi karşısında bulundurmaya uğraştığı açıktı. Bu maksadının temini için Kürtlerin başlıca emellerinden olan Kürt aşiretlerini silahlandırma meselesi için çalışarak, onların memnuniyetini sağlamaya gayret ettiğini anlaşılmaktaydı.²⁵⁹

4.1.4. 6. Kürtlerle Ermeniler Arasındaki Evlilik Olaylarına Bir Örnek

Kürtlerle Ermeniler arasında kız kaçırma ve evlilik olayları sık sık yaşanıyordu. Diyarbakır'da meydana gelen bu olay da bunun tipik bir örneğiydi. 26 Mart 1912'de Ermeni Patrikhanesi tarafından Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne sunulan taktirde, Tavuklu karyesine hücum eden Kürtlerin, Kiragos isimli Ermeninin zevcesi Zarohi'yi kaçırıldığını ifade ettiler. Patrikhane bu olayı yapanlar hakkında kanun dairesinde gerekli işlemlerin yapılmasını istedi.²⁶⁰ Adliye ve Mezâhib Nezareti tarafından bu taktir gereği yapılmak üzere Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.²⁶¹

²⁵⁸ BOA., A. M KT. MHM. Dosya No:742, Belge No:19/4

²⁵⁹ BOA., A. M KT. MHM. Dosya No:742, Belge No:19/3

²⁶⁰ BOA., DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/9

²⁶¹ BOA., DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/8

Yapılan tahkikatın neticesi şu şekildeydi: Mart'ın 12. gecesinde merkez vilayete beş altı saat mesafedeki Tavuklu köyüne beş altı atlı hücum etti. Bu olayı haber veren iki köylünün ifadesine göre, Ermeni Kiragos'un zevcesi Zaruhi'yi kaçırılanlar Garzanlı idi. Bitlis vilayeti ile Garzan ve Silvan kaymakamlarına söz konusu kişilerin tutuklanması derhal telgrafla bildirildi. Tavuklu köyüne, hadisenin tahkikatının yapılması için bir zabitle kâfi miktarda jandarma gönderildi.²⁶²

Dâhiliye Nezareti tarafından 27 Mart 1912 tarihinde Zaruhi'nin kaçırılma hadisesi telgrafla Bitlis Vilayetine de bildirildi. Diyarbakır'da Tavuklu köyüne hücum ederek bu işe cesaret eden beş altı atlının takibe devam olunarak tutuklanıp vakanın sebebinin öğrenilmesi emredildi.²⁶³ Tavuklu köyüne gönderilen zabitin yaptığı tahkikat sonucuna göre kaçırılan Zaruhi evvelce biri Ermeni diğeri Müslüman olmak üzere iki kişiyle evlendi. Yeni evlendiği kişi ile anlaşamadığından, muhtemelen evvelki eşlerinden biriyle sözleşip gitmiş olabileceği kanaatine varıldı.²⁶⁴

Tavuklu köyünden kaçırılan kadın eşi Kato ile birlikte yakalanarak Garzan kazası merkezine sevk edildi. Garzan Kaymakamlığı'nın verdiği bilgiye göre, bu kadın bir süre önce resmen ihtida ederek Kato ile evlendi. Zaruhi eşi Kato'nun Siirt'te tutuklu bulunduğu sırada, Tavuklu köyüne giderek başka biriyle evlendi. Kato tahliye olduktan sonra Tavuklu'ya giderek, bu kadının eşi olduğunu beyan etti.²⁶⁵

Diyarbakır Valiliği'nin yaptığı tahkikatın sonucu şu şekildeydi: Söz konusu kadının Meşrutiyetten sonra ihtida ederek kendisini kaçırılan Kato ile evlendi. Ancak bir süre sonra geçimsizlik sebebiyle kaçarak Diyarbakır'a geldi. Burada Ermeni Murahhasının marifetiyle, Kiragos isimli bir Ermeni'ye nikâh kıyıldı. Eski eşi Kato, kadının kendi nikâhında olduğunu iddia etmekteydi.²⁶⁶

Kürtlerle Ermeniler arasındaki asayiş olaylarının belki de en önemlilerin biri de kız kaçırma olaylarıydı. Ermeni bir kadın Meşrutiyetten önce ihtida ederek Müslüman oldu. Daha sonra Müslüman bir Kürt ile evlendi. Bir süre sonra eşinden boşanıp Diyarbakır'a giderek Ermeni Murahhaslığı aracılığıyla Kiragos isimli Ermeni ile evlendi. Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesi İslam hukukuna aykırıydı. Zaruhi isimli kadının da Ermeni Kiragos ile evlenmeden önce din değiştirerek tekrar gayri müslim olması muhtemeldi. Bu evliliğe Ermeni Murahhaslığı'nın aracılık etmesi ve kaçırılma olayını İstanbul'a taşıyarak, Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne bir takrifle bildirmeleri de bunun en kuvvetli deliliydi.

4.1.5. Lütfü Fikri Bey'in Dersim Ziyareti

Doğu Anadolu'da, Kürtlerle Ermeniler arasındaki asayiş olayları bu dönemde fazla olduğu için merkezî hükümet hassas davranmaktaydı. En önemsiz bir hadisenin dahi Ermeniler tarafından abartıldığı bir gerçektir. Bu denli hassas olunması da gerekli idi. Bunun en somut örneği Lütfü Fikri Bey'in Dersim ziyaretiydi. Eski Kosova valilerinden Fikri Paşa'nın oğlu Lütfü Fikri Bey, ilk Osmanlı Mebusân Meclisi'ne

²⁶² BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/3

²⁶³ BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/1

²⁶⁴ BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/4

²⁶⁵ BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/5

²⁶⁶ BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/7

Dersim Mebusu olarak katıldı. Lütfi Fikri Bey, II. Meşrutiyet'in muhalif ve iyi hatiplerinden birisiydi.²⁶⁷

Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiyye Dairesi tarafından Mamûretülaziz vilayetine gönderilen 19 Şubat 1912 tarihli şifreli telgrafta,²⁶⁸ Lütfi Fikri Bey'in Halep'ten hareket ederek Dersim'e ulaşacağı, Kürtlerin arazilerinin ellerinden alınarak Ermenilere verileceği yönünde konuşmalar yapacağı bildirildi. Dersim'de halkın çoğunluğunu Kürtler teşkil ettiği için Lütfi Fikri Bey'in bu yönde nutuklar ve konferanslar vereceği belirtildi. Lütfi Fikri Bey'in konuşmasının Kürt ve Ermeniler arasında olumsuz anlaşılmaya neden olacağı için gerekli tedbirlerin alınması istendi.²⁶⁹

4.1.6. Kürtlerle Ermeniler Arasındaki Eşkîyalık Olayları

II. Meşrutiyet döneminde de Kürtlerle Ermeniler arasındaki var olan gerginlik iyice arttı. Daha önceki yıllardan beri devam edegelen eşkıyalık faaliyetleri şiddetini artırdı. Kürt eşkıyalarının amacı, Ermenilere karşı toplu bir katliam yapmak değildi. Çoğunlukla bu faaliyetler eşkıyanın kendi varlığını devam ettirmek ve ekonomik nedenlerle yapıyordu. Bazı eşkıya çeteleri, Doğu Anadolu'da özellikle Van, Muş ve Bitlis'te faaliyetleri ile ünlendi.

Mir Muhi ve Said çetelerinin eşkıyalık faaliyetleri, Doğu Anadolu'da asayiş ve huzurun ortadan kalkmasına neden oldu. Mir Muhi, Giradi Aşireti Reisi Şakir Ağa'nın yeğeni idi. II. Meşrutiyet sonrası hükümetle Ermeniler arasındaki iş birliğini protesto ederek çete kurdu. Ermenilere karşı kin ve intikam duyguları ile hareket etmeye başladı. Said ise Bedirhan ailesine mensuptu. Rus elçisinin yardımıyla Rusya'ya kaçmıştı. Rusların destek ve yönlendirmesiyle, Güney Azerbaycan'da Kürtlerin yaşadığı bölgelerde eşkıyalık faaliyetlerine başladı. Ermenilerin en çok şikâyetçi olduğu ve onlara en çok zararı veren Mir Muhi ve Said çeteleriydi. Bu çeteler devlet güçleri tarafından çok sıkı takibata uğramalarına rağmen etkisiz hale getirilemedi. Takibata uğradıkça İran'a iltica ediyorlardı. Ayrıca arazinin dağlık olması, eşkıyanın tamamen atlı olması ve bölgedeki halk tarafından himaye edilmesi nedeniyle bir türlü yakalanamıyordu. Bir kısım Kürt ahali hükümetin Ermenilerin istekleri doğrultusunda hareket ettiğini ve Ermenilere karşı pozitif ayrımcılık yapıldığını düşündüklerini için eşkıyaya destek veriyorlardı. Bir kısım ahali de canını kurtarmak için eşkıyaya yardım ve yataklık etmeye mecbur kalıyordu.²⁷⁰

Van'daki Mir Muhi, Said Bey, Said Ali, Kapaslı Muhi ve Haydaranlı Murat gibi eşkıyaların faaliyetleri bölge halkı için endişe kaynağıydı. Bitlis'te İrven, Pervari, Garzan ve Mutki bölgelerinde eşkıyalık faaliyetleri öteden beri devam etmekte olduğu için mahalli asayiş bir türlü sağlanamıyordu.²⁷¹ Eşkîyaların hem halka hem de birbirlerine olan tecavüzleri karşısında çaresiz kalan Bitlis Valisi, çareyi Dâhiliye Nezareti'nden yardım istemekte buldu. Fakat bu konuda On Birinci Kolordu Komutanı ve Bitlis Valisi aynı görüşte değildi.

3 Ağustos 1909 tarihinde Siirt ve Bitlis'e asker sevkine ihtiyaç bulunmadığı, On Birinci Kolordu Kumandanlığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi. Bitlis

²⁶⁷ Ali Birinci, "Lütfü Fikri (1872-1934)", TDVIA, Cilt 27, s.234.

²⁶⁸ BOA, DH. H. Dosya No:53, Belge No:31/1

²⁶⁹ BOA, DH. H. Dosya No:53, Belge No:31/2

²⁷⁰ Ersin Kırca, "I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi" Tarih ve Gelecek Dergisi, Nisan 2017, Cilt 3, Sayı 1, s. 36.

²⁷¹ BOA, DH. SYS. 106/1-2

Valiliğinden alınan telgrafta ise vilayetin muhtelif noktalarında gerek aşiretlerin geldikleri yerlerde gerekse isimleri bilinen meşhur eşkıyaların tecavüzleri yüzünden her gün çeşitli hadiselerin meydana geldiği bildirilmekteydi. Bu saldırılar yüzünden vilayette asayiş ve güvenlik endişesi vardı. Talep edilen askerî yardımın ertelenmeden acilen gönderilmesi gerektiği ifade edildi. Ermeni Patrikliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne verilen tahrir de ise doğu vilayetlerinde cinayet vakıalarının meydana geldiği, bu nedenle asayişin büyük bir endişe kaynağı olduğu belirtildi.²⁷²

On Birinci Kolordu Kumandanlığından asker sevkine gerek olmadığı bildirilmesi, Bitlis Valiliğinden de aksi bir beyanda bulunulması Dâhiliye Nezaretince hayretle karşılandı. Bitlis Valisine göre, ordu kumandanının Beşar Çeto'nun²⁷³ şekâvetinin eski bir durum olduğunu beyan etmesine rağmen, Garzan bölgesi hâlâ onun eşkıyalık faaliyetlerinin tesiri altındaydı.²⁷⁴

Beşar Çeto, asker topladığı gibi takipten de kurtulmuş bir vaziyetteydi. Kendisi hakkında iki katl meselesinden dolayı mahkemeye celp müzekkeresi vardı. Fakat bir türlü askerî kuvvetin azlığından, mahkemeye sevk edilemiyordu. Bitlis'in İrve ve Pervari kazaları da eşkıyanın tehdidi altındaydı. Eşkıyalık faaliyetleri sadece Bitlis'le sınırlı değildi. Siirt, Tatvan, Şırnak bölgelerinde de devam ediyordu. Bu durum, gittikçe tehlikeli bir hal almaktaydı.

4.1.7. Ermenilerin Kürt Eşkıyaları Hakkındaki İddiaları

Ermeni Patrikliği tarafından, Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne verilen 21 Temmuz 1913 tarihli tahrirde, Bitlis vilayeti ile Siirt Sancağı'nda meydana gelen olaylarla ilgili söz konusu yerlerden gelen raporlar sunuldu. Meydana gelen olayların önüne geçilerek, bu kötü fiilleri işleyenlerin cezalandırılması talep edildi.²⁷⁵ Bu olaylar şunlardı: Bitlis ve Siirt'te 14 Mayıs 1913 tarihinde, Bacafet köyünden on baş koyun, Hamu köyünden iki öküz ve başka bir köyden on iki baş öküz çalındı. Bir gün sonra Garzan kazası zabıta odasından sekiz bin kuruş, Hashas (Hışıs) köyünde yedi baş öküz hırsızlar tarafından kaçıldı.²⁷⁶

24 Mayıs 1913'te Eşkıya Cemil adamlarıyla birlikte Garzan taraflarına giderek gece Paluni karyesindeki iki zabıtın tüfeklerini kaçırdı. Silahların güya Hoylu Melkon ve Dusadaklı Kalost tarafından çalındığını söylemesi için köyün reisini tehdit ettilerse de başarılı olamadılar. Eşkıya Cemil ve adamları bunun üzerine köyün reisini darp ederek evine zarar verdi. Bununla da yetinmeyerek bütün köyü talan ettiler. Aynı zamanda burada bulunan Siirtli Tumasyan'ın, bin altı yüz kuruş akçesini gasp ettiler. Sülukan Aşireti'nden Kürtler, Bitlis taraflarında Devhan denilen yerde eşkıyalar tarafından soyuldular. Sinka aşiretinden Kürtler Gürün köyüne hücum etti.

²⁷² BOA, DH. SYS. 106/1

²⁷³ Pençinar aşiretinin Mala Faro kabilesinden Çeto Ağa, kestiği yollar, yaptığı gasplar ve işlediği cinayetlerle Garzan bölgesinin meşhur eşkıyalarından biriydi. 1890 yılında Siirt hapisanesinde vefat eden Çeto Ağa'nın dört oğlundan biriydi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hem de Cumhuriyetin ilk yıllarında bölgenin meşhur eşkıyaları arasında yer aldı. Pençinar aşireti reisi Çeto'nun oğlu Beşar, Siirt Sancağına bağlı Garzan Kazasının Aynkasr isimli köyünde ikamet etti. Burada yaptırmış olduğu mazgallı kâgir konağı oldukça korunaklıydı. Babası hayattayken eşkıyalığa başladığı anlaşılan Beşar, babasının ölümünden sonra onun mirasını devam ettirdi. Beşar hem Pençinar aşiretinin hem de babasının geride bıraktığı çetenin başına geçti. (Said Olgun, "Beşar Ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesindeki Eşkıyalık Faaliyetleri (1888-1920)", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Yıl: 2017/1, Cilt:16, Sayı 31, s.35.)

²⁷⁴ BOA, DH. SYS. 106/1-1

²⁷⁵ BOA, EUM. EMN., Dosya No:111, Belge No:18/13

²⁷⁶ BOA, EUM. EMN., Dosya No:111, Belge No:18/1

Siirt'in Eruh köyü Ermeni ve Süryani halkı, bölgedeki karışıklıklardan dolayı merkez vilayete sığındı. Fakat mahalli hükümet tarafından köylerine iade edildiler. Beş altı gün sonra, eşkıya Mehmet Emin bir mektup okutturmak bahanesiyle, Kenezin köyü Süryani Papazını yaklaştığı sırada tüfekle vurarak katletti. Adamlarıyla birlikte etraftaki köylere hücum ederek, tahrip etti. Mutki Kürtlerinden oluşan, on kişilik yeni bir eşkıya çetesi ortaya çıktı. Bu çete Gurud karyesine baskın yaparak, halktan zorla para istedi. Hizan kazasıyla Karkar nahiyesinde dört, İrve kazasının Cevm (?) köyünde bir Ermeni katledildi. Bitlis merkezinden bir saat uzak mesafede bulunan Semir denilen yerde, bir telgraf müdürünün naaşı bulundu. Söz konusu telgraf müdürü Van'dan Mutki'ye giderken öldürüldü. Katili Kefralı Şih Hasan tutuklandı. Seyyit Ali gibi birçok eşkıya, gelerek Hizan'daki köyleri muhasara etti. Meşhur eşkıya Mehmet Emin, köyleri tahrip ettiğinden, köylüler ziraat yapamadı. Mahalli hükümete yapılan şikâyetlerden bir sonuç alınamadı.²⁷⁷

Ermenilerin iddialarına göre, Siirt Mutasarrıflığınca Hristiyanlar tarafından yapılan şikâyetlere yeteri kadar askerî kuvvetin yokluğu bahane edilerek bir işlem yapılmadı. Fakat mahalli eşraftan Seyyit Nakıb Ali Efendi'nin çalınan atını, Mutasarrıf Bey birkaç gece sabahlara kadar dolaşarak, atı üç gün içinde bularak sahibine iade etti. Mayıs ayının sonunda, Güzeldere'den Bitlis'e gelmekte olan üç erkek ve bir Ermeni kadın yolda Kürtler tarafından soyuldu. Eşkıya Beşar adamları adamlarıyla birlikte Garzan'ın Aranas köyü değirmenine hücum edip bütün malları gasp etti. Bir kişiyi katledip bir kişiyi de yaraladılar. Beşar ve adamları, Yezidi Nahe'nin oğlu Hasan'ı katletti. Raman Aşireti reisi Ömer, Barsmil karyesinden otuz lira vergi aldı. Aynı şekilde Defen karyesinden de yüz on adet mecdiye aldı. Göçebe Kürtler, daima köylülerin ziraatlarına zarar vererek harap etmeye devam etmekteydi. Kürtler, Randevanlı Haçadur Efendi'den üç kile, Cemasirib karyeli Harun'dan iki kile, Randevanlı Ohan Muradyan'dan bir kile, Nebus Simonyan'dan on dokuz kile, Randevanlı Osman'dan on beş kile buğdayı zorla aldılar. Garzan kazasının Batas karyesinden, cinayetten hapis yatan ve salıverilen Ömer adındaki biri, köylerden zorla akçe talep etti. Şirvan taraflarına tuz almak için giden üç Ermeni, hayvanları ve yükleriyle beraber Hizan hududundaki Kürtler tarafından gasp edilerek sahipleri de katledildi. Pervari kazası Kürtleri Mahmut Seyyit Ali'nin telkinleriyle rast geldikleri Hristiyanı katletmekte olduklarından, Ermeniler köylerine kapanarak dışarı çıkmaya cesaret edememekteydi.²⁷⁸

İstanbul'daki Ermeni Patrikliği Adliye ve Mezâhib Nezaretine, Bitlis vilayeti Siirt Sancağı'nda meydana gelen olayları, 26 Temmuz 1913 tarihinde bir arzla bildirerek asayişin sağlanmasını istedi. Patriklik arzında şunları ifade etti:

Ermenilerin nefsi müdafaada bulunarak, birkaç şerir Kürt eşkiasını öldürüldü. Garzan kazasındaki Cemil, Derviş ve Ali gibi eşkıya reisleri tutuklanmadığı için faaliyetlerine devam etmektedirler. Eşkıyayı takip için Siirt tarafından sevk edilen askerler, yolda bir Ermeni köyüne girerek silah aradı. Mısır'dan memleketine dönen Siirtli Deno Denuyan, Garzan'daki Karabaş köyünde soyularak ve malları gasp edildi. Denuyan'ı soyanlar tutuklanmadı. İrve kazasında Ermeni Gukas katledildi. Ama mahalli hükümet bunu önemsememektedir. Barah karyesi Ermeni Papazı Vavak ile iki Ermeni bir yıldan beri, haksız bir şekilde mahkemede yargılanmaktadır. Hizan'da Seyyit Ali'nin tahrikleriyle Kürtler, Kapas köyüne hücum ederek on üç Ermeni'yi katledip, köyü yağmaladılar. Kürt eşkiyalar, güvenliği

²⁷⁷ BOA., EUM. EMN., Dosya No:111, Belge No:18/10

²⁷⁸ BOA., EUM. EMN., Dosya No:111, Belge No:18/11

sağlamak için gelen askerlere de silah kullandılar. Fakat Kapaslı Mehmed ile oğlu askerler tarafından öldürüldü. Siirt havalisi tarumar eden bu eşkıyalar, tutuklanarak etkisiz hale getirilmelidir. Asayiş yeniden sağlanarak gerekli olan tedbirler alınmalıdır.²⁷⁹

4.1.8. Ermeni İddialarına Dâhiliye Nezareti'nce Verilen Cevaplar

Bitlis vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Ekim 1913 tarihli takirde, Bitlis merkez ve Siirt sancaklarında Ermenilere Kürtler tarafından tecavüzde bulunduğu yönündeki Ermeni Patrikliği tarafından yapılan şikâyetlerin doğru olmadığı bildirildi. Söz konusu iddialar, tahkik edilerek adli işlemlerin usulüne uygun olarak yapıldı. Seyyit Ali'nin telkinleriyle Kürtlerin, Hizan kazasının Kapas köyüne hücum ederek on üç Ermeni'yi katlederek yağma yaptıkları, iddiasının doğru olmadığı anlaşıldı. Kapas köyü seksen nüfuslu ve tamamı Müslüman'dı. Söz konusu köyde gayrimüslim bulunmadığı gibi buraya asla bir hücum ya da tecavüz olmadığı anlaşıldı.²⁸⁰

Ermeni Patrikliği, yapılan bütün başvurulara rağmen hükümetin Kürt eşkıyalarına karşı hiçbir şey yapmadığını, suçluların ortalıkta serbestçe dolaştığını bu durumunda eşkıyalarını cesaretlendirdiğini iddia etmekteydi. Gerçekte ise durum bu şekilde değildi. Hükümete Ermenilerin yaptığı bütün şikâyet ve başvurular ile ilgili gerekli yargılamalar yapılarak suçlulara gerekli cezalar verilmekteydi.

28 Nisan 1910'da Muş'un Siyonak Köyünde, Aleksandır Ağpor köyüne dönerken yolda Hacı Musa Bey'in kardeşi Kasım Bey'in hizmetkârlarından Halo tarafından katledildi. Katilin de serbestçe dolaştığı Ermeni Patrikliği tarafından iddia edildi. Fakat Dâhiliye Nezareti'nden Ermeni patrikliğinin iddiasının doğru olmadığı, katilin yakalanamadığı fakat gıyabında yapılan yargılamada 15 yıl kürek cezasına çarptırıldığı ifade edildi.²⁸¹

1910 Mayıs ayında Siirt'e bağlı Eft köyü Kürtleri, Daşmaki Haço'yu feci bir şekilde katlettikleri Ermenilerce iddia edildi. Fakat yapılan yargılamada zanlıların tamamı suçsuz bulunarak beraat etti. Beşarlı Arif isimindeki birinin silahlı adamlarıyla Üzüm köyünde altı Ermeni'yi katlettikleri, Akun köyünde Haçoyan'ı katlettiklerini yine Üzüm köyünden 3 kişiyi daha katlettikleri Ermenilerce iddia edildi. Yapılan incelemede söz konusu suçları işleyen katiller, Rusya'daki Ermeni Komitası Meclisi'nce haklarında verilen idam kararı üzerine Rusya'dan kaçarak Türkiye'ye gelenlerdi. Tiko, Hako ve Karabet isimindeki üç Ermeni tarafından bu cinayetlerin işlediği ve tekrar Rusya'ya firar ettikleri anlaşıldı. Bu katillerin daha önceden de komita mensubu olmakla ihbar edildiği, Arif ve adamlarının bu cinayetlerle ilgisinin olmadığı görüldü.

4 Haziran 1910'da Muş'un Nurşin köyü ahalisinden Abraham Mıgırdıçyan ve Muşeg Vartan hayvanlarını otlatırken üç süvari ve Kürtler tarafından katledildiği, köylülerin de hükümete müracaat etmelerine rağmen suçluların tutuklanmadığı Ermeniler tarafından iddia edildi. Ermenilerin zanlı olarak gösterdikleri Ahmet isimli birinin yapılan yargılama sonucunda suçsuz olduğu anlaşılacak mahkemece beraatine karar verildi.

Ermeniler, Bitlis'in Ahdamar köyünden Bogosyan Herğü ve Hizan kazasından Hero'nun katledildiği yönünde şikâyetinde bulundular. Bitlis Valiliğince hadiseyi azmettirenler adliyeye sevk edildi. Cinayetleri işledikleri iddia edilenler hakkında

²⁷⁹ BOA, EUM. EMN., Dosya No:111, Belge No:18/37

²⁸⁰ BOA., EUM. EMN., Dosya No:111, Belge No:18/39

²⁸¹ BOA., DH. SYS., Dosya No:106, Belge No:1-1/5-1.

takibat yapılmaya devam edildiği ifade edildi. Ermeniler, Bitlis'in Hizan kazasına bağlı Melhaklı köyünde Artin Karabetyan'ı katl eden kişinin tutuklandığı fakat üç ay sonra salıverildiği belirtildi. Şikâyet üzerine yapılan incelemede, yapılan yargılama sonucunda katilin bu fiili hata sonucu işlediği ve kefaletle serbest bırakıldığı anlaşıldı.

Bitlis Bulanıklı Asadur, odun taşıırken Kürt Musa Bey'in köyündeki Kürtler tarafından öldürüldüğüne dair Ermeni iddialarına yönelik yapılan araştırmada katilin kim olduğu tespit edilemedi. Bulanıklı Asadur ile ilgili başka bir tarihte yapılan şikâyette ise, Kulp köyünden altı öküzü çalan Kürtleri takip ederken öldürüldüğü ifade edildi. Dâhiliye Nezareti'nin Ermeni Patrikliği'ne verdiği cevapta aynı olayın iki kere ayrı ayrı olmuş gibi gösterildiği belirtildi.

Çemişkezek kazasının Vazkovan köyünde Ermeni Manuk'un zevcesi Nazlı köyden yirmi dakikalık mesafe uzaklıkta çalı toplarken Hikmet isminde biri hücum ederek ırzına tasallut ettiği ve yapılan şikâyete rağmen serbest bırakıldığı Ermenilerce iddia edildi. Yapılan incelemede söz konusu kişinin, bu hadiseden dolayı serbest kalmadığı yargılanarak üç ay on gün hapis cezası aldığı anlaşıldı. Garzan Kazası'ndaki Selend Ermeni kilisesi ve mektebinin, İslam ahali tarafından yakıldığı yönündeki Ermeni iddiaları araştırıldı. Söz konusu yangında bir Müslümanın da evinin yandığı, bu olayın Ermenileri ile Müslümanlar arasında bir mesele çıkarmak için yapılan bir hile olduğu anlaşıldı. Bu olayın provakatif amaçlı olduğu her iki tarafın da yangından zarar görmesi nedeniyle Kürtlerle Ermenilerin birbirlerini suçlaması hedeflendi.²⁸²

Siirtli Abraham, zahire satmak için Ermeni Tarik köyüne giderken yolda başı kesilmiş halde bulundu. Ermenilerin bu iddiası üzerine yapılan araştırmada, Abraham'ın mevsimin kış olması nedeniyle karın çokluğundan dolayı donarak vefat ettiği anlaşıldı. Bu durum da Abraham'ın eşinin keşişi ve ihtiyar heyeti tarafından verilen zabıttan anlaşıldı.²⁸³

Dâhiliye Nezareti'ne bu ve buna benzer Ermeni Patrikliği tarafından birçok şikâyet yapılıyordu. Yapılan inceleme ve araştırmalar sonucunda iddiaların bir kısmının doğru olmadığı, bir kısmında da suçu işleyenlerin Ermeniler olmasına Müslümanlar işlemiş gibi gösterildiği ve çok azının da doğru olduğu görüldü. Hükümetin suç işleyenleri serbest bıraktığı ya da hiçbir adli işlem yapmadığı yönünde Ermeni Patrikliği'nin suçlamaları vardı. Bunların doğru olmadığını ispatlamak amacıyla Dâhiliye Nezareti, 1910 ve 1911 yıllarına ait Ermenilerce yapılan şikâyet başvuruları ve karşılığında yapılan adli işlemlerin neler olduğunu da belirterek cevap verdi. Böylelikle, Ermenilerin hükümete yönelik ithamlarının haksız olduğu resmî belgelerde ispatlandı.

4.1.9. Rus Gazete Muhabiri Mösyö Bereh Rovesky'nin Doğu Anadolu Seyahatinin Kürt-Ermeni İlişkileri Üzerindeki Etkisi

Ruslar özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen olaylarla yakından ilgileniyordu. Bölgede açtıkları konsolosluklar vasıtasıyla kendi çıkarlarına göre bazen Kürtleri bazen de Ermenileri kullanmaktan çekinmiyorlardı. Bu maksatlarla Petersburg'da yayım yapan Domesti Gazetesi'nin muhabiri Mösyö Bereh Rovesky, Doğu Anadolu'ya gönderildi. Dâhiliye Nezareti tarafından, Bitlis vilayetine 13 Mart 1913 tarihinde bu konu ile ilgili gizli bir şifre yazısı gönderildi. Van'da bulunan Rus gazete muhabirlerinden Mösyö Bereh Rovesky'nin yakında Bitlis'e gelip oradan Petersburg'a gideceği bildirildi. Kendisinin Bitlis'e gelişinden itibaren iyi muamelede bulunulması emredildi. Ayrıca Mösyö Bereh

²⁸² BOA., DH. SYS., Dosya No:106, Belge No:1-1/5-2.

²⁸³ BOA., DH. SYS., Dosya No:106, Belge No:1-1/5-2.

Rovesky'nin gizlice takip edilerek, Ermenilerle görüşmelerinde nasıl ifadelerde bulunduğu araştırılması istendi.²⁸⁴ Rovesky 27 Mart 1913 tarihinde Bitlis vilayetine geldi. Rus konsolosluğunda misafir oldu ve kendisine iyi muamelede bulunuldu.²⁸⁵

Van Valisi Ahmet İzzet Bey, Rovesky'nin Bitlis'te bir hafta kadar kaldıktan sonra Diyarbakır yoluyla Harput'a gideceğini, oradan da Muş ve Erzurum yoluyla Rusya'ya döneceğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. Yapılan tahkikat ve gözlemler sonucunda, Rovesky'nin Van'da bulunduğu sürede şüphelenilecek uygunsuz bir davranışta bulunmadığı anlaşıldı.²⁸⁶ Vali Ahmet İzzet Bey'e göre Rovesky Avrupa umumi efkârını kötü yönde etkileyecek bir faaliyette bulunmadı. Van'da birçok Ermeni ile görüştü. Taşnaklı olan Ermeniler birçok iddiada bulduysa da, bunu ispatlayacak en küçük bir delil gösteremedi. Ermeniler hali hazırda şehrin emniyet ve huzurundan memnundular. Rovesky hakkındaki bilgiler Bitlis valisi Ali Paşa'ya bildirildi. Rovesky'nin de Türkler hakkındaki olumlu hissiyatının bozulmaması için gerekenin yapılması istendi.²⁸⁷

1913 yılında Rusya'da bulunan Ermenilerin, silahlı komitalar kurarak Türk sınırını geçmek istedikleri hudut komiserliğinden Hariciye Nezareti'ne bildirildi. Ermenilerin sınırı geçmelerine izin verilmemesi konusunda Hudut Komiserliği'ne gerekli emir verildi. Ermenilerin sınırı geçmesine izin verilmemesi üzerine Rus Çarlığı Hariciye Nâzırı Sazanov, Kürtler mi Ermenileri yoksa Ermeniler mi Kürtleri katledecekler şeklinde beyanlarda bulundu. Sazanov yaptığı açıklamalarında, Kürtlerin Ermenileri tecavüz edeceklerini de ima etti. Osmanlı Devleti'nin Petersburg sefirinin bildirdiğine göre, ihtilâlciler oldukları için Rusya'da bulunan Ermeniler senelerden beri şiddete maruz kalıyorlardı. Bu Ermenilerin bir kısmı tutuklu, bir kısmının da mahkemelik oldukları malum idi. Fakat Türkiye'de yaşayan Ermenilerle Kürtler arasında, Rusya'nın müdahalesini gerektirecek bir durum söz konusu değildi. Hariciye Nâzırı Sazanov'un bu açıklamaları gayet manidardı. Osmanlı Devleti, Petersburg sefiri aracılığıyla Rusya Hariciye Nâzırı'na diplomatik yollarla gereken cevabı verdi.²⁸⁸

Rusya'nın en meşhur gazetelerinden Petersburg'da yayın yapan Birjeve Domesti Gazetesi muhabiri Rovesky, Ermenilerin durumunu tetkik ve tahkik üzere Van'a geldi. Muhtelif komitalara yönelik Ermenilerle görüşmeler yaptı. Rovesky, Rus efkâr-ı umumisini Makedonya'da olduğu gibi Ermeniler lehine etkilemeye çalışmaktaydı. Hatta Taşnak Komitesi reisleri tarafından, Rus gazetesine bu çalışmalarından dolayı teşekkür telgrafı çekildi. Rovesky Ermeni meselesi için Kafkasya'da büyük bir propaganda yapıldığı şayiasını yayıyordu.²⁸⁹ Rovesky görünüşte Ermenilerin durumunu incelemek üzere geldiğini ifade etse de gerçekte durum daha farklıydı. Ermenileri, Türklere ve Kürtlere karşı kışkırtmak için geldi faaliyetlerden anlaşıyordu.

Dâhiliye Nezareti'nden Van vilayetine gönderilen şifreli telgrafta, Mösyö Bereh Rovesky ile görüşen Taşnak Komitesi reisinin Rus gazetesine teşekkür telgrafı çekmesinin nedenlerinin araştırılması istendi. Rovesky'nin hem Taşnaklı Ermenilerin iddialarının karşısında en küçük bir delil dahi gösteremedikleri söylemesi hem de Taşnak reisinin Rus gazetesine teşekkür mektubu yazması arasında bir zıtlık olduğu bildirildi. Rovesky'nin gizli amacının ne olduğu, Ermenilere ne gibi ifadelerde

²⁸⁴ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/01

²⁸⁵ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/02

²⁸⁶ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/03

²⁸⁷ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/04

²⁸⁸ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/05-01

²⁸⁹ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/06

bulunduğunun ve teşekkür gerektirecek hangi faaliyetleri gerçekleştirdiğinin dikkatli bir şekilde tahkik edilmesi yönünde emir verildi.²⁹⁰

Van Valisi Ahmet İzzet Bey, Rovesky'nin Taşnaklı Ermenilerle yaptığı görüşmelerden onların anlattığı tezviratın tesiri altında kalmasının mümkün olduğunu ifade etti. Taşnak Komitesi reisleri, Rus muhabiri etkilemek için sürekli onunla beraberler. Bunun önüne geçmek için Rovesky, Müslüman halktan söz bilir beş altı kişi ile görüştürüldü. Ayrıca Taşnaklı olmayan mutedil Ermenilerle de görüşmesi sağlandı. Mösyö Bereh'in tüm hal ve hareketleri gizli bir şekilde valilik tarafından takip edilmekteydi.²⁹¹

Gevaş kaymakamlığı vekâletinde bulunan Kuzma Efendi, valiliğe sunmuş olduğu takririnde Kürtler ve Ermeniler arasındaki husumetin önlenmesi ve gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Van Valiliği bu emniyetsizliğin ortadan kaldırılması için Müftü ve Murahhas Efendilerin müşterek başkanlığında, eşraftan muteber olanlardan dörder Müslüman ve Ermeni üyeden oluşan bir komisyon teşkil edilecekti. Oluşturulan bu komisyon halka nasihatlerde bulunacaktı. Gerektiğinde ise olayların çıktığı mahallere gidilerek çalışmalar yapacaktı. Gevaş kazasında Kürtlerle Ermeniler arasında meydana gelen hadiselerin ve düşmanlığın önlenmesi için alınan tedbirler 14 Mart 1913 tarihinde Van valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.²⁹²

Bitlis vilayetinden alınan 4 Nisan 1913 tarihli şifre telgrafta, Rus gazete muhabiri hakkında çarpıcı bilgilere yer verildi. Muhabir eğer hükümet tarafından engel olunmaz ise, Bitlis'ten sonra Siirt, Diyarbakır ve Mamûretülaziz'e gideceğini beyan etti. Bitlis'te ulema, şeyhler ve piskoposlarla görüşmek istedi. Vilayetin genel nüfusu, mektepleri ve memurları hakkında bilgiler aldı. Kendisine istediği kişilerle mülakat yapabilmesi izni verildi. Rus muhabir yaptığı görüşmeler sonucunda burada yaşayan Türk, Kürt, Ermeni ve diğer unsurlar arasında bir huzursuzluk olmadığını belirtti. 3 Nisan 1913 tarihinde Petersburg'da mensup olduğu gazeteye Fransızca telgraf çekti. Fakat bu telgrafta Beyoğlu telgrafhanesinde el konularak yazdıkları incelendi. Telgrafta Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerinde yaşayan Kürtlerin Türk idaresi aleyhinde olduklarını, birkaç büyük devletin himayesi için talepte bulduklarını yazmıştı. Bitlis Valisi Ali Paşa Kürtlerin hayallerinden dahi böyle bir şeyin geçmediğini, vilayetin her tarafında huzur ve sükûnun bulunduğunu ifade etti.²⁹³ Bu yakalanan telgrafta Rus gazete muhabirinin amacının gazetecilik yapmak olmadığı anlaşıldı. Gezdiği yerlerdeki Kürtleri ve Ermenileri devlet aleyhine kışkırttığı görüldü. Bitlis ve Van valisine bölgede yaşayan unsurlar arasında tam bir uyum olduğunu ifade etse de gazetesine çektiği telgrafta aksini ifade etti.

Diyarbakır ve Bitlis Kürtlerini hükümet aleyhine kışkırtan Rus muhabir özellikle Midyat ve Cizre kazalarında ifsat faaliyetlerine devam ediyordu. Rus muhabir buralarda Kürtlerin büyük devletlerden bazılarının himayesini talep ettiğini, Petersburg'da yayın yapan Birjeve de Domesti Gazetesi'ne telgrafta bildirdi.²⁹⁴

Bitlis Valisi Ali Paşa, tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 5 Nisan 1913 tarihinde gönderilen şifreli telgrafta, Rus gazete muhabirinin faaliyetleri ile ilgili daha kapsamlı bilgilere yer verildi. Buna göre, Kürtler bağımsızlık ilan etmek için büyük devletlerden himaye talebi akıllarından dahi geçmiş değildi. Gazetecinin bu sözü Rusya'da bulunan Bedirhanî Abdürrezzak'ın telkinatı neticesinde söylemesi muhtemeldi. Muhabir

²⁹⁰ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/08

²⁹¹ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/01-02

²⁹² BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/21

²⁹³ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/22

²⁹⁴ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/24

Van'dan Bitlis'e gelerek Siirt, Diyarbakır, Mamûretülaziz, Muş ve Erzurum'a gitmek istemesi siyasî maksadı olduğunun göstergesiydi. Kendisinin resmî bir sıfatı bulunmamasına rağmen, bir gazete muhabiri ile alakalı olmayan hususlara karışması bunun deliliydi. Bitlis'teki faaliyetlerinde sürekli olarak gizlice takip edilerek kontrol altında bulunduruldu. Kürtlere telkinlerde bulunmasına meydan verilmedi.

Muhabirin Siirt'te Bedirhanî Hüseyin Paşa ile görüşebileceği konusunda mutasarrıflığa bilgi verildi. Bitlis Ermeni murahhası, evinde Rus Konsolosu şerefine ziyafet verdi. Bu ziyafete Rus muhabir, cismani üye, Konsolos ve davet üzerine Vali Ali Paşa'da katıldı. Rus muhabir Bitlis'te yaşayan Türkler, Kürtler, Ermeniler ve diğer unsurlar arasında büyük bir muhabbet olduğunu, bu durumu da kendisinin takdir ettiğini beyan etti. Buraya gelmeden önce Müslüman ahali ile Hristiyan ahali arasında kan ve husumet olduğu yönünde haberler işittiğini anlattı. Fakat İslam ahalinin tesiriyle burada yaşayanlar arasında, işittiği şayanın doğru olmadığını gördüğünü ifade etti. Rusya hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında iyi münasebetlerin bulunduğundan da bahsetti.²⁹⁵

5 Nisan 1913'te Bitlis'te Rusyalı gazete muhabiri ile Konsolos, on kadar Taşnak Komitası mensubu tarafından konsoloshane civarındaki bir eve davet edildi. Rus konsolos davet olunduğu halde gitmedi. Fakat muhabir, Taşnaklı Ermenilerin davetine icabet ederek, onlarla toplantı yaptı. Muhabir, Taşnaklı Ermenilere buralarda esaslı bir ıslahat yapılacağı veya idarenin kontrol altına alınacağı söyledi. Eğer bunlar yapılmazsa Rusya tarafından buraların işgal edileceği yolunda beyanatta bulundu. Bu durum 6 Nisan 1913 tarihinde Vali Ali Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne şifreli telgrafla bildirildi.²⁹⁶

Birjeve de Domesti Gazetesi muhabiri Doğu Anadolu'da, Kürtler ve Ermeniler arasında bozgunculuk faaliyetlerine devam ediyordu. Bu sebeple muhabirin faaliyetlerinin engellenmesi için Dâhiliye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'ne bir takrirle başvurularak çözüm önerileri de sunuldu. Bu takirde Hariciye Nezareti tarafından ilk olarak, Rusya Sefiri nezdinde girişimlerde bulunularak hudut dışına çıkarılması için kendisine emir verdirilmesi yönünde girişimde bulunulması istendi. İkinci olarak Bitlis vilayetine telgraf çekilerek, hemen sınır dışı edilmesinin mi uygun olacağı ya da daha münasip bir tedbir var ise bildirilmesi istendi.

9 Nisan 1913 tarihinde Hariciye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne verilen mütalaada, Rus Sefareti nezdinde teşebbüste bulunmaya hacet olmadığı bildirildi.²⁹⁷ Ancak muhabirin sınır dışına çıkarılması için bir müddet süre verilmesi hem kendisine hem Konsolosa bu durumun sebeplerinin açıklanarak tebliğ edilmesi istendi. Bu süre zarfında muhabirin gönüllü olarak ülkeyi terk etmezse zabıta zoruyla çıkarılacağı Konsolosa bildirildi.²⁹⁸

Siirt'ten, Diyarbakır şehir merkezine gelen Rusyalı gazete muhabiri öncelikle Taşnaksutyun Komitası'na gitti. Daha sonra ilk resmi ziyaretini Ermeni Murahhaslığı'na yaptı. Daha sonra ise Fransız konsolosunu ve Osmanlı Bankasını ziyaret etti. Rus muhabir, Fransız konsolosu ile birlikte Vali Celal Bey'i ziyaret etti. Vali Celal Bey ile yapılan görüşme biraz gergin geçti. Çünkü Rus muhabir, Osmanlı idaresini tenkit etti. Aynı zamanda Müslümanların Hristiyanlara baskı yaptığını ifade etti. Hatta bu görüşmede Rus muhabire, eski mebus Feyzi Bey'in birkaç gün önce Garzan taraflarındaki köylerde Kürtleri, Hristiyanlar ve Rusya aleyhine kışkırttığını duyduğunu iddia etti. Vali Celal Bey bu duyumunun gerçek olmadığını ve böyle bir

²⁹⁵ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/25.

²⁹⁶ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/27.

²⁹⁷ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/29.

²⁹⁸ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/30.

kışkırtmanın da olmadığını ifade etti. Vali, muhabir ile yaptığı bu görüşmeden memnun kalmadı. Daha sonra Rusyalı muhabire, Müslümanlardan Belediye Reisi Kâmil Bey ve Kumandan Sait Paşa iade-i ziyaret yaptılar. Muhabir Keldani Murahhasını ziyaret etti. Fakat murahhas kendisine iade-i ziyaret yapmadı.

Diyarbakır Ermeni Murahhası Rusyalı gazete muhabirini akşam yemeğine davet etti. Bu yemeğe İngiltere konsolosu fahri tercümanı da katıldı. Vali Celal Bey, yapılan bu görüşme hakkında malumat alamadığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. 22 Nisan 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından, Diyarbakır Valisi Celal Paşa'ya gönderilen şifreli telgrafta, bozgunculuk faaliyetlerinde bulunan bu muhabirin sınır dışı edilmesi yönünde emir verildi. Bu emir üzerine Vali Celal Paşa, gayri resmi surette Fransız Konsolosu ile bu durumu görüştü. Fransız Konsolosu, söz konusu muhabirin kendilerinden herhangi bir himaye talebinde bulunmadığını ifade etti. Fakat muhabirin talebi halinde sefarethaneye bildireceğini de beyan etti. Rus muhabirin bir talebinin olmaması durumunda da, kendisinin bu olaylara müdahil olmayıp sükût edeceğini belirtti.

Vali Celal Bey muhabirin yapmış olduğu bozgunculuk faaliyetlerine daha fazla meydan vermemek için, derhal Dâhiliye Nezareti'nin emrini yerine getirmek üzere harekete geçti. Söz konusu emir Rus gazete muhabirine tebliğ edildi. Aynı gün muhabirin yanına Ermenice ve Kürtçe bilen bir çavuş ve bir jandarma verilerek Mamûretülaziz'e gönderilmek üzere yola çıkarıldı.²⁹⁹ Kendisinin bozgunculuk faaliyetlerine orada da meydan verilmemesi için Vali Celal Bey tarafından, Mamûretülaziz Valiliğine gerekli bilgi verildi. Bu durum Rusyalı gazete muhabirin gideceği yolun üzerinde bulunan Ergani ve Maden mutasarrıflıklarına da bildirildi.³⁰⁰

29 Nisan 1913'te Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, Domesti Gazetesi muhabiri Mösyö Bereh Rovesky'nin Mamûretülaziz vilayetine geldiği bildirildi. Rovesky, hakkında sınır dışına çıkarılma kararı olduğunu bildiğini ve kendi rızası ile memleketine gideceğini beyan etti. Kendisinin Mamûretülaziz'e vardığında, refakatinde resmi görevliler dışında iki kişi daha vardı. Bunlar biri Mihran isminde Taşnaklı bir Ermeni idi. Diğeri ise Çerkez elbisesi giymiş biriydi. İsmi bazen Hasan bazen de Hüseyin olduğunu ve Taşnak Komitası mensubu Rus teb'asından olduğunu ifade etmekteydi. Hakkında yapılan araştırma sonucunda Osmanlı teb'asından Marize isminde Muşlu bir Ermeni olduğu anlaşıldı.

Rovesky, bu seyahatten maksadının şahit olduğu olayları gazetesine iletmek olduğunu belirtti. Diyarbakır idaresini çok bozuk gördüğünü, gazetesine de bu yönde yazılar yazdığını ve bu durumu Vali'ye de alenen anlattığını söyledi. Mamûretülaziz 'de maksadının ruhani reisleri ziyaret ederek onlarla görüşmek olduğunu, buradan da Sivas ve Erzurum yoluyla memleketine gideceğini bildirdi. Mamûretülaziz Valisi, Rovesky'nin yaptığı görüşmeleri sivil polis vasıtasıyla gizlice takip ettirdiğini ve ruhani reislerle görüşmesinde bir sakınca olmadığını Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta ifade etti. Aynı zamanda Vali, Diyarbakır vilayetinden kendisine şifreli telgrafla Rovesky hakkında gizli bilgileri, Sivas vilayetine gönderdi.³⁰¹

Domesti gazetesi muhabiri Rovesky'nin Sivas'ta iki gün kalıp, Erzincan ve Erzurum yoluyla Rusya'ya gideceği Erzurum vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi. Bu telgrafta aynı zamanda Rovesky'nin Kürtler ve Ermeniler arasında bozgunculuk yaptığı ve bu faaliyetlerinin bilindiği de ifade olundu.³⁰²

²⁹⁹ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/31-1

³⁰⁰ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/31-2

³⁰¹ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/35

³⁰² BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/36

Mösyö Bereh Rovesky, Diyarbakır'ın Fatih Paşa mahallesinden Uskeriyan Mihran veledi Haçadur ismindeki bir tercüman ve yanındakilerle Sivas'tan Erzincan yoluyla Erzurum'a ulaşarak konsoloshaneye misafir oldu. Yanına gizlice görevlendirilen memurun verdiği bilgiye göre, Ermenilerin genel durumları hakkında detaylı bilgiler edinmeye çalıştı. Erzurum'da yaşayan Ermenilerin nüfus miktarları, bunların iskân buldukları mahallerin nereler olduğunun tespiti konusunda kendisine bilgi verilmesini istedi. Ayrıca son iki yılda katledilen Ermenilerin sayısını, ticarî faaliyetleri, sahip oldukları mülklerin neler olduğu, arazi miktarları, ziraat miktarları konularında istatistiksel bilgiler toplamaya çalıştı. Hristiyanların her türlü ihtilaf karşısında lazım olan tedbirleri almasını istedi. Erzurum Valisi Reşit Bey, siyasi maksatlarla faaliyette bulunan Rovesky'nin bozgunculuk faaliyetlerinde bulunmasının önlenmesi için kendisinin sürekli gözetim altında bulundurulduğunu 13 Mayıs 1913 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirdi.³⁰³

Rus misyonerler, gazete muhabiri kisvesi altında Kürtler ve Ermenileri arasındaki bozgunculuk yapmaya çalışıyordu. Rovesky bu seyahatinde, Doğu Anadolu'nun genel durumu hakkında özellikle de Ermenilerin durumuyla ilgilenendi. Rovesky, bir anlamda ileri bir tarihte gerçekleşmesi muhtemel Rus işgaline zemin hazırlama çabası içindeydi. Ermenilerle yaptığı görüşmelerde zaten bu durumu açıkça ifade ettiği de tespit edildi. Gezdiği vilayetlerde özellikle Taşnaklı Ermenilerle görüştü. Yaptığı bozgunculuk faaliyetleri çok yakından takip edilen Rus muhabir bir süre sonra Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldı. Bu seyahatten en çok da Ermeniler memnun kaldı.

4.1.10. Kürt Musa Bey ve Kürt-Ermeni İlişkileri

4.1.10.1. Kürt Musa Bey Hakkındaki Amerikan ve İngiliz Misyonerlerinin İddiaları

Musa Bey, 1853 yılında Muş yakınlarında Huyut Kazası'na bağlı Cinyar köyünde doğdu. Babası Mirza Bey Muş Sancağı'nın tanınmış beylerinden biriydi. Mirza Bey, Mutki, Ahlat gibi kazalarda kaymakamlık yaptı. 1884 yılının sonlarına kadar Mutki Kaymakamlığı ve Bitlis Vilayet Defterdarlığı görevlerinde bulundu. Huyut Kazası'nın beş ya da altı köyüne sahip olan Musa Bey, bir müddet nahiye müdürlüğü görevinde de bulundu.³⁰⁴ 1889 yılında Musa Bey'in beş çiftliği, bir de evi vardı. Bu zamana kadar geçimini iltizam alarak sağladı.

Musa Bey ismi, uluslararası alanda ilk defa 1883 yılının mayıs ayında Amerikan misyonerlerine yapılan saldırı ile duyuldu. Bitlis'te bulunan Amerikan misyonerleri Dr. Reynolds ve George P. Knapp bir yolculuk esnasında, Musa Bey'in yaşadığı Cinyar köyüne geldiler. Musa Bey ile misyonerler arasında yaşanan olumsuz gelişmeler aslında bundan sonraki olayların da başlangıcını oluşturuyordu. Misyonerler Bitlis'te, Ermenilere destek için bulunuyorlardı.

Bir süre sonra Bitlis'ten ayrılarak yola çıkan Amerikalı misyonerler, yolculukları esnasında üç Kürt tarafından darp edilerek otuz lira değerindeki eşyalarına el konuldu. Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı A. Eyrens, Musa Bey'i hiç tanımadığı halde yanında çalışan Ermeni Mihran Bağdasaryan'ın tesiriyle Hacı Musa Bey'i suçlu ilan etti İngilizlerin amacı, Musa Bey ve benzeri şahıslar gibi Müslümanların bölgedeki önde

³⁰³ BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/38

³⁰⁴ Bülent Cırık, Üç Devirde Bir Kürt Aşiret Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928), s. 24.

gelenlerine bu şekilde iftiralar atarak onları pasifize etmeyi planlamakta idiler. Musa Bey'in suçlu ilan edilmesinde, Ermeni komitacıların çok büyük payı vardı.

1880 yıllardan itibaren, özellikle Ermenilere destek veren ABD misyonerleri ve İngilizler Ermenilerle birlikte hareket ederek Kürt Musa Bey davası üzerinden Osmanlı üzerinde ağır bir baskı kurma politikasını benimsemişlerdi. Avrupalılar bilinçli olarak, Osmanlının Kürt beylerini silahlandırarak Ermenilere zulüm yaptırdığını onları katlettiği iddia ediyorlardı. Musa Bey olayı hakkında misyonerler, hem Bitlis Valisine hem de İngiltere'nin Van ve Bitlis konsolosuna başvurdu. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı A. Eyres, 16 Ağustos 1883'te Erzurum'daki diğer İngiliz konsolosuna gönderdiği raporda, yaptırdığı araştırmalardan iki Amerikalı Misyonere saldırı yapanlarda birisinin Musa Bey olduğunun anlaşıldığını iddia etti. Van'daki Eyres'in Musa Bey'i hiç tanımadan saldırganlardan birinin Musa Bey olduğunu iddia etmesi çok ilginç bir olaydı.³⁰⁵ Musa Bey hadisesini, Amerika'dan çok İngiltere sahiplendi. Bölgedeki kendi çıkarları için sonuna kadar kullanıldı. Bu olay küçük yerel bir hadise olmasına rağmen İngiliz siyasetler tarafından en üst derecede sahiplenildi. Bitlis Valisi Arif Paşa, olayı duyar duymaz suçluların yakalanması için gerekli çalışmayı yaptı. Bu olayla ilgili dört Kürt tutuklandı. Fakat Reynolds ve Knapp bunların hiçbirini tanıyamadı. Sadece bir tanesinin Musa Bey'e benzediğini ifade etti.

Ermeni komitaları Musa Bey'in üzerine giderek onu bütün mercilere şikâyet ettiler. Ermeni Patrikhanesi, mahalli Ermeni komitalarından aldıkları bilgilere dayanarak, Musa Bey'e karşı her türlü zulüm ve baskı iddialarını isnat etti. Hem Ermenilerin kendi yayınladıkları gazeteler hem de İngiliz basınında Musa Bey aleyhinde sürekli haberler çıkmaya başladı.³⁰⁶

İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği 1883 ten 1884 yılına dar bir yıl içinde Osmanlı Hariciye Nezareti'ne beş kez nota verdi. Bu notalarda özetle Bitlis'te seyahat eden iki Amerikan misyonerin (Knapp ve Reynolds isimlerindeki Misyonerler) Kürtler tarafından soyulduğu ve Bitlis Valisi'nin bu kişiler hakkında işlem yapmadığı yönündeydi. Amerikalı misyonerler kendilerini Kürt Musa Bey'in adamlarının soyduğunu, mutlaka cezalandırılmaları gerektiğini istiyorlardı. Bu konu, yaygaracı Amerikan basının sürekli gündemi idi.³⁰⁷

İngiltere ve Amerika'nın baskısı sonucunda Musa Bey, önce Muş'ta daha sonra ise Bitlis'te mecburi ikamete tabii tutuldu. Doğu Anadolu'da görev yapan İngiliz Konsolosları ve Amerikan misyonerleri Ermenilerle birlikte hareket ediyorlardı. Hem Amerika hem de İngiltere, Bitlis Valisi'nin bu olayda ihmali bulunduğunu iddia ederek onu azlını istediler. Amerikalı Misyonerlerin gasp edilen mallarının iade edilmesi ve suçluların hapsedilmesine rağmen, onlar Bitlis Valisi Arif Paşa ve Van Valisi Hasan Paşa'nın azledilmesi için baskı yapmaktan vazgeçemediler. Amerikan Elçisi Wallace ve İngiliz Büyükelçisi Duffer'in baskıları netice verdi. 1884 yılının Nisan ayında iki vali de görevinden alındı. Bunun yanı sıra Musa Bey'in babası Mirza Bey Mutki Kaymakamlığı ve Bitlis Vilayet Defterdarlığı görevlerinden alındı.³⁰⁸

4.1.10.2. Kürt Musa Bey'in Medine'ye Sürgüne Gönderilmesi

1889 yılında Musa Bey ile ilgili iddialar tekrar gündeme gelmeye başladı. İngiliz gazetelerinde onunla ilgili haberler yapılmaya başlandı. Bunlar Ermeniler ve İngilizler

³⁰⁵ Cırık, Hacı Musa Bey, s.31.

³⁰⁶ Cırık, Hacı Musa Bey, s.34.

³⁰⁷ Şimşir, Kürtçülük, s. 200.

³⁰⁸ Cırık, Hacı Musa Bey, s.36

tarafından yazılan uydurma haberlerdi. Bitlis'te bir Ermeni papazının Musa Bey tarafından tutuklanması Kürtleri sindirmeye çalışan Ermeniler için bir fırsat oldu. Bitlis ve Muş Ermenileri tarafından planlı bir şekilde, Musa Bey hakkında şikâyet dilekçeleri yazılıyordu. Sultan II. Abdülhamit'in emriyle Musa Bey İstanbul'a getirilerek hakkındaki bütün şikâyetler işleme konuldu. 23 Kasım 1889 tarihinde Musa Bey yargılanmaya başlandı.³⁰⁹

2 Aralık 1889 da Musa Bey'in yargılanması sona erdi. Musa Bey, hakkındaki tüm suçlamalardan beraat etti. İngilizler ısrarla bu yargılamada usulsüzlük olduğunu iddia ediyorlardı. Musa Bey'in suçsuzluğunu savunan Adliye Nazırı Cevdet Paşa İngilizlerin baskısı sonucunda görevinden alındı. Sonuç olarak Kürt Musa Bey davasını bahane eden Amerika ve İngiltere, Ermenileri iyice kışkırtıyorlardı. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan Kürt-Ermeni mücadelesinin temellerini atmış oldular. İngiltere ve Amerika'nın devam eden baskıları sonucunda, Musa Bey Medine'ye sürgün edildi. 1908 yılının Eylül ayına kadar orada kaldı.³¹⁰

4.1.10.3. Kürt Musa Bey'in Sürgünden Dönüşü ve Ermeni İddiaları

1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilan edildikten bir süre sonra siyasî suçlular ve gıyaben mahkûm edilmiş olanlar için de af çıkarıldı. Bu aftan Medine'ye sürgün edilmiş olan Musa Bey de yararlanarak 1908 yılı Eylül ayında Bitlis'e geldi. Özellikle Ermeniler Musa Bey'i siyasî suçlu olarak gördükleri için affedilmesine itiraz ettiler. Ermeniler onun işlediği cinayetlerden dolayı sürgün cezasında olduğunu affedilmemesi gerektiğini iddia ediyorlardı. Bitlis'in Sason, Garzan, Huyut ve Mutki kazaları Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerdi. Bu nedenle Ermeniler ve Kürtler arasında da en çok sorun burada yaşanmakta idi. Ermeniler, Kürt ileri gelenlerini iftira ve başka yollarla sindirerek kendileri söz sahibi olmak istiyorlardı. Musa Bey³¹¹ sürgünden döndükten sonra siyasî haklarının iadesi için başvurduysa da bir sonuç alamadı.³¹²

Mutki bölgenin en çok problem çıkan yerlerinden biriydi. Özellikle bölgede görev yapan İngiliz Konsolosları, Ermeni murahhasları ve komitacılar Musa Bey'in adını sürekli gündeme getirerek yeni olaylar çıkacağı yönünde iddialarda bulunuyorlardı. The Times Gazetesi'nde "Ermeniler İçin Toprak" başlıklı haberde Sadrazam Kâmil Paşa'nın Ermenilerin ellerinden alınan torakların geri verileceğini vaat ettiğinden bahsedilmekteydi. The Times'a göre, Musa Bey'in kontrol altına alınması yeni meşrutî idarenin Ermenileri koruduğunun göstergesi olacaktı.³¹³ Bitlis Ermeni Murahhası ve Muş Ermeni Murahhası, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesine içlerinde Musa Bey'inde bulunduğu Kürt ağalarının, sürekli fenalık çıkardığı yönünde telgraflar çektiler. Bu şikâyetler Ermeniler tarafından düzenli bir şekilde yapılıyordu.

Ermeniler tarafından yapılan şikâyetlerle ilgili olarak, Bitlis Valiliği tarafından Musa Bey ve kardeşleri hakkında gerekli tahkikat yapıldı. 30 Haziran 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta Musa, Kasım ve Nuh Beylerin hâlihazırda köylerinde sakin buldukları bildirildi. Ermenilerin şikâyetinin aksine, hal ve hareketlerinde herhangi bir şüpheli durum yoktu.³¹⁴ Ermeniler kendi emellerini

³⁰⁹ Cırık, Hacı Musa Bey, s.48.

³¹⁰ <http://hansard.millbanksystems.com>. Erişim Tarihi: 20.03.2017

³¹¹ Musa Bey Medine'den döndükten sonra Hacı Musa Bey olarak anılmaya başlandı.

³¹² Cırık, Hacı Musa Bey, s. 76.

³¹³ Cırık, Hacı Musa Bey, s. 77.

³¹⁴ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3

gerçekleştirmek için, bu üç kardeşle bazı Kürt reislerini sindirmek maksadıyla her fırsattan istifade etti. Bitlis Valisi kendisinin buraya geldikten sonra, Musa Bey ve kardeşlerinin ne Ermenilere ne de başkalarına karşı bir taşkınlık eseri dahi hissetmediğini ifade etti. En ufak ve en önemsiz bir hadiseyi dahi, Ermeniler mühim bir gaile varmış gibi hükümete şikâyet etme politikası takip etmekteydi. Bu şikâyetler kasıtlı olarak Muş Ermeni Murahhashanesi'nde planlanmakta idi. En basit bir hadisede vilayet dâhilindeki bütün Ermeniler, Murahhastan aldıkları işaret üzerine hep birden şikâyete başvuruyorlardı. Ermeniler, ortada bir sebep olmasa da sürekli şikâyet başvurusu yapmaktan geri durmamakta idi. Bu müracaatlar gayet mübalağalı bir tarzdaydı.³¹⁵

Muş'un, Cinyar köyünde Musa ve Kasım Beylerin en mühim arkadaşlarından olan Hasan bin Useki, altmış kadar adamıyla gece İrven köyünü bastı.³¹⁶ Köyün etrafını sardı. Köylünün evlerinden çıkmalarına engel olduğu gibi, dışarıdan yardım almalarına da müsaade edilmedi. Hasan bin Useki ve adamları köy halkı üzerine ateş açarak, halkın mallarını yağmalamaya çalıştı. Bitlisli Ömer'in dükkânını yağmalayarak mallarına el koydular. Fakat eşkıyanın üzerine sevk edilen jandarma devriyesinin gelmesiyle eşkıya Hasan bin Useki, kardeşi İbo ve adamlarından Ermeni Poli oğlu Kevred öldürüldü. Hasan'ın adamlarından ismi bilinmeyen bir kişi de yaralandı. Diğer eşkiyalar ise gasp ettikleri eşyaları bırakarak kaçtı. Kasım Bey'in en değerli adamlarından biri olan Hasan'ın öldürülmesi köy halkı üzerinde tedirginliğe sebep oldu. Eşkıyanın intikam almak için tekrar saldırma ihtimaline karşı halk korku içinde bulunmaktaydı. Halit Onbaşı komutasında on asker köyün muhafazası için görevlendirildi. Bitlis Valisi Ulvi Paşa, Musa ve Kasım Beyler gibilerinin etrafına topladıkları adamlarıyla eşkıyalık faaliyetleri yaptıklarını acilen tedbir alınması yönünde adımlar attı. Bununla ilgili olarak eşkıyanın üzerine askerî kuvvetin sevk edilerek tutuklanması yönündeki tavrını, 17 Aralık 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi.³¹⁷

4.1.10.4. Kürt Musa Bey'in Muş'taki Faaliyetleri ve Hükümet Tarafından Takibi

Meşrutiyetin ilanı üzerine bu bölge tamamen sükûnete girmişti. Fakat Musa Bey'in Muş'a dönmesi bu sükûnetin bozulmasının başlangıcı oldu. Mutki Kürtleri Musa Bey'e itaat etti. Bölgede büyük bir nüfuzla sahip olan Musa Bey, Kürtleri tekrar ayaklandırarak fenalıklar yapmaya başladı.³¹⁸ Çukur Nahiyesi Müdürünün verdiği bilgiye göre, İrven köyünde meydana gelen çatışmanın tertipleycisi Musa Bey ve amcazâdesi Tayyar Bey'in oğluydu.

Bitlis Valiliği İrven, Bulanık ve Mullakend köylerini basan Musa Bey ve adamlarının yakalanması için üzerine askerî kuvvet sevk etti. Yapılan aramada saldırganlar, Cinyar köyünde bulunmadı. Onların evlerini boşaltarak adamlarıyla birlikte kaçtıkları anlaşıldı. Musa Bey ve adamlarının Ahlat kazası ve Çukur nahiyesine tecavüzde bulunacağı ihtimaline karşı Muş Mutasarrıflığından gerekli önlemleri alması istendi.³¹⁹

Musa Bey ve adamlarının bu baskınları sürekli devam etmekte idi. Muş Mutasarrıflığı tarafından eşkıyanın üzerine asker sevk edildi. Fakat Muş eşrafından ileri

³¹⁵ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/1-2.

³¹⁶ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/5

³¹⁷ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/7

³¹⁸ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/6

³¹⁹ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/10

gelenler hükümete gelerek, Müslümanlar arasında kan dökülmesinin doğru olmadığını söylediler. Aynı zamanda asker sevkياتının ertelenmesi talebinde de bulundular. Eşraf, Musa Bey ve adamlarını getirmeye muvaffak olacaklarını mutasarrıf ve kumandanandan rica etti. Onlara eşrafın hükümetin emrine müdahale etmeye hak ve salahiyetinin bulunmadığı cevaben bildirildi. Köylere hücum ederek gasp, yağma ve cinayet işlemekle zanlı Musa Bey ve adamlarını üzerine askeri müfreze sevk edileceği ifade edildi.³²⁰

Cinyar eşrafından alınan bilgiye göre, Hacı Musa Bey'in iki yüz kadar adamıyla kendisini müdafaaya hazırlanmakta idi. Eğer üzerine gönderilen asker müfrezesi başarısız olursa bölgede karışıklık çıkabilme ihtimali vardı. Bu durum olayların seyrinden anlaşılmalı idi. Bitlis Vali Vekili Ulvi Paşa, altmış piyade ile bu harekâta bir binbaşının komuta etmesi ve emrine bir dağ topu verilmesine karar verdi. Çünkü başına topladığı adamlarıyla eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğu iddia olunan birine karşı, devletin aciz bir duruma düşmesi söz konusu olamazdı.³²¹

Seyyit İsmail ve çetesi de, Van vilayetinde özellikle Bargiri'de³²² eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmaktaydı. Bayezid Sancağından alınan bilgiye göre, bu eşkıya çetesinin ortadan kaldırılması için üzerine asker sevk edilince İran tarafına kaçmıştı. Seyyit Ali'nin amcazadesi Seyyit Abdülmecit de Bargiri'de, hükümete karşı ayaklanarak eşkıyalık faaliyetlerinde bulundu.³²³ Hangi sebeplerle dayanarak ayaklanıp eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğu kesin olarak bilinmemekteydi. Üzerine asker sevk edilen Seyyit Abdülmecit yakalanarak tutuklandı.³²⁴ (11 Ocak 1912)

25 Aralık 1911 tarihinde İrven hadisesi ile ilgili çok önemli bir gelişme yaşandı. Van On birinci Kolordu Kumandan Vekili Mirliva Cabir Paşa tarafından Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen 30 Aralık 1911 tarihli yazıda, İrven hadisesi hakkında gerçeğe aykırı bilgiler verildiği belirtildi. Daha önce 24 Aralık 1911 tarihinde bu olayla ilgili Harbiye Nezareti'ne de aynı şekilde yanlış bilgiler verildiği de ifade edildi. Çünkü Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine gönderilen şifre telgrafta, bu olayın çok daha farklı olduğu yönünde bilgiler paylaşıldı. Buna göre, İrven kasabasına eşkıya tarafından herhangi bir tecavüz ve gasp olmadı. Hacı Musa Bey'in has adamlarından Hasan Bin Useki'nin jandarma tarafından bu nedenden dolayı değil de, İrven ahali tarafından açılan ateş sonucunda arkasından vurularak öldürüldüğü ifade edildi. Bu olayda Hasan'dan başka maktul ve yaralanan da olmadı.³²⁵ İrven olayının basit bir alacak verecek meselesinden kaynaklandığının anlaşıldığı bildirildi. Bu şekildeki adi bir vakıa için de asker sevkinin talep edilmemesi istendi.³²⁶ Aynı şekilde 4 Ocak 1912 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda da, İrven hadisesinin alacak davasından kaynaklanan bir cinayetten ibaret olduğuna dair Muş Fırkası Kumandanlığı'ndan alınan telgraftan anlaşıldığı belirtildi.³²⁷

Bir süre sonra Hacı Musa Bey ve kardeşi Kasım'ın adamlarının İrven köyüne yönelik eşkıyalık faaliyeti mahkemeye yansıdı. Bitlis Vali Vekili Ulvi Paşa'nın 11 Ocak 1912 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda bu olay hakkında daha detaylı bilgiler verildi. Buna göre Musa Bey, en şerli adamlarından olan Hasan başına topladığı eşkıyalarla İrven köyünü bastı. Bu baskında, köylülerin dükkânlarını ve eşyalarını

³²⁰ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/11-1

³²¹ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/11-2

³²² Bugün Muradiye olarak bilinen, Van ilinin ilçesidir.

³²³ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/13

³²⁴ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/14

³²⁵ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/18

³²⁶ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/16

³²⁷ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/19-1

yağmaladı. Hasan ve adamları eşyaları alıp köyden ayrılırken gerek köy halkının gerekse yetişen jandarma müfrezesinin müdahalesi sonucunda çıkan çatışmada Hasan öldürüldü ve üç eşkiyada yaralandı. Polis, jandarma ve nahiye müdürleri tarafından olay mahallinde tahkikatlar yapıldı. Olayın tekerrür etmemesi için, jandarma müfrezesi köyde bir süre bekletildi. Ancak Musa Bey, işin rengini değiştirmek için mahkemede öldürülen adamı Hasan'ı, alacak tahsiline gönderdiğini fakat köy ahalisinin onu öldürdüğünü beyan etti.

Musa Bey ve Kasım hakkındaki suçlamalar, yalnız İrven köyü ile sınırlı değildi. Onlar Muş kazasının Ermeni köylerinden gasp ettikleri eşyalardan, Bitlis yolunda katırcıların soyulmasından ve Mullakend köyüne düzenlenen tecavüz ve yağmadan sorumlu tutulmaktaydı.³²⁸ Yaptıkları eşkiyalık faaliyetleriyle halkın malına ve canına zarar vermekten geri durmadıkları anlaşılmaktaydı. İrven hadisesinin tahkiki kapsamında öldürülen Hasan ile ilgili araştırma yapma üzere adliye memurları görevlendirildi. Hasan'ın cenazesi Musa Bey'in adamları tarafından defnedilmesine rağmen, onun mezarını tahkikat için keşif maksadıyla gelen memurlara göstermekten imtina ettiler. Sadece Hasan'ın alacağını tahsil etmek üzere, İrven köyüne gittiğinde köylü tarafından öldürüldüğünü iddia ettiler. Musa Bey ve adamlarının Mullakend köyüne yaptıkları baskınla ilgili olarak, köylüler tahkikat yapmaya gelen memurlara korkularından gerçeği söyleyemedi. Bunun üzerine Bulanık kaymakamı, ahaliden birine beş lira mükâfat vererek kimseye söylemeyeceğine daire de söz verince olay hakkında gerekli bilgiyi aldı. Bu olayla ilgili olarak baskını yapanların Huyutlu köyünden olduğu ve köyün tamamının Musa Bey'in hizmetinde olduğu öğrenilmiş oldu. Suçluların cezalandırılması için, Bitlis Valiliği tarafından Muş mutasarrıflığına gerekli emir verildi. Mullakend köyüne baskın yaparak yağma ve talanı gerçekleştirenlerin, ölü ya da diri olarak ele geçirilmesi emri verildi.³²⁹

23 Ocak 1912 tarihinde Musa Bey, hakkındaki suçlamaları kabul etmediğine dair Sadarete bir mektup yazdı. Bu mektubunda, Padişaha son derece sadık biri olduğunu meşrutiyet için canını feda etmeye hazır olduğunu ifade etti. Kendisine isnat edilen suçlardan dolayı hükümetten kaçmadığını, fakat Vali Vekili'nin Ermenileri memnun etmek ve asaleten vali olmak hırsıyla, fakir halk üzerinde baskı kurmakta olduğunu anlattı. Vali Vekili'nin kendisinin üzerine bir tabur asker ve top sevk ederek mallarını yağmalattığını, köylerine sevk edilen, yüz kişilik jandarma süvari bölüğündeki askerlerinde de kendilerinin de bu kışta perişan olduklarını belirtti. Şimdiye kadar bin altınlık zararı olduğunu, bütün aile fertleriyle, hayvanlarıyla kar içinde dağ başlarında helak oldukları ifade etti. Ayrıca kabahati olsa bile ailesinin de bu yüzden cezalandırıldığını, devletin top ve askerinin düşman için olduğunu ekledi. Ayrıca ileride kendisine karşı zulüm ve haksızlık yapıldığı ortaya çıkacağını da belirtti.³³⁰

Musa Bey 3 Şubat 1912 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne ulaşan telgrafında da kendisine iftira edildiğini yineledi. Yemin ederek daha önce arz ettiği meselenin doğruluğundan bahsetti. Hacı Necmettin isminde birinin kendisine garez ettiğini, bu maksatla Bitlis Valisine iki yüz altın verdiğini ifade etti. Bunun üzerine Vali Paşa'nın, köylerini yüz asker ile kuşattığını ve kuşatmanın elli gündür devam ettiğini belirtti. Mutkili Malor'u amcası oğlu katlettiğini kendisinin bu Ermeninin öldürülmesiyle ilgisinin bulunmadığını, Vali Paşa'nın bundan haberi olmadığı için, Hacı Necmeddin gibi muhalifin kendisini Padişaha eşkiya diye arz ettiğini anlattı. Ayrıca Musa Bey,

³²⁸ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/19-2

³²⁹ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/24

³³⁰ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/29

intikam alacağı yönünde doğru olmayan bir bilgi verildiğini, bunlar gösteriş için söylendiğini, doğru olmadığını ifade etti.³³¹

Musa Bey'in İstanbul'a gönderdiği mektuplarda, kendisinin suçsuz olduğunu ifade ediyordu. Musa Bey'e göre, Muş ve Mutki bölgesinde yer alan en küçük bir olayın dahi kendisi ile ilişkilendiriliyordu. Ermeniler ve kendisine karşı husumeti olanlar Valiyi dahi yanıltmışlardı. Kendisinin hükümet nezdinde eşkıyalık yapan, asi biri gibi gösterilmeye çalışıldığını ifade ediyordu.

01 Ocak 1912 tarihinde Muş Mutasarrıfı, Bitlis Valiliğine Hacı Musa Bey hakkındaki düşüncelerini bir yazı ile bildirdi. Mutasarrıfa göre, Hacı Musa Bey hakkında yakalama emri çıkarılmasında hükümet haksızdı. Zira daha önce hükümetçe bir türlü tutuklanamayan Bedro ismindeki bir eşkıyayı yakalayarak tutuklamak konusunda, Hacı Musa Bey resmen görevlendirilmişti. Musa Bey maiyetine on sekiz zabıta süvari verilerek Bedro'nun köyüne gönderilmiş ve eşkıya Bedro'yu tutuklayıp hükümete teslim etmişti. Eşkıya Bedro, hapisanede iken Hacı Musa Bey'in kendisini tutuklaması sırasında birkaç öküzünü gasp ettiğini iddia etti. Bu iddia ile Hacı Musa Bey gasp zanlısı oldu. Fakat bu iddianın bir iftiradan ibaret olduğu, gerek refakatindeki zabıta ve jandarmaların ifadesinden gerekse köy halkının ifadelerinden anlaşıldı. Vali Tahir Paşa, bu durumu detaylı olarak bilmekteydi. Yapılan asker sevki, Müslüman halk üzerinde kötü bir tesir ortaya çıkmasına sebep oldu. Özetle Muş Mutasarrıfı, Musa Bey üzerine asker sevki konusunu bir kez daha gözden geçirilmesini Bitlis Valisine arz etti.³³²

Bitlis Vali Vekili Ulvi Paşa, Muş Mutasarrıfının tam aksini düşünmekte idi. 1 Ocak 1912 tarihli takririnde de bu düşüncelerini Dâhiliye Nezareti'ne arz etti. Vali Vekili Ulvi Paşa'ya göre, eski Vali Tahir Paşa'nın Muş Mutasarrıfının telkiniyle Hacı Musa Bey'e iltizam verdiğini düşünüyordu. Ona göre Musa Bey, Ulvi Paşa tarafından açıkça desteklendi. Musa Bey'in konağını işletecek varidatını tamamen kestiğini fakat onun, bunun karşılığında etrafta fenalıklar yapmaya başladığını ya da bunu yapanları teşvik ettiğini ifade etti. Kendisi Huyut nahiye müdürü yapılırsa dahi buradan sağladığı gelir yine de yetmeyecekti. Daha önce de ifade olunduğu üzere Musa Bey'in iki yüz adamı, beş köyü ve konakları vardı. Bu nedenle Musa Bey masraflarını karşılamak için, etrafta soygunculuk yapmakla vakit geçirmekteydi. Açıktan çevre köylere yağma ve gasp yapmaktaydı. Musa Bey'in Kürtleri ayaklandırarak büyük bir gaile çıkaracağı yönündeki bir söylenti de tamamen abartmaydı. Kendisi de devletin gücünden çekindiği için böyle bir ayaklanmaya cesaret edemezdi.³³³

29 Ocak 1912'de Bitlis Valiliği'nce Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Musa Bey'in Ermeni köylerini basarak kaçırdığı insanları fidye-i necat karşılığında serbest bıraktığını vurgulandı. Aynı zamanda Musa Bey ve kardeşi Kasım başına topladığı eşkıyalarla Huyut nahiyesi ve civarında her türlü fenalığı yapıyordu. Yakında da Kürtlerin yaşadığı yerlerde büyük bir ayaklanma çıkaracağı da ifade edildi. Fakat Musa Bey hakkında yakalama emri bulunmamasına rağmen, Bitlis Valiliği onun hakkında takibat yaparak tevkif etmeye çalıştı. Dâhiliye Nezareti 3 Şubat 1912 tarihinde Harbiye Nezareti'ne yazı yazarak kanun dışı uygulama yapılmaması istendi.³³⁴

Bitlis Vali Vekili Ulvi Paşa, Muş Mutasarrıfının Musa Bey hakkında olumlu görüşler bildirmesine rağmen, onun eşkıyalık yaptığı ve Ermeni köylerini basarak yağmaladığı konusundaki düşüncesini ısrarla sürdürmekte idi. Musa Bey ve vali

³³¹ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/27

³³² BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/34-1

³³³ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/34-2

³³⁴ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/35

arasındaki husumetin sebebinin, Vali Vekili Ulvi Paşa'nın Ermenilerin ve yabancı konsolosların tesirinde kalmış olmasıydı. Van On Birinci Kolordu Komutanı Cabir Paşa, 11 Şubat 1912'de Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne Musa Bey ile ilgili iddiaların askerî harekât yapacak mahiyette olmadığını bildirdi. Ayrıca Cabir Paşa'ya göre, Musa Bey hakkındaki suçlamalar da hakikat değildi.³³⁵

Ermeni Patrikliği, 27 Ocak 1912 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne Hacı Musa Bey hakkında şikâyetinde bulundu. Patrik şikâyetinde Hacı Musa Bey hakkında şu iddialarda bulundu:

Hacı Musa Bey, Muş havalisinde yirmi seneden daha fazla zamandan beri cinayet işlemekte, eşkıyalık yapmakta ve etrafa dehşet saçmaktadır. Kardeşi Kasım ile birlikte etraf köyleri dolaşarak Kürtlere silahlandırmaktadır. Kürtleri Meşrutiyet ve Ermeniler aleyhine teşvik etmektedir. Kendisi aynı zamanda gizli bir teşkilat için de faaliyetlerde bulunmaktadır. Etraftaki köylerin Ermeni ahali korku ve endişe içinde bulunmaktadırlar. Hacı Musa Bey'in adamları Bulanık kazasının Mullakend köyünde Avedisyan Artin Ağanın dükkânını gündüz vakti bastı. Eşkiyalar, Avedisyan Artin'i katil ederek, üç dört yüz liralık malına el koydu. Bu durum nedeni ile bölge halkı kendi canını ve malını tehlike içinde görmektedir. Hükümet tarafından Hacı Musa ve Kasım'ı yakalama için asker sevk edildi. Fakat onlar, bu durumu önceden haber aldıkları için gerekli tedbiri alarak kaçtı. Hükümet Hacı Musa Bey'i yakalama konusunda işi yavaştan almaktadır. Bu eşkiyalar yakalanmadıkça, Muş bölgesine huzur gelmeyecekti. Hacı Musa ve kardeşi Kasım'ın yakalanması konusunda katî olarak etkili bir emir verilmelidir.³³⁶

Akça nahiyesi müdürü Şerif Bey de, Hacı Musa Bey'den şikâyetçi oldu. Kendisinin vazifesini yerine getirirken, onun kurşunlarına hedef olduğunu ve vücudunda dört kurşun yarası olduğunu ifade etti. Bu nedenle Sadarete yazdığı şikâyet başvurusunda, intikamının alınmasını istedi. Hükümet korkusundan Hacı Musa Bey ve adamlarının Van vilayetine geçtiğini bildirdi.³³⁷

Van On Birinci Kolordu Kumandan Vekili Cabir Paşa 14 Şubat 1912 ve 16 Şubat 1912 tarihinde Harbiye Nezareti'ne şifreli telgraflarda, Musa Bey hakkındaki isnatların dikkate alınmamasını bildirdi.³³⁸ Bunu üzerine, Harbiye Nezareti Bitlis Vali Vekili Ulvi Paşa'ya gerekli uyarıları yaptı. Musa Bey hakkında herhangi bir uygulama yapılmaması istendi.³³⁹ 16 Şubat 1912 tarihinde, Vali Vekili Ulvi Paşa Beyazıt'taki görevine iade edildi. Giderken de başarılarından dolayı valilik beklediğini ve şikâyetlerini içeren telgrafını Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi.³⁴⁰

Bitlis Vali Vekili Ulvi Paşa, Hacı Musa Bey ve kardeşi Kasım'ın nasıl olsa bir gün yakalanarak mahkemeye çıkarılacağını düşünmekteydi.³⁴¹ Ulvi Paşa, Çukur nahiye müdürüne dayanarak raporunda şu bilgilere de yer verdi:

Nahiye kâtibi İbrahim, zabıta memur vekili Çavuş Habib Efendilerle dairede oturduğumuz bir sırada saat üçü çeyrek geçe kapı açıldı. Hacı Musa Bey'le kendisi gibi silahlı bir hizmetkârı, Nurşin köyünde ders

³³⁵ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/38

³³⁶ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/40.

³³⁷ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/51.

³³⁸ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/46

³³⁹ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/44.

³⁴⁰ Cırık, Hacı Musa Bey, s. 112.

³⁴¹ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/48-1

ile meşgul bulunan Hacı Şih Mehmet Said Efendi ve yine aynı köyden Abdülaziz Ağa içeri girdi. Katiyen korkmamamızı söyledi. Ve hiç birimizin dışarıya çıkmasına izin verilmedi. Çünkü kapı önünde adamları vardı. Hacı Musa Bey'in zabıtalarla yakalanarak tutuklanmasının akıl kârı olmadığı için kendisine çay, kahve ikram ettim. Bir müddet oturduktan sonra ne maksatla nahiye merkezine geldiklerini sordum. Hacı Musa Bey, öteden beri kendisine bağlı olan şıhları ziyaret etmek üzere nahiye merkezine geldiğini ifade etti. Nahiyeye kadar geldiği içinde, kendisini ziyaret ettiğini beyan etti. Cinyar köyünde, askerîn kendisini takip ettiğini de söyledi. Hacı Musa Bey başına topladığı yüze yakın adamıyla asker takibinden kaçtığı için hangi köye varsa, köy ahalisine beş altı yüz kuruş zararı olduğunu da belirtti.³⁴² Fakat bana zarar vermek niyetin de olmadığını söyledi. Asker Cinyar 'da kaldıkça kendisinin Huyut, Azakrazur ve Çukur nahiyelerinde dolaşacağını ifade etti. Daha sonra ise, adap dairesinde kalkarak gitti.³⁴³

Ulvi Paşa'ya göre, kendisinin Bitlis'e geldiğinde asayiş çok bozuktu. O, bu durumu şu şekilde anlatmaktaydı:

Merkez vilayetin etrafında eşkıyalar tarafından baskın ve yağmalar yapılmaktadır. Mutki kazasında Ermeni köylerine baskınlar düzenlenmektedir. Muhtarlar dağa kaçırılarak fidye-i necat karşılığında serbest bırakılmaktadır. Bunu yapanların Musa Bey'in adamları olduğu kesindir. Muş Sancağında, Mutki'de ve bağlı köylerde meydana gelen fenalıklar ya Musa Bey'in başının altından çıkmakta ya da onun tahrik ve teşvikleriyle meydana gelmektedir. Bu durum, yapılan resmi tahkikatlardan kesin olarak anlaşıldı.³⁴⁴ Musa Bey ile kardeşi Kasım Çukur nahiyesinden başına topladıkları şerir adamlarıyla yaptıkları bütün fenalıklar yanlarına kalmaktadır. Eğer bu eşkıyalar yakalanarak tutuklanmaz ise yakın zamanda büyük bir karışıklık çıkacaktır. Musa Bey'in tutuklanması ile ilgili yakalama müzekkeresi, Muş Livasına bildirilmesine rağmen henüz tutuklanmadı. Sebebi ise bunların da Hacı Musa Bey'in Hacı Musa Bey'in hizmetkârı olmasından kaynaklanmaktadır. Musa Bey'in başına topladığı iki yüzü aşkın silahlı adamıyla Caban köyünde gizlenmektedir. Kendisi tutuklanmadığı için de nüfuzunu giderek arttı. Sürekli olarak Musa Bey şımartıldığı için, Meşrutiyetin ilanından beri bölgede huzur yoktur.³⁴⁵ Bu vahim durum karşısında sükût etmeyerek Harbiye Nezareti Kumandanlığından kâfi miktarda askerî kuvvet talep edildi. Bölgenin en müthiş eşkıyası olan Musa Bey ve adamlarının tenkili için mücadele verildi. Bu nedenle bir buçuk ay boyunca hiçbir olay meydana gelmedi. Böylelikle bölgede asayiş sağlandı. Hâlâ da eşkıyanın takibine devam edilmektedir. Dersini şeytandan alan eşkıya köy köy gezerek sürekli kaçmaktadır.

Ulvi Paşa bu muvaffakiyetten dolayı takdir beklemekte haklı olduğunu da Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.³⁴⁶

Ulvi Paşa Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bu raporla kendisinin haklı olduğunu, eşkıyanın ortadan kaldırılması için mücadele ettiğini bildirmesine rağmen Vali Vekilliği görevinden alındı. Çünkü Van On Birinci Kolordu Kumandanı Cabir Paşa, Hacı Musa

³⁴² BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/48-2

³⁴³ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/48-3.

³⁴⁴ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/49-1.

³⁴⁵ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/49-2

³⁴⁶ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/49-3

Bey'in eşkiya olmadığını, Ermeni köylerini basarak gasp ve yağma yapmadığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. Aynı zamanda Hacı Musa Bey'in de Sadarete yazdığı devlete bağlılığını beyan eden mektubu da bu azilde etkili oldu. Vali Vekili Ulvi Paşa'nın görevden alınmasındaki en önemli husus, Hacı Musa Bey'in hakkındaki suçlamalarla ilgili yargılandıktan sonra suçsuz bulunmasıdır.

Van On Birinci Kolordu Kumandanı Cabir Paşa tarafından 19 Şubat 1912 tarihinde Harbiye Nezareti'ne çekilen şifreli telgrafta Hacı Musa Bey ve adamları hakkındaki iddiaların dikkate alınmaması istendi. Muş Fırkası Kumandanlığından verilen bilgiye göre, öküz hırsızlığı ile suçlanarak yargılandığı davadan Hacı Musa Bey beraat etti. Fevkalade abartılan bu dava, basit bir adli vakıadan ibaretti. Hacı Musa Bey daha önce Bedro isimindeki bir eşkiyayı yakalayarak hükümete teslim etti. Fakat Bedro, öküzlerinin Hacı Musa ve adamları tarafından çalındığı ve mallarının gasp edildiği iddiasıyla mahkemeye başvurdu. Bu dava ile ilgi o ve adamlarının ölü ya da diri mutlaka ele geçirilmesi yönünde emir verildi. Mahkeme Hacı Musa ve adamlarının isnat olunan bu suçları işlediklerinin sabit olmadığı ve bu nedenle beraatlarına karar verdi.³⁴⁷

4.1.10.5. Musa Bey'in Hakkındaki Takibatın Kaldırılarak Affedilmesi

21 Şubat 1912 tarihinde Bitlis Valiliğinden Harbiye Nezareti'ne Musa Bey ve adamlarının yargılandıkları davalardan beraat ettiği bildirildi. Böylece Musa Bey üzerine sevk edilmiş olan müfreze geri çekilerek hakkındaki takibat kaldırıldı.³⁴⁸ Aynı zamanda kendisine, güzel davranışlar sergilediği takdirde hükümetten tarafından teveccüh gösterileceği de ifade edildi.³⁴⁹

Muş'a dönen Musa Bey ve kardeşi, hayatları boyunca devlete sadık kalacaklarına dair söz verdiler. Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayetine yazılan 16 Mart 1912 tarihli yazıda, Musa Bey'in köylerde ikamet etmeye devam ettiği sürece hakkındaki iddialarından devam edeceği bildirildi. Fakat hükümet Bitlis Valisinden, Musa Bey ve efradının emniyeti gereği İstanbul'da ikamet etmeye ikna edilmesini istiyordu. Çünkü burada kendisine daha fazla yardım edilecekti. Bu mümkün olmadığı takdirde Musa Bey ve adamlarının mutlaka Muş merkezde ikamet etmesinin kabulüne çalışılması ve yeteri kadar tahsisatında karşılanması ifade edildi. Bu nedenle Musa Bey de askeriyenin teklifini kabul ederek aile efradı ile birlikte Muş merkezde ikamet etmeyi kabul etti.³⁵⁰

Musa Bey arzusunun Muş'ta ikamet etmek olduğunu fakat hükümet tarafından ne emir buyurulursa memnuniyetle yerine getireceğini ifade etti. Kendisi daha önceleri maaşla Şam'da ikamete mecbur edildiği için bu durumu zaten bilmekteydi. Cinyar köyündeki üç dört yüz liralık arazisinin karşılığının hükümetçe kendisine ödenmesi halinde, nerede ikameti tensip buyurulursa oraya gideceğini beyan etti. Bitlis Valisi Nedim Paşa'ya göre, Musa Bey hakkında verilecek kararda onun daha önceki hal ve hareketleri dikkate alınması gerekliydi. Musa Bey ve kardeşi Kasım'ın Muş'ta oturmasından hükümetçe hiçbir fayda görülmesi mümkün değildi. Çünkü onların oturdukları köy Muş merkezine beş altı saat kadar mesafe uzak idi. Eğer Muş'ta oturlarsa daha önce yaptıkları fenalıkları yeniden adamları vasıtasıyla yeniden icra edebilirlerdi. Verilecek olan bin lira maaş onları idare edemeyeceği için etraftaki

³⁴⁷ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/53.

³⁴⁸ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/54.

³⁴⁹ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/52.

³⁵⁰ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/55.

köylere tecavüzlerde bulunabilme ihtimali vardı. Köylerindeki mallarını karşılığının devlet tarafından ödenip, maişetlerinin de devlet tarafından karşılanması şartıyla İstanbul'da ikamet etmeleri bölgenin güvenliği açısından önem arz etmekte idi. Vali Nedim Paşa 28 Ağustos 1912 tarihinde bu düşüncelerini ifade eden tavrını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.³⁵¹

Muş livasının Heftmaklu köyünden Ali Ağa, 2 Ekim 1912 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne telgraf çekerek Hacı Musa Bey'den şikâyetçi oldu. Bu şikâyete göre Ali Ağa kardeşinin oğlu Derviş'e, birkaç ay önce Türkefak (?) köyünden Süleyman'ın kızını nişanladı.³⁵² Hacı Musa Bey'in kardeşi Kasım Bey bu kızı kendi hizmetinde bulundurmak için hizmetçi namına almak istedi. Bunun üzerine Ali Ağa'nın yeğeni Derviş, kızı alarak kendi evine götürmek üzere yola çıkardı. Kasım Bey ise bu durumu haber alır almaz bin kişinin üzerindeki adamıyla beş altı saatlik mesafeden gelip Heftmaklu köyünü bastı. Köy ahalisinden dört kişiyi katlederek üç kişiyi de fena halde yaraladı. Beş ya da altı yüz civarındaki Heftmaklu köyü halkı bu baskından dolayı evlerinden dışarı çıkamadı. Ali Ağa, köylerinin Kasım Bey ve adamlarının kuşatmasından kurtarılması için devletten yardım istiyordu.³⁵³

Kaçırılan kızı kurtarmak için Muş'tan askerî kuvvet gönderildi. Askerî kuvvetle Musa Bey'in adamları arasındaki akşama kadar devam eden çatışmada Musa Bey yaralandığı rivayet edilmekteydi. Heftmaklu köyünde meydana gelen çatışmada üç kişi öldü.³⁵⁴ İki tarafın kuvveti altı yüz kişinin üzerindeydi. Bu meselenin büyümeden yatıştırılması için Van'daki Kolordu Kumandanlığı tarafından Muş'taki Fırka Kumandanlığına, 150 kişilik destek süvari müfrezesi gönderilmesi talebini içeren bir yazı Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi. Bitlis Vali Vekili Galip Bey'e göre Siirt, Mutki ve Hizan gibi bölgelerde cinayet vakaları eksik olmaması hem de güvenliğin sağlanması nedenleriyle, askerî kuvvetin geri çekilmesi doğru değildi. Bitlis ve Siirt'te bu gibi olayların önlenmesi amacıyla her zaman iki tabur piyadenin Muş merkezinde ise bir alay süvarinin süvari hazır bulundurulması gerekmekte idi.³⁵⁵

5 Ekim 1912 tarihinde Bitlis Vali Vekili Yahya Bey, Muş Mutasarrıfı'nın bizzat olay yerine giderek düzenlediği raporu Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Bu rapora göre, Musa Bey ve adamları bu çatışmadan sonra köyelerine döndü. Seydanlı aşireti ile Musa Bey ve adamları arasındaki çatışma neticesinde Seydanlı aşiretinden dört kişi öldü ve iki kişi de yaralandı. Musa Bey tarafında ise yedi ölü, on bir yaralı vardı. Musa Bey ve adamlarını takip ve tenkille görevlendirilen etkili bir askerî kuvvet Cinyar köyüne hareket etmek üzere bulunmaktaydı. Muş Fırka Kumandanlığı, Genç Mutasarrıflığı ve Mutki Kaymakamlığı uyarılarak Musa Bey ve adamlarının kaçmasının önlenmesi için gerekli tedbirin alınması istendi.³⁵⁶

Hacı Musa Bey ve adamları, 1912 yılının Ekim ayı sonlarında köyelerinden firar ederek dağlara çekildi. Askerî takibat yapıldıysa da herhangi bir sonuç alınamadı. Musa Bey Mutki, Sason ve Bitlis'in birçok bölgesinde şöhret sahibiydi. Bu nedenle köylere tekrar baskınlar yapması ihtimal dâhilindeydi. Özellikle Ermeni köyelerine tecavüzlerde bulunması kuvvetle muhtemeldi. Bitlis Valiliği Musa Bey ve adamları ile ilgili adliye tarafından haklarında verilen karara göre muamele etmeyi uygun bulmaktaydı.³⁵⁷

³⁵¹ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/57.

³⁵² BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/65.

³⁵³ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/64.

³⁵⁴ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/59- 60-1.

³⁵⁵ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No: 3/60-3/60-4.

³⁵⁶ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/62/66.

³⁵⁷ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/67-68.

23 Ekim 1912'de Musa Bey hem Sadarete hem de Dâhiliye Nezareti'ne Muş Mutasarrıfı ve kumandanı hakkında şikâyet telgrafi çekti. Bu telgrafa göre, Musa Bey kendilerinin cümle aile fertleriyle, beş yüz seneden beri Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye kalben ve fikren bağlı olduklarını, devletin emirlerine itaatten başka bir şey tanımadıklarını ifade etti. Muş hükümetinin bir takım memurlarının fikrini ve maksatlarını anlamadıklarını, buralarda Arnavut meselesi gibi Kürt meselesi ortaya çıkarmak gibi bir düşüncelerinin olmadığını belirtti. Seydanlı aşiretinden Yusuf isimli birinin hizmetkârının kendi aşiretinden nikâhlı bir kadını zorla zorla kaçırdığını, bu konuda mahalli hükümete müracaat ettiklerini fakat bir sonuç alamadıklarını, aralarında meydana gelen çatışmada sekiz adamının öldüğünü beyan etti. Seydanlı Aşiretinin, para sarf ederek Muş Hükümeti'ni kendi tarafına çektiğini, Muş Mutasarrıfı ve kumandanının fikirlerinin fesatlık olduğunu da ekledi. Ayrıca köylerine asker geldiğini, ailesinin perişan olduğunu ve bu yüzden padişahın merhametine sığındığını ifade etti.³⁵⁸

Musa Bey ve adamları ile Fecik köylüleri arasında meydana gelen çatışmanın daha da genişlemesini engellemek için gönderilen askerî birliğe açılan ateşe karşılık verildi. Yaşanan çatışmada Musa Bey'in adamlarından Raşit öldürüldü.³⁵⁹ Musa Bey'in aman dilemesi üzerine Vali Ali Paşa, kendisine telgraf göndererek Bitlis'e gelmesini istedi. Ali Paşa'ya göre bu karışık ortamda Musa Bey'in başındaki kalabalık kuvvet dağıtılarak devlete itaati sağlanmalıydı. Vali Ali Paşa 17 Ekim, 5 Kasım, 22 Aralık ve 5 Ocak 1913 tarihlerinde hükümete beş kez başvurarak Hacı Musa Bey'in affını talep etti. Fakat yapılan bütün başvurulara rağmen bir cevap alınamadı.³⁶⁰ Bu sırada Bitlis Valiliğine Mazhar Bey atandı. Vali Mazhar Paşa da, selefi Ali Paşa ile aynı görüşte idi. O'da Hacı Musa Bey'in affedilerek bu meselenin kapatılmasının şu anki duruma uygun düştüğü görüşünde idi.

Bitlis Valisi Mazhar Paşa 25 Temmuz 1913 tarihinde, Hacı Musa Bey hakkındaki mütalaasını içeren raporunu Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Bu raporda Musa Bey hakkında şu bilgilere yer verildi:

Muş kazasının Cinyar köyünde bulunan Kürt Musa Bey, istediği vakit her türlü fenalığı yapabilecek, bölgedeki sükûn ve asayiş üzerinde zararlı bir tesir icra edebilecek nüfuza sahiptir. Yaşı yetmişe yaklaşmakta olan herkesten daha şerîr ve mütegalibe bir nüfuza sahip olan bu kişinin hayatı, firarla geçmiştir. Zaman zaman taltiflerle mazhar olduğu, bazen de uzun sürgünlere gönderildiği görülmektedir. Kürt Musa Bey zaman zaman halkın ve hükümetin huzurunu bozmaktan ve suç işlemekten de asla geri kalmadığı anlaşılmaktadır. Asilikte ve gaddarlıktaki kötü şöhreti nedeniyle kendisinin haberinin dahi olmayan suçlar ona isnat edilmektedir. Adliye kayıtları incelendiğinde, Fecikli aşireti ile kız kaçırma meselesi ve koyun gaspından başka hakkında bir iddia yoktu. Vücutlarının ortadan kaldırılması en iyi tedbir olmasına rağmen, kendisinin her tarafta yerleşmiş adamları vardır. Bölgenin de dağlık bir yapıya sahip olması Kürt Musa Bey ve adamlarının yakalanmasının önündeki en büyük engeldi. Defalarca üzerine asker sevk edilmişse de bir sonuç alınamadı. Yine aynı yolla da sonuç alınması imkânsızdı. Kürt Musa Bey'in eski durumundan büyük pişmanlık duyduğu, korku ile ümit arasında yaşadığı görülmektedir. Bölgede yaşayan muhtelif

³⁵⁸ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/70-71

³⁵⁹ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/72.

³⁶⁰ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/76.

unsurların emniyeti için, affa mazhar olsa hükümetin sadık vefakâr hizmetkârı olacağı anlaşılmaktadır.³⁶¹

Vali Mazhar Paşa 30 Temmuz 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne Musa Bey ve kardeşi Kasım Bey hakkında şifreli bir telgraf daha gönderdi. Bu telgrafta şu değerlendirmelerde bulundu:

Ermeniler yalnız Musa Bey ile kardeşi Kasım Bey'i değil, firari ya da gayri firari ne kadar nüfuz sahibi şahıs var ise onların aleyhinde bulunmaktadır. Ermenilerin fırsat buldukça, nüfuz sahibi olanlara suç isnat etmekte oldukları bilinmektedir. Musa Bey hükümetin menfaatlarına uygun davranmaktadır. Kendisinden çevredeki Ermeni köyleri hoşnuttur. Musa Bey'in köyündeki dört beş yüz liralık arazisini satmakta güçlük çekmektedir. Aşireti de gittiği yerde geçinmek için maişet sıkıntısı çekecektir. Bu durum netleşinceye kadar Musa Bey'in takibinden vazgeçilmelidir.³⁶²

Vali Mazhar Bey, Musa Bey'in kontrolünün kendisine verilmesini istemekteydi. Hükümet ise Musa Bey'in daha önceki suç sabıkasının dikkate alınarak, Bitlis'te kalmasını sakıncalı bulmaktaydı. Bitlis'te ikameti halinde Ermenilerin onun hakkında yaptıkları şikâyetlerin devam edilecekti. Kendisinin İstanbul'a gitmesi şartıyla hakkındaki takibatın kaldırılacağı Vali Mazhar Bey'e bildirildi.³⁶³

Hükümet aslında, Vali Mazhar Bey'e gönderdiği bu yazı ile Musa Bey'in affedileceğinin ilk işaretini vermiş oldu. Bu affetme İstanbul'da ikamet etme şartına bağlandı. Daha sonra Doğu Anadolu'da yapılacak reform öncesi, Kürt Musa Bey affedilerek Bitlis'te ikamet etmesine müsaade edildi. Gerek daha önceki Vali Ali Paşa'nın gerekse Mazhar Bey'in Musa Bey meselesini halletmek için yoğun çaba harcadıkları aşikârdı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Musa Bey, Bitlis Valiliğine müracaat ederek gönüllü bir alay teşkil edip savaşa katılma isteğini bildirdi. Musa Bey, Yarbay Cemil idaresindeki 3. İhtiyat Süvari Tümeni içindeki Kop Süvari Bölüğünde yer aldı. İngiltere'nin Bitlis Temsilcisi Arshak Safrastıyan, Birinci Dünya Savaşı'nda yer alan 700.000 Kürdün perişan olduğunu ifade etmekteydi.³⁶⁴ Kürtler vatanlarını korumak için Osmanlı ordusunda gönüllü alaylar kurarak düşmana karşı mücadele ettiler. Musa Bey ve kuvvetleri 1915 yılında Muş ve Bitlis'in kuzeyini Ruslara karşı savundular. Tehcir sırasında Musa Bey'in Ermenileri acımasızca öldürdüğüne dair Ermeni iddiaları da gerçeği yansıtmıyordu.

4.1.11. Kürt-Ermeni İlişkileri Açısından Bitlis İsyanı

4.1.11.1. Bitlis İsyanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Rusya'nın Etkisi

Bitlis şehri vilayet merkezi, derin bir derenin içindeydi. İki taraftaki sırtlarda birçok bağlar ve bahçeler vardı. Büyük bir ticaret merkeziydi. Yüzlerce dükkân ve büyük bir pazarı vardı. Şehrin nüfusu Türkler, Kürtler ve Ermenilerden oluşuyordu. Bunun dışında birkaç hane Amerikan misyoneri vardı.³⁶⁵ 1914 nüfus sayımına göre Bitlis'te 309.999 Müslüman, 114.704 Ermeni yaşamaktaydı. Bitlis merkezde ise, 38.701

³⁶¹ BOA, DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/83.

³⁶² BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/85.

³⁶³ BOA., DH. H., Dosya No:16, Belge No:3/82.

³⁶⁴ Cırık, Hacı Musa Bey, s. 160-161.

³⁶⁵ Bayraktar, age., s. 343.

Müslüman ve 18650 Ermeni nüfus vardı.³⁶⁶ Bitlis emperyalist devletlerin önem verdiği yerlerden biriydi. Burada Ermeniler ticaretle uğraşıyorlar ve bölgede zengin bir hayat sürüyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde meydana gelen Bitlis İsyanını daha iyi anlamak için isyanı hazırlayan sebeplerin neler olduğunun bilinmesi önemlidir. Şüphesiz ki bunların en önemlilerinden biri 9 Şubat 1914 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Yeniköy Anlaşması'ydı. Balkan Savaşları kaybedilince, Osmanlının toprak bütünlüğü koruması daha da zorlaştı. Ermeniler uzun bir süreden beri Avrupalılar aracılığıyla Doğu Anadolu'da kendileri lehine ıslahat yapılması için çalışıyordu.

Yeniköy Anlaşması'na göre, altı vilayet olarak adlandırılan yer iki bölüme ayrılacaktı. Buna göre; Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetleri ile Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput vilayetleri birer yabancı müfettişin idaresine verilecekti. Söz konusu bu müfettişler atanacak olan valiler dâhil olmak üzere, adliye, polis, jandarma ve sivil idareyi tayin, azil ve denetleme yetkisine sahip olacaktı. Buralarda uygulanacak olan bütün kanunlar bu yabancı müfettişlerin onayından geçecekti. Bu vilayetlerde yaşayan Osmanlı tebaası kendi vilayetlerinde askerlik yapacaktı.³⁶⁷ Rusya meselenin stratejik önemini ön plana çıkararak derhal harekete geçti. Doğu Anadolu'ya nüfuz etmek isteyen Rusya, ıslahat projesi ile avuçlarının içine aldıkları Ermenilerden sonra, bölgede yaşayan Müslüman Kürtleri elde etme çabası içinde oldu. Ruslara göre, bölgede söz sahibi olmak için her iki unsuru da memnun etmek gerekmektedir.³⁶⁸ Ruslar, 1913 yılının ortalarından itibaren Ermenilerin yanında Kürtleri de kullanmaya başladı. Böylece Doğu Anadolu'ya fiilen sahip olmak için, bütün planlarını uygulamaya koydu.

Yeniköy Anlaşması'ndan sonra, söz konusu iki vali görevine başladı. Böylece Doğu Anadolu'da reform projesi uygulamaya konulmuş oldu. Kürt aşiretlerinin silah bırakılmaya zorlanması, takip edilen özgürlük politikaları ile Taşnaklıların serbest bir şekilde teşkilatlanarak köylerde güçlü hale gelmesi Kürt aşiretlerini rahatsız etti.³⁶⁹

Her tarihi olay gibi Bitlis İsyanı da, kendinden önce meydana gelen olayların bir birikimin sonucuydu. 19. yüzyıl boyunca Doğu Anadolu'da devam eden karışıklıklar, birbiri ardı sıra meydana gelen isyanlar, Osmanlı ordusunun birçok cephede savaşı devlet otoritesini zayıflattı. Bu otorite zayıflığının etkisi, bu bölgede daha da çok hissedilmekteydi.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile kurulan Kürt dernek ve cemiyetleri dış destekli bağımsızlık propagandası yapmaya başladı. Bitlis, Muş, Diyarbakır, Erzurum ve Musul gibi birçok yerde Kürt örgütlerinin şubeleri açıldı. Bitlis İsyanı'nın hazırlayıcıları Rus yanlısı olan Kürtlerdir. Özellikle uzun yıllar Rusların kontrolündeki Erivan ve İran'ın Hoy şehrinde Abdurrezzak Bedirhan, Rus Kürt ilişkilerinde aracı rolü oynamıştı. Abdurrezzak, Rusya tarafından Kürt-Ermeni ittifakını kurabilecek aracı olarak görülüyordu.³⁷⁰

Kürtlerin Ermenilere karşı saldırganca davranmaya devam etmesi Rus menfaatlerine aykırı düşüyordu. Ruslar kendi yanlarına çektikleri Molla Selim, Abdurrezzak Bedirhan, Simko İsmail Ağa, Şeyh Taha ve Yusuf Kâmil Bedirhan gibi Kürt ileri gelenleri vasıtasıyla, bağımsızlık vaadiyle Kürtleri Osmanlı aleyhine

³⁶⁶ Bayrakdar, age., s.3 88.

³⁶⁷ Nejla Günay, "Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus- Ermeni İş birliği", Akademik Bakış, Cilt 8, Sayı 16, s.64.

³⁶⁸ Erdal Aydoğan, Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı, s. 311.

³⁶⁹ Cırık, Türk- Kürt -Ermeni İlişkileri, s.495.

³⁷⁰ Tibet Atak, Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914), Toplumsal Tarih Dergisi 2011, Sayı 208, s. 3.

kışkırtmaktaydı. Yeniköy Anlaşması ile Ermenileri kontrolüne alan Ruslar Kürt şeyhleri vasıtasıyla da amaçlarını gerçekleştirmek için adım adım ilerlemekte idi. Celile Celil, bu isyanın temellerinin çok önceden Ruslar tarafından atıldığını ifade etmekteydi. Daha 1912 Ağustos’unda İstanbul’daki Rus elçisi Girs’in Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği raporlarında, Kürtler arasında ayaklanma hazırlıkları ile uğraşan “İrşad” adlı bir örgütten bahsediyordu. Bu örgütün yönetimi, ülkenin doğu bölgelerinde Kürt halkı arasında çalışmalarını yürütüyordu. Kürtlerin yaşadıkları bütün bölgelerde, İrşad’ın çalışmalarıyla birlikte gizlilik içinde ayaklanma hazırlığı yapıyordu. Bitlis Rus Konsolosu İstanbul’daki Rus Elçisi Girs’e gönderdiği raporunda, Kürtler arasındaki hareketlenmelerin Musul, Bitlis ve Diyarbakır’ın sınırlarına yakın bulunan yerlerde olacağına dikkat çekmekteydi. Buralarda birçok Kürt beyi ve şeyhinin isyan için toplantı yaptığından bahsediyordu.³⁷¹

1912 yılında Rusya’nın Bitlis Konsolosu Şirkov bir raporda şöyle yazmaktaydı: “Bitlis vilayeti (Siirt, Garzan, Şirvan, Hizan, Eruh, Mutki, Huyut ve Botan), Diyarbakır vilayeti (Mardin, Nusaybin, Midyat, Cizre, Silvan), Musul Vilayeti (Zaho, Süleymaniye, Kerkük), Van vilayeti (Başkale, Celikan, Garcakan) Kürtleri Türk boyunduruğundan kurtulup kendi hükümetlerini kurmak için hazırlıklara başlamışlardır.”³⁷²

Bu ayaklanmanın sebepleri, Osmanlı basınında geniş yankı buldu. Tanin Gazetesinin 5 Nisan 1914 tarihli sayısında bu şu şekilde yazıldı:

Bitlis’e hücum eden şerhilerin başında, Molla Selim ile Şeyh Şahabeddin bulunuyordu. İlk tertipleyci ve tahrik eden Molla Selim olduğu halde ondan daha fazla şeytan olan Şahab, bilahare idareyi eline almıştı. Evvela bu iki adamı tanımak icap eder; Hizan kazasında Gayda isminde mühim bir tekke vardır ki, Şeyh Seyyit Ali’nin idaresindedir. Burada Gavs namıyla maruf Bağdat’tan gelme Şeyh Sıbetullah medfundur. Bu tekkenin geniş bir idare odası vardır. Şeyh Seyyit Ali otuz yedi yaşında olup fitren zeki ve Hizan, Bitlis, Gevaş, Karçıkan, Varto, Mutki bölgelerinde nüfuzu vardır. Birçok arazi sahibidir. Gayda, Hizan’a iki saat mesafededir. Şeyhin, daima etrafında silahlı yüz muhafızı vardır. Yetmiş beş yaşında bulunan Molla Selim, Halife Selim adıyla bilinir ise de şarlatan, mutaassıp, cahil bir adam olup Gayda Tekkesinin müritlerindedir. Bunun köylüler üzerinde nüfuzu varsa da, Şahabeddin hepsinden fazla nüfuz sahibidir. İşte isyanın unsurlarını bunlar teşkil ediyorlar; tabii bir halkı ayaklandırmak için onlara birtakım sebepler göstermek, kuşattıkları gayeyi bildirmek icap eder. Bütün cahil ve müfsit tahrikçiler gibi bu iki şeyhin elinde de “şeriat” silahı bulunuyordu. Bunlar güya şeriat dairesinde âlemi ıslaha memur idiler. Hatta Bitlis’e gönderdikleri bir mektuba nazaran, hükümet memurlarını asacaklar, kesecekler, derilerinin içine saman dolduracaklardı. Fikren pek hal-i ibtidâiyede bulunan halk bu sözler karşısında tabii sükût edemez.³⁷³

Rusya’nın tahrik ve desteğiyle meydana geldiğinden emin olunan isyanın diğer bir sebebi de, isyancı kesimin İttihat ve Terakki yönetimine duyduğu tepkiydi. Yeniköy Anlaşması ile Doğu Anadolu’da Ermeniler lehine ıslahat yapılması, Kürt şeyhlerinde kendi menfaatlerinin baltalanacağı endişesini uyandırdı. Ermenilere kendilerinden daha fazla hak verileceği ve yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin devlet kuracağı kaygısı, Kürt

³⁷¹ Celile Celil, “1914 Bitlis Kürt Ayaklanması”, Berhem Dergisi Eylül 1990, Sayı 9, s.11-12.

³⁷² Celil, Kürt Tarihinden 13 ilginç Yaprak, s.100.

³⁷³ Mehmet Demirtaş, “Tanin, Peyam ve Sabah Gazeteleri Örneğinde 1914 Tarihli Bitlis Ayaklanmasının Dönemin Gazetelerine Yansımaları”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:3, Eylül 2015, s.187.

ileri gelenlerini yeni arayışlara yönlendirdi. Bu arayışın karşılığı ise, Rusya idi. İçerisinde birden fazla özellik barındıran Bitlis İsyanı, bir Rus komplosuydu. Rus Konsolosluğu'nda başlayıp Rus Konsolosluğu'nda sona eren bir isyandı.³⁷⁴

4.1.11.2. Bitlis İsyanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Bitlis İsyanı'ndan kısa bir süre önce, bu ayaklanmanın provası sayılabilecek nitelikte gelişmeler yaşandı. Gayda tekkesi Şeyhi Şehabettin'in müridi Seyyit Ali, şeriflik iddiasında bulundu. Bu maksadına yönelik olarak, Ermenilerle görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerden ortak hareket etme kararı çıktı. Bitlis İsyanı'nın elebaşı olan Molla Selim 1913 yılında, Muş'ta Surp Garabet Manastırı'yla temasa geçerek Taşnak Komitası'ndan Rahip Vartan Vartabet'e iş birliği yapma teklifinde bulundu. Bu ön görüşmeden sonra, Şeyh Said Ali'nin güven mektubuna sahip olarak Molla Selim ikinci kez Muş'taki Taşnak liderleri Vartan Vartabet, Görün ve Rupen ile görüşerek şu tekliflerde bulundu:

- 1- Bu ülke Kürtlere ve Ermenilere aittir.
- 2- Bu ülkenin geniş özerkliğe sahip olması şarttır.
- 3- Ülkeyi Kürtler ve Ermeniler idare etmelidir.

Bu noktalarda her iki tarafta anlaşılabilir. Görüşmelerden sonra Vramyan, Van'da Garçgan'a (Karçikan) geçerek bizzat Şeyh Said Ali ve onun kardeşleriyle görüştü. Böylece iki tarafın da aynı anlayışa sahip olduğu bu anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ile Kürt ve Ermeni birlikleriyle, bütün doğu illerinin bağımsızlığını ilan ederek, oraların bu iki unsur tarafından yönetilmesini hedefledi. Ermeniler, Kürtlerle uyuşma sağlandıktan sonra reformların uygulanmasının güvence altında olacağına inanmaktaydı.³⁷⁵ Osmanlı istihbaratınca üç yıl önceden haber alınan bu isyanla ilgili yerel yönetimler uyarılmıştı.

Molla Selim ve yandaşları görünürde koyun vergisi, ticaret vergisi, mahkeme harçları ve diğer vergilerdeki artışları isyanın bahanesi olarak gösterdiler. Rus gazetesi Kavkaz, Kürtleri kışkırtıcı yönde haber yapmaya başladı. Gazeteye göre, Balkan Savaşlarının sona ermesi ile hükümet Kürtlere yönelik geniş çaplı ve oldukça katı tedbirler aldı. Kişi başına düşen vergiler artırılarak, çocuklara dahi vergi kondu. On rubleyi aşan tahıl vergisi Kürtlerin yaşamını iyice zorlaştırdı. Ödenmemiş vergilerin zamanaşımı süresi 10 yıldan 20 yıla çıkarıldı.³⁷⁶

17 Şubat 1914'te Huyut Kürtleri aynı zamanda jandarma komutanı da olan Nahiye müdürü Serdarzade Mehmet Efendi'nin evine saldırarak, bir jandarmayla birlikte komutanı öldürdüler. Molla Selim isyan hazırlığı için halk arasında propaganda yapmaya başladı. Hizan Kaymakamı, mart ayının başında isyana önderlik eden Molla Selim'in tutuklanıp getirilmesini istedi. Elli jandarma bu emri yerine getirmek için görevlendirildi. Jandarmalar aniden köye baskın yapıp Molla Selim'i tutuklayarak bir atın arkasına bağlayıp, Bitlis'e götürmek üzere yola çıkardı.³⁷⁷ Her ne kadar da bu durum isyancılar üzerinde olumsuz etki yapsa da Molla Selim'i kurtarmak için harekete geçtiler. Molla Selim tutuklu halde Bitlis'e götürülürken Kumaç köyünde 700 kadar silahlı Kürt tarafından zaptiyelerin elinden kurtarıldı.³⁷⁸ Böylece 8 Mart 1914 'te Bitlis İsyanı başladı.

³⁷⁴ Aydoğan, Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı, s. 311.

³⁷⁵ Sasuni, age., s. 233.

³⁷⁶ Aydoğan, Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı, s. 313

³⁷⁷ Celil, Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak, s.104.

³⁷⁸ Atak, agm., s.8.

Molla Selim, bu olaydan sonra Kumaç köyünü üs edindi. Kumaç, Bitlis merkezine iki saat mesafe uzaklığındaydı. Molla Selim, hükümete karşı genel bir ayaklanma başlattığını ilan etti. Uzaktan yakından Kürt kabileleri, yardım için onun etrafında toplanmaya başladı.³⁷⁹ 9 Martta isyancıların sayısı dört bini buldu. İsyancı Kürtler, savunmayı güçlendirmek için köyün etrafına mevzi ve siperler oluşturdu. Köye bayrak astılar. 10 Mart tarihine gelindiğinde isyancıların sayısı 8.000 kadar oldu. Molla Selim ve isyancılar hükümete taleplerini bildirdiler. Bu talepler şeriatın geri gelmesi, Osmanlı yöneticilerin bölgeden gitmesi, 1908 öncesi duruma dönülmesi, Ermeni reformlarının durdurulmasıydı.³⁸⁰ Dinsel taassup ve Ermenilere karşı duyulan hoşnutsuzluk Kürt hareketinde belirleyici olsa da temel etkenin ekonomik olduğu gayet açıktır. Abdurrezzak Bedirhan, Şeyh Taha, Yusuf Kâmil Bedirhan ve diğer Kürt ileri gelenleri, eski imtiyazlı konumlarını kaybetmek istemiyorlardı.

Molla Selim Ermenilerle görüşerek isyanın onlara yönelik olmadığını ifade etti. Buna rağmen Ermeniler telaşlandılar. Ermeni Metropoliti, Patriğe bir telgraf göndererek Ermeni halkın hayatının tehlikede olduğunu bildirdi. Ermenilerin kendilerince Kürtlerden korkmaları için birçok nedeni vardı. Bunlarda en önemlileri, Kanun-i Esasi ile Ermenilerin, Kürtlerle eşit haklara sahip olması idi. Diğerleri ise Kürtlerin daha önceleri, Ermenilere karşı yaptıkları gasp ve yağmacılık olaylarıydı.³⁸¹ Ermenilerin bu korkuları aslında yersizdi. Molla Selim, Ermenilerle birlikte bölgede yaşayan diğer Hristiyan unsurlar olan Nasturî ve Keldanilerin tepkisi çekmek istemiyordu. Zaten bu hareketin kendilerine karşı olmadığını onlara bildirerek yardım istemişti. Molla Selim, Hultik köyündeki Ermeni demircilere, savaş baltaları imal etmeleri için sipariş verdi. Olek Köyünün Ermenileri de Kürt isyancılar için bıçak imal etmekteydi.³⁸²

Molla Selim'in büyük ayaklanma için bölge halkının desteğini arama gayretleri sürerken Tekke'nin müşidi olan Seyyit Taha ile olan temasını artırdı. Şeyh Taha o sıralarda Rusya'daydı. Bitlis'teki gelişmeleri öğrenir öğrenmez ayaklanmaya adamları ile birlikte katılmak için İran'a geldi. Şeyh Taha, Abdurrezzak'ın Rus yardımlarının en kısa sürede Bitlis'e ulaşacağına dair mektubunu da Molla Selim'e getirdi.

İsyancı Kürtler dört gözle bu isyanın planlayıcılarından olan Yusuf Kâmil Bedirhan'ı beklemeye başladı. Molla Selim 10 Mart'ta, Kürt ayaklanmacıları adına özel bir mektupla Bitlis şehrindeki Ermenilerin dini liderine seslenerek; "Kürtlerin Ermenileri koruyup savunacaklarının ve Kürt müfrezelerinin, Ermeni köylerinden geçişleri sırasında, ahaliden ancak para karşılığı ekmek alacaklarının güvencesini veriyordu." Molla Selim gönderdiği başka bir mektupta, ayaklanmanın tamamen Jön Türklere karşı yöneleceğini ifade etti. Ermenileri, Kürtlerle iş birliği yapmaya çağırıyordu. Ermeni gazetesi Horizon, ayaklanmaya birçok Ermeni'nin katıldığını yazmaktaydı.³⁸³

Bitlis Valisi Mazhar Bey, Kürtlerin bu başkaldırını desteklediğini görünce şehirde sıkıyönetim ilan etmek zorunda kaldı. Sıkıyönetim kararları gereği, güneş battıktan sonra dışarı çıkma yasağı uygulanmaktaydı. Bitlis Valisi, böyle günlerde birlik ve beraberliğin gerekli olduğuna inanmaktaydı. Yeteri kadar askerî güce sahip olmayan Vali Mazhar Bey, çevreden takviye kuvvetler gelinceye kadar isyancılarla görüşerek onları oyalama kararı aldı. Vali isyancıların şehir merkezine harekât yapacağını

³⁷⁹ Michael A. Reynolds, "Abdurezzak Bedirhan Ottoman Kurd and Russophile in the Twilight of Empire", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 2 (Spring 2011), s. 442.

³⁸⁰ Reynolds, agm., s. 443.

³⁸¹ Atak, agm., s.8.

³⁸² Celil, *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, s.107.

³⁸³ Celil, *1914 Bitlis Kürt Ayaklanması*, s.13.

öğrenince Bitlis eşrafı ve şeyhlerden oluşan bir Heyet-i Nasiha gönderdi. Heyet-i Nasiha'nın Molla Selim ile yaptığı görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamadı. Valinin talebi üzerine, Molla Selim görüşmelerini sürdürmek üzere bir heyetle Bitlis'e gitti. Şehirde yakın arkadaşlarından birinin evinde kaldı. Bitlis'teki yakınlarının birinin yanına yerleşen Molla Selim Valinin kendisini 3 kez yanına çağırmasına rağmen gitmedi. Molla Selim, "Valinin benimle görüşecek bir işi varsa, buyursun kendisi yanıma gelsin" karşılığını verdi. Böyle bir cüreti hakaret sayan Vali, Molla Selim'in derhal şehri terk etmesi emrini verdi. Bunun üzerine Molla Selim Kumaç Köyüne döndü.³⁸⁴ Vali Mazhar Bey Molla Selim'i Bitlis'e kadar gelmişken gizlice baskın yapıp tutuklatabilirdi. Fakat Vali Bey, isyanının daha da büyüyerek, isyancıların Bitlis şehir merkezine saldırması endişesiyle bunu yapmaması muhtemeldi. Ayrıca Molla Selim'in de Vali konağına gidince tutuklanmaktan korktuğu için gitmediği düşünülebilir.

Van Valisi Tahsin Bey 18 Mart 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafa göre Bitlis merkez ve Hizan kazalarında her manasıyla şüpheli bir irtica hareketiydi. Halife Selim'in bir sene evvel İstanbul'da Şeyh Abdülkadir'e misafir olması ve Kâmil Paşa'nın sukutuyla Bitlis'e dönmesi ile irtica bayrağını açması arasında bir münasebet vardı. Seyyit Ali, Şeyh Şehabettin ve diğer şeyhler Van aşiretlerine haberler göndermeye başladı. Rusya'nın bu husustaki programı Bitlis'te başarılı bir şekilde tatbik ediliyordu. Hizan tarafındaki toplanan Kürtlerin sayısı karın çokluğuna rağmen giderek artıyordu. Ermeni ıslahatının protesto edilmesinin aslında gerektiğinde Rus himayesini teklif etmek içindi. Bitlis'ten alınan detaylı bilgilere göre, Mazhar Bey pek telaşlı biriydi. Bu gidişle Bitlis'te bir Kürt meselesi çıkacağına aşıkâr olduğunu belirtti. Bu sebeple, Bitlis tarafına gerekli ehemmiyetin verilmesi son derece önemliydi.³⁸⁵

Hükümet tarafından Van Valisi Tahsin Bey'in raporu dikkatle incelendi. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa şu cevabı verdi:

Bitlis'te bir şeylerin kaynamakta olduğu ve Mazhar Bey'in zaaf gösterdiğini ben de hissediyorum. Tedbir olarak Muş'tan biraz asker gönderdik. Erzincan'dan da bir alay sevki kararlaştırıldı. Mazhar Bey'in yerine Mustafa Abdülhalik Bey'i vekâleten veya asaleten tayinde isabet görür müsün ve başka hatırına gelen tedbir var mıdır?³⁸⁶

Van Valisi Tahsin Bey 19 Mart 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne görüşlerini içeren telgraf çekti. Buna göre irticacı olan Halife Selim memleketi başına topladı. Vali Mazhar Bey, Halife Selim gibi serserim bir softa (suhte) nezdine dördü eşraftan dördü de ilmiyeden olmak üzere sekiz kişilik bir Nasihat Heyeti gönderdi. Bunu yapmakla Mazhar Bey'in Kürtler arasında Halife Selim'e paye verdi. Bu nedenle artık Bitlis'te kalamayacaktı. Onun yerine Mustafa Abdülhalik Bey genç, cesur ve istikbal vaat eden biriydi. Siirt Mutasarrıfı Bitlis'e üçüncü sınıf maaşla vali olabilirdi. Yeni valinin Bitlis'e gider gitmez de gereken duruma göre, örfî idare (olağanüstü hâl) ilan etmesi gerekliydi. Bunun dışında başta mektupçu olmak üzere birkaç görevlinin il dışına gönderilmesi doğru olacaktı. Erzincan'dan gidecek kuvvetle, tenkil tedbirlerini almasının lüzumluydu. Van ve Bitlis'e kararlaştırılan jandarma ve zabitanın bir an evvel gönderilmesi ve Mustafa Bey tayin edilerek Bitlis'e gelmesiyle, kendisinin de gereken tedbirleri alınması hususunda yardıma gideceğini ifade etti.³⁸⁷

³⁸⁴ Celil, 1914 Bitlis Kürt Ayaklanması, s. 13.

³⁸⁵ B.O.A., DH. KMS. Dosya No: 16, Belge No:30/3.

³⁸⁶ B.O.A., DH. KMS. Dosya No: 16, Belge No:30/1.

³⁸⁷ B.O.A., DH. KMS. Dosya No: 16, Belge No:30/4

Van Valisi Tahsin Bey'in önerisi doğrultusunda, 1914 yılının mart ayında Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın da akrabası olan Siirt Mutasarrıfı Mustafa Abdülhalik Bey Bitlis'e vali olarak atandı. Yeni Vali Bitlis Kürtlerinin Molla Selim ile ilişkilerini kesmek için şehrin etrafına jandarma devriyeleri yerleştirdi. Molla Selim ise, Bitlis'e yakın bir yerde konuşlanmak için çalışmalar yapmaktaydı. Bu amaçla Bitlis'in yanı başındaki Ermenilerin Hindirakatar (Handraktar) Kilisesine dört adamını yolladı. Bu dört Kürt, Ermeni Kilisesinde tutuklandı. Molla Selim 25 jandarmayı esir alacağını beyan ederek tutukluların serbest bırakılması tehdidinde bulundu.³⁸⁸ Vali bu tehdide boyun eğmeyerek, askerlerinin Kumaç köyüne doğru hareket etmesi için emir verdi. Fakat isyancılar, askerleri geri püskürtmeyi başardı. Kürt isyancılar şehrin girişine kadar askerî takip etti. 2 Nisan günü isyancılar şehre girmeye başladı. Yaklaşık 1200 civarında isyancının 700'ü silahlı idi. Geri kalanların elinde ise kılıç, balta, kürek, hançer, bıçak ve çakmalı tüfek vardı. Bundan sonra isyancılar belli bir süre şehre hâkim oldular.³⁸⁹

Ermeni Gazetesi Horizon, bu konuda şunları aktarıyordu: "Kürtler, Ermeni halka karşı dostça ve kibar davranıyor, hatta Ermenilerin gönüllü olarak sundukları ekmekleri bile kabul etmeyerek iyi niyet gösteriyorlardı. Onlar Ermenilerden sadece o da mecbur kaldıklarında, ısınmak için yakacak topluyorlardı. Bu durum Ermenileri oldukça rahatlatmıştı."³⁹⁰

İsyanın daha da genişleyerek yayılmasını önlemek için, hükümet tarafından yeni tedbirler alındı. Van, Siirt, Muş ve Trabzon'dan yardımcı kuvvet istendi. Ayaklanmayı bastırmak üzere oluşturulan askeri kuvvetlerin başına, Muş Jandarma Komutanı İhsan Paşa getirildi.³⁹¹ Tecrübeli bir komutan olan İhsan Paşa isyancı Kürtler üzerine yürümeden önce, Ermeniler tarafından ayaklanmacılara gösterilen desteği zayıflatmak için harekete geçti. Bu amaçla Kürt isyanını bastırmak için, Muş'taki Ermeni cemaati idaresine başvurarak silahlı bir müfrezenin emrine verilmesini istedi. Ermeniler, İhsan Paşa'nın niyetini açıkça anlamış olmalarına rağmen, iktidarla karşı karşıya gelmeye çekindiklerinden bu isteği, biçimsel olarak kabul etti. Fakat her yolu deneyerek, bunu yerine getirilmesini geçiştirmeye çalıştı. Aynı zamanda isyancı Kürtlerle de iş birliği yaparak, onlara olup biten hakkında gizlice bilgi vermekteydiler.³⁹²

Bitlis'teki Kürt ileri gelenlerinin sağduyulu davranarak, Molla Selim'i desteklemeyip hükümete destek vermeleri üzerine isyancıların gücü iyice kırıldı. Böylelikle ayaklanmaya Kürt halkı tarafından gerekli ilginin gösterilmediği anlaşıldı. Vali Mustafa Abdülhalik Bey'in kararlı tutumu, Van Valisi Tahsin Bey'inde yardımcılarıyla Bitlis isyanı, İhsan Paşa tarafından başarılı bir şekilde bastırıldı. Hükümetin eski Vali Mazhar Bey'i, Tahsin Bey'in de görüşlerini alarak görevden alıp yerine Siirt Mutasarrıfı Mustafa Abdülhalik Bey'i atamasının çok isabetli bir karar olduğu tescillenmiş oldu.

Kürt isyancıların büyük bir kısmı Surp Kevork Kilisesi'nin etrafındaki bahçelerde mevzilendi.³⁹³ Tüm isyancıları takip eden Osmanlı yönetimi, ilk aşamada, 42 isyancıyı tutukladı. Yaklaşık 150 isyancı da ölü ya da yaralı olarak etkisiz hale getirildi. 23 Nisan günü 11 isyancı ölüm cezasına çarptırıldı. Bunlar 7 Mayıs'ta idam edildi.

³⁸⁸ Celil, Kürt Aydınlanması, S.142.

³⁸⁹ Atak, agm., s.9.

³⁹⁰ Celil, 1914 Bitlis Kürt Ayaklanması, s. 13.

³⁹¹ Bayram Bayraktar, "Ruslarla Yapılan Yeniköy Anlaşması ve 1914 Bitlis Ayaklanması", Beşinci Askeri Tarih Semineri I, Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Yayını, s. 392.

³⁹² Celil, 1914 Bitlis Kürt Ayaklanması, s. 15.

³⁹³ Celil, Kürt Tarihinden 13 İlginç Yaprak, s. 109.

İçlerinde isyanının en önemli şahıslarından Şeyh Şehabettin ve Seyyit Ali de bulunmaktaydı.³⁹⁴ Molla Selim ve beraberindeki üç kişi Rus Konsolosluğuna sığındı. Osmanlı Hükümeti defalarca iadeleri için Rusya'ya bakı yaptıysa da bir sonuç alınmadı. Rusya iade etmemesinin sebebi olarak, isyanın politik bir anlam kazanmasını bahane etti. Molla Selim'in kaçmasını önlemek için etrafı askerler tarafından kuşatılarak sürekli gözetim altında bulunduruldu. Ruslar, Osmanlı ile ilişkilerinin daha da fazla bozulmasını istemedikleri için Molla Selim'in iltica başvurusunu reddetti.³⁹⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, konsolosluğun basılacağı düşüncesiyle Rusya asileri teslim etmek zorunda kaldı. Bu asiler isyana katılan 122 kişinin de yargılandığı Bitlis Divan-ı Harbi tarafından idam edildi.³⁹⁶ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Türkiye'de yaşayan Kürtlere her zaman etkiye bulunan Abdurezzak, Simko gibilere izin verilmemesi için Rusya ve İran nezdinde gerekli girişimlerde bulundu. Bunun yansısı da, Van ve Bitlis vilayetlerinin idarecileri de uyarıldı. Olası bütün önlemlerin alınarak yeni bir gaileye izin verilmemesi istendi.

Sonuç olarak her ne kadar da dönemin Osmanlı basınında irticacı bir ayaklanma olarak yazılsa da, bu ayaklanma tek boyutlu değildi. Rusya'nın kontrolünde olan Kürt ileri gelenleri Abdurezzak, Simko, Şeyh Taha, Şeyh Şehabettin, Seyyit Ali ve Molla Selim bu isyanı tertipledi. Ruslar, Doğu Anadolu'da kontrolü sağlamak ve nihayetinde burayı ele geçirmek için Kürt-Ermeni iş birliği sağlamaya çalıştı. Bu iş birliği ile yapılacak isyan neticesinde, kendi himayesinde bir devlet kurma niyetinde idi. 8 Ağustos 1914 tarihli Yeniköy Anlaşması ile Rusya Ermeniler lehine ıslahat projesini uygulamaya koydu. Bölgede yaşayan Kürtler, Ermenilerden nüfus olarak çok fazla idi. Kürtleri de küstürmek istemeyen Ruslar onları da bağımsızlık vaadiyle, silah ve para yardımıyla Ermenilerle iş birliği yapmaya teşvik etmekte idi. Bu isyanda kısmen de olsa Kürt-Ermeni iş birliği sağlandı. Bitlis İsyanı öncesinde ve sırasında Kürt isyancılar ile Ermeniler arasında yapılan iş birliği görüşmeleri bunu doğrulamaktaydı.

4.2. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri

4.2.1. Savaş Öncesinde Kürtlerin ve Ermenilerin Durumları

3 Mart 1878 tarihli Ayestafanos Anlaşması'nın 16. maddesinde, Osmanlı Devleti Anadolu'nun doğusunda Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri Kürtler ve Çerkezlerle karşı korumayı taahhüt etti. 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Anlaşması'nın 61. Maddesinde de bu madde tekrarlandı. Aynı şekilde 4 Haziran 1878 tarihinde, İngiltere ile imzalanan gizli anlaşmada da Doğu illerinde ıslahat yapılacağına garantisi verildi. Balkan savaşlarından sonraki gelişmeler üzerine, kendilerine sürekli olarak vaat edilen ıslahatın yapılması için uygun koşulların oluştuğunu düşünen Ermeni İhtilâl cemiyetleri aralarında ittifak yaptı.

Osmanlı Devleti, Ermeni komitacılarının yoğun kulis faaliyetleri sonucunda oluşabilecek Avrupalı devletlerin baskısını önlemek amacıyla harekete geçti. Bu amaçla Meclis-i Mebûsan'da yapılan gizli görüşmede, yapılacak ıslahatlar konusunda İngiltere'den destek alınmasında karar kılındı. Çünkü İngiltere bu durumda kuzeyden gelen Rus saldırısına karşı Osmanlı Devleti'ni savunma mecburiyetinde kalacaktı.³⁹⁷

³⁹⁴ Atak, agm., s. 9.

³⁹⁵ Atak, agm., s.9.

³⁹⁶ Aydoğan, Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı, s. 319.

³⁹⁷ Fahri Taş, "Vilâyat-ı Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", <http://www.atam.gov.tr/>, s. 926.

Ruslar karşısında İngiltere'den böyle bir yardım beklenmesi, Osmanlı Devleti'nin Rus saldırıları karşısında kendisini koruyamayacağını açık göstergesiydi. Nitekim bu konuda da başarılı olunamadı. Almanlar Rusların ıslahat projesine, Osmanlı Devleti üzerindeki ticarî çıkarlarının tehlikeye gireceği endişesi ile karşı çıkıyordu. Almanya'nın çıkarlarının devamı, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasına bağlıydı. Eğer Rus projesi gerçekleşirse, boğazlar Rusların kontrolüne geçecek ve Doğu Anadolu'da Ermeniler vasıtasıyla Rus hâkimiyeti kurulacaktı. Fakat kısa bir süre sonra Alman Büyükelçisi ile Rus Büyükelçisi arasında anlaşmaya varılması Osmanlı Hükümetini, Ermeni meselesi konusunda Avrupalı devletler karşısında yalnız bıraktı.

Almanlar ile Ruslar arasındaki bu anlaşmaya diğer Avrupalı devletlerinde destek vermesi üzerine, Osmanlı Devleti'ni Ruslarla Yeniköy Anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Berlin Kongresi'nden sonra ıslahat meselesi bazen İngiltere bazen de Rusya'nın inisiyatifinde devam etmekte idi. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ile Avrupalı devletleri temsilen Rus maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch arasında imzalanan anlaşma ile bu mesele son halini aldı. Son derece geniş yetkilerle donatılan iki Avrupalı müfettiş Doğu Anadolu'yu idare etmek üzere görevlendirildi. 8 Şubat 1914 yılında imzalanan Yeniköy Anlaşması'na göre, birinci bölge için Hollandalı Louis Westenenk, ikinci bölge için ise Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff'la 25 Mayıs 1914'te anlaşma yapıldı. Erzurum, Trabzon ve Sivas bir bölgeydi. Diğer bölgeyi Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetleri oluşturuyordu.³⁹⁸ Çok büyük yetkiler verilen söz konusu umumi müfettişlere, ayda dörder yüz Osmanlı altını maaş bağlanarak birer de ikamet tahsis edildi.

Ermeniler reformlar konusunda büyük devletlerin desteğini sağlamış olmanın keyfini sürüyordu. Fakat bu rahatlama çok kısa süreli oldu. Çünkü uluslararası durum gittikçe kötüleşiyordu. İki genel müfettişten Westenek henüz İstanbul'da iken Binbaşı Hoff Van'a gitti.³⁹⁹ Van Valisi Tahsin Bey, müfettiş için soğuk bir karşılama töreni hazırladı. Müslüman memurlar arasında şaşkınlık hâkimdi. Van Ermenileri ise, coşkularını gizlemiyorlardı. Ermeni Piskoposluğu'nda Nicolai Hoff'un şerefine düzenlenen tören sırasında Taşnak lideri İşkhan (Nikoğos Boğosyan), Hoff'a: "Sen bizim beş altı seneden beri beklediğimiz Mesihsin" dedi.⁴⁰⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, kâğıt üzerinde kurulan bu müstemleke idaresi uygulanamadan sona erdi. İki genel Müfettiş yayınlanan bir irade ile sınır dışı edildi. Osmanlı Devleti, 3 Ağustos 1914'te savaşa girerek seferberlik ilan etti. 31 Aralık 1914 tarihinde ilan edilen bir irade ile bu iş tamamen sonlandırıldı.

Rusya'nın ve İngiltere'nin emperyalist yayılcı politikaları açısından Doğu Anadolu, stratejik bir önem arz etmekteydi. Rusya'nın sıcak denizlere inmesi için, Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve bu bölgede Ermeni devletinin yanında bir de Kürt devleti kurulması gerekliydi. Rusya stratejik amaçlarını gerçekleştirebilmek için, Ermenilerin hamiliğini üstlenmelerinin yanı sıra, bu coğrafyada nüfusça Ermenilerden daha fazla olan Kürt unsurunun da kendi yanlarına çekilmesinin önemli olduğuna inanmakta idi.

İngiltere, Sanayi devrimi ile hem ürettiği malları pazarlamak hem de hammadde ihtiyacını karşılamak ve ticaret yollarının güvenliği maksadıyla hareket etmekteydi. Bu amacını gerçekleştirmek için, Doğu Anadolu'da kendi kontrolünde bir devlet olması maksadıyla, konsolos görünümü misyonerleri aracılığıyla çalışmalar yapmaktaydı. Bu

³⁹⁸ Süslü, age., s.93.

³⁹⁹ Arsen Avagyan, Gaidz. F. Minassian, Ermeniler ve İttihat Terakki, Ankara 2013, s. 202.

⁴⁰⁰ Anahide Ter Minassian, Van 1915, Tarihi Kentler ve Ermeniler, İstanbul 2016, s.236.

misyonerler bir yandan Avrupa'nın reform projesini uygulamaya çalışırken, savaş öncesinde Kürtleri ve Ermeni aralarında uzlaştırmaya da çalışmaktaydı.⁴⁰¹

Kahire'deki İngiliz İstihbarat Müdürü ve Arap Bürosu'nun kurucusu Albay Silbert Clayton'a göre; Ermeniler bağımsız bir Ermenistan'a hazırlanırken, nüfusları istenilen düzeyde değildi. Bunun için şunlar yapılmalıydı:

Bundan dolayı başka yerlerde bulunan Ermeniler, Doğu Anadolu'ya göç için teşvik edilmelidir. Öte yandan da bu bölgede yaşayan Türk nüfus ise, terör eylemleri ya da başka sebeplerle Anadolu'nun diğer yerlerine göçe zorlanmalıdır. Eğer bu iş sessiz sedasız yapılırsa geriye sadece Ermeniler, Kürtler ve Nesturiler kalır. Kürtler ve Ermeniler kader birliğine teşvik edilmelidir. Serbest bir eğitimle aralarındaki dini nefret yumuşatılmalı ve bu iki ırk bütünleştirilmelidir. Aynı zamanda onlara, Hristiyanlığı aşılama ve aralarında eğitim yapmaya çaba gösterilmelidir. Bütün bu çalışmalara rağmen başarı olunamaz ise, yaşadıkları topraklar işgal edilerek boyun eğmeleri ve uslu durmaları sağlanmalıdır.⁴⁰²

4.2.2. Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz Ermeniler kendi durumlarını, nasıl bir tavır takınacaklarını belirlemek üzere harekete geçti. Osmanlı Ermenileri üzerinde daha çok ağırlığı olan Taşnaksutyun Cemiyeti, Temmuz 1914'te Erzurum'da VIII. kongresini yapmak üzere çağrı yaptı. Osmanlı Hükümeti, Ruslara karşı iş birliği istediğini açıkça Ermeni Patrikliği yetkililerine ilettiler. Özellikle Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Ermenilere yurttaşlık görevlerini yerine getirmelerini tavsiye etti.

Ermeniler kendi aralarında yapmış oldukları tartışmalar sonucunda, Türk yanlısı fikirleri savunanlar azınlıkta kaldı. Bir kısım Ermeniler, Rus ordusuyla savaşmak üzere tabur oluşturulmasını önerse de bu düşünce kabul görmedi.⁴⁰³ Taşnaksutyun önde gelenleri Rus yanlısı olarak savaşa girmekte karar kıldı. Osmanlı Hükümeti, seferberlik gereği Ermeni gençleri askere almaya başlayınca Hınçak ve Taşnak Cemiyeti bu duruma karşı çıktı. Ermeni gençlerin cepheye gitmemesi için her yola başvurdu.

Savaş öncesinde Ruslar, Ermeni komitaları ile birlikte hareket ederek kiliseleri, okulları propaganda teşkilatlanma ve silahlanmanın aracı olarak görüyordu. Bu amaçla Rusya'da Kafkaslar'da toplanan gönüllü subaylara, siyasî sebeplerle Sibirya'ya sürülmüş 180 Ermeni ile Osmanlı Ermenilerinden birçok kişi katıldı. Bunların en meşhurları Armen Garo takma adını kullanan Osmanlı Erzurum mebusu Karakin Pastırmacıyan, General Antranik (Ozanyan), Sarkis Minasyan, Murad (Hamparsum Boyacıyan) ... idi.⁴⁰⁴

Ermenistan Anayasasında, Osmanlı Ermenilerinin yoğun olarak yaşadığı altı vilayet Batı Ermenistan olarak geçmekte ve Ermenilerin ulusal hedefi sayılmaktadır. 1914 yılının Osmanlı resmî istatistiklerine göre, altı vilayette yaşayan Ermeni nüfusun durumları şu şekildeydi.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Tessa Hoffmann, Grayer Koutcharian, "The History of Armenia- Kürdîsh Relation in the Ottoman Empire", Armenian Rewiwe, Winter1986, Volume 39, Number 4, s. 25.

⁴⁰² Davut Kılıç, "Ermeni ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu'nun Jeopolitik Önemi", IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu 16-17 Ekim 2003 Elâzığ, s. 469-470.

⁴⁰³ Avagyan, G. F. Minassian, age., s. 203.

⁴⁰⁴ Süslü, age., s.100.

⁴⁰⁵ Şimşir, Kürtçülük, s.156.

Tablo 4.1. 1914 Yılı Nüfus Dağılımı

Vilayetler	Müslüman	%	Ermeni	%
Erzurum	673.297	82.5	136.618	16.7
Sivas	939.785	80.3	1561.674	12.9
Dişarbakır	492.101	79.3	73.226	11.8
Mamûretülaziz	446.379	82.9	87.864	16.7
Van	179.380	69.1	67.792	26.1
Bitlis	309.999	70.8	119.132	27.2

Başta Rusya olmak üzere batılı emperyalistler tarafından Ermeni nüfus hiçbir yerde çoğunluğu teşkil etmemesine rağmen, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurmaya çalışıyordu. Bu amaçla Hınçak cemiyeti, ıslahat meselesine hiç itibar etmemekteydi. Onlara göre müstakil Ermenistan kurulmaksızın hangi unsura mensup olursa olsun, Ermeni ahalisinin emniyet içinde yaşayıp inkişaf edemeyecekti. Ermeni milletinin millî varlığını korunamayacaktı. Bu zamana kadar refah içinde yaşayan ve hiçbir zaman vatan savunmasına katılmayan Ermeniler için, tarihte eşi görülmemiş nankörlüğün zamanı gelmişti. Birinci Dünya Savaşı Ermenilerin artık tamamıyla emin oldukları bağımsızlığın tesisini geciktirdi. Ümitlerini artık tamamen umumi harbe bağlayarak Rusların yanında saf tutmaya karar verdiler.⁴⁰⁶

Ruslar, Ermenilere Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı zamanlarda çok fazla güvenmekteydi. Tiflis'ten gelen raporlara göre, gerek Kafkasya komutanlığında gerekse St. Petersburg'da, Ermenilere duyulan güven hiç bu kadar olmadı. Ruslar, Ermenilerden gönüllü birlikler kurdu. Buna karşılık Ruslar Kürtlere hiç ilgi duyulmadılar. Rusların bu şekilde Ermenilere yakın durması, Ermeni aşırıların Kürt komşularına saldırganca bir tutum içine girmesine yol açtı. Savaş yıllarında Rus ve Ermeni askerleri, Anadolu'da girdikleri her yerde sık sık Kürt ahaliye karşı saldırılar düzenledi. Bu saldırılar önlenmesi bir tarafa giderek arttı. Bu saldırılar Kürtlerle Rusların ve Ermenilerin ilişkilerini tamamen bozdu.⁴⁰⁷

Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilan etmesi üzerine, İstanbul'daki Ermeni cemiyetlerinin merkezinde gözle görülür bir faaliyet vardı. Rusya ve diğer Avrupalı devletlerle iş birliği yapan bu cemiyetler savaş öncesi kendi aralarında birlikteliği sağlamak için gerekli çalışmaları yapıyorlardı. Yaptıkları plana göre, Ruslar Doğu Anadolu'yu kuzeyden işgale başlayınca Osmanlı ordusu yenilerek geri çekilecekti. Ermeniler ise arkadan saldırmak suretiyle Osmanlı ordusunun iki ateş arasında kalarak imha edilmesi sağlanmış olacaktı. Orduda bulunan Ermeni askerler, silahları ile kıtalarını terk ederek oluşturulan çetelere katılacak ve resmi binalar havaya uçurularak büyük bir isyan başlatılacaktı. Ermeni komitaları, isyanın başarıya ulaşması için her türlü terör faaliyetini meşru saydılar. Ermeni çetecilik faaliyetleri, söz konusu altı vilayetin hemen her yerinde aynı anda başlatılması planlanarak uygulamaya koyuldu.

Ermenilerin siyasal süreçlere katılımı ve yaşam şartlarındaki iyileşmeler, İhtilâlcilerin gerilla güçlerini elde tutmaktan, silah kaçırmaktan ve Avrupa'da Osmanlı karşıtı propaganda yapmakta alıkoymadı. Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşam şartlarını ne kadar iyileştirirse iyileştirsin, asla bu Avrupalı devletler için yeterli değildi. Avrupalı

⁴⁰⁶ Talat Paşa, Ermeni Vahşeti ve Ermeni komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İstanbul 2006, s.148.

⁴⁰⁷ K. Mazhar Ahmed, I. Dünya Savaşı'nda Kürdistan, İstanbul 1996, s.52

devletlerin Ermeniler için ıslahat istediği zaman, Ermenilerin durumu daha önceki dönemlerden hiç görülmedik bir şekilde iyi idi.⁴⁰⁸

4.2.3. Kürtler

Çarlık Rusyasının Kürtlere yönelik siyasî ve askerî yönlerden çok fazla ilgisi vardı. Osmanlı ve İran yönetimlerine başkaldıran Kürt aşiret liderlerinin oldukça büyük bir kısmı hedeflerine, Rusların yardımıyla ulaşmayı hayal ediyordu. Bu amaçla Ruslarla sıkı ilişkiler kurdular. Bunların başında Abdurrezzak Bedirhan, Şikak aşireti lideri Simko gelmekteydi. Rus diplomatlarla iş birliği yaparak onların desteğini kazanmaya çalışıyorlardı. Abdurrezzak Bedirhan ve Simko Rus denetimi altında bile olsa bağımsız bir Kürt devleti kurmak için yoğun bir şekilde çalışıyorlardı.

Ruslar, Kürtlerin bağımsızlığı meselesine öncelikler bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması penceresinden bakıyordu. Kürtlere ve Ermenilere farklı politikalar izlese de her zaman Ermenilere arka çıkmaktaydı. Rus ordusunun işgal ettiği her yerde, Ermeni yanlısı tavır takınması Kürt- Ermeni ilişkilerinin daha da bozulmasına sebep oldu.

8 Şubat 1914 yılında imzalan Yeniköy Anlaşması ile Ermeniler lehine ıslahat meselesinin uygulamaya konulması, Kürt-Ermeni münasebetleri açısından önemli bir kırılma noktası oldu. Doğu Anadolu'da altı vilayette bağımsız bir Ermenistan kurulacağı şayiası yayılmaya başlayınca, Kürtler umutsuzluğa kapılarak büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Bağımsız bir Ermenistan kurulmaya çalışılan bölgedeki Kürt nüfus, Ermenilerden çok fazlaydı. Kürtler aynı zamanda, Ermenilerin kendilerini yok edeceği ya da onların egemenliğine girecekleri endişesine kapıldılar. Kürt aşiret önderleri kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri için, yapılan değişikliklerde buna göre hareket edilmekteydi. İttihat Terakki Hükümeti tarafından yapılan değişikliklere her fırsatta karşı çıkıyorlardı. Çünkü Sultan II. Abdülhamit tarafından kurulan Hamidiye Alayları ortadan kaldırılmıştı. Kürtler aşiretleri, böylelikle Ermeniler karşısında otoritelerini kaybettiklerine inanmaktaydı. Avrupalıların da istediği Doğu Anadolu'da otoritenin Kürtlerde değil Ermeniler de olması idi.

Kürtlerin hükümete kızgınlığının özel sebeplerinden biri de, hükümetin Ermeni haklarının savunucusu konumuna gelmesidir. İttihat ve Terakki Hükümeti, Kürt aşiretlerin Ermeni topraklarını ele geçirmesine şiddetli bir muhalefet başlattı. Hem aşiret ileri gelenleri hem de Ermeni zenginleri bu toprakları talep etmekteydi. Bunların çoğu yasa dışı yollarla alınmıştı. Tartışmalı araziler 1890- 95 Ermeni isyanları sırasın yurt dışına kaçıp tekrar dönen Ermenilere aitti. Kürtler Rusya'ya ya da başka ülkelere kaçmış Ermenilerin topraklarını almayı kendileri için meşru sayıyorlardı. Çünkü onların vatanlarına ihanet ederek yurt dışına kaçtıklarını düşünüyorlardı.

1908 yılında çıkarılan umumi aflla tekrar yurda dönerek topraklarını geri isteyen Ermeniler hain olarak görülmekteydi. Haydaranlı gibi büyük Kürt aşiretleri, topraklarını Ermenilere iade etmesi için devlet tarafından zorlanmaktaydı. Türkiye'de yaşayan Ermeniler devlete gaile çıkarmak için Kürt aşiretlerine baskınlar yaparak birçok köy ve kasabayı basıp yağma etti. Van, Bitlis ve Eleşkirt'te birçok katliamlar yaptılar. Kürt aşiret reislerinden Şeyh Celalettin ve Mir İsmail'in aşiretlerine, çok sayıda baskın düzenlediler.⁴⁰⁹

1912 Balkan Savaşları yenilgisi Osmanlı Devleti'nde huzursuzluğa neden oldu. Doğu illerinde huzursuzluklar ortaya çıkmaya başladı. Kürt milis kuvvetlerinden oluşan Hamidiye Alayları, sıkı bir eğitim altına alındı. Balkan harbine yardım etmek üzere

⁴⁰⁸ Justin McCarty, 1915 Van'da Ermeni İsyanı, İstanbul 2016, s.157.

⁴⁰⁹ earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/001582945010.pdf?, Erişim tarihi: 25.07.2017

köylerden asker toplanmaya başlandı. Hükümetten gelen bir emir üzerine asker toplam işi durduruldu. Balkan Harbine doğu illerindeki halk ile Hamidiye Alayları'ndan hiçbir kuvvetin gitmesine müsaade edilmeyerek, Doğu Cephesi'nin selameti açısından yerlerinde bırakıldı.⁴¹⁰

Kürt ve Ermeni militanların fesadı ve isyan davranışlarının güçlenmeye başladığı bu sırada, Osmanlı hükümeti tarafından gönülsüz olarak uygulamaya konulan ıslahat projesi Kürtleri hiç de memnun etmediği aşikârdı. Bu uygulamalar karşısında, 1914 yılı mart ayında Bitlis Kürtleri arasında huzursuzluk belirtileri görüldü. Cemal Paşa'ya göre Rusya, Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmak için hem Ermeniler için hem de Kürtler için detaylı planlar hazırladı. Avrupalı devletlerin, Ermenilere karşı olan sempatileri yeniden kamçılanacak ve etkili olan Kürt şeyhleri ve beyleri de Ermenilerle birlikte hükümete karşı kıskırtılmalıydı. Bu amaçla Ruslar Abdurrezzak Bedirhan'ı destekleyerek ona çok miktarda para yardımı yapıyordu. 1914 Bitlis Kürt Ayaklanması da bu amaçla Rusya tarafından desteklenerek yapıldı.⁴¹¹

1914 yılı temmuz ayında, Van'da yayımlanan İttihat Terakki'nin sesi olarak da bilinen "Çaldıran" gazetesi Rusların Kürtler üzerindeki faaliyetleri ile ilgili bir haber yaptı. Bu habere göre, Kürt aşiret önderleri Hoy'da Rus Konsolos M. Charikoff başkanlığı altında bir toplantı yaptı. Kürtleri kıskırtmak için bildiriler basılarak dağıtılması, çeteler kurulması onlara dış ülkelerden getirilmiş olan 500 silahın dağıtılması kararları alındı.⁴¹² Savaş öncesi Kürtlerin de bu şekilde Ruslar tarafından kıskırtılmaya çalışılması, Osmanlı Hükümeti için endişe verici bir durumdu.

Birinci Dünya Savaşı başlayınca, her ne kadar da Osmanlı Hükümeti savaşa girmek istemese de seferberlik ilan etti. Savaşın görünüşte ki sebepleri, başka da olsa Avrupalı emperyalistlerin Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşmak olduğu bilinen bir gerçektir. Yapılan bütün planlar, Osmanlı toprakları üzerindeydi. Seferberlik ilan edilince, Ermenilerin aksine Kürtlerin büyük çoğunluğu asker yazılmaya başladı. Kürtlerde asker yazılmasına karşı çıkanlar, Abdurrezzak Bedirhan gibi İran topraklarında Rus güdümünde olan müfsitlere bağlı olarak hareket edenlerdi. İran hududu ötesinde, bu Kürt liderlerin iyi örgütlenmiş silahlı güçleri vardı.

Ruslar Birinci Dünya Harbi öncesinde Doğu Anadolu'da kontrolü sağlamak için muhtelif Kürt reisleri, Ermeniler ve Süryanilerden çeteler teşkil ederek hükümet aleyhine büyük bir isyan planlıyordu. Sırf bu amaçla 25.000 tüfek ve 12.000.000 fişek bu isyancılara verilmek üzere hazırlandı. Savaş öncesinde, Ermeniler tamamen Ruslara meylettiler. Kürtlerin durumu ise Ruslar için endişe verici idi.⁴¹³ Savaşın başladığı sıralarda Ruslar, Şeyh Taha ve Abdürrezzak'tan azami derecede istifade etmeyi düşünüyordu. Abdürrezzak'ın Makü'de bulunduğu bu sıralarda, Rus konsolosu bölgedeki bütün aşiretlerin kendi emrine verildiğini ve buna dair yemin ettirildikleri hususunda kendisine teminat verilmişti. Neticede Abdürrezzak, Birinci Dünya Savaşında Rusların Doğu Anadolu'yu işgallerinde Ruslar adına büyük gayret sarf etmişti.⁴¹⁴

Savaşın başlamadan önce, Ermeniler gibi Hristiyan olan diğer bir unsur ise Nasturîlerin durumu da önemliydi. Onlar da savaş öncesinde Ruslarla yoğun ilişki içinde bulundular. Osmanlı Hükümeti, Nasturîlerin tarafsızlığını ve sadakatini sağlamak

⁴¹⁰ M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara 1961, s.109.

⁴¹¹ Salâhi Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", Belleten Cilt LXI, sayı 231, s. 11.

⁴¹² Sonyel, agm., s.12.

⁴¹³ İ. Kurtcephe, S. Akgül, agm., s. 225.

⁴¹⁴ Ünal, agm., s.150.

amacıyla onlara bir akım haklar tanıdı. Bu haklar, kendi eğitimlerini yapabilmeleri, kendi bölgelerinde silah taşıyabilmeleri ve bunun devletçe temini idari ve din görevlilerine maaş bağlanması gibi geniş ve cömert tekliflerdi. 3 Ağustos 1914 tarihinde Van Valisi Tahsin Paşa ile Patrik Mar Şamun arasında yapılan görüşme de bunu doğrulamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin bu teklifi, Nasturiler tarafından kabul görmedi. Böylelikle Birinci Dünya Savaşına giden yolda Ermeniler ve Nasturiler aynı yolu takip ederek Rusya'nın yanında yer aldı. Bölgeyi çok iyi tanıyan Nasturiler, işgalci Rus birliklerine kılavuzluk yapmaktan da geri durmadılar.⁴¹⁵ Bununla yetinmeyen Mar Şamun, 10 Mayıs 1915'te Osmanlıya karşı ayaklanmanın tescili olarak seferberlik ilan etti. Nasturî İsyanını bastırmak üzere harekete geçen Osmanlı birlikleri, 8 Ekim 1915 tarihinde Çukurca bölgesinde kontrolü sağladı. Bunun üzerine Nasturiler Rus kontrolündeki İran'a doğru kaçtı.⁴¹⁶

Birinci Dünya Savaş'ında İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bütün çabasına rağmen, Avrupa'nın kirli savaşına taraf olmak zorunda kaldı. Müslüman Kürtler ve Türkler, itilaf devletlerine karşı vatanlarını birlikte savundular. Hatta İran savaşta tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nin çağrısı üzerine İran Kürtleri Osmanlı'nın yanında yer aldı. Rusların İngilizlerin kışkırtıcı politikalarına rağmen Müslüman Kürt halkı vatan savunması duygusuyla hareket ederek onlara bekledikleri desteği vermedi. Rus işgal bölgelerinde, bazı aşiretler onlara destek verdi. Simko lakaplı İsmail Ağa aşireti hariç Rusya diğer aşiretleri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmayı başaramadı.⁴¹⁷

4.2.4. 1915 Van Ermeni İsyanı ve Kürtler

Van'da ki Ermeni komitaları buradaki Türkleri yok ederek bölgeyi ele geçirmek için kuruldu. Bu komitalar sürekli dışarı ile irtibatla bulunarak silah tedariki sağladı. İsyan öncesinde İngiltere'nin Van konsolosu Yüzbaşı Clayton tarafından hazırlanan 12 Ekim 1890 tarihli raporda; Rusya Ermenistan'ından Türkiye Ermenilerine silah göndermek için cemiyetler kurulduğu ve silahların dağıtılması için ise ajanlar görevlendirildiği ifade edildi. Clayton, 1890 Kasım'ında da Ermenilerin isyan hazırlığı içerisinde olduğunu ve Amerikalı bir misyonerden Rusya'dan gelen bu silahların Van'da dağıtıldığını öğrendiğini raporunda belirtti.⁴¹⁸

Ermenilerce kurulan komitalar, zengin Ermenilere mektuplar göndererek onların hayatını tehditle Van İsyanı için para talep etti. Bunlar yapılırken bir taraftan da politik cinayetler işlendi. Van İhtilâl Komitesi'nin uygun görmesiyle ayine giden Papaz Bogos katl edildi. 1895 yılının başlarından itibaren birçok Ermeni Van'da toplanmaya başladı. Amerikan misyonerleri ve İngiliz Konsolosları aracılığıyla Avrupa'dan gelen paralar, komitalara yardım görüntüsü altında verilerek isyanın hazırlık çalışmaları sürüyordu. İngilizler maddi yardımları ile bu isyanı açıktan açığa desteklemekteydi. Van'da toplanan Ermenilerin sayısı günden güne artınca, Osmanlı Hükümeti Saadettin Paşa'yı Ermenileri hem ikaz hem de kontrol etmek maksadıyla görevlendirdi. Van Valisi Nazım Paşa'nın da bütün ikazlarına rağmen Van'da toplanan Ermenilerin sayısı günden güne

⁴¹⁵ Murat Gökhan Dalyan, "Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda Ermeni Nasturî İlişkisi", Yeni Türkiye 60/2014, s.7.

⁴¹⁶ Abdurrahman Yılmaz, "XX. Yüzyılın Başında Nasturiler: Kültürleri Kürtler ve Merkezi Otorite İle İlişkileri", Turkish Studies, Volume 8/5 Spring 2013, s.1007.

⁴¹⁷ Bekir Biçer, Kürtler, Konya 2014, s. 239.

⁴¹⁸ Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İsyanı (1896-1915)", Ermeni Araştırmaları, Sayı 5, Bahar 2002, s.1-15.

artıyordu. Ermeni komitacı reislerinin emri altında üç ya da dört kuruş yevmiye ile Ermeniler Van'da toplanmaya devam etti.

Uzun bir hazırlık dönemi sonrasında Birinci Van İsyanı 1896 yılında çıktı. 1 Haziran 1896 yılının 1 Haziran'ında başlayan birinci Van İsyanı, Ermeni komitacılarının yoğun propaganda faaliyetlerinin sonucunda meydana geldi. Komitacı Ermeniler, Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek için, kendi soydaşları olan bazı Ermenilere bile tecavüzlerde bulunuyorlardı. İngiliz konsolosuna göre, 1896 yılının Mayıs ayından itibaren Ermeniler, Müslümanlara iki kez hücum etti. Birinci de Kürtlerden 3 kişi şehit edildi ve 2 kişi de yaralandı. İkinci saldırıda 3 Kürt şehit edildi. Müslüman-Hristiyan düşmanlığının iyice artması için Ermeni komitacılar cinayetler dâhil olmak üzere her yola başvuruyorlardı.⁴¹⁹

Ermeni reisleri içinde Amerika, Rusya ve Bulgaristan'dan gelenler vardı. İsyancıların ellerinde çoğunlukla Rus tüfekleri vardı. Şehrin Ermeni mahallelerindeki müstahkem mevkilere gizlenmiş olan komitacı Ermeniler, yollardan geçen hiçbir silahlı olmayan günahsız Müslümanları öldürüyorlardı. 15-24 Haziran tarihleri arasında devam eden 1896 Ermeni isyanında 418 Türk şehit oldu, 1715 asî öldürüldü. Bu isyanda 363 Türk ile 71 Ermeni de yaralandı.

XIX. Yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başları Van, Ermeni isyanlarının en yoğun olarak yaşandığı bölgelerden biriydi. Ünlü Fransız Seyyah Vital Cuinet 1890 yılında Van şehrine ait verdiği detaylı nüfus istatistik bilgilerine göre, Ermenilerin iddia ettiği gibi nüfusları çoğunlukta değildi. Aşağıda yer alan istatistiki bilgiler bize bu konuda gerekli bilgiyi vermektedir.

Tablo 4.2. 1890 yılında Vital Cuinet'e göre Van şehrinin Nüfus Yapısı⁴²⁰

MÜSLÜMANLAR	
Türkler	30.500
Kürtler	210.000
Çerkez	500
Toplam Müslüman Nüfus	241.000
HRİSTİYANLAR	
Ermeniler	
Gregoryen	79.000
Katolik	708
Protestan	290
Nasturî (reaya- özerk)	92.000
Keldani Katolik	6.000
Toplam Hristiyan	178.000
DİĞERLERİ	
Yahudi	5.000
Yezidi	5.400
Çingene	600
Latin	2
Toplam	11.002
Genel Toplam	430.000

⁴¹⁹ Bayraktar, age., 191-193.

⁴²⁰ Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, Volume 2, 1891 Paris, s. 636.

Ayrıca Van genelinde, Ermeniler sayıca az olup hiçbir yerde çoğunluğu teşkil etmemekteydi. Merkez Sancak, Başkale, Elbak ve Hakkâri'ye doğru yayılmış alanlarda yaşamaktaydı.⁴²¹ Kürtler ise Müslüman oldukları için adetleri, gelenek ve görenekleri Türklere benzemektedir. Aşiretler halinde yaşarlar ve yabancılara karşı tereddütle yaklaşarak onları kolaylıkla aralarına almazlardı. Endüstri yok denecek kadar azdı. Geçimlerini hayvancılıkla sürdürüyorlardı. Hayvancılıkta ise en çok koyun besliyorlardı. Dağlarda ve kırsal alanlarda yaşıyorlardı. Bu nedenle eşkıyalık da yapıyorlardı. Tarımla uğraşan Kürt sayısı ise oldukça azdı.⁴²²

1867 yılında Varrak Manastırında bir basımevi kuruldu ve burada Ermeni gazeteleri çıkarıldı. Bu gazeteler en başında Vaspurgan ve Van Kartalı gelmekteydi. Basın ve komiteler yoluyla Van Ermenileri yıllarca isyana hazırlandı. Araratlı ve Karahaç gibi örgütler sistematik bir şekilde isyan hazırlarını yürütmekteydi. Van'daki Ermenileri başta Ruslar olmak üzere Amerikalı ve İngiliz misyonerler kışkırtmaktaydı. Birinci Van İsyanı yapılan bütün terör faaliyetlerine rağmen başarıya ulaşamadı. Fakat Avrupalı devletlerin dikkatlerini Ermeni sorunu üzerine çekilmesinde ise başarılı olundu.

Ermenilerin nihilist propagandaları ve ölçsüz milliyetçi tutumları, onların Müslümanlara uyguladığı vahşeti bir kat daha artırmaktaydı. Rusların yardımına güvenerek Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerini zorla ele geçirmeye kalktılar. Oradaki Ermeni nüfusu, toplam halkın yüzde otuzu kadardı. Ermeniler bu vilayetleri bağımsız Ermenistan'ın temeli yapıp, oraları Rusya adına yönetmeyi planlamaktaydı. Doğu vilayetlerinde kendilerini Türklere zorla kabul ettirmeye çalıştı. 1894-95 isyanlarından bu yana, Ermeni aşırıların politikaları Avrupalı ülkelerle Türklerin arasını açarak bu durumdan faydalanmaktı.⁴²³ 1915'te Van'da meydana gelen olaylar, Türk orduları Kafkasya'da, doğu vilayetlerinde, İran'da, Ruslarla mücadeleler sırasında Türkler ve Kürtlerin Ermeniler olan savaşıydı. Avrupa'da başlayan savaşın dalga dalga yayılmasıyla yüzyıllardır birlikte yaşayan unsurlar karşı karşıya geldi.⁴²⁴ Bunu sağlayanlar ise şüphesiz ki Avrupalı misyonerlerdi.

Van bölgesi Ruslar için stratejik bir önem ifade ediyordu. Van ve Bitlis sürekli olarak Ermeni komitacılarının en çok faaliyet gösterdiği, ayaklanmalarının tertiplendiği merkezler oldu. Van Ermenileri, heyecan içinde Rus işgalini beklemekteydi. Ermeniler bağımsızlıklarını kazanmayı, Rus işgali ile sağlayacaklarına inanmışlardı. Balkan Savaşı'ndan yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti zayıf ve çok yorgundu. Rus saldırıları karşısında doğunun dağlık arazi yapısı, Osmanlı ordusuna avantaj sağlamakta idi. Fakat Osmanlı ordusunda baş gösteren tifüs salgını, askerlerin hastalıklarla mücadele etmesine neden oldu. Bir taraftan kış şartları ve hastalıklar diğer taraftan Ruslara yol gösteren Ermenilerin hıyaneti karşısında, Osmanlı ordusunun başarılı olması düşünülemezdi.

Hem Ruslar hem Osmanlılar cephe hatları gerisinde gerilla savaşı yapacak birlikler örgütlediler. Ruslar Osmanlı topraklarında yaşayan unsurlar arasında Ermeni, Kürt ve Asur gönüllülerini göreve koşarken, Osmanlılar Rusya'nın Kafkasya vilayetlerindeki Ermeniler ve Müslümanlar arasında müttefik bulma arayışında idi. Rusların düzenli ordularında çoğunluğu Rus vatandaşı olan 100.000 Ermeni'ye ek

⁴²¹ Cuinet, age., s. 646.

⁴²² Cuinet, age., s. 636-637.

⁴²³ Rafael de Nogales, Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919), çev. Vedii İlmen, İstanbul 2016, s.26.

⁴²⁴ Anahide Ter Minassian, Van 1915, Tarihi Kentler ve Ermeniler Van, İstanbul 2016, s. 233.

olarak, Ermeni Ulusal Bürosu aracılığıyla toplanan tahminen 10.000 Osmanlı Ermeni gönüllüsü vardı.⁴²⁵

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Osmanlı kuvvetlerini Rusya'ya sokmanın ve onları mağlup etmenin yollarını aramaktaydı. Bu amaçla Güney Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar, Ruslara karşı ayaklandırılacaktı. Aralık 1914'te Kuzeydoğu Anadolu'daki 3. Ordu tedbirsiz bir saldırı emriyle Rus topraklarına gönderildi. Kış aylarında, yazlık üniformaları ile saldırıya geçen Osmanlı ordusu hem karakışla hem de Ruslarla savaştı. Ancak Türk askerlerinin çoğu donarak şehit oldu. Geri kalanlarını ilerleyişi ise Ruslar tarafından küçük bir kasaba olan Sarıkamış'ta durduruldu. Geri çekilirken bile, Osmanlı ordusu çok kayıp verdi. 95 bin askerden 75 bini şehit oldu. Haziran 1915'te geriye sadece 18 bin asker kalmıştı. Bu durumda Van Jandarma Alayı, İran üzerinden gelebilecek olan Rus saldırısını önleme görevini üstlenmişti.⁴²⁶

Kürt aşiret mensuplarından oluşan düzensiz Osmanlı birlikleri, 14 Ocak 1915'te Tebriz'i Kotur Geçidini ve Dir'i ele geçirdi. Ancak 30 Ocak 1915'te Ruslar buraları tekrar ele geçirdi. Sarıkamış Harekâtından sonra üstünlük kazanan Ruslar, 1915 ilkbaharında bütün cephede taarruz harekâtına başladı. Oltu-Horasan-Tahir gediği hattına kadar ilerledi. Fırsat kollamakta olan Van Ermenileri, Türklerin geri çekilmelerini ganimet bilerek ayaklandı. Van Valisi Cevdet Bey olabileceklere karşı 3. Ordudan yardım istedi.⁴²⁷

Enver Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun, Allahüekber dağlarındaki mağlubiyetinden sonra, Hamidiye Alaylarına mensup olan askerler ümitlerini kaybetmiş bir durumda kabileler halinde cepheden kaçmaya başladı. Dağlara yerleşen Kürt aşiretlerine mensup askerler, soygunculuğa ve eşkıyalığa başladı. Sayları azalan alaylar cephede birleştirilerek Cibranlı Miralay Halit Bey'in komutası altında Mürsel Paşa fırkasına bağlandı. 1915 yılı yaz aylarında, Ruslar çok üstün kuvvetlerle yaptığı saldırılar karşısında cepheden firar eden bu alaylara ait kuvvetler köylerine döndü. Kendileri gibi ordudan firar edenlerin silahlarını da zorla aldılar.

1915'in sonlarına doğru Ruslar, Eleşkirt, Malazgirt ve Pasinler'e kadar ilerleyişine devam etti. İşgal edilen yerlerden kaçan muhacirler Varto ve Karlıova'ya doğru gitti. Osmanlı ordusu Balkanlarda, Irak'ta, Çanakkale'de ve diğer birçok cephede savaştığı için Doğu Cephesinin durumu gerçekten kötüydü. Doğudaki zayıf Türk ordusu bir taraftan düşmanla mücadele ederken, bir taraftan da tifo hastalığı ile mücadele vermeye devam etti. Bu hastalık yüzünden yüzlerce Türk askerî can verdi. Cepheden firar ederek köylerine gelen askerler bu salgın hastalığı memleketlerine de getirdi. Önü alınamayan bu salgın yüzünden doğu illerini kara bir tufan kapladı.⁴²⁸

Daha 1910 yılında Ermeni İhtilâl Komitaları Doğu Anadolu'da yandaşlarına "Kişisel Savunma Talimatnamesi" dağıtmışlardı. Bu talimatname ile köy seviyesinde Ermeni bir komitacının neler yapabilecekleri detaylı bir şekilde anlatılmaktaydı. Bu kitap karmaşık bir askerî doktrinin yerel kadrolara kafa karıştırmadan basit bir dille aktarılması amacını güdüyordu. Talimatname ile köy seviyesine kadar bireysel ve örgütler için düzenlemeler yer alıyordu. Silahların nasıl temin edileceği ve dağıtılacağı ve savaş stratejileri tüm detayları ile anlatılıyordu. Örgütlenme özel eğitim birimleri

⁴²⁵ David Gaunt, I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Katliamlar Direniş Koruyucular: Müslüman- Hristiyan İlişkileri, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul 2007, s.95

⁴²⁶ McCarty, age., s.193.

⁴²⁷ Hüseyin Güngör Şahin, "Osmanlı Ordusunda Venezuelalı Bir Gezgin Şövalye: Rafael De Nogales Méndez", Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/7 Summer 2013, s. 577.

⁴²⁸ Fırat, age., s. 110.

kanalıyla oluşturulacaktı. Her köyün bir örgüt önderi olacak ve ona bağlı örgüt üyesi diğer köylüler de sürekli olarak hareketli durumda olacaktı. Ermeniler arasında iletişimi sağlamak maksadıyla kurye sistemi kurulması planlanmıştı. Bir köydeki Ermeni nüfus sayıca az ise en yakında Ermenilerin nüfusça fazla olduğu köylere göç edeceklerdi. Bu köylerdeki Müslümanlar ise göçe zorlanacaktı. Tüm Ermeniler silah alımı ve dağıtımı için yardım etmek zorundaydı.⁴²⁹

Doğu Anadolu'daki Rus casusluk faaliyetleri çok fazla idi. Casuslar her zaman olduğu gibi gazeteci, tüccar veya geziye çıkmış profesör kisvelerini kullanıyorlardı.⁴³⁰ Hatta bazıları, kendilerini Kürt aşiret mensubu olarak gizliyordu. Hükümete göre bunların amacı, askerî casusluk yapmak amacıyla hem Kürtler hem de Ermenilerle iletişime geçmekti.

Ermeniler Van'da kendileri dışındaki Türk ve Kürtleri ortadan kaldırılması gereken düşman olarak görmekteydi. 28 Şubat 1915'te Van şehri ve yakın çevresi dâhil olmak üzere Ermeni ayaklanması başladı. Bitlis, Sivas, Adana ve Erzurum'da büyük felaketler yaşanmaya başladı. Ermeniler her yerde Müslüman yerleşim yerlerini yakıp yıkmaya başladı. Ermeni isyancılar, bölgenin tek iletişim kaynağı olan Bitlis- Van-Çatak telgraf hattını kesti. Köylere ordu birliklerine ve yollardaki Müslümanlara saldırmaya başladılar. Ermeniler başka illerden Van'a yardım gönderilmesini engellemek için bütün yolları kapattılar. İsyan kısa bir süre sonra, Vastan, Çatak, Havasor ve Tımar gibi kaza ve köylere yayıldı. Mart 1915'te büyük bir Ermeni ayaklanması başladı. Durumun gittikçe tehlikeli bir hal alması üzerine Vali Cevdet Bey, Van'daki Kürt aşiretleri ile bir görüşerek onlardan destek istedi.⁴³¹

1915 Nisan ortalarında Van kent merkezi Ermenilerin, yüksek kesimler ise Türklerin elindeydi. Osmanlı topçusu şehri ele geçirmek için Ermenilere rahat vermemekteydi. Ermeniler çok iyi silahlanmışlardı. Çoğunda mavzer tabancası vardı. Tek atış yerine aynı hedefe dört beş ya da altı mermi atabilmekteydi. Bunun yanında Ermeniler, bir matkap icap etti. Binaların duvarlarını bununla hızlı bir şekilde deliyorlardı. Van Ermeni Askerî Komitesi başkanı Aram Manukyan'ın Ermeni kuvvetleri otuz bin kişi idi. Van'ın merkezi ve varoşlarını elinde bulundurmaktaydı.⁴³²

Van Askerî Komitesi'nin başında bulunan Aram Manukyan Ermenilere erkeklerin seferber edilmesini, silahların saklandığı yerde bırakılmasını, stratejik noktaların kontrol altında bulundurulmasını emrini verdi. Hâkim oldukları bölgeleri yedi bölgeye ayırarak, her birinin başına yerel bir komutan olmasını istedi. Yetmiş dokuz mevzileri vardı. Yüksek binalar ve gözetleme kuleleri, misyonerlerin açtıkları okullar, oteller ve eski İngiliz Konsoloslugu çatışma alanları haline getirildi. Van'da yayımlanan Ermeni gazetesi Aşkhadank sosyalist propagandaya aralık vererek, Ermeni yurtseverliği aşılayan yayınlar yapmaya başladı. Gazete her gün cepheden haberler yayımlıyor ve Ermenilerin morallerini yükseltmeye çalışılıyordu.⁴³³

Silah ve cephane açısından son derece donanımlı olan Ermeniler, Van Valisi Cevdet Bey'in kuşatmanın şiddetini artırması üzerine askerî kapasitelerini artırmaya başladılar. Bu amaçla Kimya öğretmeni Mikayel Minasyan, hafif bir silah fabrikası kurdu. Bu fabrikada kurşun imalatı için bir dökümhane ve barut imalathanesi vardı. Bu

⁴²⁹ McCarty, age., s.198-200.

⁴³⁰ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakkî Hükümetinin Doğu Anadolu İslahat Projesi ve Uygulamaları", Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, c. II, Gnkur. Atase Başkanlığı Yay., Ankara 2001, s. 246.

⁴³¹ Abdülaziz Kardaş, "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali Ve Kurtuluşu (1915-1918)", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 176.

⁴³² Nogales, age., s. 68-69.

⁴³³ Ter Minassian, agm., s. 256.

sayede siper ağlarını genişlettiler. Bulgar Krikor Ermeni topu dökme fikrini ortaya attı. 21 Nisan'da Ermeniler bu toplarla Hacı Bekir Kışlası'na ateş ettiler. Bu top istedikleri hasarı vermese de, Müslümanlar üzerin de ortaya çıkaracağı olumsuz psikolojik tesirden yaralanmak düşüncesindeydiler.⁴³⁴

Ermenilerin elinde kendi yaptıkları toplar ve bomba atıcılar vardı. Kısa mesafede, makineli tüfek etkisi yapan mavzer tabancalarından ellerinde binlercesi vardı. Rus yapımı karabina tüfekler, mavzerler ve el yapımı bombalar Türk askerlerine çok zarar verdi. Şehrin yüksek kesimlerine Türk kuvvetlerinin hâkim olmasına rağmen, Ermenilerin bu denli donanımlı ve teçhizatlı olması Türk kuvvetlerinin işini oldukça zorlaştırmaktaydı. Her gün Van'ın civar köylerinde bulunan komitacı Ermeniler gelip onlara katılınca, Ermeni kuvvetlerinin sayısı gittikçe arttı.

Nisan ayı boyunca, Van şehrin Müslümanlarla Ermeniler arasındaki şiddetli çatışmalar hız kesmeden devam etti. Ruslar Van'da kuşatma altında bulunan Ermenileri kurtarmak için hızla ilerlemeye devam etti. Bargiri geçidinde Türk birlikleri Saray ilçesi kaymakamının gayretleriyle büyük kahramanlıklar göstererek, Rus ilerleyişini durdurmaya çalıştı. Van kuşatması Mayıs'ın (1915) ikinci ve üçüncü günlerinde de devam etti. Savaş bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Mayısın dördünde, Erzurum jandarma taburu gerekli olan askerî teçhizatla birlikte Van'a yardıma geldi. Bu arada şunu da belirtmek önem arz etmekteydi. Van'daki Amerikan misyonerleri, bütün imkânlarıyla Ermeniler için seferber oldu. Amerikan misyonerlik binasının yanına birkaç top mermisi düştü. Bunun üzerine Amerikan Misyonu sorumlusu Dr. Ussher, Vali Cevdet Bey'e mektup yazarak Valiyi uyardı. Fakat Vali Cevdet Bey Amerikalılar Ermenileri kıskırtmaya devam ederse, Misyonerlik binasını gerçekten topa tutacağını cevap yazdığı mektubunda ifade etti.⁴³⁵

Savaşın başından itibaren "Ermeni Gönüllü Birlikleri" kuruldu. Bu birliklerin kuruluş çalışmaları, Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosu'nda yapıldı. Doğu Anadolu'ya ABD'den bile gönüllüler geldi. İlk olarak dört gönüllü grup kuruldu, bunlardan ilkini komutan Antranik Ozanyan, ikincisini Drastamat Kanayan (Dro), üçüncüsünü Hamazasp Srvandztyants, dördüncüsünü ise Keri (Arşak Gavafyan) topladı ve yönetti. Daha sonra, üç organize grup daha kuruldu. Böylece beşinci grubun komutanı Vardan (Sargis Mehrabyan), altıncıdaki ise Arşak Janpoladian oldu. Janpoladian'ın yerini daha sonra, Grigor Avşaryan aldı, Avşaryan'ın ölümünden sonra ise yerine Hayk Bjškyan, (daha sonra ünlü Sovyet Komutanı Gay) geçti. Yedinci grubun komutanı Hovsep Argutyandı.

Ermeni gönüllü grupların en büyüğünü Antranik Ozanyan kurdu.⁴³⁶ Bu Ermeni birliklerinin kurulması, Kürtlere ve Türklere yapılacak olan saldırıların ne kadar da düzenli hazırlandığının en somut göstergesiydi. Seferberliğin ilanından sonra, Taşnaksutyun komitesi, Rusya'dan gereken talimatı almış ve Van bölgesinin idaresini tanınmış komitacılardan Van Milletvekili Viramyan'a, Muş ve Bitlis çevresini ise yine Van Milletvekili Vahan Papasyan'a bırakmıştı. Viramyan Van'da, Papasyan da Muş'ta eylemleri hazırlamaya ve yönetmeye başladılar.⁴³⁷

Van'da Türklere ve Kürtlere karşı yapılan katliamlarda, Rus askeri kıyafeti giymiş saldırgan Ermenilerdi. Bunlar Rusların eğittiği Ermeni cinayet şebekeleri idi. Gayrı nizami bu birlikler askerlik ahlakından yoksundu. Fedailer gurubu da denilen bu

⁴³⁴ Ter Minassian, s. 259.

⁴³⁵ Nogales, age., s.85.

⁴³⁶ Artak Movsisyan, Ermenistan Tarihi, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan 2017 s. 94.

⁴³⁷ Ermeni Komitelerinin Amaçları Ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce Ve Sonra), Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2008, s.136.

komitacıların farklı farklı yöntemler izliyorlardı. Ermeni halk sahte düğünlerde toplayarak propaganda yapıyorlardı. Polisin ya da askerî gelmesi durumunda, düğün mahallinde hazır tutulan müzisyenler şarkılar söylemeye başlar ve denetim bu şekilde atlatıyorlardı. Fedailer bütün Ermeni köylerini örgütledi. Bitlis, Van ve Muş'ta eli silah tutan bütün Ermeniler bu askerî sisteme dâhil edildi. Hapishanelerden kaçışlarda örgütlenerek 30-50 kişilik çeteler kurdular. Ayrıca para ve silah sağlanması için ayrı bir gurup oluşturuldu. Köyler arasında iletişimi sağlamak için kadınlar kullanılıyordu. Bu Ermeni cinayet şebekesi çok sert kurallarla idare ediliyordu. Konuşmak ve sigara içmek yasaktı. Gittikleri yerlerde, en fakir çiftçi Ermeni'nin evinde saklanıyorlardı. Hiçbir köyde yedi günden fazla kalmıyorlardı.⁴³⁸

Ermenilere göre, kendi komita militanları Van tarafından hücum ederek, Türk ve Kürtleri büyük kayıplarla geri attılar. Birçok Ermeni Türklere karşı savaşmak Rus ordusuna katıldı. Ermeni komitaları tüm Ermenileri Türklere intikam almaya davet etti. Onlara göre Türklerin başı mutlaka ezilmelidir. Rusya, İngiltere ve Fransa Türklere ve Almanlardan Ermenilerin intikamını almaya kesin karardır. Türkler Anadolu'da yakında kesin olarak atılacak ve bağımsız Ermenistan'ın kuruluşu şenliklerle kutlanacaktır.⁴³⁹

Hınçak Komitesi'nin Varna Şubesi tarafından, Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla 1915 yılı Mart'ında bir bildiri yayımlandı. Söz konusu bildiri Osmanlı topraklarında dağıtıldı. Bu bildiriye göre, Hınçak Komitesi, Osmanlı Ermenilerin bağımsızlığını kazanması rolünü üstendi. Ermeniler dört asırdan beri Kürt ve Türk saldırılarına karşı mücadele etmektedir. Sosyalist Ermeni ülküsü en kısa zamanda gerçekleştirilecektir.⁴⁴⁰

Bütün bu Ermeni komitacılarının Kürtlere ve Türklere yaptığı katliamlara rağmen, 31 Mart 1915 Ermeni Patrikliği, Başkomutanlığa gönderdiği telgrafta, Ermenilere haksız muamelede bulunduğu iddia etmekteydi. Başkomutanlıktan Patriğe iddialarının araştırılarak haksız olduğu yönünde bilgi verildi. Van Valisi Cevdet Bey, 11 Nisan 1915'te Van'a gizlice 400 Ermeni çetecinin getirildiğini ve komitacı Ermenilerin Türk bastığı, yakıp yıktığı, kadın çocuk ve ihtiyar demeden herkesi yersiz yurtsuz bıraktığını telgrafla İstanbul'a bildirdi.⁴⁴¹ Van Ermenileri kendilerinin yadıkları yalan haberlere göre, burası yakılmış yıkılmıştı ve Ermeniler mağdur durumdaydı. Hâlbuki gerçekler bunun tam aksini göstermekte idi. Ticaretle uğraşmalarından dolayı, en küçük köylerde dahi Ermeniler ekonomik durumları Müslümanlardan çok daha iyi idi. Kürt ve Türk Müslüman halk da durum böyle olunca bir anlamda ekonomik manada onların kazançlarını artırmaları için çalışmaktaydı. Ermeniler en çok asayişsizlikten şikâyet etmelerine rağmen asayiş en çok bozan kendileriydi.

4.2.4.1. Van'da Rus Kontrolünde Ermeni İdaresi

20 Nisan 1915'te Ermeniler, Van'daki Osmanlı Bankasını, Postaneyi ve Duyun-u Umumiye binasını işgal ederek bütün Müslüman mahallerini ateşe verdi. Rusların süratli bir şekilde Van'a doğru ilerlediğini gören Vali Cevdet Bey, Bitlis'e doğru çekilme emri verdi. 15 Mayıs'ta Rusların Van'a ulaşacağı hesaplandığı için, 14 Mayıs 1915'te Müslümanlar Bitlis'e doğru göç etmeye başladı. Van'ın Rus işgaline girmesiyle şehirde yaşayan Müslüman Kürt ve Türkler, kadın yaşlı çocuk demeden Ermeniler

⁴³⁸ Kıvanç Galip Över, Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915, İstanbul 2007, s. 65.

⁴³⁹ Ermeni Komitelerinin Amaçları Ve Eylemleri s.89-90.

⁴⁴⁰ Ermeni Komitelerinin Amaçları Ve Eylemleri, s. 123.

⁴⁴¹ Şenol Kantarcı, Van'da Ermeni İsyanı (1896-1915), Ermeni Araştırmaları sayı. 5, Yıl. 2002, s.5.

tarafından katledildi. Bu katliamları gerçekleştirenler arasında Rus ordusunda bulunan Sibirya Kazakları vardı. Kazaklar siyah atlara binerlerdi. Kazak birliklerinin arasında beyaz ve gri atlılar dikkat çekmekteydi. Bunlar onlara yol gösteren bölgeyi çok iyi bilen Ermenilerdi.⁴⁴² Ruslar tarafından Van ilinin yönetimin başına Ermeni Aram Manukyan getirildi.⁴⁴³ Van'ı ele geçiren mal mülk edinmeye alışkın Ermeniler ne var ne yok yıkıp yağmaladı. Van kalesine bayraklarını çekerek terk edilmiş Türk mahallelerini yağmalayıp ateşe verdiler.⁴⁴⁴

Van'daki Müslüman ahalinin geri çekilmesi için üç yol vardı. Bu yollarda birisi Van- Tatvan yoluydu. Van Gölü üzerinde ulaşımı sağlayan her biri içine otuz kişi alabilen yetmiş kadar yelkenli gemi bulunuyordu. Bu gemiler Van'ın İskele Köyü, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Tatvan, Gevaş ve Reşadiye iskelelerine dağılmış durumdaydı. Bu yelkenliler Ermenilere ait olup onlar tarafından işletilmekteydi. Bu Ermeniler asilere katılmayarak Müslüman halkı taşımaya başladılar. Savaş hali olmasına rağmen, parayı çok seven Ermeniler böyle kritik bir zamanda dahi ticaret yapmaya devam ettiler. Müslümanların Rus ve Ermeni vahşetinden kaçarken taşıma işini yapan Ermeniler, aynı zamanda Türk ve Kürtlerin Van'dan çekilmesini kolaylaştırarak burayı tamamen Ermeni şehri haline getirmeye katkı sunmakta idi. Karayollarından giden Müslüman halkın neredeyse hepsi Ermeni çetelerinin baskınları sonucunda acımasız bir katliama uğradı. Van Gölü üzerinde gemilerle taşıma yapan Ermeniler bazen bilerek kıyıya yanaşıp Ermeni çetecilerin gemidekileri feci bir şekilde öldürülmelerini sağladı. Yollar Van'daki mezalimden kaçarak canını kurtarmaya çalışan Müslümanların şehit edilmiş cesetleri ile dolu idi. Tatvan'da da Türkler ve Ermeniler arasında şiddetli bir çatışma vardı. Kürt aşiretleri de Tatvan'a baskın yaparak, Bitlis taraflarına doğru kaçtı.

Ermenilerin başıbozuk halde bulunan Kürtler üzerindeki etkisi de oldukça önemliydi. Savaş öncesinde 1800 kadar Kürt aşiret hafif süvari birliklerine kayıt oldu. Ancak Kürtlerden oluşan askerler bu savaşta, Osmanlı ordusunun bir kısmını oluşturmaktaydı. Daha önceleri Rusya'nın safında yer alan Osmanlı'nın eski düşmanı Simko İsmail Ağa'nın başında bulunduğu Kürt aşiretleri, Rusların kazanıyor görüntüsü vermemesi üzerine Osmanlı safında yer almaya istekli görüldü. Rusya'nın Van'a doğru süratle ilerlemesi üzerine, Simko desteğini çekti ve aşiret süvari birliği dağıldı. Ruslar ve Ermeniler karşısında Türklerin mağlubiyet ihtimali belirince düzensiz Kürt birlikleri ve Van'daki Kürtler ortadan kayboldu. Van'daki Osmanlı birlikleri Dilman ve Bargiri'deki durumları lehlerine çevirebilselerdi, Kürtler sadakatlerini kanıtlamış olacaktı. Bunların disiplinli askerler olmamasına rağmen Osmanlı ordusundaki asker azlığı nedeniyle, Ermenilerin ve Rusların ilerlemesi karşısında önemli bir destek sağlayacaktı.⁴⁴⁵

Van'ın Türk ve Kürt Müslümanlar tarafından boşaltılmasından birkaç gün sonra alınan haberlerde Van'ın dört günden beri yanmakta olduğu bildirilmekteydi. O dönemde Osmanlı Ordusunda görev yapan Güney Amerikalı Rafael de Nogales'in⁴⁴⁶

⁴⁴² Nogales, age., s.103.

⁴⁴³ Doğu Anadolu'da Ermeni Mezalimi- 100. Yılında I. Dünya Savaşı, TTK, dünyasavasi. ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni.../Ermeni.../DoguAndlErmeniMzlm.pdf, s.9-10

⁴⁴⁴ Ter Minassian, s. 267.

⁴⁴⁵ McCarthy, age., s.245.

⁴⁴⁶ Asıl adı Rafael de Nogales Mendez'dir. 14 Ekim 1877 yılında Venezuela'nın Taçira kentinde doğdu. 18 yaşında ailesini kaybetti. Kendisine ailesinden zengin bir miras kaldı. Askerliğe merak saldığı için, askeri okulda okumak amacıyla Avrupa'ya gitti. Almanya ve Belçika harp akademilerinde okudu. 1898 yılında İspanyol ordusuna katılarak Amerikalılara karşı savaştı. Bu savaşta yaralandıktan sonra dünyanın birçok yerini dolaştı. Birinci Dünya Savaşının başladığı yıllarda Belçika ve Fransız ordusuna başvurduysa da Venezüella vatandaşlığından vazgeçmediği için orduya alınmadı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği

ifadesiyle, şehir yanan bir volkanı andırıyordu. Aram Manukyan idaresindeki Ermeni topçuların ateşleri adeta şehri havaya uçurdu. Ermeniler Van'da taş üstünde taş bırakmadılar. Bu sırada Ruslarla birlikte Van ve civarında katliam yaparak ilerleyen Ermeni çetelerinden kaçan Derebey, Hakis, Yemlice, Hıdır, Göllü, Şeyhayne, Şeyhkara köylülerinin tamamı, Zeve Köyüne sığındı. Zeve'de toplanan sekiz köy halkının nüfusu 2 binin üzerindeydi. Ermeniler buraya sığınan masum ve savunmasız halkı hunharca katletmişlerdi. Zeve'deki katliamın dışında Ermeniler Erciş'te Çavuşoğlu Samanlığı'nda da onlarca masum Müslümanı katletti.⁴⁴⁷

Ruslar Van'ı ele geçirdikten sonra, Taşnak Komitası liderlerinden Aram Manukyan'ı vali olarak tayin ederek, Ermeni devletinin oluşumu için ilk adımı attılar.⁴⁴⁸ 1915 Mayıs ayı ile Temmuz sonuna kadar Rusların denetimine giren Van'da Aram Manukyan Rus komutanlarla iş birliği içindeydi. Ermeniler, Kürtlerin Van'a tekrar dönmelerini kendileri için tehlikeli görmekteydi.⁴⁴⁹ Bunun en büyük sebebi ise halifenin sancağın altında savaşa giren ve Hamidiye Alaylarında görev alan eğitilmiş Kürtlerdi. 17-60 yaş arasındaki erkek Kürtlere özellikle onlar için sakıncalıydı.

4.2.4.2. Van'ın Osmanlılar Tarafından Geri Alınması

Van'ın Rus işgali altında Ermeni kontrolüne girmesiyle, Osmanlı orduları Bitlis bölgesine çekildi. Fakat Ermenilerin burada kalabilmesi Rus ordusunun başarısına bağlıydı. Rus ordusunda görevli Ermeni General Antranik Ozanyan komutasındaki birlikler, Van bölgesini tamamen Türk ve Kürtlerden temizlemek için Temmuz ortalarında Van Gölü'nün güneybatısına kadar ulaştı. Malazgirt'i ele geçiren Rus birlikleri ile birleşerek Bitlis'e hücum etmeyi amaçlayan Antranik Ozanyan, Rus ordusunun çok yavaş ilerlemesi ve Türk taarruzu karşısında bu isteğini gerçekleştiremedi.⁴⁵⁰

Türk kuvvetleri, Kop, Muş, Malazgirt civarında mevzilendi. Van Gölü'nün güneyine doğru ilerleyen Osmanlı birlikleri Van şehrine doğru yürüyüşe geçti. Malazgirt'te 10-26 Temmuz 1915 tarihinde Osmanlı ordusuyla Rus ordusu arasındaki savaş Osmanlılar kazanınca, Van'daki 70 günlük Ermeni idaresi sona erdi. 31 Temmuz 1915 tarihinden itibaren ancak yanlarına birkaç günlük erzak alabilen Ermeniler şehri ateşe vererek terk etmek zorunda kaldı. Van'dan çıkan Ermeniler, Müslüman Türkleri ve Kürtleri katlettikleri gibi kendilerine engel olamaya çalışan yerleşik Ermenileri de öldürmekten çekinmedi. Bitlis ve Van civarında, Ermeni komitacılarına inanan inanmayan bütün Ermeniler zorla Revan'a doğru göç etmeye başladı. Bu kabileler yollarda Kürt eşkıyalarınca yapılan baskınlarda birçok can kaybına uğradı.⁴⁵¹ Bu kez

---

günlerde, Sofya'da tarihçi olarak da bilinen General Savoff ile tanışması hayatında bir dönüm noktası oldu. Savoff'un etkisiyle Osmanlı bayrağı altında savaşmaya karar verdi. Çünkü Osmanlı ordusuna katılmak için Venezüella vatandaşlığından da vazgeçmesi gerekmiyordu. Osmanlı ordusuna katılmak üzere Sofya'dan İstanbul'a geldi. Burada Harbiye Nazırı Enver Paşa ile görüştü. Venezüellalı subayı çok seven Enver Paşa emrine bir yaver vererek, ona tugay komutanlığı tevdi etti. Doğu Anadolu'daki Türk kuvvetlerinin genel denetçiliğine atandı. Osmanlı üniforması ve rütbesiyle, 1915 Van Ermeni İsyanına bizzat şahit oldu. Van Valisi Cevdet Paşa ile birlikte Ermenilere ve Ruslara karşı mücadeleler verdi. (Rafael de Nogales, Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919), çev. Vedii İlmen, İstanbul 2016)

⁴⁴⁷ Kardaş, agm., s.181-183.

⁴⁴⁸ Abdurrezzak Bedirhan, Otobiyoğrafya (1910-1916), Çeviren: Hasan Cuni, İstanbul 2000, s. 64.

⁴⁴⁹ Hovsep Hayreni, 1915 Bağlamında Kürt Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar, İstanbul 2015, s. 316.

⁴⁵⁰ Ter Minassian, age., s. 268.

⁴⁵¹ Kantarcı, agm., s. 20.

Ermeni mülteciler yollarda Müslümanların akıbetini yaşıyordu. Çünkü Ermeniler kısa bir süre önce masum Müslümanları acımasızca katletmişlerdi.

Ermeni kaynakların tahminine göre, yaklaşık 100.000 Ermeni eşyalarını ve yiyeceklerini toplayarak yollara düştü. Rus kafilesi, Ermeni askerler ve mülteciler Bargiri' nin kuzeyinde Kürt kuvvetleri tarafından yakalandı. Neler yaşandığına dair somut bir kanıt olmamakla birlikte, tahminlere göre beş bin kadar mülteci gerek çarpışmalarda gerekse dağlardaki eşkıya saldırılarında hayatını kaybetti.⁴⁵²

Bundan sonraki süreçte Van şehri birkaç kez Ruslarla Türkler arasında sürekli olarak el değiştirdi. Ruslar ve Ermeniler ile Osmanlı ordusu arasında sürekli çarpışmalar meydana geldi. Şehrin kurtarılması için kurulan Van Gölü güney müfrezesi, 22 Eylül 1915'de Van'a girmeyi başardı. Bunun üzerine Ermeni süvari ve piyadelerinden oluşan Rus kuvveti, Hoşap yönüne çekilmeye başladı. Ancak Van gölü güney müfrezesi zayıfladığı için desteğe muhtaçtı. Bu yüzden 29 Eylül 1915'de Ruslar tekrar Van'a girdiler. Rusların Hoşap'tan ilerleyen 2 süvari alayı ve bir piyade alayı ile Muradiye'den gelen bir süvari alayı da Gevaş'a tekrar girdi. 29 Eylül 1915'de, Van'ın Ruslar tarafından alınmasından sonra Osmanlı ordusu 1915 yılı ekim ayında şehri tekrar almak harekete geçtiyse de başarılı olamadı. 1917 yılının ekim ve kasım aylarında, ihtilâlle birlikte, Ruslar Van'ı boşalttılar. Van'ın boşaltılması ve 2 Nisan 1918 de şehrin Türkler tarafından Ermenilerden geri alınmasına kadar geçen süre içerisinde Van Ermenilerin işgalinde kaldı.⁴⁵³

4.2.5. Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Ermeni komitaları, Van'dan sonra en çok Bitlis ve çevresine önem vermekteydi. Van-Diyarbakır, Halep-İskenderun yolu üzerinde bulunan Bitlis işlek bir ticarî bölgeydi. Ermeniler, değer verdikleri piskoposlarını ve önde gelen liderlerini Bitlis'te görevlendirdi. Daha önce de ifade edildiği gibi, Ermeniler en kanlı olayları burada çıkardılar. Nüfus açısından da Kürtlerin de yoğun bir nüfusa sahip olduğu Bitlis'te, Kürt-Ermeni münasebetleri oldukça fazlaydı.

1890 yılında bölgeyi ziyaret eden Fransız Seyyah Vital Cuinet'e göre, Bitlis dört sancak olarak idare edilmekteydi. Bitlis merkez sancak, Muş, Siirt ve Genç sancaklarıydı. Tüm sancaklarda Müslümanların sayısı, Ermeniler ve diğer gayri Müslimlerden fazlaydı. Bitlis merkez sancakta 108.227 olan nüfusun 70.403'ü, Muş'ta 123.459 kişinin 66.752'si, Siirt'te 100.742 kişinin 64.448'i Genç sancağında ise 66.197 kişinin 52.397'si Müslüman'dı. Bitlis vilayeti genelinde toplam 398.625 olan nüfusun 254.000'i Müslüman olup geriye kalanın 131.390'ı Ermeni, 13.235'i ise diğer unsurlardı.⁴⁵⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde, Bitlis'te bir Kürt ayaklanması yaşandı ve bu isyan bastırıldı. Doğu Anadolu'nun ücra köşelerine kadar nüfuz eden misyonerlik faaliyetleri Bitlis'te de yürütülüyordu. Misyoner okullarında 1890 yıllarından beri okuyan Ermeni çocukları artık yetişkin birer Ermeni militanı haline geldi. Bu okullarda verilen eğitimde Ermenilerin millî duyguları harekete geçirilerek, bağımsızlıklarını kazabilmeleri için yapmaları gerekenler öğretildi. Okullarda görev yapan misyoner öğretmenler, Osmanlı topraklarında bozgunculuk çıkarmak için üst düzeyde gayret etti. Kimya Öğretmenleri, öğrencilerini adeta bomba uzmanları haline getirdi.

⁴⁵² McCarthy, age., s. 260.

⁴⁵³ Cemalettin Taşkıran, "1915 Van İsyanı", Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: 60/2014, s.12.

⁴⁵⁴ Cuinet, age., Volume II, s. 527.

1915'te Rus ordusunun, Van'ı işgal etmesi ve Bitlis üzerine doğru harekete geçmesi Ermenileri heyecanlandırırken Müslüman Türk ve Kürtler ise büyük bir endişeye kapıldı.⁴⁵⁵ Van'ı işgal ettikten sonra yavaş yavaş batıya doğru ilerlemeye başladılar. Birçok noktada direnişle karşılaştılar. 1915 yılı Temmuz ortalarında Rus ordusu, Bitlis'e çok yaklaştı. Çatışmaların silah sesleri, şehirde yaşayanlar tarafından duyulabilmekteydi. Yaklaşan tehlikeyi gören Müslüman halk, şehirden kaçmaya başladı.⁴⁵⁶

Van Valisi Cevdet Bey, Rus-Ermeni mezalimi karşısında dayanamayarak halkla birlikte Bitlis'e doğru çekildi. Bitlis'in Rus ve Ermeni güçleri tarafından işgal edilmesi demek, buradaki Türk ve Kürtlerin mevcudiyetinin ortadan kaldırılması demek olacaktı. Günlerce Bitlis boğazını geçmeye çalışan Rus komutan emrindeki kuvvetlerle şehre giremeyeceğini anladı. Bunun üzerine beyaz elbiseler giymiş olan Ermeni ve Rus askerler, gece karanlığından faydalanarak Güzeldere Yaylası'ndaki gözetleme kulesinde bulunan 16 Türk askerini şehit etti. Zira bu askerler ateş yakarak Rus ve Ermeni askerlerin hareketleri hakkında halkı bilgilendirmekteydi. Bu askerler etkisiz hale getirilince kaldırılınca, 3 Mart 1916 günü sabah erken saatlerinde şehre giren Ruslar 40.000 nüfuslu Bitlis halkının büyük çoğunluğunu metrelerce yükseklikteki kara rağmen güneye doğru göçe zorladı. Bitlis'in Rus işgaline girmesiyle, silahlı Ermeni çeteleri etrafa dağıldı. Ruslar, Ermenilere sahte Müslüman pasaportu vererek Türkiye'ye geçişini sağladı. Dâhiliye Nezareti bu konuda Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetine yazı göndererek bu durumda olanların incelenmesini, sınırdan içeri alınmamasını istedi. Bu arada Kürtçe bilen Ermeniler de üzerlerinde yüklü miktarda para ile Anadolu'ya geçmek üzere hareket etti.⁴⁵⁷

Osmanlı ordusunda bulunan Ermeni askerleri, firar ederek Ruslara katıldıkları gibi Ermeni köyleri de Ruslara yardım için seferber oldu. Ruslar Pasin'i işgal edince, Muş, Varto, Kiğı ve Palu bölgelerindeki Ermeniler, isyan bayrağı çekip çeteler halinde Müslüman köylerine saldırmaya başladı. Cepheden kaçarak Hamidiye Alayları'na katılan Kürtler, isyancı Ermenilerle mücadele etti. Hamidiye birlikleri Ermenilerin bir kısmını etkisiz hale getirdi. Sağ olarak kurtulanlar da Rus ordusuna katılmak üzere kaçtı. Bunun yanısıra cepheden kaçan Hamidiye Alayları'na mensup olan askerler, köylere giderek asker kaçağı ve silah toplama bahanesiyle halkı soymaya başladı. Kış yaklaştıkça, modern silahlarla teçhiz edilmiş olan Rus ordusu karşısında tutunamayan Hamidiye Alaylarına mensup askerler bölük bölük geriye doğru çekilmeye başladı. Askerler arasında tifo salgını çıktı. Her gün köylerden birkaç kişi bu hastalıktan ölmeye başladı. Sadece Varto'da, bu salgından binden fazla insan hayatını kaybetti.⁴⁵⁸

Ermeni Kilisesi Bitlis'i üç piskoposluk bölgesi olarak ayırdı. Başpiskopos Muş'ta olmak üzere, Bitlis ve Siirt'te de piskoposlar vardı.⁴⁵⁹ Açıkta isyan bayrağı çeken Ermeniler, çeteler halinde Kürt köylerine saldırmaya başladı. Savaş devam ettiği sürece Ermeni kuvvetleri Kürtlere, Kürt köylerine, kadın ve kızlarına saldırarak yüzbinlerce Kürdün hayatını kaybetmesine neden oldu. Ermenilerin, Kürtlerin yaşamış oldukları bölgelerde işledikleri zulümler yapıldı. İşlenen bu vahşice cinayetlerde çok sayıda Kürt öldürüldü.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Richard G. Hovannassian, Ermeni Pağış/ Bitlis ve Daron/Muş, Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş, İstanbul 2016, s.13.

⁴⁵⁶ Grace H. Knapp, The Tragedy of Bitlis, New York 1919, s. 69-70.

⁴⁵⁷ Yılmaz Karadeniz, "Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi (1913-1919)", Yeni Türkiye 60/2014, s. 8.

⁴⁵⁸ M. Ş. Fırat, age., s. 111.

⁴⁵⁹ Robert H. Hewsden, Bitlis ve Muş'un Tarihi Coğrafyası, Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş, İstanbul 2016, s. 61.

⁴⁶⁰ M. Nuri Dersimi, Hatıratım, 1986, s. 46.

Bu sırada Osmanlı güçleri, büyük bir gizlilik içinde Van Gölü'nün kuzeyinde yeniden toparlanmaya başladı. Başlarında Abdülkerim Paşa gibi becerikli bir komutan bulunmaktaydı. Onun liderliği ve komutası sayesinde, 1915 Temmuz'unun sonunda Ruslar Malazgirt'te yenildiler. Bitlis'te durum oldukça karmaşıktı. Garo Sasuni'nin belirttiğine göre göre, 1908 yılında çıkarılan genel af ile 1894-95 isyanlarına katılan Ermeniler hapisten salıverildi. Eşküyalar aftan yararlanarak dağdan indi. Manastırlar ve gayri müslim okulları tekrar faaliyete başladı. Ermeniler, Osmanlı Devleti ile kısa süre uyum içerisinde çalıştıysa da durum her zaman böyle devam etmedi. Kimi yerlerde Ermeni köylüleri, hâlâ Kürt beylerine karşı ağalık benzeri ilişki içindeydi. Buna rağmen yeni hükümet tam anlamıyla, Kürtleri tam olarak kontrol altına alamıyordu.⁴⁶¹

Komitacı Ermenilerin salıverilmesi, dağlardaki ve Rusya'daki komitacı Ermenilerin affedilmesi diğer yerlerde olduğu gibi Bitlis ve Muş'ta da, Türk ve Kürtlere karşı Ermeni varlığını güçlendirdi. Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Renda ve Van Valisi Cevdet Bey, bölgeyi Rus ve Ermeni mezaliminden kurtarmak için Kürt aşiretleriyle görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sonucunda Kürtler, Osmanlı Hükümetinin yanında yer aldı.⁴⁶² Böylelikle Kürt aşiretleri de silahlandırıldı.

Ermeniler Müslümanları katledderken, bir taraftan da Kürt aşiretlerini Patrikhane aracılığıyla Dâhiliye Nezaretine şikâyet etmeye devam ediyorlardı. Bitlis vilayetinin Genç Sancağının Kulp kazasıyla, Zeyan köyündeki ve Siirt Sancağının Garzan kazasındaki Kürt aşiretleri, her sene yaz mevsimini geçirmek üzere hayvanlarıyla birlikte, Sason kazasının Şedak köyü dağlarına gitmekteydi. Ermeniler, Bekiranlı ve Pariganlı aşiretinin yollarda kendi tarlalarına ve yaylalarına hasar verdiklerini iddia etti. Bu nedenle hükümetten Kürt aşiretlerinin Sason ve Muş dağlarına gitmesine engel olunmasını istediler.⁴⁶³

Ermenilerin 1915-1916 tarihleri arasında Muş'ta yaptıkları katliamlardan kurtulan Kürtlerin ifadelerine göre, yapılan mezalim insanlık dışıydı. Adeta bir canavar ve zincirden boşanmış saldırgan yırtıcılar gibi, köylere saldırarak bir anda bölgenin kan gölü haline gelmesine sebep oldular. Ruslar ve Ermeniler önlerine gelen herkesin aman dilemesine, yaşlı ya da çocuk ve kadın olmasına bakmaksızın hunharca katletti.⁴⁶⁴ Yapılan mezalim ve katliamın kelimelerle ifade edilemeyecek kadar büyüktü. Ruslar mezalimden kaçamayarak köylerde kalan halkı Muş'un Çiriş köyünde topladı. Sayıları bini bulan Müslümanın çekmediği eziyet ve zulüm kalmadı. Şehvi duygularını tatmin etmek için, sekiz yaşındaki bir kız çocuğuna dahi iliştiler. Bu mesele yüzünden bir Ermeni ve Rus askerî kavga etti. Ermeni asker, Rus askerini öldürdü. Yaptıklarını da Müslümanların üzerine atarak iftira ettiler. Müslümanlar isyan etti bahanesiyle, ertesi gece Ermeniler köyü ateşe verdiler. Muşlu Sinbat'ın kumandası altındaki Ermeni taburu, burada bulunan 1.000 kişiden 500'ünü acımasızca katletti ve birçoğunu da yaraladı.⁴⁶⁵

Bitlis'in Rus ve Ermenilerce işgalinden sonra, 3 Mart 1916 tarihinde öğle zamanı Antranik komutasındaki I. Ermeni İntikam Taburu gece hücumdan evvel arkada bırakıldı. Birçok Müslümanın, katliamdan kurtulmak için Amerikan Hastanesi'ne

⁴⁶¹ Christopher J. Walker, Ermeni Daron ve Pağış 'in Sonu:1914-1916, Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş, İstanbul 2016, s. 196.

⁴⁶² C. J. Walker, agm., s.199.

⁴⁶³ BAO, DH. EUM. EMN.88.36.1/03/06.

⁴⁶⁴ Yılmaz Karadeniz, "Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)", History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, 192.

⁴⁶⁵ Karadeniz, Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi (1913-1919), s. 23.

sığındığı haber alan Antranik komutasındaki askerler onları öldürmeye çalıştı.⁴⁶⁶ Türk topraklarında Kürtlere ve Türklere sayısız insanlık dışı katliam yapan Antranik, Rafael de Nogales' in tabiriyle azılı bir katildi.

4.2.5.1. Bitlis'in Kurtuluşu ve Erzincan Mütarekesi

24 Eylül 1915'te, Kafkas Orduları Başkomutanlığına Grandük Nikola atandı. 1915 sonunda Rus ordusunun mevcudu 700.000 kişiye çıkarıldı. Türk ordusu 300 km'lik cepheyi sadece 64.000 askerle savunmaya çalıştı. 16 Şubat 1919' da, uzun ve kanlı savaşımlardan sonra Ruslar, Erzurum'u ele geçirdi. II.'inci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Doğu Cephesi'ne görevlendirildi. Bütün çabalara rağmen durdurulamayan Rus ordusu, 17 Şubat 1916'da önce Muş'u daha sonra 3 Mart 1916'da Bitlis'i ele geçirmişti. Daha da ilerlemek isteyen Ruslara kar ve tipi engel oldu. Rus ordusu, mart ayının son günlerinde üstün kuvvetleriyle on beş gün aralıksız saldırılar düzenledi. Karirli Küçük Ağa'nın önderliğindeki milis kuvvetleri Muş'u savunmak için toplandılar. Cibranlı aşireti, Palu, Çapakçur'dan aşiretlerin ve çevre köylülerin de katılımıyla Osmanlı kuvvetleri Rus ve Ermenilere karşı savunma hattı oluşturuldu. Üç cepheden oluşturulan savunmayla, Rusların ilerleyişi durduruldu. Rus ordusu, Şerafettin ve Çivreş dağlarına çekildi. Ruslar, Nisan ayında tekrar top atışları ile saldırıya geçti fakat ilerlemelerine müsaade edilmedi. Tekrar toparlana Rus kuvvetleri, bir taraftan da Kafkasya'dan getirilen yeni birliklere takviye edildi. Erzincan'a kadar olan cepheye yeni saldırılar düzenlemeye başladılar.⁴⁶⁷

Doğu cephesinde, Rus ilerleyişi çok tehlikeli bir hal aldı. Rusların 2.'inci Kafkas Tümeni ve bir süvari alayından oluşan Rus kuvvetleri, Bitlis'in 10-15 km. kadar güneyine (Şeyh Ömer, Hürmüz, Yukarı Ölek hattı) kadar ilerledi. Mustafa Kemal, 16. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a atandı. 27 Mart 1916'da Diyarbakır'a varan Mustafa Kemal Paşa, Bitlis, Muş, Oğnut Cephesindeki 16. Kolordunun emir ve komutasını devraldı. Bu bölgedeki askerî kuvvet miktarı, 13.741 er, 9.297 tüfek, 7 ağır makineli tüfek ve 19 toptan ibaretti. Taarruz hazırlıkları tamamlanıncaya kadar düşmanın durdurulması zorunluydu. Bitlis Boğazının mutlaka korunması gerekiyordu.

31 Mart tarihinde 16. Kolordunun durumu şu şekildeydi: Van Gölü müfrezesi, Hizan'dan kuzeye doğru ilerlemekteydi. 5. Tümen Bitlis'e doğru ilerlemeye devam etti. Silvan Müfrezesi Genç hattındaydı. Çapakçur Müfrezesi de Oğnut-Bingöl hattındaydı. Daha önce defalarca Ermeniler tarafından eşkıyalıkla yağmacılıkla suçlanıp her olaydan sonra suçlu ilan edilen Hacı Musa Bey, Mutki müfrezesinin başındaydı.⁴⁶⁸

Mustafa Kemal Paşa, 16. Kolordu Komutanı olarak 6 Nisan 1916 tarihinde Sason ve Mutki bölgelerinde bulunan milis kuvvetlere birtakım emirler verdi. Buna göre Mutki bölgesindeki Hacı Musa Bey, Kerp-Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batısında, Korşuvak, Hövükşiyen, Kepişan, Ezirget, Mutki istikametinde ilerlemeye çalışacaktı. Bu şekildeki savunma hattıyla ilerlemeye çalışan Rus kuvvetlerine ve Ermeni çetecilerine engel olunacaktı. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş ovalarına doğru sarkan düşman kuvvetlerini engellemeye çalışacaktı.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Mehmet Törehan Serdar, 1. Bitlis'te Ermeni Mezalimi 2. Rüyalar Şehri Bitlis 3. Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları 4. Bitlis, Van, Muş, Erzurum ve Kars'ta Ermeni Mezalimi, Gazilerle Röportaj, <https://www.researchgate.net/publication/289451281>, s.16. Erişim Tarihi: 04.08.2017

⁴⁶⁷ Fırat, age., s. 112.

⁴⁶⁸ H. Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, cilt.3 sayı.8, Mart 1987, s. 385-386.

⁴⁶⁹ Şevket Beysanoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt. 2 sayı.5, Mart 1987, s. 489.

Hacı Musa Bey, V.'inci Tümenin Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle, aralıksız olarak irtibatla bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacaktı. 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, Bitlis'in güneyindeki iki düşman taburuna aralıksız taarruzların sürdürülmesini emretti. Ruslarla Türk kuvvetleri arasında, Nisan (1916) ayı boyunca keşif kollarına münhasır kalan ufak tefek kıta muharebesi oldu. Bir aydan daha fazla zamandan beri Bitlis'in hemen civarındaki tepelerde tahkimat yaptılar.⁴⁷⁰

7 Ağustos'ta, 338 Rus askerî esir alındı. 8 Ağustos'ta yapılan harekâta da, birliklerimiz tarafından büyük başarılar kazanıldı. Böylece 8 Ağustos 1916 günü akşama kadar yapılan başarılı mücadeleler sonucunda, 5 aydır Rus-Ermeni işgalinde bulunan Bitlis kurtarıldı. 8. Tümen'de Muş istikametinde başarılı mücadeleler verdi. 8 Ağustos 2016 sabahı Muş'u düşman işgalinden kurtarıldı. 25 Ağustos'ta Ruslar, tekrar Muş'u ele geçirdi. 30 Nisan 2017 tarihinde Mustafa Kemal Paşa II. Ordu Komutanı olarak ikinci kez kesin olarak Muş'u düşman işgalinden kurtardı.⁴⁷¹

18 Aralık 1917'de saat 3.00' te, Kafkas cephesine ait mütareke imzalandı. Mütarekenin imzası ile birlikte, Kafkas Cephesindeki Osmanlı-Rus orduları arasındaki askerî harekât durduruldu. İki ordu arasında mütarekenin imzalandığı tarihteki durumu göz önüne alınarak bir sınır hattı çizildi. Anlaşmaya göre, askerlerin stratejik olarak yeniden yerleştirilmelerine izin verilmeyecek ve Türk ordusunun hiçbir bölümü Kafkasya'dan Mezopotamya'ya transfer edilemeyecekti.⁴⁷²

Ruslar mütarekenin hemen akabinde işgal ettikleri toprakları boşaltmaya başladı. Bu geri çekilme esnasında, ellerindeki mevcut silahları Ermeni askerlerine teslim ederek onları da yerlerine varis olarak bırakıyorlardı. Ruslar, çekildikleri bölgelerin hâkimiyetini Ermenilere bıraktı. Bunlara sayısız cephane, top, tüfek ve sair malzeme bıraktı. Ermeniler kendince sözde Erzincan, Pülümür, Tercan, Erzurum, Varto, Hınıs ve Pasinlerde idare merkezleri kurdu. Bu bölgelerde yaşayan halk, hicrete vakit bulamadığı için Rusların eline esir düşerken Ermeniler tarafından öldürüldü. Bütün mallarına da el koyulduğu için, sağ kalabilenler ortada sersefil kaldı. Varto Ermenileri, Bingöl eteklerindeki Lolan aşiretinden bine yakın insanı evlere doldurarak hunharca yaktı. Çekildikleri yerlerdeki mühimmat depolarını, zahire ambarlarını ateşe verdi.⁴⁷³

Cepheden kötü haberlerin alınması, 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa için büyük bir endişe kaynağı oldu. Bütün bu belirsizlikleri ortadan kaldırıp, Rus ordusunun gerçek harekâtı hakkında etraflı bilgi toplayabilmek ve alınan haberlerin doğru olup olmadığını öğrenebilmek için bölgeye casus göndermeyi planladı. Casuslar vasıtasıyla aldığı bilgiye göre; cephedeki Rus asker ve subaylarının artık harp işleriyle meşguliyetten ziyade ve kesin sulh için çalıştıklarını haber aldı. Diğer yandan Rus askerinin bu fikirde olmasına rağmen, Ermeni asıllı olan askerlerin bu fikirde olmadıklarını, başka emeller peşinde olduklarını öğrendi.⁴⁷⁴

Böylece cephe en son gelişen olaylar, Ermeni faaliyetlerine aitti. Ermenilerin bölgedeki çalışmaları hakkında, pek çok bilgi alınmaya başlandı. Esasen cephe Ekim'de başlayıp, Kasım'da umumileşen dağılışı ortaya yeni bir mesele daha çıkarttı. Dağılan ve geri çekilen Rus ordusunun, silah ve mühimmatlarını bölgedeki Ermenilere

⁴⁷⁰BAO, HR. SYS, 2112/7-6, Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 130, İstanbul 2013, s. 313.

⁴⁷¹Çeliker, agm., s. 391-392.

⁴⁷²Dr. Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/113.pdf> s. 220. Erişim tarihi: 08.08.2017

⁴⁷³Fırat, age., s.116

⁴⁷⁴Yavuz. agm., s.231.

teslim ettikleri en çok alınan haberlerdendi. Böylece artık yeni bir hat oluşturuldu. Rusların boşalttıkları sahalarda, Ermeniler Müslüman halka karşı saldırıya ve toptan öldürmelere başladı. Bu ise yeni bir meselenin başlangıcını teşkil etmekteydi.

Erzincan Mütarekesi ile Kafkas Cephesi'ndeki Türk-Rus savaşı sona erdi. Fakat mütarekeden sonra cephedeki olaylar çok daha farklı boyutlarda gelişti. Türk-Ermeni mücadelesinin temellerinin atılmasına sebep oldu. Mütareke için kurulan hayaller, kısa zamanda bir kâbusa dönüştü. İşgal edilen vilayetlerimiz mütarekedeki barış ortamı ile değil de, sıcak savaş sayesinde, yani Türk ileri harekâtının başarıyla sonuçlandırılmasından sonra ancak kurtulabildi. İşte bu şekliyle Erzincan Mütarekesi, Mondros Mütarekesi ile benzerlik teşkil etmekteydi. Her iki mütarekede, barışa hazırlıktan ziyade yeni bir mücadelenin, hatta ölüm-kalım mücadelesinin başlangıç safhasını oluşturdu.⁴⁷⁵

4.2.5.2. Sivas Ermeni Olayları ve Kürtler

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle gerek Osmanlı toprakları içindeki gerekse dışındaki Ermeni çeteleri faaliyetlerini artırdı. Komitacı Ermeniler, faaliyetlerine katılmayan Ermenileri öldürmekte hiç tereddüt etmedi. Söz konusu komitalar, Ermeni ahaliden başka Müslüman ahali arası propaganda yaparak halkın seferberliğe katılmamasını, Rusların birkaç kolordu ile yakında Sivas vilayetini işgal edecekleri için herkesin ailesinin başında bulunmasını telkin ediyorlardı. Her fırsattan yararlanarak Müslümanları küçümsüyorlardı.⁴⁷⁶

Ermeni komitaları, çıkaracakları isyanı idare etmek amacıyla kendi aralarında Sivas'ı üç bölgeye ayırdı. Birinci bölgeye meşhur Sivaslı Murat'ı (Hamparsum Boyacıyan), diğer iki bölgeye tanınmış komitacılar görevlendirildi. Osmanlı ordusunu arkadan vurmanın tüm planlarını yapan Sivaslı Ermeniler, Şebinkarahisar, Sivas ve Suşehri'nden 30.000 kişilik kuvvet topladı. Sakladıkları silahları, bombaları ve diğer tüm hazırlıklarını katliam için hazır hale getirdiler. Fakat Ermenilerin bu kanlı planları, hükümetin zamanında aldığı tedbirlerle uygulanamadı.⁴⁷⁷

Savaşın ilk dönemlerinde Ermeniler, Osmanlı aleyhine genel bir hareket yapılması imkânı bulamayınca yerel taarruzlara başladı. Bu saldırılar, özellikle askerî levazım ve mühimmat kabilelerine yöneldi. Sivas bölgesinde meydana gelen olayların yanı sıra, diğer bölgelerde eşi görülmeeyen olaylar meydana geldi. Örneğin Ermeni fırınlarının bazılarında ekmeklere zehir konularak askeri zehirlenme teşebbüsünde bulunuldu.⁴⁷⁸

Şebinkarahisar'ın Yaycı⁴⁷⁹ köyü Ermeni Papazı Seponil, papaz kisvesi altında Ermeni kiliselerine topladığı Ermeni halkı isyana teşvik etmekteydi. Müslüman halk tarafından papaz olarak değil de, komita üyesi olarak tanınmaktaydı. Piskoposluğun işlerini yürütüyordu. Din hizmetine girmeden önce de, bilfiil Ermeni hareketlerini idare ettiği biliniyordu. Papaz Seponil Alamelik⁴⁸⁰, Müşeknis⁴⁸¹, Pürk⁴⁸², Kirtanus⁴⁸³ ve

⁴⁷⁵ Yavuz. agm., s. 232.

⁴⁷⁶ Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, Ankara 2008, s.148.

⁴⁷⁷ Gürsoy Şahin, Osmanlı Devleti Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, İstanbul 2007, s.155.

⁴⁷⁸ Şahin, age., s. 157.

⁴⁷⁹ Giresun Şebinkarahisar ilçesi merkeze bağlı köy.

⁴⁸⁰ Sivas Akıncılar ilçesi merkeze bağlı bugünkü Yağlıçayır köyü.

⁴⁸¹ Sivas Suşehri ilçesi merkeze bağlı bugünkü Bostancık köyü.

⁴⁸² Sivas Suşehri ilçesi merkeze bağlı bugünkü Yeşilyayla köyü.

⁴⁸³ Sivas Suşehri ilçesi merkeze bağlı bugünkü Beydeğirmeni köyü.

Ezbider köylerini kilisede toplayarak hem propaganda yaptı hem de aidatları topladı. Papanız Seponil, Rusların Erzurum'dan girerek Sivas'a kadar geleceklerini ve artık kendilerine verilen silahların kullanma zamanının geldiğini ifade etti.⁴⁸⁴ Bu çalışmalarından Papaz Seponil'in en uzak köylere kadar giderek Ermenileri komitacılık faaliyetleri için organize ettiği anlaşılmaktaydı.⁴⁸⁵ Aynı şekilde Penkanlı Piza Mıgırđıç da Şebinkarahisar'da Suşehri'nde deri tüccarı olarak bilinmesine rağmen, köylere yaptığı ziyaretlerde ticaret yerine propaganda yapmaktaydı. Çünkü onun bir kuzu derisi dahi aldığını gören olmamıştı.⁴⁸⁶ Sivas'ta Ermenilerin yaşadığı yerlerde, komitacılar din adamlığı görüntüsü altında Ermeni halkı Müslümanlara karşı yapmayı düşledikleri katliamlara hazırladı.

Sivas'a bağlı olan Şebinkarahisar ve Suşehri Ermeni isyanları için stratejik ve politik önem taşıyordu. Buralarda yaşayan Ermeniler pek çok olay meydana getirdi. Komşuları olan Müslümanları katletmek için yıllarca hazırlık yaptılar. Öncelikle, Sivas Suşehri'nde yaşayan Ermenilerin ve diğer bölgelerdekilerin tehciri zorunluydu. İlk etapta Sivas'tan tehcir yapılmadı ama kısa bir zaman sonra Suşehri Ermenileri tehcire tabi tutuldu.

Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum Vilâyeti'ne yazılan 27 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafta, Rus sınırına yakın olması dolayısıyla Erzurum'da bulunan Ermenilerin yerlerinden çıkarılarak hiçbir Ermenin kalmaması emri verildi. Ayrıca Diyarbakır, Harput ve Sivas Ermenilerinin ise ihracına lüzum görülmediği de ifade edildi.⁴⁸⁷ 14 Haziran 1915'te, Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen şifrede Sivas Suşehri Ermenilerinin sevkinin uygun olduğu, Sivas'taki diğer Ermenilerin tehciri ile ilgili nezaretin fikri alınmadıkça sevk olunmaması istendi.⁴⁸⁸ Fakat Ermeni olaylarının giderek artması üzerine 20 Haziran 1914'te Dâhiliye Nezareti'nin emriyle Sivas'taki diğer Ermenilerinde sevk yapıldı.

Amerikalılara ait Sivas Yüksek Kız Okulu Müdürü Miss. Mary L. Graffam'ın verdiği bilgilere göre, Sivas Valisi tutuklu Ermeni erkeklerin dışındaki herkesin ailesi ile birlikte gitmesine izin verdi. İlk gün güvenle yolculuk yapıldıktan sonra ikinci gün yolda Ermeniler köylüler tarafından soyuldu. Bu soyguna Osmanlı jandarmaları seyirci kaldı. Soyguncular yorgan, kilim ve benzeri eşyaları gasp etti. Yanlarında sığırlarında götürülen Ermenilerin sığırları da eşkıyalar tarafından çalındı.⁴⁸⁹ Söz konusu eşkıyalıkları Kürt aşiretlerinin veya kimlerin yaptığına dair bilgi mevcut değildi. Sivas Ermenileri ilk zamanlarda Elbistan, Maraş yoluyla Urfa'ya gönderiliyordu. Sivas-Elbistan yolundaki Fındıcak köyündeki Ermeni olayları nedeniyle, bu yolun güvenli olmadığı için sevkîyat güzergâhı değiştirildi. Sivas Ermenileri, Malatya, Elâzığ üzerinden Urfa'ya gönderilmeye başlandı. Sivas Ermenilerinin yollarda eşyalarının gasp edilmesi ile ilgili olarak, tehcirin uygulandığı bölgelerdeki güzergâhlarda çoğunlukla eşkıyalık yapan Kürt aşiretlerinin varlığı hesaba katılmalıydı. Bundan hareketle Sivahlı Ermenilerin eşyalarının yollarda söz konusu eşkıyalar tarafından gasp edilmesi kuvvetle muhtemeldi.

⁴⁸⁴ Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, s.145.

⁴⁸⁵ Hasan Babacan, "Birinci Dünya Harbinde Sivas ve Havalisinde Tehcir Uygulamaları", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri I. Cilt, 21-25 Mayıs 2007, s. 535-548.

⁴⁸⁶ Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, s.145.

⁴⁸⁷ BAO, DH. ŞFR, 53/129

⁴⁸⁸ BAO, DH. ŞFR, 54/7

⁴⁸⁹ Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Ankara 2015, s.167.

4.2.5.3. Mamûretülaziz Ermeni Olayları ve Kürtler

1867 yılında Harput'un adı, Osmanlı Padişahı Abdülaziz'in adına izafeten Mamûretülaziz olarak değiştirildi. Bu yıldan sonra Mamûretülaziz yine Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı hale geldi. 1875 yılında, Diyarbakır Eyaleti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflık hüviyetine kavuştu. XIX. yüzyıl itibariyle misyonerlik faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yürütüldüğü önemli bir merkez haline gelmiş olan bu vilayette, 1881 yılına ait Mamûretülaziz Salnamesi' ne göre etnik ve dinsel yapı şöyleydi: Müslüman 3896, Ermeni 1567, Protestan 270, Süryani 194, Latin 40 ve toplam 5967'dir.⁴⁹⁰ Elazığ vilayetine bağlı başlıca aşiretler şunlardı: Palu Zaza Kürt, Maden Zaza, İzolan, Piran, Delikân, Karakeçili, Çelikân ve Bermaz aşiretleri.⁴⁹¹

Harput, Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından alınarak sancak merkezi haline getirilmişti. Aynı zamanda bu sancak, Diyarbakır'a bağlandı. Yerleşime elverişli olmayışı ve tabiat şartlarının zorluğu ve iâşe teminindeki güçlükler Harput'un gelişmesini engelledi. 1834 yılında doğu vilayetlerini ıslah etmekle görevlendirilen Reşid Mehmet Paşa, ovada yer alan Agavat mezrasını merkez haline getirince, daha sonra Mamûretülaziz şehrinin merkezi buraya taşındı. Böylece Harput eski önemini yitirmeye başladı. Harput'a XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında, Ermeniler arasında Protestanlığı yaymaya çalışan Amerikan Misyonerleri yerleşti.⁴⁹²

Harput ve Mamûretülaziz Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdi. Amerikan Harput Konsolosu Davis⁴⁹³, Harput ve Mamûretülaziz genelinde Ermeni nüfusun 150.000 olduğunu ifade etmekteydi. Fakat 1914 Osmanlı istatistiklerine göre bu sayı 74.026 idi.⁴⁹⁴ Tehcire tabi tutulan Harput Ermenilerinin varış yeri Urfa idi. Harput Konsolosu Davis'e göre, o günün şartlarında iki şehri arası 15-20 günlük bir mesafeydi. Konsolosun Ermenilerin tehciri ile ilgili endişelerine karşı vali gerekli güvenlik önlemlerinin alınacağını ifade etti. Fakat Amerikalı misyonerlerin sevkiyat esnasında Ermenilere eşlik etmesine izin verilmedi. Konsolos, sürekli olarak Ermeniler lehine hareketlerde bulunmaktaydı. Elindeki tehcirden muaf olmasını istediği Ermenilerin listesini valiye verdi. Bunların geçici süreyle yerlerinde kalmalarına müsaade edildi. Konsolos, diğer Ermenilere yeteri kadar hazırlık süresi verilmesini de validen talep etti. Konsolosun bu girişimleri de sonuçsuz kaldı. Misyonerlere sadece sürgüne gönderilen Ermenilerin eşyalarının satın almalarına ve paralarını emanete almalarına izin verildi.⁴⁹⁵

Vali Sabit Bey, konsolosla ve diğer misyonerlerle yaptığı görüşmelerde bu yolculuğun zor ve çetin geçeceğini kabul ettiğini ancak yeterli güvenlik önlemlerinin alınacağını ifade etti. Bütün bu görüşmelere rağmen Konsolos Davis, Ermenilerin geçici zorunlu göçünü sistemli bir katliam operasyonu olarak değerlendiriyordu. Konsolos, Kürt eşkıyaların devlet tarafından dağlarda kasıtlı olarak bekletildiğini ve Ermenilerin tuzağa düşürülerek öldürüleceğini iddia ediyordu.⁴⁹⁶

⁴⁹⁰ Güven, age., s. 148-149

⁴⁹¹ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 45.

⁴⁹² Mehmet Ali Ünal, Harput, TDVİA., s. 234.

⁴⁹³ Leslie Ammweron Davis, Amerika Birleşik Devletleri'nin Harput Konsolosu olarak 9 Nisan 1914'te atandı. 31 Mayıs 1914 tarihinde Harput'a gelerek 1 Haziran 1914 tarihinde sorumluluğu devraldı. (Dr. Ali Gökçen Özdem, "Amerika'nın Harput Konsolosu Leshe Ammweron Davis'in Ticari Raporu", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama Ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elâzığ 23-25 Mayıs 2013, s. 65.

⁴⁹⁴ Çiçek, age., s.169.

⁴⁹⁵ Çiçek, age., s.171.

⁴⁹⁶ Çiçek, age., s. 173.

Konsolos Davis, haziran ayının ilk günü 3.000 Ermeni'nin 70 polis nezaretinde Harput'tan ayrıldığını raporunda belirtmekteydi. Rapora göre, 3. gün sürgün konvoyu Tutluköy'e ulaştı. Burada Kürtler ve Araplar, Bağdat hattı üzerinde Resulayn'ın ilk tren istasyonuna varıncaya kadar kadın ve kızları çalmaya başladı. Konvoyu korumakla görevlendirilen polisler dağlı yarı vahşi aşiretleri kendilerine saldırmaları ve öldürmeleri için tahrik etti. 13. gün konvoy Malatya'ya ulaştı. Burada Ermeniler 200 lira karşılığında Ağcadağ Kürtlerinin insafına bırakıldı. 15. gün sürgün konvoyu yalçın dağlara doğru yürüyüşe geçti. Burada Kürtler 15-90 yaş arası 150 erkeği öldürdü. Daha sonra insanları soymaya başladılar. Sivas Eğin ve Tokat'tan gelen sürgün Ermeniler Harput'tan gelenlerle birleşti ve sayı 1800'e ulaştı. 17. gün bir diğer Kürt beyinin korumasında yola çıktılar. Bu bey adamlarını çağırarak Ermenileri soydurdu. 52. günde Kürtler kafilenin giysilerini dahi soydu. Güneş altında onları ölüme terk ettiler. 60. gün Viranşehir'e vardıklarında kafileden 300 kişi kaldı. 70. gün Halep'e ulaştıklarında kafileden 150 kişi ancak hayatta kaldı.⁴⁹⁷

Konsolos Davis'in raporu, çelişkilerle dolu olmakla birlikte duyum ve tahminlere dayalıydı. Davis sürgün kafileleri ile birlikte gitmedi için verdiği bilgiler tahmin ya da başkasından duyulan abartılı ifadelerdi. Sağ olarak tekrar gelen Ermenilerin ifadesine dayanarak verdiği raporda, bu kişilerin kimlikleri ve nereden geldikleri belli değildi.⁴⁹⁸ Ayrıca dikkat çeken başka bir nokta ise, sürgüne giden Ermeni kafileleri, eşkıyalık yapan Kürt aşiretleri defalarca soymakta fakat Ermenilerin üzerlerindeki değerli eşyalar ve mallar bir türlü bitip tükenmemekteydi. Rapor, Osmanlı Devleti'nin en çok asker ve teçhizat sıkıntısı çektiği bu dönem koşulları hesaba katılmadığı için ön yargılar üzerine kuruluydu. Az sayıda askerin büyük bir kafilenin güvenliğini tam olarak sağlaması ve eskiden beri eşkıyalıkla ün salmış Kürt aşiretlerini engellemesi mümkün değildi. Dahası devletin bu eşkıyaları dağlarda katliam için beklettiğini ifade etmek, Türk düşmanı olmaktan öteye gitmeyen ifadelerdi.

4.2.6. Amerikan Misyonerlerinin Kürtler ve Ermeniler üzerindeki Propaganda Faaliyetleri ve Ali Gakko Olayı

Harput'a gelen ilk Amerikan misyoneri, 1851 yılından 1855'e kadar İzmir'de ikamet ettikten sonra Anadolu'nun iç kısımlarında çalışmak için görevlendirilen George W. Dunmore ve eşiydi. 1855'te Harput'a geldiklerinde, her yerde olduğu gibi önceleri büyük bir tepkiyle karşılandı. Ermeni Gregoryan cemaatini bölerek Protestanlığa döndürdükleri için Ermeni cemaati ve yöneticileri misyonerlere büyük tepki verdi.⁴⁹⁹

Misyonerler, Harput'taki Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu Şehroz mahallesinde birkaç bina satın alarak ilk faaliyetlerine başladı. Açılan Amerikan misyonuna ait okullar, ilk mezunlar vermeye başlayınca Harput'tan Amerika'ya göçler de başladı. Açmış oldukları Fırat Koleji'nin yeni binalarının da bitmesiyle, misyonerler faaliyetlerini daha sistemli ve rahat olarak yürütmeye başladı. Ermeniler yönelik eğitimin yanı sıra, Kürtlere de eğitim verecek şekilde yeniden örgütlenmesi yoluna gidildi. Amerika'da bulunan Ermenilerin itiraz etmesi sonucunda bu projeden vazgeçildi.⁵⁰⁰

Mamûretülaziz'de Amerikan misyonerlerinin propagandaları özellikle Aleviler üzerinde de etkili oldu. 16 Ocak 1899'da vilayete gönderilen şifreli telgrafta Dersim,

⁴⁹⁷ Çiçek, age., s. 183-187.

⁴⁹⁸ Çiçek, age., s.191.

⁴⁹⁹ Erdal Açıkşes, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 2003, s. 58.

⁵⁰⁰ Açıkşes, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, s.135.

Akçadağ -Erguvan nahiyesi, Hasançeşlebi ve kısmen de Hekimhan'da bulunan Alevilerin Protestanlığa mütemayil bulunduğu bildirildi. Ayrıca misyonerlerin bu konuda şiddetli çalışmalar yaptığı da ifade edildi. Amerikan okulları açıldığından beri Müslümanlar bu okullara gitmemişti. Misyonerler kendilerine yakın buldukları Müslüman guruplar arasında çalışma yapmaya başladılar.⁵⁰¹

Amerikan misyonerleri için Ermenilerden başka aralarında Protestanlığı yayabileceklerine inandıkları grup Kızılbaşlardı. Diğer misyonerlerin gitmekten bile çekindiği yerlere gitmesiyle tanınan Mr. Dunmore'nin Kızılbaşlarla ilgili tespitleri çok önemliydi. O'na göre, Kızılbaşlar Müslümanlığa bağlılık duymayan kendine has bir gruptu. Her ne kadar kendilerini Müslüman saysalar da, namaz kılmıyorlar, oruç ta tutmuyorlardı. Bu nedenle İncil'in mesajlarına açık olabiliyorlardı. Yolda küçük siyah bir odun parçası bulduklarında bir evliyanın ya da atının kalıntısıdır deyip ona tapınırlardı. Kızılbaşlar da Ermeniler gibi Protestanlığa döndürülebilecek elverişliliğe sahipti.⁵⁰²

Harput, Arapkir ve Sivas bölgelerinde yaşayan Kızılbaşlar, Kürtçe değil Türkçe konuşuyorlardı. Misyoner Mr. Richardson, Kızılbaşların Kürt kökenli olduklarını düşünmekteydi. Yerleşik hayata geçen Kızılbaşlar, dağlı Kürtlerle temaslarını kesmelerinden dolayı uzun zamandır Türklerle içi içe yaşadıklarından Kürtçeyi unutup Türkçe konuşmaktaydı. Misyonerler bu nedenle, Ali Gakko'dan Kızılbaş Kürt diye bahsetmekteydi. Bu da bize misyonerlerin Kızılbaşların kökeni ile herhangi bir tarihi bilgiye sahip olmadıkları ve İslamî dönem Türk tarihinden habersiz olduklarını göstermekteydi. Fakat şu bir gerçektir ki misyonerler Kızılbaşları, dönemin müsteşriklerinin yönlendirmesi doğrultusunda Kürt olarak görüyordu. Onlar arasındaki İslam dininin tam olarak yaşanmaması ve Türklere ait Şamanizm inancının tesirinden de kurtulamamış olmaları misyonerleri yanıltan en önemli etkendi. Türkmen olan Kızılbaşların inancı, Şamanizm'e ait öğelerin İslamî değerlerle karışımından ibaretti Kızılbaşlar, kendilerini Müslüman olarak görüyorlardı.

Amerikan misyonerlerinin Kızılbaşlarla olan ilişkisi Ali Gakko ile başladı. Mr. Dunmore, Ali Gakko'yu şöyle tasvir ediyor: "Tabii ki meşhur Protestan reisi Ali Gakko'yu görmek için büyük bir arzu duyuyordum. Kırk yaşlarında, uzun boylu, görünüş itibarıyla mert, yumuşak ve mütevazı bir adam, diğer aşiret liderleri gibi debdebeli bir giyim tazı yok." Mr. Dunmore ve diğer misyonerler o kadar ileri gidiyorlardı ki Ali Gakko'nun ağzından olduğunu iddia ettikleri mektupları Missionary Herald'da yayımlıyorlardı.⁵⁰³

Çemişgezek'te bir Kızılbaş aşiretin reisi olan Ali Gakko'nun Protestan olduğunu beyan etmesi, misyonerler arasında hem şaşkınlıkla hem de cesaret verici olarak karşılandı. Çünkü hiçbir misyonerin etki edemediği bu Kızılbaş lideri kendisini Protestan olarak tanıttı. Bu konudaki iddiasını inatçı bir şekilde sürdürerek, misyonerlerin Kızılbaşlar içinde çalışmasını istekli kılmaktaydı. Ayrıca misyonerlerin bu topraklarda ilk hedefi olan Müslümanları Protestanlaştırma fikri, belki de Müslüman olarak kabul gören bu gurup ile tekrar başlayacağı düşüncesini pekiştirdi. Misyonerlerin Dersim'deki doğal müttefikleri ise Ermenilerdi. Çemişgezek'teki Kızılbaş aşiret

⁵⁰¹ Açıkşes, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, s.136-137.

⁵⁰² Ayfer Karakaya Stump, "Alevilik Hakkında 19. Yüzyıl Misyoner Kayıtlarına Eleştirel Bir Bakış ve Ali Gakko'nun Öyküsü", Folklor/Edebiyat 29, no.1 (Mart 2002), s. 306.

⁵⁰³ Stump, agm., 317.

liderlerinden Ali Gakko gibi Dersimliler, Protestanlık hareketini komşuları olan Ermenilerden öğrendi.⁵⁰⁴

ABCFM arşivlerindeki mektuplarda 1854 sonrası yıllarında Harput, Sivas, Malatya, Merzifon ve Yozgat bölgelerinde yaşayan "eşi ve emsali görülmedik halkın" misyonerler tarafından keşfedilişinin tarihini adım adım anlatılıyordu. Misyonerler Ali Gakko gibi bir aşiret liderinin adını, doğu vilayetlerinde Protestanlığı ifade etmek için kullanıyorlardı. Dikkat çekici nokta, Ali Gakko'nun ABCFM misyonerleriyle doğrudan ilişkiye geçmeden Protestanlığı kabul ediyordu. Ermenilerle olan komşuluk ilişkileri dolayısıyla, dini açıdan son derece yeni olan bu akımla tanıştı. Ali Gakko kendisini Protestanlığa yakın hissediyordu. Misyonerler bunun sebebini, kendi açılarından Ali Gakko'nun olağanüstü dürüst ve açık bir karaktere sahip olmasıyla izah ediyorlardı. Protestan Ermeni Garabetle olan dostluğu da bu konuda muhtemelen önemli bir rol oynadı. Çemişgezek kasabasının yakınlarında oturan Ali Gakko, iki köy ve 500 silahlı adamı vardı. Harput misyoneri Herman Barnum, bunun bölge aşiretlerinin ortalama büyüklükte olduğunu ifade etmekteydi. Ali Gakko, Ermeni Kilisesi'nin şiddetli takibatına maruz kalan Çemişgezek'in ilk Ermeni Protestan'ı Garabet'i himayesine aldı. Misyoner raporlarının Missionary Herald'da yayımlandığı dönem boyunca, Ali Gakko Protestanlıktan dönmedi. Görünüşe göre kendisini ve aşireti bu yeni inancını kabul etmişlerdi. Onu dışarıdan gelen tehditlere karşı korumayı başardı. Alışılmış yağma seferleri olmadan, onun aşiretinin geçimini nasıl sağlayacağı da ayrı bir sorundu.⁵⁰⁵ 1861'den itibaren Missionary Herald'da Ali Gakko ile ilgili çıkan haberler azalmaya başladı. Bunun sebebi, Mr. Dunmore'nin başka bir göreve tayin edilmesi ve daha sonra ölmesiydi.

Misyonerler Dersim ve Harput bölgesini faaliyet merkezi haline getirdi. Bu bölgelere tehirden kaçan Ermenilerin toplanıyordu. Bunların yurt dışına çıkarılması konusunda misyonerler son derece gayretliydi. Malatya'da görev yapan Alman misyoner Christaffol tehirci maruz kalan Ermenilerin oluşturmuş olduğu karavanlara, Dersim Alevilerinin saldırıp Ermeni arkadaşlarını kurtarmak için verdikleri mücadeleyi anlatıyordu. 1916 yılının mart ayında Dersim Kürt-Alevi aşiretlerinden bazı aşiretler komşu şehirlerde bulunan devlet binalarına saldırarak zarar verdi. Daha sonra Elâzığ vilayetinde bulunan valiliğe saldırmak için yürüyüşe geçtiler. Fakat hükümet tarafından bölgede yaşayan diğer Sünni Kürt ve Zaza aşiretlerinin de yer aldığı bir kuvvet oluşturulup bu isyan bastırıldı.⁵⁰⁶

4.2.7. Erzurum'da Ermeni Olayları ve Kürtler

Erzurum ovasının güneydoğu kenarında, bu ova ile Palandöken dağının sahasında kurulmuş olan Erzurum şehri meyilli bir bölgedeydi. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Osmanlı yönetimine girmişti. Erzurum'un tam anlamıyla fethi, bölgedeki İran nüfuzunun tamamen ortadan kaldırılmasına kadar gecikti. Erzurum ancak Mısır seferinden sonra 1518-1519 tarihleri arasında Osmanlı yönetimine dâhil edildi. Nitekim bölgenin 1520-1530 yıllarında yapılan tahrirlerinin

⁵⁰⁴ Abdulkadir Gül, "Osmanlı İdaresinin Dersim Kızılbashlığına Karşı Takip Ettiği Politikaların Dönemsel Durumu", 2. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü Ve Barış Sempozyumu 08-10 Ekim 2015, Nevşehir, 2016, s. 107

⁵⁰⁵ Hans Lukas Kieser, Iskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, s. 105-107.

⁵⁰⁶ Candan Badem, Mehmet Yıldırım, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde "Dersim Islahatı" (1870-1913)", 2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Baskı Ve Cilt Tunceli Üniversitesi 2014, s.117.

genel sonuçlarını içine alan Karaman Rum Vilayeti Tahrir Defteri'nde, Erzurum Osmanlı sınırları içinde gösterildi.⁵⁰⁷

Ermeniler Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen büyük devletlerin siyasetlerine alet olarak Erzurum'u da içine alan muhtar bir Ermeni devleti kurma hayaline kapıldılar. 1880'lerden itibaren Rus destekli tedhiş faaliyetlerine başladılar. 20 Haziran 1890'da Ermeni Sanasaryan Mektebi'nde silah araması yapan zabıtaya karşı ateş açılması şehirde büyük bir kargaşaya yol açtı. Bu durum daha sonraki dönemlerde tırmanarak sürdü. Ayrıca Erzurum, Ermeni komitacılarının olduğu kadar II. Abdülhamit muhaliflerinin de toplandığı bir yer oldu. Bunların hükümet aleyhine faaliyette bulunmaları üzerine Erzurum'da yeni karışıklıklar çıktı. Taşnaksutyun Ermeni komitası merkezini Erzurum'a taşıdı. 1914 yılında Erzurum'da, Müslüman nüfus 633.297, Ermeni nüfus ise 134.377 kişiydi.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Taşnak Komitası son kongresini Erzurum'da yaptı. Erzurum, Trabzon-Van karayolunun ortasında bulunduğu için hem karayolu ile Kafkasya'dan hem de Trabzon yoluyla Batum, Köstence ve başka yerlerden düzenli olarak bilgi alınırdı. Silah ve benzeri eşyalar buradan transit olarak taşınırdı.⁵⁰⁸

Uzun yıllar boyunca Ermeni ayaklanmalarının yaşandığı bir şehir olan Erzurum'da, Rus ve İngiliz Konsolosları büyük entrikalar çevirdi. Sürekli olarak Ermenileri merkezi hükümet aleyhine kışkırtan konsoloslar, kendi menfaatlerinin zarar görmemesi için konsolosluğa sığınanlara kapılarını kapattı.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı başlayınca seferberlik ilan etti. Müslümanlar asker yazılmak için askerlik şubelerine koşarken, Ermeniler ailelerine kendilerinin yabancı ülkelerde olduğunu söyledirdiler. Aynı zamanda Patrikhanenin bilgisi dâhilinde, Ermeni Piskoposluğu Ermeni gençleri sözde din işlerinde görevlendirdi. Taş oyuklarına, yıkık duvar kalıntılarına kilise adını vererek kilisenin rahibi ve hizmetlisi sıfatıyla gençleri askerden kurtarmaya çalıştı. Nakil araçlarını ve savaş vergilerini vermemek için, Ermeniler her yola başvurdu.

Rusların Doğu Anadolu'yu işgal etmesiyle Kürtçülük propagandasında artmaya başladı. Ruslar bir taraftan Ermenileri bir taraftan da Kürtleri Osmanlı aleyhine kışkırtıyorlardı. Ruslar, Osmanlı Devleti'nin parçalanması için Ermeni komitaları ve Kürt milliyetçileri birlikte çalıştı. Erzurum ve çevresindeki bazı Kürt aşiretleri, Osmanlı ordusuyla birlikte Ruslara karşı mücadele etti. Erzurum vilayetinde yoğun bir Kürt nüfusu yoktu. Vilayet dâhilinde Bazuki ve Besyan adında iki büyük Kürt aşireti vardı. Bunların dışında Camedan, Haydaran, Belikân ve Zeylân gibi küçük aşiretler vardı. Bu Kürt aşiretleri Müslüman ve Sünnî idi. Besyan aşireti, Kığı'nın güneyinde Hınıs nahiyesinde yaşıyordu. Bunun dışındakiler aşiretlikten çıkmış sancak ve kaza merkezlerinde oturan Kürt ailelerdi. En fazla Kürt nüfus, Bayezid Sancağı'nda bulunuyordu.⁵⁰⁹

Erzurum ve Bayezid'te bulunan Ermenilerin büyük bir kısmı cepheden firar edenlerdi. Bu Ermeniler teşkilatlanıp gönüllü alaylar kurarak, Müslüman köylerine saldırılar düzenledi. Osmanlı ordusunun durumu hakkında, Ruslara gerekli bilgileri vermek için Ermeniler Erzurum'da casusluk yapmak için büro kurdular. Her türlü ihanete başvurarak Osmanlı ordusunu arkadan vuran Ermeniler diğer vilayetlerde olduğu gibi burada da tehciye tabi tutuldu.

Erzurum Ermenilerinin 4 veya 9 Haziran 1915'den itibaren kademe kademe tehcir edilmeye başlandığını hem Osmanlı belgeleri hem de Alman Konsolosu haber

⁵⁰⁷ Cevdet Küçük, "Erzurum" TDVİA, C.11, s. 321-324

⁵⁰⁸ Ermeni Komitelerinin Amaçları Ve Eylemleri s. 138.

⁵⁰⁹ Haluk Selvi, Millî Mücadelede Erzurum (1918-1923), Ankara 2000, s.378-379.

vermekteydi. Erzurum'dan yola çıkan 500 kişilik ilk kabile, Erzincan'a doğru yola çıktıktan sonra, Erzincan ve Erzurum arasında eşkıyalar tarafından katledildi.⁵¹⁰ Bu olayla ilgili olarak, Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin, Erzincan-Erzurum arasında eşkıyalar tarafından katledildiği Erzurum vilayetinden Dâhiliye Nezaretine bildirildi. Diyarbakır, Mamûretülaziz ve Bitlis Valiliklerine, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından gönderilen şifre yazısında, tehcir edilen Ermenilerin tehcir güzergâhlarının güvenliğinin sağlanması, firar etmek isteyenlerin önlenmesi istendi. Halkın hiçbir surette bu işe karıştırılmaması, dış ülkelere çirkin gözükecek bir olaya meydan verilmemesi, Ermenilerin güzergâhlarında bulunan aşiretlerin ve köylülerin saldırılarının engellenmesi, katl ve gaspa cesaret edenlerin şiddetle cezalandırılması emri verildi.⁵¹¹

Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin, Dersim eşkıyası tarafından yolları kesilerek katledildikleri ve bunların ellerinden Ermeni kabilelerini kurtarmanın imkânsız olduğu Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi. Mamûretülaziz vilayetine Dâhiliye Nezareti'nce gönderilen şifre yazısında, Dersimli eşkıyalar tarafından işlenen cinayetlerinin engellenmesi için tehcir kabilelerinin güvenliğinin sağlanarak gerekli tedbirlerin acilen alınması istendi.⁵¹²

Birinci Dünya Savaşı'na, Hamidiye Alayları'na mensup çok sayıda asker Ruslara karşı savaşa katıldı. Ermeniler ise Ruslara öncülük yapmaktaydı. Cibranlı 3. Aşiret Alayı kumandanı Maksut Halil Bey, Pasinler'de şehit oldu. Hesananlı Aşireti reisi Halil Haydar Bey ve Seydanlı Aşireti'nden Abdülmecit, Ermeniler tarafından şehit edildi. Ermeni köylerindeki fedailer, Kürtleri öldürdükten sonra Rus ordusuna katılıp tekrar tecavüzlerde bulunmaktan geri durmadı.

Erzincan Kürt beyleri de Erzurum'a kadar Ermeni mezalimine maruz kalmaktaydı. Dersimli Seyyit Rıza milis kuvvetleriyle, Kumandan Halit Bey'in nezaretinde dönen Ermenileri takibe ve Erzincan bölgesinde Ermeni mezalimine maruz kalan Kürtleri kurtarmak için Erzurum merkezine kadar hareket etti. Seyyit Rıza, Halit Beyle birlikte 27 Şubat 1918'de Erzurum merkezine vardı. Gayet büyük ve tamamen ahşaptan yapılmış bir bina içerisine Ermeniler tarafından binlerce Kürt, erkek, kadın, kız ve çocuk doldurulmuştu. Bina ateşe verilerek içerisindeki insanların tamamı yakıldı. Bu olaya şahit olan Seyyit Rıza, "Zavallı insanların kanları yerlerde çay gibi aktı. Hayatımda bu gibi felaketli bir teessür sahnesine asla tesadüf etmedim. Kürt olduklarını ve hiç olmazsa insan olduklarını görerek hüngür hüngür ağlamaktan kendimi zapt edemedim." Nuri Dersimi'nin ifadesiyle bu olay Ermeni medeniyetinin bir numunesiydi.⁵¹³

4.2.8. Diyarbakır Ermeni Olayları ve Kürtler

Diyarbakır, Dicle Havzası'nın yukarı kesiminde önemli ticaret ve ulaşım yolları kavşağında kuruldu. Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan yolların kavşağında kurulan şehrin ilk adını, Asur hükümdarı Adad-Nidari'den (M.Ö. 1310-1281) kalma bir kılıç kabzasında Amedi veya Amidi olarak yazılı olmasından aldı.⁵¹⁴ İslami dönemde bu isim Amid şeklini almış ve XVII. yüzyıla kadar hem şehir hem de onun merkez olduğu sancağın adı olarak kullanıldı. Osmanlılar döneminde bazen Kara

⁵¹⁰ Çiçek, age., s. 162.

⁵¹¹ BAO, DH. ŞFR, 54/9, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk Ve İskânı (1878-1920), Ankara 2007.

⁵¹² BAO, DH. ŞFR., 54/162, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk Ve İskânı (1878-1920), Ankara 2007.

⁵¹³ Dersimi, Hatıratım, s. 47.

⁵¹⁴ Oktay Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeni Olayları (1878-1920), Konya 2013, s. 1-2.

Amid adıyla da anılan şehrin daha sonraki adı olan Diyarbakır ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebia Araplarının iki büyük kabilesinden biri olan Dicle kenarlarında yaşayan Bekir B. Vail kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyar Bekr veya Diyar-ı Bekr adına dayanmaktaydı.⁵¹⁵

1908 Diyarbakır Salnamesine göre, Diyarbakır nüfusunun, 375.528'i Müslüman (Türk ve Kürt), 48.225'i Ermeni, 22.748 Süryani, 11.190 Katolik, 5.554 Protestan, 2796 Yahudi, 1782 Yezidi Kıptî, 1500 Ortodoks, 1439 Keldani ve 19 Ecnebi idi.⁵¹⁶ Toplam nüfus 470.781 kişiydi. Ermeniler ancak nüfusun %10'unu oluşturuyorlardı.

Meşrutiyetin ilanından sonra, yer yer Müslim ve gayrimüslim ilişkilerinin bozulduğuna dair birtakım şikâyetler görülmekteydi. Diyarbakır Murahhas Vekili Kigork Efendi, 15 Ekim 1908 yılında Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, 14 Ekim günü silahlı Kürt eşkıyalarının Ermenilerin yaşadığı Sırımı köyünü basarak Karaca Bedosyan isimli birini öldürdüklerini iddia ederek faillerinin yakalanmasını istedi. Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen emirde, söz konusu iddialarının araştırılarak gereğinin yapılması istendi. Bu olaydan yaklaşık iki ay sonra İstanbul'da yayımlanan Manzume-i Efkâr Gazetesi'nde bu konu ile ilgili bir mektup yayımlandı. Bu mektupta Müslümanların Ermenilere saldırılarda bulunduğu yazılmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşının başladığı yıllarda, Diyarbakır Valiliğinde Hüseyin Celal Bey bulunmaktaydı. Burada 1 yıl 9 ay süreyle valilik yaptı. Celal Bey zevkine düşkün, cahil ve icraatında tarafsız olamayan biriydi. Tanınmış bazı zengin Ermenilerin çocuklarını askerlikten kurtarmak için, onları çeşitli memuriyetlere atadı. Ermeni tüccar Hazik Efendi'nin oğlu Said'i tahsildarlık görevine getirdi. Bu Ermeni tahsildarın, yaptığı yolsuzluklar, Vali Celal Bey'in görevinden alınmasına sebep oldu. Bir yerdeki idarecilerin tutumu ve yönetim tarzı gerçekte o bölgenin asayiş ve huzurunda önemli bir erken olduğu bir kez daha doğrulanmış oldu. Savaş nedeniyle Osmanlı Devleti, 21 Temmuz 1914'te seferberlik ilan etti. Diyarbakır'da da sıkıyönetim ilan edildi. Bunun üzerine askere alma işlemleri başladı. Fakat ortada, büyük bir düzensizlik vardı. Müslümanlar, cephelerde tifüs salgınıyla uğraşarak göğüs göğse çarpışarak şehit olurken, Vali Celal Bey'in atadığı Muhasebe Mübeyyizi Said Bey, Ermeni gençleri birer birer tekâlîfe kabul etmekteydi. Said Bey, bununla hükümetin yok edilmesi için çalışmaktaydı.⁵¹⁷

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Diyarbakır Amerikan misyonerleri ve İngiliz Konsolosluğu, Ermeni komitacıları ile birlikte hareket ederek güçlerinin yettiği ölçüde onlara her türlü desteği vermekteydi. Misyonerlerin devlet aleyhine yaptıkları planlar, Ermeni komitacı ve asker kaçaklarının yakalanması ile ortaya çıktı. Misyoner hastanesinde görev yapan Amerikalı Doktor Asmit, İngiliz Konsolosu ile iş birliği içinde Ermeniler için casusluk yaptığını itiraf etti. Ermeniler hesabına casusluk yapan misyonerlerin bir kısmı, Dâhiliye Nezaretinin emriyle sınır dışı edildi.

Diyarbakır'da Ermeni komitaları çok etkiliydi. Ermeni tüccarlar gayrimüslim askerlerin ellerindeki silahları Türklere karşı kullanmak üzere satın alıyorlardı. Aynı zamanda komitacılar ordudaki Ermeni askerlerin firar etmesini teşvik ediyorlardı. Bütün bunların hükümetçe bilinmesine rağmen savaş ortamında bunları takip edip engelleyecek güç mevcut değildi. Şehrin sokaklarında firari Ermeni askerleri ellerini kollarını sağlayarak serbestçe dolaşıyorlardı. Bu sayı o kadar artmıştı ki Ermenilerin

⁵¹⁵ Nejat Göyünç, "Diyarbakır" s. 464. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c09/c090323.pdf>.

Erişim Tarihi: 11.08.2017

⁵¹⁶ Salname-i Vilayet Diyarbakır, Defa 20, H. 1321, s.170.

⁵¹⁷ Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s. 265-266.

yaşadıkları mahalleler firarilerle dolmuştu. Firariler hükümet tarafından kıtalarına dönmek şartıyla affedildiyse de, bu da işe yaramadı. Çünkü bu askerler komitacıların emriyle firar etmişlerdi. Komitacılar firarilerin gizlenmesi ve korunması için gayret sarf etmekteydi. Hristiyan mahalleleri adeta Ermeni komitacılarının kalesi haline gelmişti.

Ermeni komitacılar tarafından askerden kaçan firarilerden oluşan Ermeni Dam Taburu kuruldu. Evlerin damlarında kurulan kahvehanelerde saklanan firarilerin sayısı gün geçtikçe artıyordu. Ermeni mahallerinde evlerinin damları üzerinden yaptıkları gizli bölmelerle her istedikleri yere gidip geliyorlardı. Bütün ihtiyaçlarını da bu sistem sayesinde kolaylıkla sağlayabiliyorlardı. Bir süre sonra Ermeni komitaları Dam Taburu sayesinde halktan zorla yiyecek ve silah toplamaya başladı. Müslüman ahalinin gözleri önünde Ermeniler silahlanıyor evlerin damlarına bombalar depolanıyordu. Müslümanları tahkir etmekten geri durmayan Ermeniler çok yakında yapacakları saldırılar için hazırlık yapıyorlardı. Saldırmayı planladıkları yan yana yaşadıkları Müslümanların gözü önünde bu işi yapmaları da halkı korku ve endişeye sevk ediyordu.⁵¹⁸

27 Mayıs 1915 tarihinde, Meclis-i Vükelâ tarafından kabul edilen Sevk ve İskân Kanunu gereğince, Kafkasya hududuna yakın olan Van, Erzurum ve Bitlis Ermenileri ile Maraş ve Zeytun çevresindeki Ermenilerin tehcir edilmeleri kararlaştırıldı. Görüldüğü üzere başlangıçta Diyarbakır Ermenilerin tehciri ile ilgili bir karar alınmadı. Vali Reşit Bey'in Diyarbakır'da karışıklık çıkaran Ermenilerin, Musul'a sürgün edilmesi talebi Dâhiliye Nezareti tarafından uygun görüldü. 30 Mayıs 1915 tarihinde 614 kişilik ilk Ermeni kafilesi, Dicle Nehri üzerinde keleklere bindirilerek yola çıkarıldı. Bir gün sonra tehcir edilen Ermenileri koruyan muhafızlarla, onların arasına karışmış komitacılar arasında çatışmalar yaşandı. Bu çatışmada bir asker şehit oldu ve yedi asker yaralandı. Ermeni komitacıları sürgüne giden kafile mensuplarını kurtarmak için saldırılarda bulundular. Böylelikle Musul'a sevk edilen ilk tehcir kafilesinin gönderilmesi başarısızlıkla sonuçlandı.⁵¹⁹

Ermeni kafilesinin Musul'a sevki ile ilgili bu bilgileri veren Vali Reşit Bey'in aksine, dönemin İngiliz Konsolosluk tercümanı Thomas K. Mugerditchian daha farklı iddialar ileri sürdü. Bu iddiaya göre, Valinin daveti üzerine Raman aşireti reisi Şikeftalı Amero (Ömer) Diyarbakır'a gelerek onun huzuruna çıktı. Kafasında Kürt aşireti reisi olduğuna işaret eden renkli ipekten nişanelerle süslü büyük bir sarık takılıydı. Ayrıca siyah bir tunik, uzun dar pantolon ve kırmızı ayakkabılar giymekteydi. Ayaklı cephanelik gibiydi. Doğuştan eşkıya olan bu adam, hiçbir eğitim ve medeniyet görmemişti. Bütün yaşamı dağlarda, koruluklarda mağaralarda geçmişti. Mebus Fevzi Bey ve Albay Rüştü Bey onunla defalarca görüştü. Valilik sarayında törenle karşılandı. Binbaşı Şakir Bey, Valinin emriyle Kürt aşiret reisi Ömer'le iş birliği yaptı. 9 Haziran'da Şikeftalı'ya vardıklarında Binbaşı Şakir Bey, Dicle üzerinden salla giden Ermenilere, nehrin iki tarafına gizlenmiş olan Kürtlerin saldı düzenleyerek değerli eşyalarını alacağını söylemesi üzerine Ermeniler sallarda indirilerek köye götürüldü. Şikeftalı Ömer ve adamları 635 Ermeni'yi katletti.⁵²⁰ Fakat bu iddialarla ilgili ne Osmanlı belgelerinde ne de başka kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Bu nedenle kendisin de İngiliz Konsolosluğunda tercüman olarak çalıştığı düşünüldüğünde ortaya attığı iddiaların doğruluğunun şüpheli olduğu kanısına varılabilir.

On beş gün sonra Vali ve Mebus Feyzi Bey Ömer'i, Sultan tarafından gönderilen madalyayı ve ödülü kendisine takdim etmek üzere Diyarbakır'a davet etti. Sonra

⁵¹⁸ Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s.273.

⁵¹⁹ Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s. 304-305.

⁵²⁰ Esther- Thomas Mugerditchian, Kürtleşen Ermeniler, İstanbul 2017, s.62-63.

hükümet konağına kadar eşlik etmesi için yanına Çerkezler gönderildi. Çerkez askerler, Kürt aşiret reisi Ömer'i, Ambar Çayı'nın kaynağının yakınındaki bir yere götürerek öldürdü.⁵²¹

Ermeni Pozantiyon Gazetesi'nde de benzer haberler yer aldı. Bu habere göre, Diyarbakır vilayetinde bulunan Seistan Aşireti üyelerinden bazılarının, Gondacano köyünü tahrip ve yağma ettiği, iki hatta iki Ermeni'yi öldürdüklerin yazıldı. Ermeni Murahhas Vekili Osmanlı Hükümetine yaptığı başvurulardan bir sonuç alınmadığını iddia ediyordu. 28 Aralık 1908'de Diyarbakır'a gönderilen yazıda iddiaların araştırılarak bu işe cesaret edenlerin yakalanarak ceza kanuna göre gereğinin adliyece yapıp olayın sonucu hakkında bilgi verilmesi emri verildi.⁵²²

Seferberliğin ilan edilmesi, var olan askerî ve idari bozukluklar ve asker yazımındaki usulsüzlükler Diyarbakır'da Müslüman gayrimüslim ilişkilerinin daha da bozulmasına yol açtı. 18 Ağustos 1914'te gece yarısı Buğday Pazarı'nda başlayan yangın kısa sürede yayılarak büyük hasara yol açtı. Büyük mağazaların ve hanların bulunduğu Melek Ahmet Paşa Çarşısı ve Kazancılar Çarşısı tamamen yandı.⁵²³ Ermeniler bu yangından Müslümanları sorumlu tutarak yangını önceden bildikler için dükkânlarını boşalttıklarını iddia etti. Thomas Mugerditchian'a göre, bu yangın İttihatçı İntibah Şirketi Müdürü Mebus Prinçizade Feyzi Bey ve Gevranlızade Memduh Bey yardım ve desteğiyle, Ermenilerin ticarî varlığına darbe vurmak için planlı olarak çıkarıldı. Beş saat içinde 1080 mağaza, 13 fırın, 2 han, 14 kereste deposu tamamen küle dönüştü. Pazar yangınlarında maddi zararın büyüklüğü 350.000 Osmanlı Lirası'dır. Bu işten iyi anlayan Fransız ve Britanya Konsoloslarının müfettişleri, kaybın bir buçuk Osmanlı Lirası olduğu tahmininde bulundu. Müslümanlar kendilerine ait 61 dükkândaki malları tam zamanında emniyetli bir yere taşıdı.⁵²⁴ Ermenilerin ve onların destekçisi olanların her zamanki gibi hiçbir belge ya da bilgiye dayanmadan Müslümanları bu yangından sorumlu tutmaları gayet doğaldı. Böyle bir acımasızlığı kendilerinin çok iyi yapabileceğini bilen Ermeniler, Müslümanları da kendileri gibi görmekteydi.

4.2.8.1. Vali Mehmet Reşit Bey ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Musul valisi iken Şubat 1915'te Diyarbakır'a Vali olarak atanan Çerkez asıllı Mehmet Reşit Bey, Mart 1915'te başladığı görevi yaklaşık 8 ay devam etti. Diyarbakır'ın önemli bir tehcir güzergâhı olması ve vilayetin içinde bulunduğu birtakım olumsuzluklar nedeniyle istenmeyen hadiseler meydana geldi. Vali Mehmet Reşit Bey'den önce Diyarbakır Valisi Adanalı Hamit Beydi. Zevk ve safa düşkün olan Hamit Bey, vilayette devlet otoritesini neredeyse sifira indirdi. Tekâlif-i Harbiye (Savaş zamanlarında alınan şer'i olamayan bir vergi) ambarları, askerî nakliyat işleri ve diğer tüm önemli işler Ermeni komitacıların elindeydi. Ermeni murahhası valinin özel danışmanıydı. Tahsildarlık görevlerini de uhdesine alan Ermeniler köy köy dolaşarak hem propaganda yapıyorlar hem de topladıkları paralarla isyan hazırlığı yapıyorlardı. Artık Ermeni mahallerine asker ve polis giremez duruma gelmişti. Ermenilerin kurtuluş gününün yaklaştığını öne süren komitacılar Rus ilerleyişinin yaklaşmasını beklemeye başladı.⁵²⁵

⁵²¹ Mugerditchian, age., s. 65.

⁵²² Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s. 258-259.

⁵²³ Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s. 266.

⁵²⁴ Mugerditchian, age., s.42.

⁵²⁵ Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s. 277.

Silahlı komitacı Ermenilerin Müslüman halkı tahkir etmesi ve giderek silahlanmaları Diyarbakır vilayetinin asayişinin iyice bozulmuş olmasına yol açtı. Reşit Bey göreve başladıktan kısa bir süre sonra tedbir almaya başladı. Az sayıdaki jandarma ile bu denli komitacı Ermeni'nin olduğu bir yerde asayişin sağlanması mümkün değildi. Reşit Bey mecburen var olan imkânları en iyi şekilde kullanma yoluna giderek milis alayı oluşturdu. Devlet görevinde bulunan ve bu vazifesini kötüye kullanarak komitacılara hizmet eden Ermeni memurların görevine son verildi. Görevine son verilen kişilerin ilki de Vilayet Tercümanı Dikran Efendi idi. Asliye Mahkemesi üyesi Dikran Haraçyan ve Handanyan Karabet de görevine son verilenler arasındaydı. Ermeni komitacılarına karşı çok ciddi adımlar atan Reşit Bey komitaları kapatıp Dam Taburunu açığa çıkardı. Dam Taburundaki firarilerin yakalanması için çalışmalar başlatıldı. Binden fazla asker kaçağı yakalandı. Komitacılar tarafından depolanmış bomba ve silahlara el konuldu. Fakat el konulan silahlar depolanarak gizlenen silah ve bombaların sadece yüzde onunu oluşturuyordu.⁵²⁶ Ermeni komitacıların ihtilâl planlarını açığa çıkaran, bombalara, silahlara el koyan ve firarileri yakalayan Vali Reşit Bey bir süre sonra Ermenilerin iftiralarıyla karşı karşıya kaldı. O'nun tek suçu, Ermenilerin ihtilâl faaliyetlerine engel olmaktı.

Vali Mehmet Reşit Bey'e yöneltilen suçlamaların başında, Ermenilere katliam yapılması ve suiistimaller vardı. Hakkındaki suçlamalar hem görevinin başındayken hem de daha sonra devam etti. Bu iddialara göre, Vali Reşit Bey Diyarbakır'a gelirken yanında Çerkez Jandarma ekibi ve milis Kürtlerden Bedirhanî, Karakeçili ve Millî aşiretleri ile Ermeni tehcirini yapmasıydı. Çünkü bu kuvvetler, yağma ve talan yapmakla meşhurdu. Mondros Mütarekesi'nden sonra, bu iddialarla ilgili Vali Reşit Bey'in de aralarında bulunduğu çok kişi Divân-ı Harb-i Örfî' de yargılandı.⁵²⁷

Vali Reşit Bey vilayette katliamlar yapıldığı, suiistimaller olduğu, asayiş ve nizamın olmadığını yönündeki iddiaları kabul etmedi. Fakat Ermenilerin sevki sırasında bazı istenmeyen olayların meydana gelmesinde diğer bölgelerden gelen mültecilerin etkisi vardı. Talancılıktan başka bir şey düşünmeyen, vatan hatta hiçbir dine bağlılıkları bulunmayan bazı Kürt aşiretlerine mensup eşkıya çeteleri, kabileleri soymak için Bitlis'ten Harput'tan ve Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar yollarda dolaşarak memurlara saldırmaktaydı. Böylece kolaylıkla Ermenilerin mallarına sahip oluyordular.⁵²⁸ Hakkındaki iddiaları kabul etmeyen Vali Reşit Bey, "Bütün vicdanımla temin ederim ki Hristiyanları katletmek üzere mürettep çeteler yoktur ve yapılmamıştır. Mümkün olduğu derecede, ahalinin müdahalesine mümanaat olunmuş ve hatta birçok yerlerde silahla kesbi sükûnet olmuştur" dedi.⁵²⁹

Vali Reşit Bey yağma ve talanın olduğunu, fakat tehcir kabilelerini çeteler yoluyla katlettiği iddialarını kesin olarak reddetti. Ermenilerin tehciri sırasında bazı yolsuzluk ve uygunsuzlukların olduğunu belirten Reşit Bey, mecburiyetten milis kuvvetlerden yararlanıldığını da ifade etti.⁵³⁰ Gerçekten de Osmanlının birçok cephede savaştığı bir dönemde, Rusların Van'ı işgal ederek Bitlis'e doğru yürüdüğü ve Ermeni isyanlarının her tarafta şiddetle yükseldiği bir zamanda, tam olarak nizamın sağlanabileceğini söylemek imkânsızdı. Kürt aşiretlerinden teşkil olunan milis kuvvetlerin, bir kısmı cephelerde düşmanla çarpışırken, cepheden firar edenler veya hiç gitmeyenlerin ortaya çıkardığı kargaşa, Ermeni komitalarının insanlık dışı baskın ve

⁵²⁶ Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s. 286.

⁵²⁷ Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, s. 313.

⁵²⁸ BAO, DH. ŞFR.00482.00083.001.001.

⁵²⁹ BAO, DH. ŞFR.00482.00083.001.002.

⁵³⁰ BAO, DH. ŞFR.00482.00083.001.003

katliamları, diğer gayrimüslim unsurların düşmanla iş birliği de nizamın sağlanamama gerekçelerindendi.

4.2.9. Dersim İsyanlarında Kürt-Ermeni İlişkileri

Doğu Anadolu'da Yukarı Fırat bölümünde yer alan Tunceli (Dersim), doğusunda Erzurum, Muş ve Çapakçur, batıda Fırat nehri ve Malatya, güneyde Murat Nehri ile çevriliydi. Bölgenin en eski yerleşim yerleri, Çemişgezek, Mazgirt, Pertek ve Hozat olup bölge tarihten bu yana Dersim adıyla bilinirdi.

Tanzimat'tan sonra idari teşkilatlanmada, Dersim'e bölgesine ağa ve şeyhler üzerinden atama yapıldı. Bu durum Dersim üzerinde yapılacak ıslahat ve tedip hareketlerine etki ediyordu. Bölge yöneticileri bu hareketleri önlemeye ve geçiştirmeye çalışırlardı. Hükümet nüfuzu, 1880 yılında başladı. 1893 ve 1907 yılları arasında karışıklıklar devam etti. Dersim civarındaki kasaba ve köylerden tecavüze uğradıkları gerekçesiyle merkeze birçok şikâyet ulaşmaktaydı. 1905 yılında hükümet Dersim'e tedip hareketi düzenlemek istediye de, Harput valisinin isteği üzerine vazgeçildi.⁵³¹ İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyat Kanûnu Muvakkati'nin (13 Mart 1913) yürürlüğe girmesiyle, aşiret veya ağa nüfuzu altında bulunan yarı otonom konumundaki yerlerde devlet otoritesi hissedilmeye başlamıştı. Bu yerleşim yerlerinden Erzincan'ı ilgilendiren Tunceli (Dersim), Ovacık, Kemah, Kemaliye Eğin) gibi aşiret nüfuzu altında bulunan coğrafya, bir nevi yarı otonom yönetilmişti. İller Kanunu, bu otonom yapıyı ortadan kaldırdı. Bu sebeple aşiretler tedirgindi. Bu memnuniyetsizlik, bölgede devlet otoritesini zaafa uğratabilecek fiillerin ortaya çıkmasına sebep oldu.⁵³²

Avrupalı yazarlar, yaptıkları yayınlarla Ermenilerin Kürtlerin mezaliminden kurtarılması yönünde maksatlı propagandalar yapmaya başladı. Gerek Ruslar gerekse Fransızlar bu konuda öncülük etmekteydi. 1913'te İstanbul Rus Sefarethanesinde baş tercüman olarak çalışan Mösyö Mandeştelem, şiddetle Ermeniler lehine Kürtler aleyhine yazılar yazdı. Ona göre Müslüman Kürdün elinden Hristiyanlar kurtarılmalıydı. Mandeştelem'in yazıları, Avrupa'da tahsil görmüş olan Ermeni gençleri tarafından İstanbul'da ve Avrupa'da desteklenmekteydi. Bu propagandaların etkisiyle Ermeni gençler Kürtlere karşı düşmanlık beslemeye başladı.⁵³³ Bu düşmanlık aslında 1894-95 Ermeni isyanları sırasında da vardı. Kürt aşiretleri, Ermeni mezalimine karşı Türklerin yanında yer aldı. 1894'teki Sason isyanında, Kürt Mazrik Aşireti Ermenilere karşı çıkararak ve isyanın bastırılmasında rol aldı. 1897 yılında 800 çadırdan oluşan Kürt Mazrik Aşireti'nin tamamını, Ermeniler imha etti. Kaçmaya çalışan birkaç kişiyi bile merhamet etmeden öldürdüler. Halep'te yayımlanan Aravil gazetesinin 27 Temmuz 1952 tarihli sayısına göre, Ermeniler bu katliamı yaptıktan sonra "Korkma can bacı fedai geliyor. Mazrik Aşireti'ni tamamen mahvettik" diye Ermenice marşlar söyledi.⁵³⁴

Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na, Dersim aşiretleri katılmadı. Dersim aşiretleri için koşullar Birinci Dünya Savaşı ile yavaş yavaş değişmeye başladı. III. Ordu Sarıkamış'ta Aralık 1914 ile Şubat 1915

⁵³¹ Suat Akgül, "Cumhuriyet Dönemi Sonuna Kadar Dersim Sorunu", OTAM, Sayı: 4, Yayın Tarihi: 1993, s. 8.

⁵³² Necati Fahri Taş, "Osmanlı Devleti'nin Meşrutiyet Döneminde Erzincan'da Eşkıyalık", Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu 28 Eylül – 1 Ekim 2016 Erzincan Bildiriler Cilt 1, s. 378.

⁵³³ Dersimi, Hatıratım, s. 39-40.

⁵³⁴ Dersimi, Hatıratım, s. 44.

tarihleri arasında uğradığı bozguna, çok sayıda kayıp verildi. Bu açığın giderilmesi ve diğer taraftan Osmanlı Rus cephesine çok yakın mesafede, istihkâm hatlarının hemen gerisinde çok stratejik noktada Dersim aşiretleri bulunmaktaydı. Bu aşiretlerin milis örgütlenmesi yoluyla kontrol altında tutulmaları çok elzemdi. Çünkü Dersim'in yerleşik aşiretleri, her an Ruslarla ve Ermenilere iş birliği yapabilirlerdi. Bu şekilde yapılacak olan iş birliği ile ortaya çıkabilecek ayaklanma girişimi, cephe gerisindeki istihkâm hatlarına zarar verecek durumdaydı.⁵³⁵ Merkez kumandanı imzasıyla Mamûretülaziz vilayetine çekilen şifreli telgrafta: Mevcut koşulların doğurduğu koşullardan istifade ile İhtilâle cesaret eden Ermenilerin ve Dersim Kürtlerinin takip müfrezelerinden firar edenler, özel İhtilâl amaçları için Dersim'e girmeye çalışacaklardı. Bunlar aşiretlerin öteden beriye çapulculuk ve ihtilâlciliklerinden faydalanarak, halkın ve ordunun ihtiyacını kolaylaştıracak ziraat ürünleri ve hayvanları gaspa teşebbüs ederek fenalık yapacakları bildirildi. Bu konuda Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gerekli önlemlerin alınacağı da valiliğin dikkatine sunuldu.⁵³⁶

Osmanlı Devleti yöneticileri, Dersim aşiretlerinden bir kısmının Ermeniler ile aralarındaki yakın münasebetler ve savaş dönemindeki bu yakınlığın bir ittifaka dönüşme olasılığını biliyordu. Bu ittifakın ayaklanmaya dönüşmesi sonucunda, çıkacak ayaklanmanın ordumuz için tehlikeli sonuçlar doğuracağı hesaplanmaktaydı. Kafkas cephesinin hemen gerisinde Dersim aşiretlerinin çıkaracağı sorunlar, devlet yöneticilerini bir an evvel karşı bir strateji ile adım atmaya zorladı. 1914 yılının sonlarında, Doğu vilayetlerde Bahattin Şakir önderliğinde örgütlenen Teşkilat-ı Mahsusa ile iş birliği içinde çalışan Müdafaa-i Millîye ve onun kolu olan irşat heyetleri savaş seferberliği kapsamında milis kuvvetler için gönüllü toplamaya başladı.⁵³⁷

Osmanlı Devleti yöneticileri, gerçekten de Dersim aşiretlerini Ermenilerle iş birliği yapabileceği konusundaki endişelerinde haklıydı. Erzincan merkezine gelen Ermeni gönüllü alay komutanlarından Govdinli Murat Paşa ve Rus Generali Lahof, Ermeni tehciri sırasında "Ermenileri kardeşimizdir" diye koruyarak onlara sığınacak yer veren Dersimlilere işbirliği yapılması maksadıyla, Kürtlere haberler gönderdi. Ermeni komutanlar, Türk ordusuna karşı elbirliği mücadele vermek için Dersim aşiretlerini kullanma çabası içindeydi. Bu davete, Mamûretülaziz vilayetinin Koruk köyünden olup alay komutanı vazifesiyle orduda bulunan Kürt Mustafa Vefa icabet etti. Taburuyla birlikte, Erzincan cephesinden Ruslara iltihak etti.

Ruslarla Dersimliler arasında yapılacak bozgunculuk faaliyetleriyle ilgili birtakım görüşmeler yapıldı. Bu maksatla Koçgirili Alişer, Erzincan'da Ruslarla müzakerede bulundu. Kürt reislerinden Alişan ve Haydar'la görüşüldü. Takip edilecek hareket hattı tespit edildi. Dersimlilerle iş birliği meselesi kararlaştırmak üzere iken, Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Alişan ve Haydar'ı ordu merkezine getirterek göz hapsi altına alarak Dersimle irtibatlarını kesti. Alişer Efendi, Koçgiri ve Dersim aşiretlerinin birleşmesini sağlayarak Türk ordularının Sivas mıntikasına atma düşüncesindeydi. Bununla da, Kürtlerin istiklalini ilan etmek arzusunda idi. Koçgiri aşiret reislerinin Türk ordu merkezinde göz hapsi altına alınarak, Koçgiri-Dersim irtibatının bu suretle kesilmiş olması ve iki mıntika arasında henüz Türk askeri kıtaları mevcut bulunması, Alişer Efendi'nin planının tatbikinin tehirini mecburi kıldı. Onlar, Rusların Sivas cephesine yönelik hücumlarının neticesini beklemeğe başladı.⁵³⁸

⁵³⁵ Cihangir Gündoğdu, Bir Fotoğrafın İzinde: 1. Dünya Savaşı'nda Dersim'de Milis Örgütlenmesi Pülümür Aşiret Milisleri ve Mustafa Bey, Pülümür, Ankara 2016, s. 93-94.

⁵³⁶ DH. ŞFR, 53/222.

⁵³⁷ Gündoğdu, a.g.m, s. 95.

⁵³⁸ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s.113.

Dersimliler, Rus kumandan Lahof ve Ermeni kumandan Murat Paşa ile anlaştı. Fırat'ın doğu ve güney kısımlarıyla, doğu ve batı Dersim ve Ovacık bölgelerinde Kürtlerin hâkimiyeti altında geçici bir siyasî varlık, taraflarca tanındı. Söz konusu anlaşma gereğince, Ruslar bu bölgeye müdahaleden vazgeçti. Kürt-Ermeni mıntıkalarını belirlemek üzere, Fırat'ın Güney kısmında Abbasan Aşireti merkezi olan Girlevik köyünde, Ermeni sorumlusunun katılımıyla aralarında görüşmeler başladı.

Alişer Efendi'nin beyanına göre, Ermeni Murat Paşa yalnızca büyük Ermenistan emellerini takip eden bir proje teklif etti. Kürtlerin muhtariyet ve istiklali hakkında ittifaka girmekten çekinmiş olduğundan, kendisiyle anlaşmaya varmak mümkün olmadı. Bu sebeple Kürtler herhangi bir sonuç alamadan, Batı Dersime çekilmeye mecbur kaldı. Murat Paşa, Doğu Dersim aşiretleri reisleriyle dahi ayrıca anlaşmağa teşebbüs etti. Bu amaçla Ermeniler, Keçelan aşiretleri reislerinden, Abbasan kabilesi reisi Seyyit Ali Ağa oğlu Hüseyin'i, Lolan aşireti reislerinden Mehmet, Ali ve Yusuf Ağa oğlu Keko Ağayı Kürtlerin temsilcisi sıfatıyla Erzincan'a davet etti. Söz konusu aşiretler, Dersimliler adına Ermenilerle görüşmelere başladı. Murat Paşa bütün harp malzeme ve mühimmatının Ermeni komitası tarafından temin edilmesi şartıyla, Dersimden kendi kumandası altında mühim savaş kuvvetleri teşkilatlandırılmasını istedi. Müşterek bir Ermeni-Kürt devleti istiklali ilan edilerek, devletin idaresinin kendi nüfuzu altında bulunmasını teklif etti. Bunlara benzer başka ağır şartlar ileri sürdüğü için, bu Kürt heyetiyle de anlaşma imkânı olmadı. Kürt heyeti Erzincan'ı terk ederek tekrar Dersime döndü.⁵³⁹

Birinci Dünya Savaşı'na, Dersimliler asla iştirak etmedi. Fakat Ruslar Doğu Anadolu'yu Ermenilerle birlikte işgale etmeye başlayınca, Kürtlerde bu işgalden zarar gördü. 1915 yılı yaz mevsiminde Harbiye Nazırı Enver Paşa, Rusların büyük kuvvetlerle Erzurum cephesinden taarruza geçmesi üzerine Dersim aşiret reislerini Vali Sabit Bey vasıtasıyla Elazığ'a davet etti. Fakat Dersimliler bu davete icabet etmedi. Talat ve Enver Paşalar Mamûretülaziz'e yetiştiklerinde, Vali Sabit Bey'in çağrısına uyararak Batı Dersim aşiretlerinden olup kurnazlığı ve siyasî hilebazlığı ile meşhur Kango oğlu Mehmet ve Zeyno oğlu Meço gibi önde gelenler gittiler. Burada Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Talat Paşa büyük kuvvetler teşkil ederek, Dersimlilerin de Ruslara karşı savaşa katılmaları konusunda teklifte bulundu. Bu teklif karşısında Kango oğlu Mehmet Dersimlilerin alevi olduğu, bu yüzden Hacı Bektaşî Veli soyundan olan Çelebi Cemalettin Efendiye hürmetlerinden dolayı onunla görüşülmesini istedi. Dersimlileri, ancak onun harbe girmeye ikna edeceğini söyledi. Ayrıca Seyyit Rıza'ya sözlerinin geçmeyeceği için, "sizin şahsen emir buyurmanız gerekir" dediler. Paşalar bu sözleri yerinde buldu. Bir müddet sonra, Cemalettin Efendi harekete geçerek Kırşehir'den Sivas'a oradan da Dersim'e gelerek Kürt aşiretlerini ikna etmeye çalıştı. Türk Genel Kurmayı tarafından Dersimlilerin harbe iştiraki konusunda, Erzincan ve Mamûretülaziz vilayetleri üzerinden defalarca nasihatte bulunuldu.⁵⁴⁰ Fakat daha sonra sağlık sorunları sebebiyle geri dönmek zorunda kaldı. Ermenilerin tehcirini bizzat yöneten Talat Paşa'nın, İstanbul'dan ayrılarak Mamûretülaziz gelerek aşiretlerle görüşmeler yapması somut verilerle doğrulanamadı.⁵⁴¹

Vali Sabit Bey, Dersim aşiretlerinden oluşturulacak milis kuvvetlerinin Ruslara ve Ermenilere karşı mücadele etmesini sağlamak için, bütün zorlukları göze alarak Dersim'e gitti. Dâhiliye Nezareti de, Sabit Bey'in Dersimlilerden milis kuvvetleri teşkil edilmesini isabetli bir girişim olarak değerlendirdi. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa,

⁵³⁹ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 114-115.

⁵⁴⁰ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 95.

⁵⁴¹ Gündoğdu, agm., s. 99.

oluşturulan milislere katılacak olanlara askerî rütbelere verilerek, bu kişilerin belirlenmesinde aşiretler üzerinde nüfuzu bulunanların seçilmesini istedi. Aynı zamanda rütbe verilen bu nüfuzlu aşiret reislerinin nüfuzlarını kötüye kullanmamaları yönünde dikkatli olunması emrini verdi. Askerî rütbe verilerek milis teşkilatına katılacak aşiretlere, emvâl-i metruke olarak bilinen ve aslen sürgün edilen Ermenilerin el konulan mallarından ödemelerin yapılması uygun görüldü.

Vali Sabit Bey'in temellerini attığı milis örgütlenmesi, 11 Ağustos 1915'ten itibaren ilk semerelerini vermeye başladı. Bahtiyari ve Kırgan aşiretlerine yapılan tedip hareketi tamamlandı. 13 Ağustos 1915 tarihinde Abbas Uşağı Aşireti reisi Seyyit Rıza ve milis kuvvetleri ile Hozat tarafından harekete geçen jandarma ile Kırgan aşiretinin meskûn olduğu Muş, Hopik ve Purcan köyleri tamamen yıkıldı. Bu bölgedeki Ermenilerle iş birliği yaparak onları himaye eden aşiret reisi Süleyman Ağa, vilayete sevk edildi. Aşiret içindeki Ermeniler ise tedip edildi.⁵⁴²

Tehcir sırasında Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kabileleri, Dersim eşkıyası tarafından yolları kesilerek katledilmekteydi. Bu eşkıyanın elinden Ermenileri kurtarmanın mümkün olmadığı yönündeki şikâyetler üzerine, hükümet tarafından Mamûretülaziz vilayetine gerekli tedbirlerin alınması emri verildi.⁵⁴³

Rus ordusunun Erzincan'ı boşaltmasıyla, Erzurum-Erzincan cephesinde Ermeniler kaldı. Daha önce de ifade edildiği gibi, Govdinli Murat Paşa'nın, Dersim Kürt aşiret reisleriyle kurmağı çalıştığı Kürt-Ermeni ittifakı sonuçsuz kaldı. Bu ittifakın gerçekleşmeyeceğini anlayan Govdinli Murat, Kürtlere hakaret etmeye ve aleyhlerine konuşmalar yapmaya başladı. Dersimliler ise buna karşılık olarak Erzincan Cephesine milis kuvvetler göndererek, orada yaşayan Kürtleri, Ermenilere karşı korumaya başladı. Türk kuvvetlerinin hücum hazırlığını öğrenen Ermeniler hem Erzincan'ı tahliyeye hem de bölgedeki Türk Kürt bütün Müslüman ahaliyi imha etti. Kürt köylerine intikam almak için saldırılar düzenlediler. Ermeni mezalimi karşısında, Dersim aşiretlerinin önemli bir kısmı Türk kuvvetlerine katılarak Ermenilere karşı mücadele etti.

Seyyit Rıza, başlangıçta Türk ordusuna destek vermekte kararsız kaldı. Kürtlerin bu karışık ortamda tarafsız kalması gerektiğini düşünmekteydi. Ermeni tehlikesinin giderek artması üzerine Seyyit Rıza da aşiretiyle Osmanlı kuvvetleriyle harekete geçti.⁵⁴⁴

Dersim'de Kürt-Ermeni ittifakının gerçekleşmemesinin en önemli sebeplerinden biri, Ermenilerin Doğu Anadolu'da kurmayı düşledikleri Ermenistan'da Kürtleri bu amaç için bir araç olarak kullanmaya çalışmalarıydı. Ermeniler, Kürtlerin kendi egemenliklerinde yaşamaları şartını dayatmaları da bunun deliliydi. Ermenilerin bağımsız devlet kurma hayallerinde Kürtleri bir vasıta olarak kullanmalarına karşın Ruslar da, Doğu Anadolu gibi stratejik bir bölgeyi ele geçirmek için Ermenileri kullanmaktaydı. Bütün bu savaşların sebebi, Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuzunu artırmak ve sıcak denizlere inme gibi tarihi hayallerini gerçekleştirmektir. Başta Ermeniler olmak üzere Kürtler de bu iş kullanılan vasıtalar idi.

4.3. Ermeni Tehciri ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Arapça kökenli bir kelime olan tehcir bir yerden başka bir yere göç ettirmek, yer değiştirmek, hicret ettirmek anlamlarındadır. Tehcir kelimesinin sürgün anlamı yoktur. Bir memleketten başka memlekete göç etmek demektir. Tehcir Kanunu diye

⁵⁴² Gündoğdu, agm., s.100-101.

⁵⁴³ BAO, DH. ŞFR, 54/162.

⁵⁴⁴ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 118.

adlandırılan kanun savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenler için, asker tarafından uygulanacak önlemler hakkında geçici kanundu. Osmanlı Devleti 1915 yılında Ermeni tehcirini zorunlu olarak yaptı.

İstanbul'daki Alman büyükelçi vekili Neurath, Ermeni tehcirini ülkesine 26 Haziran 1915'te şu şekilde rapor etti: "Türk Hükümeti, Doğu Anadolu'daki Ermeni halkını, yoğun olduğu eyaletlerde, ihtilâl çıkarmalarını engellemek için askerî sebeplerden dolayı sürgün etmiştir."⁵⁴⁵ Ermenilerin 1915'e kadar gerek kendi ülkelerinde gerekse dış güçlerle yaptıkları iş birliği, Osmanlı Devleti'ni kendi bekası için, tehcir kararı almak zorunda bıraktı.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve bilhassa Doğu Anadolu Bölgesinde Ermenilerin çıkardıkları isyanları 1980-1896 isyanlarının devamı şeklinde yorumladı.⁵⁴⁶ 1915 ilkbaharı başlarında Rusya'nın desteğindeki Ermenilerin faaliyetleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Seferberlik üzerine askere gitmeyi reddettiler. Silahlanarak dağa çıkarak Rus ordusuna katıldılar.
2. Askere giden Ermeniler, komitacıların emirlerine uyararak silahları ile birlikte firar ederek çetecilik faaliyetlerine başladı.
3. Anadolu'nun birçok yerindeki Ermeniler kendi okullarını, yabancı okulları, kiliseleri silah deposu olarak kullanarak planlanan isyan için hazırlıklar yaptılar.
4. Resmi binalara ve Türk askerlerine saldırılarını gittikçe artırdılar. Silahsız Müslüman halka baskınlar yaparak acımasızca katliam yaptılar.
5. Çeşitli vilayetlerde isyanlar çıkardılar.
6. Özellikle Van'da büyük bir isyan tertipleyerek Van'ın Müslüman Türk ve Kürt ahalisini büyük bir katlama tabi tuttular.⁵⁴⁷

Ermenilerin başıbozuk bir halde komitacılık faaliyetlerinin artması üzerine Enver Paşa, Ermeni Patriğini nezdine davet etti. Devlet-i Âliyye'nin girdiği bu hayatı muharebede Ermeni vatandaşlarından sadakat beklediği halde, silahlı olarak firar eden Ermenilerin vilayetlerde köylere tecavüz ederek memurları katletmekte olduklarının resmi bildirimlerden anlaşıldığını ifade etti. Enver Paşa, Patriğe Ermenilerin genel bir harekete kalkıştıklarında hükümetin şiddetli tedbirler alacağı yönünde gerekli ihtarı yaptı. Patrik Efendi, bu fenalığa cesaret edenlerin komita mensubu Ermeniler olduğunu söyleyerek, sadakatin muhafaza edilmesi yönünde gerekli tavsiyelerde bulunacağı cevabını verdi.⁵⁴⁸

Osmanlı Hükümeti en son çare olarak tehcir kanunu adıyla bilinen sevk ve iskân kanunu çıkarmak zorunda kaldı. 27 Mayıs 1915 tarihli bu geçici kanun "vakt-ı seferde icrâât-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat" adını taşımaktadır. Bununla Osmanlı Devleti, casusluk yapan ve hıyanetleri görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesini sağladı.⁵⁴⁹

Tehcire tabi tutulan Ermenilerin sevkياتının kısa sürede tamamlanmasının zorunluluğu vardı. Savaşın getirdiği olumsuz şartlar, tehcir kabilelerin emniyetinin sağlanmasını zorlaştırıyordu. Tehcir sırasında yollarda görülen salgın hastalıklardan can kayıpları meydana geldi. Fakat hükümet bu konuda gerekli tedbirlerin alınması yönünde

⁵⁴⁵ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara 2004, s. 67.

⁵⁴⁶ Arslan Tekin, Enver Paşa ve Dönemi, İstanbul 2016, s. 315.

⁵⁴⁷ Ahmet Seyrek, Bir Asırdır Çözülemeyen Sorun Ermeni Meselesi ve Tehcir, İstanbul 2015, s.258.

⁵⁴⁸ Talat Paşa Hatıralarım ve Müdafaaam, İstanbul 2009, s. 70.

⁵⁴⁹ Süslü, age., s. 148.

ilgililere gereken talimatı verdi. Halep-Zor arasında giden Ermeni kabilelerine Arap aşiretleri tarafından zaman zaman baskınlar yapıldı. Bu baskınlarda iki bine yakın Ermeni öldürüldü. Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de, bir miktarının yine baskınlar sonucu öldürüldü. Diyarbakır bölgesindeki kabilelerden iki bine yakın Ermeni komitacılar ve eşkıyalar tarafından, Mardin civarına götürülerek öldürüldü. Erzurum-Erzincan arasında da beş yüz kişilik başka bir kabiledekiler de Kürt eşkıyaların saldırılarında öldü. Diyarbakır, Mamûretülaziz ve Bitlis vilayetlerine 14 Haziran 1915 tarihinde gönderilen şifreli telgrafta, sevkiyat güzergâhında bulunan aşiretlerin ve köylülerin saldırılarına karşı her türlü tedbirin alınması, katle ve gaspa cüret edenlerin cezalandırılması emri verildi.⁵⁵⁰

Ermenilerin Erzurum'dan sevki sırasında beş yüz kişilik bir kafilenin Erzincan Erzurum arasındaki Kürtler tarafından katledildiğine dair gelen haberler üzerine, hükümet derhal tedbir alma yoluna gitti. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Diyarbakır, Mamûretülaziz ve Bitlis vilayetlerine gönderdiği yazıda gereken önlemlerin alınması emrini verdi. Buna göre, yollarda firar etmek isteyen Ermenilere ve onlara karşı taarruzda bulunmaya çalışanlara müsaade edilmeyecekti. Ermenilerin sevk güzergâhında bulunan aşiret ve köylülerin her türlü saldırıları önlenerek katl ve gaspa cüret edenler şiddetle cezalandırılacaktı.⁵⁵¹

Prof. Dr. Justin McCarthy'e göre, Ermeni tehciri sayesinde Müslümanların yanı sıra Ermenilerin de kayıpları azaldı. Ermeniler, devlet için tehlike oluşturmadıkları bölgelerden tehcir edilmedi. Osmanlı Devleti, Ermenileri korumak için elinden geleni yaptı ve bu konuda başarılı da oldu. Ermeniler Osmanlı topraklarına saldıran Ruslara bir asır kadar yardım etti. Ermeni komitacıları, Osmanlı Devleti'ni parçalamak istiyorlardı. Savaş zamanında Ermeni gençleri ya komitalara ya da Ruslara katıldı. Ermeniler yolları, telgraf hatlarını keserek Ruslara yardım etti. En kötüsü Ermeniler, Müslümanları katlederek, kaçmaya zorladı. Osmanlı Devleti, Ermeni isyancıların savaş sürecine zarar verdiğini ve savaştaki kayıpların önemli bir kısmının onların yüzünden olduğunu bilmekteydi.⁵⁵²

İttihat ve Terakki'nin önde gelen komutanlarından Cemal Paşa, tehcir esnasında meydana gelen olayları hatıratında şu sözlerle ifade etti:

1915 Tehciri esnasında işlendiğini işittiğim cinayetler, cidden nefretle doludur. Fakat Ermeniler karışıklıklar sırasında Türkler ve Kürtler aleyhine işledikleri cinayetlerde alçaklıkta ve korkunçlukta, bunlardan aşağı değildir. Sebebi ne olursa olsun bütün bu cinayetlerin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmak gerekirdi. Hükümet, Ermeni cinayetlerinden Türk ve Kürt halkını ve Osmanlı ordusuyla tüm Osmanlı siyasî varlığını korumak için tehciri etkili ve acil bir tedbir olarak gördü. Ben kesin olarak iddia ediyorum ki kendi ordumun mıntıkasından Ermenilerin geçişi sırasında bazı münferit olaylar müstesna olmak üzere, muhacirlere zarar verilmesine kesinlikle izin vermedim.⁵⁵³

Rus istilâsı sırasında, Ermenilerin zulüm ve cinayetlerinden kurtulmak için Diyarbakır üzerinden Halep ve Adana yoluyla Konya'ya, Erzurum ve Azerbaycan'dan Sivas'a hicret etmek zorunda kalan Türk ve Kürtlerin maruz kaldıkları durum, Ermenilerin ki kadar vahimdir. Fakat Müslüman Kürt ve Türklerin maruz kaldıkları bu

⁵⁵⁰ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, İstanbul 2016, s.78-79.

⁵⁵¹ BOA, DH. ŞFR, nr. 54/9, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14, Ankara 1994. s. 44.

⁵⁵² <http://aa.com.tr/tr/turkiye/prof-dr-justin-mccarthy>. Erişim Tarihi: 10.07.2017

⁵⁵³ Cemal Paşa, Hatırat (1913-1922), İstanbul 2012, s. 374.

vahim durumlar, için hiçbir misyoner rapor yazmadı. Müslümanların yaşadığı felaketleri açıklamak, ifade etmek gereği duymadı. Ermeniler ve onlara her türlü desteği veren misyonerler her fırsatta, tehcir ile ilgili çok abartılı ifadeler kullandı. Trabzon, Van, Bitlis vilayetlerinden Rus ve Ermeni zulmü karşısında dayanamayıp mülteci konumuna düşen Türkler ve Kürtlerden hiç bahsedilmedi. Ermeniler tarafından barbarca işlenen cinayetlerde katledilen Türk ve Kürtlerin sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Bu Müslümanların sayısı, tehcir ve daha sonrasında ölen Ermenilerin sayısından, hiç de az olmadığı bilinmelidir.⁵⁵⁴

Ermeni komitacılar, Doğu Anadolu'da kurmayı düşledikleri Ermeni devletine zemin hazırlamak için, Türk-Kürt ayrımı gözetmeksizin Müslüman ahalinin tamamını yok etmek için harekete geçtiler. Hayatını kaybeden Ermenilerin intikamını almak arzusu gibi çarpık bir anlayışla, Ruslarla birlikte Müslümanların üzerlerine yürüdüler. Ermeni gönüllüler Rus kuvvetlerinin işgal ettiği Bayezid köylülerinin sakinlerine karşı da aynı ruh haliyle hareket etti. Rusları karşılamak üzere gelen Kürt heyetinin bütün mensuplarını öldürmede tereddüt etmediler. Birçok yerde aşağı yukarı aynı sahneler yaşandı. Ravenduz'da Kürtlere karşı büyük bir yıkım ve kıyım girişildi. General Giyornuzbov komutasındaki Rus kuvvetleri, Mayıs 1916'da Ermeni ve Nasturî gönüllülerinden oluşan dört taburla Ravenduz'a yürüdü. Ravenduz 13 Mayıs 1916'da işgal edildi. Geçmişteki olaylardan dolayı, öfke ve nefretle dolu intikam peşinde koşan Ermeniler, Rus askerlerinin gözleri önünde kentin sakinlerini katletmeye girişti. Kaynaklara göre, erkek, kadın ve çocuklardan oluşan Kürt kurbanların büyük bir bölümünü kurşunlanmak yerine, sağ olarak Ravenduz ırmağına atılarak öldürüldü. Ravenduz'da bulunan 2.000 dolayındaki evden 20'si sağlam kaldı.⁵⁵⁵

Ermeni tehcirinin yapıldığı tarihlerde, Rumiye'de Rus ve Ermeni askerleri tarafından binlerce Kürt katl edildi. Hatta Osmanlı tebaasından ileri gelen eşraf ve itibar edilen kişiler öldürüldü.⁵⁵⁶ Güney Azerbaycan'da büyük bir Müslüman kıyımı yapan Ermeniler ve Ruslar, hâlâ Kürtlerin yaptığı küçük çaplı saldırılarda şikâyet etmekteydi.⁵⁵⁷

Ayrıca kendilerinin masum ve savunmasız olduklarını iddia eden Ermenilerin görüşlerinin, daha sonra doğru olmadığı ortaya çıktı. Bu bağlamda Ermeni halkının doğu vilayetlerinde silahlı oluşları, Ermeniler tarafından itiraf edildi. Sözde bu silahlar Kürt eşkıyaları ve diğer ayak takımına karşı kendilerini savunmak için kullanılmaktaydı. Ancak bu silahların uzun süredir Ermeni Devrim Komitesi tarafından buralara yığıldığı muhtemeldi.⁵⁵⁸

4.3.1. Abdurrezzak Bedirhan'ın Kürt-Ermeni Birlikteliğini Sağlama Çalışmaları

Kürtlerin nüfuzlu ailelerinden Bedirhan ailesine mensup olan Abdurrezzak Bedirhan, 1847'de isyan eden Bedirhan Bey'in torunuydu. Mesleğine Osmanlı Devleti'nde Hariciye Nezareti'nde çalışarak başladı. Türkiye'nin Petersburg Konsoloslugu'nda üçüncü sekreter olarak bir yıl görev yaptıktan sonra İstanbul'a çağrıldı. II. Abdülhamit'in sarayında 15 yıl çalıştı. Dış ülkelerle olan ilişkilerde, sorumluluklar üstlendi. Tahran Konsoloslugu'na ikinci sekreter olarak atanınca, göreve giderken Samsun'dan geri çağırılması üzerine, bunun politik bir hile olduğunu

⁵⁵⁴ Cemal Paşa, age., s. 375.

⁵⁵⁵ K. M. Ahmed, age., s. 265-266.

⁵⁵⁶ BAO, HR. SYS.02338.00061.003, BAO, HR. SYS.02338. 00061.001.

⁵⁵⁷ BAO, HR. SYS.02338.00061.005.

⁵⁵⁸ Över, age., s. 61.

düşünerek sivil hayata yöneldi. Kendisi aslında iyi derecede Fransızca bildiği için Paris'e gitmek istiyordu. Sultan II. Abdülhamit tarafından engellendiğini düşünüyordu. Bir süre hapiste de yatan Abdurrezzak Bedirhan'ın Petersburg Konsolosluğu'nda ve sarayda dış işlerde çalışmış olması nedeniyle Ruslarla çok iyi ilişkileri vardı. Onun tüm gayesi, Erivan'a yerleşerek Kürtlerin yaşadığı bölgelere yakın olmaktı.⁵⁵⁹

Osmanlı ve İran sınırı üzerindeki Kürt aşiretleri kontrol etmek amacı güden Abdurrezzak, bu amaçla Kürtler arasında siyasî faaliyetlerde bulunmayı hedefliyordu. İran'da Hoy ve Kotur gibi şehirlerde siyasi faaliyetlerde bulundu. Kendisi gibi Ruslara meyletmiş olan Simko'yu ziyaret etti. (Abdurrezzak Bedirhan anılarında Simko İsmail Ağa'dan yardımcım diye bahsetmektedir.) Şikak aşireti lideri Simko İsmail Ağa, 150 süvarisi ile Abdurrezzak Bedirhan'a eşlik ederek onu Türkiye'ye gönderdi. Abdurrezzak, Millî ve Mukrî aşiretlerinin arasından geçerek Van kadar gitti.⁵⁶⁰

Abdurrezzak Bedirhan ve Kâmil Bedirhan Rus-Ermeni saflarında, Kürt ve Türklerden oluşan Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmaktaydı. Abdurrezzak, Rus egemenliğinin Kürtler ve Ermeniler için Osmanlılardan daha iyi olacağını düşüncesindeydi. Bu düşünceyle 1910 yılında, Tiflis'e gitti. İran'ın Kürt bölgesindeki ve Osmanlı-Rus sınırındaki Kürt aşiretlerini Türklere karşı kışkırttı. Osmanlı Devleti'nin, Avrupalılar tarafından parçalanabileceğini ve geleceğinin belirsiz olduğunu tahmin ediyordu. Bu öngörüden hareketle, kendisini de yıllardır himaye eden ve Doğu Anadolu'daki emellerini gerçekleştirmek için bir maşa gibi kullanan Rusya'ya bağlı Kürt-Ermeni birlikteliğinin sağlanması için yıllarca uğraş verdi. Rus himayesi altında Kürtlerin ve Ermenilerin haklarının daha iyi korunacağını düşünüyordu.⁵⁶¹

Abdurrezzak Bedirhan Rus sivil ve askerî yöneticileri ile çok iyi ilişkiler kurarak, onların her isteğini yerine getiriyordu. Ruslar için çalıştığı her an, Kürtlerin çıkar ve amaçlarına hizmet ettiğine ve Kürtlerin özgürlüğünün Rusya'nın denetiminden geçtiğine inanıyordu. Ona göre, Rusya üzerinden kültürel çalışmalar yapmak daha kolaydı. Kürtlerin bağımsız olabilmesi için öncelikle, Osmanlı esaretinden kurtulmak gerekliydi. Kars'ta Rus alfabesini esas alan Kürtçe okullar açılmalıydı. Bu okullara, Erivan'dan, İran Kürtlerinden ve Türkiye'de yaşayan Kürtlerden öğrenciler toplayıp eğitim yapılacaktı. Eğitimin temelini Kürt dili ve Rus dili esas alınarak verilecekti. Bilimsel bir zeminde Kürt, Rus ve Ermeni dillerinin rahat anlaşılabilir hale getirerek, Kürtler ve Ermeniler arasındaki kırgınlıklara son vermek niyetindeydi.⁵⁶²

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yıllarında, Rus-Kürt ilişkilerinin geçtiği her yerde Abdurrezzak Bedirhan ismi geçmekteydi. İngiliz Binbaşı Noel'in önüne düşerek birçok alanda Kürt şahsiyetleriyle görüşmeler yaptı. Abdurrezzak ve Kâmil Bedirhan da, Rus cephesinde ve hem de savaş esnasında bunu yapmışlardı. Hepsinin ortak amacı "bağımsız Kürdistan" dı. Bazıları İngilizlerin yardımıyla, diğerleri Rusların yardımıyla bu işi başarabileceklerine inanıyorlardı. 19.yüzyılın sonu ve 20 yüzyılın başında Bedirhanilerin Kürt hareketinde el atmadığı hiçbir alan kalmadı. Kürt basını, Kürt siyasal örgütlemeleri, gibi her alanda Bedirhaniler vardı. Emir Ali Bedirhan, Abdurrahman Bedirhan, Kâmil Bedirhan, Abdurrezzak Bedirhan, Salih Bedirhan, Mithat Bedirhan, Şamil Bedirhan, Necip Paşa, Celadet ve Kamuran Bedirhan önde gelen Bedirhan Aşireti mensuplarıydı.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Abdurrezzak Bedirhan, age., s. 14.

⁵⁶⁰ A. Bedirhan, age., s. 25-26.

⁵⁶¹ Sinan Hakan, Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920), İstanbul 2013, s.21.

⁵⁶² A. Bedirhan, age., s. 37.

⁵⁶³ <http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-mir-abdurrezzak-bedirhan-aso-zagrosi-106273389.html>. Erişim Tarihi: 17/08/2017

Kürtlere yönelik siyasal, askerî, kültürel ve bilimsel düzeydeki çok yönlü Rus ilgisi Çarlık Rusya'sına belirli avantajlar sağladı. Osmanlı ve İran yönetimlerine başkaldıran Kürt liderler, Rusya'nın yardımıyla hedeflerine ulaşmayı hayal etmeye başladı. Bu durum, Rusların işine çok yaramaktaydı. Bu amaçla hemen Ruslarla sıkı ilişkiler kurmanın yollarını aramaya başladılar. Abdurrezzak Bedirhan ve Simko, Rus diplomatlarla sıkı bir iş birliği kurdu. Egemenlik alanı Rusya'ya en uzak olan Şeyh Mahmut bile, savaş öncesi ve sonrasında onlarla ilişki kurmak için girişimlerde bulundu.⁵⁶⁴

Abdurrezzak Bedirhan'ın, Birinci Dünya Savaşı başlamadan vermeden kısa bir süre önce çıkan Bitlis İsyanının tertipleycileri olan Seyyit Taha, Şikak Aşireti lideri Simko Ağa gibi Kürt önde gelenleri ile sıkı ilişkileri vardı. Sürekli olarak bu aşiret liderleri ile mektuplaşarak, Ruslardan aldığı talimatları iletmekteydi. Abdurrezzak savaşın başladığı zamanda, Rusların para ve silah desteği gördü. Rus konsolosları ve generalleri kendi aralarında toplantı yaparak, Abdurrezzak Bedirhan'ın nasıl daha iyi istismar edilebileceği yönünde kararlar aldılar.⁵⁶⁵

Rusların ve Ermenilerin Doğu Anadolu'yu işgal ederken Abdurrezzak, Kürt aşiretlerinin Osmanlı'nın yanında yer almaması için yoğun bir gayret sarf etti. Rus işgalinden sonra Van'a gitti. Amacı Rus Ermeni desteğiyle Van, Çatak, Pervari ve Bitlis'teki Kürt aşiretlerini ayaklandırmaktı.⁵⁶⁶

1914 yılının mayıs ayında, Abdurrezzak Rusya'dan İran'da Kürt aşiretlerinin bulunduğu bölgeye döndü. İran'ın Hoy şehrinde, Rusya'nın Hoy konsolosu Çerkof başkanlığında, Abdurrezzak, Simko, Said Bey, Arvesanlı Hüseyin Ağa ve Seyyit Taha'nın vekili Mehmet gibi Kürt aşiret liderleri ile Kürt kongresi yapıldı. Bu kongrede, Osmanlı topraklarında yapılacak faaliyetler için birtakım kararlar alındı. Bitlis vakıası Kürtlerde İhtilâl fikrini uyandırdı. Bitlis isyanına katılanların idam edilmesi de, Türklere karşı intikam duygularını ortaya çıkardı.⁵⁶⁷ Bu durumun kullanılarak Osmanlı Devleti'ne karşı Bitlis'te umumi hareket yapılmalıydı. Bu umumi isyanın yapılması için, Ruslardan tedarik edilmiş olan beş yüz mükerrer atışlı silahın başta Said ve Şikak aşireti reisi Simko olmak üzere Kürtlere dağıtılacaktı. Osmanlı Devleti'ne meyletmiş olan Kürt reislerinin öldürülecekti. Osmanlı İran sınırındaki hudut karakollarına baskınlar düzenlenerek silahlar ele geçirilecekti. Ermenilere ve Nesturilere kesinlikle ilişilmeyecekti. Her yerde Osmanlı Hükümeti hedef haline getirilerek, dayanışma içinde gerekli çalışmalar yapılacaktı.⁵⁶⁸ Ayrıca bu kongrede Ruslar tarafından Abdurrezzak'a, İran Kürt aşiretlerinin resmî reisi unvanı verildi.⁵⁶⁹ Kendisine senelik on altı bin ruble maaş tahsis edildi.⁵⁷⁰ Rusya, Kürt aşiretleri ve Ermenileri Osmanlı'ya karşı kışkırtmada yeterli derecede deneyime sahipti. Bu yapılan kongre ile alınan kararlar, bunun ne derece planlı yapıldığının en somut göstergesiydi.

1914 Eylül ayında Ruslar, hudut civarında yaşayan Kürt aşiretlerini tamamen kendi yanına çekebilmek amacıyla onlardan asker almaya başladı. Köy muhtarlarına haber göndererek, bir heyet marifetiyle Ruslar asker kaydına başladı.⁵⁷¹ Rusların bu faaliyetleri karşısında, Osmanlı Devleti tarafından İran sınırında bulunan sadık Kürt

⁵⁶⁴ K. M. Ahmed, age., s.50.

⁵⁶⁵ Reynolds, agm., s.37.

⁵⁶⁶ Hakan, age., s.21.

⁵⁶⁷ BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.016

⁵⁶⁸ BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.008

⁵⁶⁹ BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.012

⁵⁷⁰ BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.010

⁵⁷¹ BAO, DH. EUM. 2.ŞB.00001.00044.001

aşiretlerinin silahlandırılması kararı alındı.⁵⁷² Buna karşılık Abdurrezzak Bedirhan, Haydaranlı Kürtlerinden ve Mila aşiretinden topladığı 300 kişilik Kürt süvari birliği ile 28 Ekim 1914'te, Rus saflarında Türk ordusuna karşı saldırı halindeydi. Gece Osmanlı sınırından içeri girerek, bir an önce General Nikolayev'e yardıma koştu. Aşiret alaylarına bağlı Kürtlerin kendilerine saldırmaması için, çok temkinli hareket etmekteydi. Abdurrezzak ve adamları, 29 Ekim 1914'te Van'ın Çubuklu köyüne vardılar. Ovacık Köyü'nde meydana gelen çarpışmalarda Abdurrezzak Bedirhan ve beraberindekiler birçok kayıp verdi. Abdurrezzak, Kürtler ve Ermenilerin barış içerisinde yaşayacağına inanıyor ve bunun için Kürtler arasında propaganda yapmaktaydı. Ermeni komitacıları tarafından kurulan gönüllü Ermeni birliklerinin başında bulunan Diro (Daro), Kürtlerin yanına geldiğinde, Kürtler Ermenilerden korkuyorlardı. Abdurrezzak, Ruslarla birlikte hareket eden Ermenilerden zarar gelmeyeceğine inanmaktaydı. Fakat Ermenilerin tutumu, onun inandığından çok farklıydı. Abdurrezzak bu durumu şu şekilde anlatmaktadır. "Ancak ne zaman mahalleliler ekmek ve tuz ile önlerine çıkar, kendilerini kuzu gibi kesivermişler. Ondan sonra bunlar köyün içine inerler. Süngülerle birçok kadın ve çocuğu öldürürler. Kürtler bu durumu öğrenince Diro'nın üstüne saldırıverirler ve Diro'yu yaralarlar. Diro çetesi ile birlikte geri çekilmek zorunda kalır."⁵⁷³ Bu olay Abdurrezzak Bedirhan'ın Kürtlerle Ermenileri bir çatı altında toplama gayretinin ne kadar beyhude bir çaba olduğunun en somut göstergesiydi.

Rus komutan Nalgiyev komutasındaki Rus ve Ermeni birlikleri, Van Başkale'ye doğru ilerlemeye devam etti. Nalgiyev, Kürtlerin Ermenilere verebileceği zarardan endişe etmekteydi. Başkale alındıktan sonra Ermeniler, Kürt evlerini talan ederek onları öldürdüler. Diğer yandan Kotur'dan çıkan gönüllü Ermeni birlikleri Van'a doğru hareket ederken, kadın, erkek ve çocuk demeden 270 Kürt insanını öldürdü. Kız çocuklarını da, alarak yanlarında götürdüler. Kürt köylerini ateş verip yakarak, hayvanlarına el koydular. Abdurrezzak Bedirhan komutasındaki Kürt askerleri ile Ermeniler arasında olaylar hiç eksik olmuyordu. Ermeni askerleri, sürekli olarak Kürt askerlerinin atlarını çalmaktaydı. Bu olaylar süreklilik arz etmeye başlayınca, Kürtler ile Ermeniler arasında çatışma meydana geldi. Bu çatışmalarda Rus askerleri Ermenilere destek verirdi. Abdurrezzak bu durumu Rus komutanlarına şikâyet ederek düzeltilmesini istese de olaylar devam etti.⁵⁷⁴

Bir ara Tiflis'e dönen Abdurrezzak Bedirhan, adamlarının dağılmakta olduğu görünce, Bayezid'e Rus komutan General Nikolayev'in yanına gitti. Burada Ermeni sınırına yakın birkaç Kürt köyü, Rus top ateşleriyle ortadan kaldırıldı. Ağrı Dağı'na mevzilenen Kürt birlikleri, Ruslara ateş etmekteydi. Ruslara tercümanlık yapan Ermeniler ise, tüm suçu Kürtlerin üzerine atmaktaydı. Bu durumda Ermeni tercümanların teşvikiyle Rus ordusu, suçsuz Kürt köylerine baskınlar yaptı. Rus subayları her zaman Kürtlerden çok Ermenileri kaale almaktaydı. Ermenilerin uydurdukları yalan ve mübalağalı bilgiler, Rusları sürekli olarak Kürtler karşısında haksız duruma düşürmekteydi.⁵⁷⁵

Abdurrezzak Bedirhan Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiretlerine mektuplar göndererek, savaşa rağmen Kürtleri Ermenilerle birlikte Rus egemenliğine davet etti. Buna karşı en sert tepki, Bedirhan ailesinin hâkim olduğu Şırnak bölgesinden geldi. 1916 yılı şubat ayı başlarında, Ermeni çetecilerin Van Çatak'ta toplanarak etrafa

⁵⁷² BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.012

⁵⁷³ Bedirhan, age., s. 44-46.

⁵⁷⁴ Bedirhan, age., s. 51-52.

⁵⁷⁵ Bedirhan, age., s. 56.

saldırdıklarını, Abdürrezzak'ın halkı isyana teşvik için mektuplar gönderdiğini beyan ederek Bitlis Valisinden silah talep ettiler. Aşiret liderleri, eğer Kürt aşiretlerine silah verilmezse göç etmek zorunda kalacaklarını Bitlis Vali Vekili Memduh Bey'e bildirdiler. Müks Müdürü Mutiullah Bey'in raporunu değerlendiren Memduh Bey, daha önceki söylentilerin doğru çıkmadığı hesabıyla aşiretlere silah vermedi. Fakat daha sonra bu politikanın yanlış olduğu, Bitlis'in Rusların eline geçmesi üzerine, Bedirhanî aşiretinin bölgede yapmış olduğu propaganda yankı bulmaya başladı.⁵⁷⁶

Abdurrezzak Bedirhan uzun bir süre Rusların hizmetinde bulunarak, onlarla birlikte Türk topraklarına düzenlenen saldırılara ve işgallere katıldı. Rusya lehine İran'da ve Doğu Anadolu'da yaşayan Kürtleri ayaklandırmaya çalışmak için büyük gayretler sarf etti. Rus himayesi altında bir Kürt-Ermeni devleti kurma arzusuyla hareket etti. Tiflis'te bulunan Abdurrezzak Bedirhan daha önce, Ruslar tarafından Haydaranlı Kürt aşiretinden alınmış olan silahların Rus komutan General Nikolayev'den iadesini istedi. Fakat bu silahların Ermenilere dağıtılmış olduğunu öğrendi. Bir süre sonra General Nikolayev Abdurrezzak Bedirhan'ı yanına çağırarak şunları söyledi: "Artık karar aldık, senin Rus güçlerinin içinde işin kalmadı. Özgürsün. İstedğin yere gidebilirsin" dedi.⁵⁷⁷

Hayatını Rus hizmetinde Kürt-Ermeni birlikteliğine adayan Abdurrezzak Bedirhan, Ruslar tarafından yeterince maşa olarak kullanıldıktan sonra bir kenara atıldı. Kürtlerin büyük çoğunluğu da kendisine destek vermedi. Ruslar nazarında Müslüman olan Kürt halkı, Ermenilerin yanında hiç de değer görmedi. Ruslar, Ermeni çeteciler tarafından Kürtlerin katl edilmesine dahi engel olmadığı gibi onlara destek oldu. Rusya'nın ya da başka devletlerin himayesinde bağımsız bir devlet kuma hevesine kapılarak, Ermenilerin yaptıkları tedhiş hareketlerini örnek alarak hareket eden Kürtler için en güzel örnek Abdurrezzak Bedirhan'dı.

4.3.2. Simko İsmail Ağa'nın Faaliyetleri ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Simko İsmail Ağa, İran'daki Kürt aşiretlerinin en büyüğü olan Şikak aşiretinin lideriydi. Şikak aşireti Salmas ve Rumiye'nin batısında, Somay ve Bradost dağlık bölgelerinde yaşamaktaydı. Bu bölge Osmanlı Devleti ile İran sınırındaydı. Şikak Aşireti'nin nüfusunun ne kadar olduğu, kesin olarak bilinmemekle beraber yaklaşık beş bin hane oldukları tahmin olunmaktadır. Simko, kardeşi Cafer Ağa'nın 1906 yılında İranlılar tarafından Tebriz'de pusuya düşürülerek öldürülmesiyle aşiretin başına geçti. Simko İsmail Ağa hırslı, acımasız ve kurnaz bir yapıya sahipti.⁵⁷⁸

Simko, ünlü Şeyh Ubeydullah'ın torunu ve halefi Şeyh Seyyit Taha'nın kız kardeşlerinden biriyle evlidir. Seyyit Taha, Osmanlı-İran sınır boylarının en nüfuzlu adamıydı. Kendisi gibi Kürt milliyetçisi olan Simko için çok uygun bir evlilikti. Simko'nun en çok iş birliği yaptığı diğer kişi ise, kendisi gibi Rusların kontrolünde olan Abdurrezzak Bedirhan'dı. Simko İsmail Ağa'nın büyük kardeşi Cafer Ağa, Seyyit Taha ve Abdurrezzak daha önceleri Rusya'ya çağrıldı. Onlara verilen cömertçe armağanlar ve vaatler, bağımsızlık hayallerinin ortaya çıkmasında etkili oldu. Abdurrezzak Bedirhan, 1912 yılında Urmiye'de Kürtçe gazete çıkarmaya başladı. Ruslar Abdürrezzak'ı Urmiye'den sürünce, gazetenin sorumluluğunu 1914'te yayını sona erinceye kadar

⁵⁷⁶ Hakan, a.g.e. s. 26.

⁵⁷⁷ Bedirhan, age., s. 71.

⁵⁷⁸ Mustafa Sarı, Haluk Selvi, "Mondros Mütarekesi Sonrasında İngiltere'nin Kürt Politikası ve Van Valisi Haydar Bey", Akademik İncelemeler Cilt:2, Sayı: 2 2007, s.33.

Simko üstlendi.⁵⁷⁹ 1917’de ihtilâl olunca Ruslar, Osmanlı topraklarından geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslardan kalan silahlar Ermeniler, Nasturiler ve Simko’nun eline geçti.

Birinci Dünya Savaşı’nın adım adım yaklaşması ve Rusya ile Osmanlı arasında tansiyonun giderek yükselmesi üzerine Ruslar, Kürt aşiretlerini ve Ermenileri daha etkili bir şekilde kullanmaya başladı. Bu amaca en iyi hizmet edebilecek kişi, Şikak aşireti reisi Simko idi. Simko, Doğu Anadolu’da Kürtleri ve Ermenileri Osmanlı Devleti’ne karşı isyana teşvik edecekti. Bunu yapmakla Ruslara karşı önemli hizmette bulunmuş olacaktı. Simko ve adamları Osmanlıya sadık olan Ermenilere ve Kürtlere saldırılar düzenliyorlardı. Simko’nun sahip olduğu Çahari’ ye hudut olan Şikfeti nahiyesi, Kürt aşiretlerinden ve Osmanlıya sadık olan Ermenilerden oluşmaktaydı. Buraya yaptığı saldırıda Ermeniler büyük zayıat verdi. Olayın hemen ardından Şikfeti’ ye giden Van Valisi, burada iki gün kalarak Ermenilerin şikâyetlerini dinledi. Ermeniler “Simko önceleri eşkıyalık yapar bizleri perişan ederdi. Şimdi ise Rusya’nın şakî-i resmîsidir” diyerek valiye dert yandılar. Arazi meselesinin istedikleri gibi halledilmesinden dolayı, valiye şükranlarını arz ettiler. Simko’ ya karşı güvenliklerinin sağlanması için, valiye bekçilik teşkilatını kurmasını önerdiler.⁵⁸⁰

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Güney Azerbaycan’daki Kürt aşiretleri özellikle Rus himayesine girerek, Türk topraklarında isyanlar çıkaranlarda dâhil olmak üzere Osmanlı’nın yanında yer aldılar. Çünkü Ermeni ve Rusların yanına Hristiyan olan Nesturilerin de katılmasıyla, Müslümanlara yönelik Türk -Kürt ayrımı olmadan büyük bir kıyıma başlandı. Simko aşireti içinde de bölünmeler başladı. Simko Rusların yardımıyla Osmanlı’nın yanında yer alan Kürt aşiretlerine saldırılar düzenledi.

Osmanlı halifesinin “Kutsal Cihad” çağrısı yapması, Kürtlerin savaşçılık içgüdülerinin İslam dinine bağlılıkları nedeniyle harekete geçmesine neden oldu.⁵⁸¹ Gerçek haminin Osmanlı Devleti olduğunu geç de olsa anlayan Kürt aşiretlerinden özellikle Şikak Aşireti’nden Heriki ve Hinare kabileleri Rusların geri püskürtülmesinde önemli rol oynadılar. Rus ve Ermenilerin, hiçbir Müslümanı ayırt etmeden katliama başlaması üzerine Ruslarla iş birliğine devam eden Kürt aşiretleri, onlara karşı cephe oluşturdu. Bu katliamlar, Kürt aşiretlerin Ruslara karşı büyük bir kin duymalarına yol açtı.⁵⁸²

1918 yılında Van civarında bulunan Nasturî ve Ermeniler, daha güvenli olarak gördükleri Rumiye bölgesine kaçtı. İngilizler bu bölgede Ermeniler ve Nasturîlerden oluşan tampon bir devlet kurmak düşüncesindeydi. İngilizler Simko’ dan kurulacak bu tampon devlete destek verme karşılığında Hoy, Rumiye Dilman ve Salmas hanlığını teklif etti. Simko bu teklifi kesin olarak reddederek Türk kuvvetlerine destek verdi.⁵⁸³

Daha sonra Ruslar, Simko’yu bir süre Tiflis’te tutuklu bulundurduktan sonra sadık kalması şartıyla serbest bıraktı. Serbest kalan Simko, bir süre sonra Nasturîlerle mücadeleye girdi. 2 Şubat 1918 yılında, Nasturî Patriği Marşamun’u öldürttü. Nasturîlerden Ağa Petrus ve Sırma Hanım 30 bin kişi ile Simko’nun üzerine yürüyünce çaresiz kalan Simko, Osmanlı’dan yardım istedi. Van Valisi Haydar Bey’in araya girmesiyle affedildi. Ocak 1919’da Başkale yakınlarında Simko İsmail Ağa, Süryani ve

⁵⁷⁹ Martin Van Bruinessen, “20. Yüzyıl Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa”, s.15. <http://docplayer.biz.tr/8772394-20-yuzyil-basinda-turk-iran-sinirinda-bir-kurt-mutegallibe-simko-ismail-aga-martin-van-bruinessen-kovara-bir.html>, Erişim Tarihi: 05.09.2017

⁵⁸⁰ Fatih Ünal, “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa’nın Faaliyetleri”, Tarih Dergisi, Sayı 44, s.190.

⁵⁸¹ Nikitine, age., s. 362.

⁵⁸² Ünal, Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa’nın Faaliyetleri, s.193.

⁵⁸³ M. Sarı, H. Selvi, agm., s. 34.

Ermenilerin tekrar geri dönmelerini engelleme görevini üstlendi. Simko bağımsızlık için sık sık İngilizlerle de görüşüyordu.⁵⁸⁴

Genel olarak Güney Azerbaycan'da bulunan Simko İsmail Ağa Urmiye 'de, İran kuvvetleriyle de mücadele ederek kendi hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışmaktaydı.⁵⁸⁵ İran' a karşı açık bir isyan planlayan Simko, Van Valisi Haydar Bey'den yardım istedi. Fakat Vali Haydar Bey, Simko' nun tutarsız davranışları nedeniyle talep ettiği yardımı vermekte tereddüt etti. Simko'nun Osmanlı'ya tekrar sadakat yemini etmesi ve Güney Azerbaycan' da Nasturîleri ve Ermenileri barındırmayacağını bildirmesi üzerine, Mirza Ali Ekser liderliğine 500 kişilik bir yardım kuvveti gönderildi. Böylelikle Türklerin tekrar Hoy'da üs kurmasıyla, İngiltere'nin burada Nasturî ve Ermenilerden oluşan tampon devlet kurma oyunu boşa çıkarılmış oldu.⁵⁸⁶ Simko, ölünceye kadar da bağımsız bir Kürt devleti kurma amacından vazgeçmedi. Sadakat onun pek düşünmediği bir şeydi. Kürtlerin bağımsızlığını sağlamak ve kendi liderliğinin devamı için, herkesle ittifak yapabilecek bir kişiliğe sahipti.

Rusların, Kürtlere karşı net bir politikası mevcut değildi. Duruma ve şartlara göre, yeni perspektifler belirleyerek hareket ediyorlardı. Zaman zaman de kararsızlıklar göze çarpmaktaydı. Rumiye'deki Rus Konsolosu, gizli bir belgede Rusların Kürtlerle ilgili politikasına bakışını net olarak ortaya koymaktaydı. Bu bakış açısı da önceliğin Kürtlere değil de, bağımsız Ermenistan'ın kurulmasına verilmiş olmasıydı. Sınırlarda yaşayan Kürt aşiretlerinin bile Ruslardan uzaklaşmasının temel nedeni, Rusların, Kürtlere farklı Ermenilere farklı politika izlemesiydi. Herhangi bir önemli noktada Kürtlere tam olarak destek vermeyen Rusya'nın önceliği, Ermeniler ve Süryanilerdi. Ruslar her zaman onlara arka çıkmakta ve gerektiğinde silah desteği sağlamaktaydı.⁵⁸⁷

4.3.3. General Antranik 'in Katliamları ve Kürtler

Antranik Ozanyan, Şubat 1865 tarihinde Şebinkarahisar'da doğdu. Annesi Mariam ve babası Toros Ozanyan'dı. Antranik, Ermenice "ilk doğan" demekti. Ataları, 18. yüzyılın başlarında yakındaki Ozan köyünden geldi ve Şebinkarahisar'a yerleşti. 1882'de Antranik, Ermenilere kötü muamele etmekten ve bir Türk jandarmasını öldürmesi nedeniyle tutuklandı. Arkadaşlarının yardımıyla hapisneden kaçtı. 1885 yılında ihtilâl hareketlerine katıldı. 1890'larda babası ile tartışan bir Türkü öldürerek İstanbul'a kaçtı. Antranik, 1891'de Hınçak Komitesi'ne katıldı. O, İstanbul'da polis şefi Yusuf Mehmet Bey'in öldürüldüğü suikasta katıldığı için tutuklandı. Antranik bir kez daha hapisneden kaçtı. 1892'de yeni oluşturulan Ermeni Devrimci Federasyonu'na (Taşnaksutyun) katıldı. Antranik, Ermeni fedaisi olarak 1894- 95 yıllarındaki Muş ve Sason'daki Ermeni köylerindeki isyanlara katılarak Türklere ve Kürtlere saldırılar düzenledi. 1899 yılında kendisinin mensup olduğu çete reisi Serop öldürülünce, onun yerine geçti. 1897'de Antranik, Taşnaksutyun karargâhının bulunduğu Kafkasya'nın en büyük kenti olan Tiflis'e gitti. Ermeni fedai gurubu kurarak Osmanlı devletine ve Kürt aşiretlerine karşı silahlı bir mücadele yürüttü. Birinci Balkan Savaşı'na katılarak, Osmanlıya karşı Bulgar safında yer aldı.⁵⁸⁸

⁵⁸⁴ McDowall, age., s. 296-297.

⁵⁸⁵ W. R. Hay, Two Years In Kürdistan Experiences of a Political Officer 1918-1920, London 1921, s.256.

⁵⁸⁶ M. Sarı, H. Selvi, agm., s. 35.

⁵⁸⁷ K. M. Ahmed, age., s. 51.

⁵⁸⁸ <http://everything.explained.today/Andranik/> erişim tarihi:06.08.2017

II. Abdülhamit döneminde, Süphan Dağı civarında birbirine komşu olan Kürt ve Ermeni köylüleri arasında yaşanan olayları hatıralarına dayanarak anlatan Apo Mıkko'ya göre, Ermenilerle dostluk ve kardeşliklerinin bozulmasına Antranik adlı bir Ermeni'nin neden oldu. Antranik kötü niyetli biriydi. O iri yapılı görkemli, bıyıkları kulaklarına varan, ayağı keçe çizmeli, beli nagatlı bir Ermeni'ydi. Antranik Rusya'dan gelmiş ve Müslümanları günahı kadar sevmiyordu. Her gece Ermenileri başına toplayıp, bu toprakların Ermenilerin olduğunu yönünde konuşmalar yapıyordu. Onun gelişiyle, Ermenilerin Müslümanlara karşı gelişmeye başlayan düşmanca tavırları Müslümanlar arasında hemen karşılık buldu.⁵⁸⁹

Antranik'i Ermeniler arasında meşhur eden olay, 3 Kasım 1901'de adamlarıyla ve halktan da bazı kişilerle Arak Manastırı'na çekilmesiydi. Manastırda öğretmenler yetim çocuklar ve diğer çalışanlar vardı. Ermeniler yetimleri buradan almak için teşebbüste bulduysa da Antranik reddetti. Dört tabur Osmanlı askerî kaleyi kuşattı. 22 Kasım'da, iki Osmanlı elçisi kaleye gönderildi. Antranik, siyasî suçluların serbest bırakılmasını, Kürtlere dağıtılan silahların toplatılarak, suçluların cezalandırılmasını ve Ermenilerden alınan köylerin ve toprakların iade edilmesini talep etti. Kendisi de bu talepleri yerine gelmeyeceğini bildiği için, maksat Avrupa ülkelerinin dikkatin bölgeye çekmekti. Van'dan Rus Konsolosunun olayı incelemeye gelmesi üzerine, Osmanlı askerî manastıra müdahale edemedi. Bitlis Valisi Hüsnü Bey Antranik'in eşkiyasıyla iki yıldır burada birçok Müslümanı katlettiğini, Sasun Ermeni köylerine giderek Ermenilere de çeşitli işkenceler yaptığını, ovada sıkıştırıldığı için manastıra kapandığını İstanbul'a bildirdi. Ayrıca bu raporda Muş Ermenilerinin fikirlerinin çok bozuk olduğunu, bir yabancı görür görmez türlü yalanlarla hükümeti karaladıkları belirtildi. Antranik, bir gece buradan kaçmayı başardı.⁵⁹⁰

1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanından sonra, Ermeni siyasî suçluların genel aile affedilmeleri üzerine Ermeniler, meşrutiyetin ilanını yaşadıkları yerlerde yüceltti. Taşnaksutyun Komitası bir taraftan geçmişin hesabını sorarken, bir taraftan da meşru düzen içinde kalacağını ifade etmekteydi. Bazı Ermeni guruplar ise savaşın başından beri Meşrutiyete karşı durdu. Bu ortamda İttihatçılarla birlikte hareket edenleri ihanetle suçladı. Özellikle Taşnaklar dışında Hınçaklar ve yıllarca dağlarda gerilla savaşı yürüten çeteler, böyle bir girişimi Ermenilerin gelecekte kurmayı düşledikleri bağımsız devlet için çok tehlikeli gördü. Bu nedenle, silahlı mücadeleye devam kararı aldılar. Bunlardan birisi de çete reisi Antranik'ti. O'na göre, İttihatçılarla anlaşılan Ermeniler beş paraya satılmış kimselerdi. Ermeni milletvekilleri ise, ellişer altına satılan insanlardı. Osmanlı Devleti'ne karşı olan silahlı mücadele sonuna kadar sürdürülmeli ve büyük Ermenistan kurulmalıydı. Meşrutiyetin ilanı, Ermeniler için kurulan büyük bir tuzaktır.⁵⁹¹

ABD Ermeni komitaları, Anadolu'da faaliyet gösteren komitalara yardım topluyordu. Bu yardımlardan bir kısmı meşhur komitacı Antranik'e gönderilmekteydi. New York Ermeni Komitası, Harput Ermeni Komitası Reisi Antranik ile haberleşerek ihtilâl çıkarma hazırlık yapmışlardı. Bu amaçla 50-60 kadar Ermeni'yi Harput'a göndermişlerdi. Osmanlı Devleti yöneticileri, esas Ermeni fesat komitalarının

⁵⁸⁹ Murat Kacıroğlu, "Ermeni Olaylarının Türk Romanına Yansıması", Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt 2015, s. 235.

⁵⁹⁰ Haluk Selvi, "Hangi Antranik", <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf>, s.3. Erişim tarihi:07.08.2017.

⁵⁹¹ Bülent Cırık, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Türk-Ermeni İlişkileri (1908-1914)", Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt 2015, s. 74.

Amerika'da olduğunu bilmekteydi. Batum'a, Kars'a ve Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin çok olduğu bölgelerine çok miktarda silah, cephane ve para gönderdiğini ispatladı. Batum'a gönderilen silahlar fedailere dağıtıldı. Amerika tebaasından Büyükkada'da oturan Josef Azaryan Efendinin evinde dört rovelvör ve üç av tüfeği bulundu, kardeşi Artaki'nin de bu işte olduğu anlaşıldı.⁵⁹²

Birinci Dünya Savaşı sırasında temmuz 1914'te, Antranik Bulgaristan'ı, Rusya için terk etti. Rus hükümeti tarafından, ilk Ermeni gönüllü taburunun komutanı olarak atandı. 1914-1915 yılları arasında Antranik, Rus Ordusu'ndaki yaklaşık 1.200 gönüllü ilk Ermeni taburunun komutanı olarak Kafkasya ordusuna katıldı. Antranik'in taburu özellikle Nisan 1915'te Dilman Savaşı'nda göze çarptı. Antranik, 19 Mayıs 1915'te Van'a girdi. Daha sonra, Rus ordusunun Van Gölü'nün güney kıyısında Şatak ve Tatvan'ı kontrol etmesine yardım etti. Van'ın ele geçirilmesinden sonra Antranik ve Dro, Ahlat ve Bitlis'e doğru ilerlediler. Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'daki katlettikleri Türk köylerine Ermeniler getirilerek yerleştirildi. Antranik idaresindeki çeteler bölgede yakmadık köy bırakmayarak, on binlerce insanı katlettiler. Van kıtaları komutanı General Nikolayev, 1 Temmuz 1915'te Kafkas orduları Komutanı'na gönderdiği telgrafta, Antranik idaresindeki Ermeni çetelerinin devamlı olarak yağma hareketlerinde bulunuyorlardı. Her türlü cinayeti işlemekten zevk aldıklarından, bunların önüne geçmek için, Van'da Divan-ı Harp kuruldu. Artık Ermeni çetelerin, gönüllü olarak Rus ordusuna alınmasından vazgeçilmesinden bahsetti. 1916 yılından itibaren Ruslar, Ermeni politikasını değiştirmeye başladı.⁵⁹³

1915 yazında Ermeni gönüllü birlikleri parçalandı. Antranik, daha fazla gönüllü almak için Tiflis'e gitti. Kasım 1915'den Mart 1916'ya kadar savaşı sürdürdü. Antranik'in desteği ile Muş şehri 1916'da Ruslar tarafından işgal edildi. Rus Komutan Theodore G. Chernozubov ve Antranik, Ermeni taburu önemli ölçüde ilişkiydi. Chernozubov, Antranik'i savaş durumunu iyi kavradığı cesur olduğu için övdü. Rusya hükümeti, Ermeni gönüllü birliklerini terhis ederek ve herhangi bir Ermeni sivil faaliyetini yasakladı. Bunun üzerine 1916'da Antranik, ilk Ermeni taburunun komutanı olarak istifa etti. Ruslar, Ermenileri kendi çıkarları için kullanıyorlardı. Rus politikasından hayal kırıklığına uğrayan Antranik ve Ermeni gönüllü askerler, 1916 Temmuz'unda tekrar harekete geçti.⁵⁹⁴ Doğu Anadolu'da sistemli Türk öldürmelerini tasarlayanlar şunlardı: Antranik, Tero, Heço, Muradyan Torkom, Arsak, Sebu, Dro, (Drastamat Kanayan), Mardiros, Canbulat ve Armen Garo idi. Antranik de binlerce Türk insanının kanından sorumluydu. Ne yazık ki, Ermeni diasporası ve Avrupalılar bunları, ulusal kahramanlar olarak görüyorlardı.⁵⁹⁵

1914 Sarıkamış bozgunundan sonra Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgal edince, Kafkas ve Osmanlı Ermenilerinden oluşan Antranik komutasındaki Ermeni gönüllü taburu harekete geçti. Antranik komutasındaki Ermeniler, Kürtler tarafından öldürülmüş Ermenilerin intikamını almak maksadıyla, 1915-1918 arasında doğu vilayetlerinde 600.000'den fazla Kürt'ü katletti.⁵⁹⁶

28 Mayıs 1918'de kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu ile Batum Antlaşması'nı imzalayınca Antranik, Ermenistan Cumhuriyeti

⁵⁹² Cırık, agm., s. 131.

⁵⁹³ Haluk Selvi, Hangi Antranik, s.6., Erişim tarihi: 07.08.2017.

⁵⁹⁴ http://enc.tfode.com/Andranik_Ozanian#Russian_Revolution_and_Turkish_reoccupation. Erişim tarihi: 06/08/2017

⁵⁹⁵ Enver Konukçu, Türklere Uygulanan Kırımlar ve Toplu Mezarlar, Osmanlı Son Döneminde Ermeniler, TTK. Yayınları, Ankara 2002, s 143.

⁵⁹⁶ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1985, s. 225.

yönetimiyle bağlarını kopardı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin bu şartlar altında varlığını ve kuvvetlerini dağıtma isteğini reddeden Antranik, Culfa ve Nahçıvan Bölgesi'ndeki Türk/Azeri kuvvetlerine karşı mücadelesini sürdürdü. Antranik, Türk ordularının Nahçıvan'a ilerlemesi üzerine Zengezur Dağlarına çekilerek gerilla hareketi başlattı. İngilizlerin müdahalesi üzerine Ermeni hükûmetiyle barışmaya razı oldu. Ancak Nisan 1919'da yeniden isyan edip, ordusuyla Erivan üzerine yürüdü. İkna edilerek yurt dışına çıkarıldı. Amerika'ya giderek Fresno'ya yerleşti. Antranik, müttefiklere savaş boyunca yaptığı yardımlardan dolayı, Fransız Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré tarafından Légion d'Honneur madalyasıyla ödüllendirildi. 1927'de öldü. Naaşı Paris'e getirilerek Père Lachaise Mezarlığına gömüldü.⁵⁹⁷

4.4. Sömürgeciliğin Kürt-Ermeni İlişkileri Üzerindeki Etkileri

4.4.1. Misyonerlik Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetlerinin tarihi oldukça eskiye dayanır. İlk misyonerlerin genelde Hz. İsa'nın havarileri olduğu kabul edilir. Zira Hristiyanlık inancına göre, Hz. İsa etrafına topladığı havarilerine “Gidiniz ve yeryüzündeki her yaratığa İncil'i anlatınız” diyerek onları vaaz etmek üzere görevlendirdi. İlk misyonerlerden kabul edilen Aziz Pavlus, Hristiyanlığı yaymak üzere Anadolu, Makedonya ve Yunanistan'da kiliseler kurdu. Misyonerlik faaliyetlerini yürütmek üzere kurulan en eski ve güçlü misyon İngilizlere aittir. 1646 yılında Londra'da kurulan Hristiyanlığı yayma Cemiyeti üye sayısı giderek arttı. 19. Yüzyıla gelindiğinde be cemiyetin şube sayısı 7 bine ulaştı.⁵⁹⁸

Hristiyanlık misyon anlayışının oluşmasında ve gelişiminde, Aziz Pavlus'un çok önemli bir yeri vardı. Hristiyanlık tarihinde ilk sistematik misyonerlik faaliyetini o başlattı. Pavlus'un misyonerlik anlayışı, muhatap aldığı insanları ne yapıp edip kazanmayı hedefliyordu. Bu anlayış propaganda yaptıkları insanları Hristiyanlaştırmayı amaçlayan ve bu uğurda her yola başvurmayı caiz sayıyordu.⁵⁹⁹ Geçmişten günümüze Pavlus, Hristiyan misyonerliğinin temel belirleyicisi oldu. O, misyon yöntemi olarak mesajın kültürel ortama uyarlanıp adaptasyonu konusunda ciddi adımlar attı.⁶⁰⁰ Bir mesleğe bürünerek yapılan misyonerlik faaliyetleri de Pavlus tarafından geliştirildi.⁶⁰¹

13-26 Haziran 1910 tarihleri arasında 1.200 delege ve 4.000 katılımcıyla toplanan Dünya misyonerler konferansı, dünya çapındaki Protestan misyonerlik hareketinin yayılcı dinamizmini yansıtan büyük bir organizasyondur. Yapılmakta olan misyonerlik faaliyeti gerilla savaşı değil, bir manevi mücadele idi. Balkanlarda başarılı olan milliyetçilik akımı, Osmanlı ülkesinde de uygulanmalıydı.⁶⁰²

Misyonerlik faaliyetleri eğitim alanında tam anlamıyla Ermeniler arasında yapılmaya hız verildi. Syrian Protestant College Başkanı Howard S. Bliss'in,

⁵⁹⁷ Natalia Chernichenkina, Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917) Erzincan Üniversitesi Yayınları No: 001 Erzincan 2015, s. 295.

⁵⁹⁸ Ayten Sezer, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1999, s. 170.

⁵⁹⁹ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik Ve Hristiyan Misyonerler”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II 2002, sayı: 1, s.5-6.

⁶⁰⁰ Şinasi Gündüz, “Misyonerlerin Çalışma Yöntemleri, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri Tartışmalı İlmî Toplantı”, İstanbul 2004, s. 355.

⁶⁰¹ Mahmut Aydın, “Evanjelik Hristiyanlığın Misyon Yöntemleri ve Türkiye'deki Yansımaları, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik Sempozyum, Dinler Tarihi Araştırmaları-V, 01-02 Ekim 2005 Ankara, s.58.

⁶⁰² Kieser, age., s.415.

misyonerlerin yapması gerekenlerle ilgili verdiği bilgiler kayda değerdi. Ona göre, Müslümanlara İslam'a sempati ve değer verme ruhu içinde yaklaşılmalıydı. Misyonerler, dilini birçok yanıltıcı ve rahatsız edici söylemden temizlemelidir. Savaş terminolojisi bir tarafa bırakılacaktı. Türk ve Kürt Müslümanlar hakkındaki önyargılardan, kurtulmaya gayret edilecektir. Örneğin Urfa'da açılan İsveç Hastanesi, genelde herkes için hizmet vermek için açılmış görüntüsü vermekteydi. Asıl amacı misyonerlik olarak kurulan bu hastanede, Ermenilerin dışında Müslümanların tedavi görmesi onlara çok tuhaf gelmekteydi. Hastane misyon hekimi, düşmanların sevilmesi gerektiğini hatırlatmakta idi.⁶⁰³

Orta ve Doğu Anadolu'da açılan yabancı okullarda, Müslümanların oranı çok düşüktü. Neredeyse tek Kürt çocuğu, misyonerlerin okulunda eğitim görmüyordu. Harput'taki Euphrates College' de toplam 320 kız ve erkek öğrenciden sadece 2'si, Antep'teki Central Turkey College'de 220 öğrenciden 3'ü, Merzifon'daki Anatolia College' de 375 öğrenciden 16'sı, Tarsus'taki St. Pauls İnstitute' de 207 öğrenciden 6'sı Maraş'taki Central Turkey Girls College'de 136 öğrenciden 9'u Müslüman Türk'tü.⁶⁰⁴

4.4.2. Osmanlı Devleti Üzerinde Alman Nüfuzu ve Misyonerlik

1878 Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında önemli toprak kaybıyla sonuçlandı. Bulgaristan yarı bağımsız bir statüye kavuştu. Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan idaresine bırakıldı. Sırbistan ve Karadağ'ın önceden imparatorluktan koptuğunu göz önüne alınırsa, Osmanlı Devleti'nin Slav tebaasını kaybettiğini söylenebilir. Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi geleneksel güçler Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yönelik bir politika izlemeye başladı. Berlin Kongresi bunun açık göstergesiydi.⁶⁰⁵

Sanayi Devrimiyle, Avrupalı devletler yeni sömürgeler arayışına başladı. Siyasî birliğini geç de olsa tamamlayan Almanya, 1871 yılından itibaren Yakın Doğu'da kendine sömürgeler aramaya koyuldu. 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra Almanya'nın planı, gittikçe artan nüfusunun ihtiyaçlarını Osmanlı toprakları üzerinde yeni sömürgeler elde ederek karşılayabilmektir. Bu amaçla hareket eden Almanya, 1878 Berlin anlaşmasından itibaren Osmanlı'nın yanında yer alarak münasebetlerini geliştirdi.⁶⁰⁶ Osmanlı Devleti bu döneme girdiğinde artık yarı sömürge bir ülkedydi. Berlin Kongresi'nden sonra ağır bir darbe yiyen ve tarihî dönüm noktasına gelen Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinin, büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duyuyordu. Bunun nedeni Avrupa büyüklerinin dış politikalarındaki ilkelerin ve yönelikleri etki alanlarının, Osmanlı Devleti'nin yaşama şansına son verecek biçimde değişmesiydi.⁶⁰⁷

Almanlar yeni sömürgeci emellerini gerçekleştirmek için, Yakın Doğu'nun kendilerinin hakkı olduğunu savunuyorlardı. Birinci Dünya Savaşı başında, Pancermenizmin kurucularından Becker şunları ifade etti:

Coğrafi konumumuz ve endüstrimizin pazar gereksinimi dolayısıyla Türkiye'ye yöneliyoruz. Her Avrupa ülkesinin, geri kalmış şarkta kendine

⁶⁰³ Kieser, a.g.e., s. 420.

⁶⁰⁴ Kieser, a.g.e., s. 430.

⁶⁰⁵ İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, Ankara 1981, s.22

⁶⁰⁶ Ayhan Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Kültürel Yayılmacılığı: Maraş Örneği", Gaziantep University Journal of Social Sciences (<http://jss.gantep.edu.tr>) 2014, 13(2), s.439.

⁶⁰⁷ Ortaylı, age., s.25.

ait bir hayat alanı vardır. İngiltere Mısır'da, Fransa Tunus'ta, İtalya Trablus'ta, Avusturya Bosna'da ve Rusya Karadağ ve dolaylı olarak Balkanlarda hak sahibidir. Bizim hiç bir şeyimiz yoktu. Şimdi bu hayat alanımız Türkiye'dir, diyordu.⁶⁰⁸

Almanya XX. yüzyılda, Avrupa'nın en önde gelen sanayi gücü ülkeleri dahi geride bırakacak büyük bir atılım gerçekleştirdi. 1914 yılında Almanya'nın toplam sömürge payı, 2,9 milyon km²'ye ulaştı. Buna karşılık Fransa 10,6 milyon km², İngiltere ise 33,5 milyon km² sömürgeye sahipti. Emperyalist devletlerin kendi aralarındaki sömürgeye sahip olma oranı o kadar orantısızdı ki, bu pazarların yeniden paylaşılması gerekirdi. Bu paylaşmayı sağlayabilecek tek araç savaştı. Bu nedenle savaş artık kaçınılmaz bir hal almıştı.

1908-1914 arası dönemde, İttihat ve Terakki iktidarının en önemli toplumsal sonucu, derneklere militan gurup ve kadrolara sahip çok sayıda dernek cemiyet basın organı ve okul açılmasıydı. Bu ortamda Kürtler ve Ermeniler de birçok faaliyette bulundu. Kürtlerin basın yoluyla yaptığı faaliyetler çok yankı bulmadı. Ayrıılıkçı ve milliyetçi görüşleri savunan dernek ve yayın organları, amaç ve niyetleri anlaşınca kısa bir süre sonra kapatıldı. Fakat bu özgürlük ortamında Ermenilerin yaptıkları faaliyetler, Avrupa tarafından da desteklendiği için çok etkili oldu. Aynı zamanda misyonerlerin açtığı okullar ve diğer faaliyetlerinde de artış oldu.

1898'den Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar Almanlar, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 39 okul, 6 kilise-mabet-ibadethane, 6 eytamhane, 9 hastane-darülaceze-tedavi bi'l- hava, 9 ikametgâh-misafirhane, 4 kabristan, 1 ziraat müessesesi ve 7 arsa olmak üzere toplam 81 müessese kurdular. Nitekim 1910 yılında Daily Graphic Gazetesi, Bağdat Demir yolu civarının Almanlar tarafında yapılan hastane, okul ve Alman misyonları ile doldurulduğunu yazdı. Daha sonra Almanlar bu kurumlara ek olarak 7 çocuk yuvası, 17 ilkokul ve bir ortaokul ile iki hastane ve bir dispanser daha kurulmuştu Birinci Dünya Savaşı sonlarında, Türkiye'de faaliyette bulunan Alman misyonerlerinin sayısı 79 öğretmen ve 791 rahip olmak üzere toplam 890'dı.⁶⁰⁹

1913 yılına gelindiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı tam olarak ele geçirdi. Ermeni milliyetçileri kendi bağımsızlıklarını kazanmak için, çıkaracakları isyan ve tedhiş hareketlerinin hazırlıklarını yapmaya devam etti. Bütün misyonerler Ermenileri kendi amaçları için kullanmak için çalışıyorlardı. Alman misyonerleri tarafından Suriye, Elâzığ, Malatya ve Maraş'ta okullar açıldı. Bu okulların ders kitaplarına ve ders programlarına bakıldığında çoğunun Ermenice olduğu görülmekteydi.⁶¹⁰

Rus baskısına dayanamayan Osmanlı Devleti 1914 yılında, doğu vilayetleri için iki yabancı müfettiş görevlendirmeyi kabul etti. Bu gelişmelerin devamında Kürt-Ermeni ilişkilerini en çok etkileyen konu, Aşiret Süvari Alayları'nın silahsızlandırılması ve denetlenmesini öngören somut bir reform planını Osmanlı yöneticilerinin kabul etmesidir. Gerçekte bu Kürtler için reform olmayıp, Ermeniler için reformdu. Kürtler silahsızlandırılarak pasifize edilmekteydi. Böylelikle başta Ruslar olmak üzere Avrupalı devletlerin tercihini Ermenilerden yana kullandıkları açıkça görülüyordu.

1914 yılında Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce, Türkiye Misyonları Birliği Doğu Türkiye Kolu Harput'ta ilk toplantısını yaptı. Misyonerlere göre, "şarkın üzerini

⁶⁰⁸ Ortaylı, age., s.35.

⁶⁰⁹ Doğan, agm., s. 442.

⁶¹⁰ Sezen Kılıç, "Alman Okullarında Osmanlı'ya Karşı Yetiştirilen Ermeni Çocukları", Ermeni araştırmaları. Enstitüsü, Sayı 20-21, 2005-2006. s.3.

kaplayan kara bulutlar ne kadar tehditkâr görünürde görünsün unutulmaması gereken bir şey vardı. Her fırtınanın, İslam'ın bariyerlerini parçalamaya ve Hristiyan kültürüyle geleneklerine yol açmaya hizmet etmesi gerektiğidir” şeklindeydi. Görünüşe göre Almanlar Anadolu’da misyonerlik faaliyetlerini giderek artırmaktaydı.⁶¹¹

Savaşın başlangıcından birkaç ay önce, Avusturyalı Victor Pietschmann doğu vilayetlerine bir araştırma gezisi düzenledi. Ancak savaşın başlaması nedeniyle, çalışmalarını kesmek zorunda kaldı. Bu araştırma gezisindeki gözlemlerine dayanarak, Pietschmann ekim ayı ortalarında Mareşal Liman von Sanders ile Enver Paşa'nın yakın adamı Alman Tümgeneral Bronsart von Schellendorf'a birer rapor gönderdi. Askerî açıdan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savaş ilan etmesinden birkaç gün önce, doğu vilayetlerinde yaşayan etnik grupların devlete bağlılıkları konusunda ortaya ciddi sorunlar çıktı. Avusturyalı Oryantalist Dr. Pietschmann bunu basit bir şekilde açıklıyordu: “Kürtler ve Türkler Alman dostu, azınlıktaki Ermeniler ve Rumlar ise Alman düşmanıydı ve Almanların zafer kazanmasını istemiyorlardı.”⁶¹²

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın yanında yer alması Almanlara daha rahat hareket alanı sağladı. Ermeni tehcirinden sonra 1916 yılında Doğu Anadolu'da, Ermeni varlığı büyük ölçüde azaldı. Talat Paşa'nın arzu ettiğinin aksine, Ermenilerin mallarının pek az kısmı doğu cephesinin Kürt muhacirlerine kaldı. Bu servetler büyük ölçüde yerel soylulara kaldı.⁶¹³

Almanların Kürt ilgisinin sebebi, pek de rastlantı sayılmazdı. İslam uluslarını İtilaf devletlerine karşı başkaldırmaya yöneltmek amacıyla, askerî girişimlere ve propaganda faaliyetlerine en üst düzeyde önem verdiler. Almanlar, başlangıçta Türklerin doğrudan harekâtlara katılmasından yana değildi. Ortadoğu'nun Müslüman halklarını başta İngilizler olmak üzere, özellikle Ruslara karşı ayaklandırmak istiyorlardı.⁶¹⁴

Savaş başlayınca, Kürt askerlerden de Osmanlı ordusundan tek tek ya da toplu firarlar oldu. Bunlara rağmen çarpışmalardan birkaç ay geçtiğinde, üçüncü orduda 15.000 Kürt süvari vardı. Sınır bölgelerindeki Kürt aşiretlerinin zaman zaman saf değiştirerek Rus tarafına geçmeleri artık olağan hale geldi. Anılarında bu konuyu ele alan Boris Şahowski, kendilerine bağlı Hamidiye Alayları'na mensup askerlerini de yanlarına alan Karakilise 'deki Eyyup Paşa'nın oğulları Resul Bey ve kardeşi Halit Bey, Adaman aşireti reisi Ali Bey gibi Osmanlı saflarını terk ederek Ruslara katılan çok sayıda nüfuzlu aşiret reisinin adını zikretmekteydi. Haydaran aşiretinin ünlü reisi Kır Hüseyin Paşa, Ruslarla temas kurarak onların safına geçmeyi planlıyordu.⁶¹⁵

Almanların Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın müttefiki olmasına rağmen, açtıkları okullara Müslüman Kürt ve Türkler rağbet etmedi. Bu okullarda, Hristiyanlık propagandası yapıldığı herkesçe malumdur. Hiçbir Müslüman, çocuğunu bu okullarda Ermenilerle beraber okutmak istemiyordu. Kurulan yetimhanelerde de gayrimüslim çocukları vardı. Alman misyonerleri ve komutanları, Kürt aşiretleri ile savaş sırasında iletişime geçerek tanıma fırsatı buldu. Daha öncesinde Bağdat Demiryolu Projesi'nin yapımında da Almanlar, Kürtleri yakından tanıma fırsatı buldu. Geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı ülkesindeki zengin yer altı kaynakları, Almanların hammadde ihtiyacını karşılayabilirdi.

⁶¹¹ Kieser, age., s.468.

⁶¹² Kieser, age., s.464.

⁶¹³ Kieser, age., s. 484.

⁶¹⁴ K.M. Ahmed, age., s.141.

⁶¹⁵ K.M. Ahmed, age., s.143.

4.4.3. İngiltere'nin Kürt ve Ermeni Politikaları ve Misyonerlik Faaliyetleri

4.4.3.1. Ermeniler

Uzun yıllar batılıların bilinçaltında kalan “Şark Meselesi” XIX. yüzyıl başlarında, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye aşamasında üstleneceği rolleri belirlemek üzere tarih literatürüne yazılı belge olarak geçti.⁶¹⁶ Şark meselesinin ya da doğu meselesinin temelinde, Türkleri ebediyen Anadolu'dan söküp atmak vardı. Osmanlı Devleti'nin 93 Harbini kaybetmesi üzerine imzalanan Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları, Avrupa'nın gözündeki Osmanlı Devleti'nin “Hasta Adam” olarak nitelendirilmesine yol açtı.

İngiltere'nin asıl hedefi, ticarî ve kolonyal menfaatlerini korumaktı. Bunu temin etmek için Osmanlıya karşı takip ettiği politika şöyle idi:

1. XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak, yani Osmanlı topraklarını muhafaza etmek ve parçalanmasını engellemek.
2. 1895 tarihinden itibaren de Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak ve iyi bir pay almak.
- 2.1. İlk önce Almanya ile birlikte paylaşmak istediye de bu gerçekleşmedi.
- 2.2. Rusya ile birlikte paylaşmak istediye de, 1901'den sonra bu paylaşmayı da tehlikeli buldu ve vazgeçti.
3. Padişah-Halife II. Abdülhamid'in içte ve dışta itibar ve nüfuzunu kırmak ve dünya Müslümanları üzerindeki tesirini azaltmak.
4. Hindistan'a giden yolları ve petrol bölgelerini ele geçirmek.⁶¹⁷

Osmanlıyı paylaşma politikaları, 1877 Osmanlı-Rus Harbi ve 1878 Berlin Kongresi ile yeni bir safhaya ulaştı. Şark Meselesi, böylece Anadolu'ya uzanmış oldu. Nitekim öncelikle diplomatik alana zorla ve suni olarak aktarılan bu konu, Rus-İngiliz rekabeti yüzünden her iki tarafça da tahrik ve teşvik edilerek fiiliyatta da ortaya çıkarıldı. Sadece Ermenileri ilgilendiren ve onların menfaatlerine göre gelişen müstakil bir mesele olarak değer kazanmadı. Ermenilerin değeri ve gördüğü destek, İngiliz ve Rus emperyalizmine verdiği hizmet ölçüsünde arttı veya eksildi.⁶¹⁸ İngiltere 1882 yılında Mısır'ı işgal ettikten sonra, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını kaçınılmaz gördüğü için faaliyetlerini hızlandırdı. İngiltere'nin sömürgecilik faaliyetlerini, Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Ortadoğu Sekreterliği yürütmekteydi.

İngiliz hükümeti, sömürgecilik amaçlarını gerçekleştirmek için birçok araştırmacı, uzman ve misyoneri Ortadoğu'ya gönderdi. Özellikle 1880 yılında İngiltere'de Britanyalı Liberal Partili bir politikacı olan William Ewart Gladstone iktidara geldikten sonra, Ermenileri sahiplenme çabalarına hız verdi. Protestanlık mezhebi, Ermeniler arasında yayılmaya başladı. Açılan kiliselerde, İngiltere tarafından gönderilen rahip öğretmenler çalışmaya başladı. Bu rahip öğretmenlerin esas görevi, eğitim yoluyla Ermenilerin Millî duygularını harekete geçirmektir.

İngilizlerin Balkan Savaşlarına kadar takip ettiği politikanın temel amacı, Ermenilerin Ruslara yakınlaşmasını engellemektir. 1913 yılından sonra İngiltere, bir taraftan Ermeni himaye konusunda Rusya, Fransa ve Almanya'yı tamamen devre dışı

⁶¹⁶ Adnan Mahiroğulları, “Anadolu'da Misyonerlik ve Yabancı Misyon Faaliyetlerinin Ermeni Meselesine Etkileri: Sivas Vilayeti Örneği”, Yeni Türkiye Sayı: 60, Yıl: 2014, s.6.

⁶¹⁷ Bayram Kodaman, Ermeni Macerası (Tarihî ve Siyasî Bir Değerlendirme), Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No: 12, Isparta 2001, s. 24.

⁶¹⁸ B. Kodaman, age., s. 62.

bırakmak isterken, diğer taraftan ise Rusya ile bu konuda çatışmaya girmekten kaçındı.⁶¹⁹

4.4.3.2. Kürtler

İngiltere'nin Kürt politikası diğer Avrupalı devletlerden tamamen farklıydı. Kelimenin tam anlamıyla bu politika gelecek hesabı üzerine kuruluydu. İngilizler, 1917 yılının sonuna doğru Kürtler üzerinde fazla etkili olamadılar. Eğer İngilizler Anadolu gibi stratejik bir yerde güçlenmek istiyorsa, bunun anahtarı Kürtleri kendi yanlarına çekebilme idi. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için İngilizlerin, Kürtlerin yaşadığı güney (Irak) ve doğu bölgelerde şansları vardı. Rusya'da meydana gelen ihtilâlle birlikte, Rus ordularının Doğu Anadolu ve İran'dan çekilmesiyle, İngilizlerin işi oldukça kolaylaştı.⁶²⁰

İngiltere Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikalarının çıkış noktası, Hindistan Müstemleke Bakanlığı'nın 14 Aralık 1918'de hazırladığı Kürdistan adlı rapora dayanmaktaydı. Raporda aşiretlerin hangi şekil altında olursa olsun, Ermenilere bağlanmasının imkânsızlığı görüldü. Bu durumu çözmek amacıyla, bir dış gücün himayesi altında yukarı Mezopotamya'da bir Kürt devletine ihtiyaç duyulmaktaydı. Kurulacak devlet aynı zamanda, İngiliz mandasındaki Irak'ın güvenliğini sağlayacaktı.⁶²¹ İngilizler Binbaşı Noel'i bu işi gerçekleştirmek üzere görevlendirdi.

4.4.4. Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri ve Kürt-Ermeni İlişkisi

Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin Kürt-Ermeni ilişkileri üzerinde belirleyici bir rolü oldu. Çünkü açılan misyonerlik okullarında Ermeni çocukları eğitim görüyordu. Bu okullarda eğitim görenlere, milliyetçilik fikirleri aşılanıyordu. Birinci Dünya Savaşı ve Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından sonraki süreçte bu okullarda yetişen Ermeni gençler aktif birer komitacı olarak rol aldı. Eğitim gördükleri okullarda bomba yapımı dâhil her türlü silahlı eğitimi alan söz konusu Ermeniler Amerikan, misyonerlerinin yönlendirmesi ile hareket ediyorlardı.

Kürtler çocuklarını misyoner okullarına göndermiyordu. Bu konuda Kürtlerin Müslüman olması ve Hristiyan olan Ermenilerle aynı okullarda çocuklarını okutmak istememesi en önemli etkendi. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulacağı söylentileri, misyonerlerin Ermenilere her türlü desteği sağlamaları Kürtlerin misyoner okullarından uzak durmalarının nedenlerindendi.

4.4.4.1. Amerikan Board'ın Yürüttüğü Misyonerlik Faaliyetleri

Doğu Misyununun en önemli merkezi Harput'tu. Harput'ta öncelikle ilahiyat okulu açıldı. Böylelikle burası önemli bir misyoner eğitim merkezi haline geldi. Ermeni koleji olarak kabul edilen okulun dili Ermenice idi. Amerikan Misyon Heyeti, okulun adını daha sonra Fırat Koleji olarak değiştirdi. Birinci Dünya Savaşına kadar, istilacı

⁶¹⁹ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark Politikası) (1882-1914)", Akademik Bakış Sayı:14 Nisan 2008, s.10.

⁶²⁰ M.S. Lazarev, Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923), Ankara 1989, s. 22.

⁶²¹ Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Politikası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi sayı:39, s.434.

güçlerin tahrik ve kıskırtmaları sonucunda isyan eden ve onlarla iş birliği yapan Hristiyan unsur ile Müslüman halk arasında ciddi sorunlar yaşanmaya başladı.⁶²²

Gregoryen Ermenileri, Protestanlaştırmaya çalışan Amerikan Board misyonerleri aynı zamanda onları isyana da teşvik ediyordu. Özellikle yaralama ve öldürme olaylarına karışan Ermeniler bu örgüt tarafından korunuyordu. Amerikan vatandaşlığı hakkı da tanınan Ermeniler, Van dâhil birçok yerde Amerikan koruması altına girdi.⁶²³ Açtıkları okullarda tarih ve dil dersi veren Amerikan misyoner öğretmenleri Ermenilerde Millî bilincin uyanmasını sağladı. Bağımsızlığı kazanmanın tek yolunun, isyan etmek olduğu fikrini de aşıladılar. Misyonerler açtıkları yetimhanelerde, kimsesiz çocuklara bakma ve yardım etme görüntüsü altında, Ermeni isyanlarını çıkaracak ve yönetecek militanları yetiştirdiler.

Savaş sırasında, kale kadar dayanıklı olan misyoner okullarının bir kısmına devlet tarafından el konuldu. Merzifon ve Harput'taki misyoner okulları, savaş sırasında hastane olarak kullanıldı. Harput Koleji Müdürü Ernest Rigg, 1915 olayları sırasında Ermeni çetecilere yardım ettiği gerekçesiyle sınır dışı edildi. Zararlı faaliyetleri nedeniyle sınır dışı edilen misyonerler, Mondros Mütarekesi'nden sonra şartlar oluşunca akın akın tekrar Anadolu'ya dönmeye başladı. Hemen teşkilatlanarak faaliyetlerine başlayan misyonerler, 1 Ekim 1919'da Merzifon Amerikan Koleji'ni hemen faaliyete geçirdiler.⁶²⁴ Amerikan Board'ın Türkiye geldiği 1820'den 1915 yılına kadar, Türkiye'de yaptığı harcamaların toplamı 13.345.785 dolardı.⁶²⁵ Bu rakam da Amerika'nın Türkiye üzerindeki çıkarları için neler yapabileceğinin somut göstergesiydi.

1915 Ağustos'unda, Amerikan Board'ın İstanbul'daki veznedarı William Peet, Boston'daki merkezlerine, tehcire tabi tutulan Ermeniler için yardım çağrısında bulundu. Bu yardım çağrısının en etkili ve önemlisi, Başkan Woodrow Wilson'a yakınlığı ile bilinen İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya aitti. Çöle sürülen Ermenilerin hızla yok olduğunu iddia eden Morgenthau, Ermeniler için yardım toplayacak bir komita oluşturulmasını istedi. Onun bu çağrısı üzerine, Cleveland H. Dodge, James Levi Barton, Charles R. Chrane, Samuel H. Dutton 16 Eylül 1915 yılında bir araya gelerek Ermenilere Yardım Komitesi (Armenian Relief Committee) kurdular. James Levi Barton da bu kuruluşa başkan olarak seçildi.⁶²⁶

4.4.4.2. Yakın Doğu Yardım Örgütü (Near East Relief)

Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ticarî ilişkiler, İzmir üzümlerinin Amerikalı tüccarlar vasıtasıyla 1785 yılında Boston'da satılmasıyla başladı. Amerika bu dönemde, daha çok Garp Ocakları olarak bilinen Güney Batı Akdeniz ile ilgilendi. Başlangıçta Osmanlı ile ilgili olan ticarî ilişkiler, İngiliz konsolosları vasıtasıyla yürütüldü. Bu iş için Amerikalılar İngiltere'ye konsolosluk ücreti ödemekteydi. Bu durumdan rahatsızlık duyan ABD Dışişleri Bakanlığı, William Stewart 1802'de İzmir'e konsolos olarak gönderildi. ABD ile resmi ilişkiler henüz resmen başlamadığı için, William Stewart

⁶²² İskender Oymak, "Elâzığ, Tunceli ve Bingöl Çevresinde Misyonerlik Faaliyetleri", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri Sempozyumu, 01-02-Ekim, Ankara, 2005, s.123.

⁶²³ Tezer, agm., s. 177.

⁶²⁴ Erdal Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme", Osmanlı Siyaset 2, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 1999, s. 199.

⁶²⁵ Cemal Sezer, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan Misyoner Teşkilatlarının Durumu", AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt, 2012, Özel sayı, 12, 2012, s 287.

⁶²⁶ Fatih Gencer, Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi, İstanbul 2006, s. 45.

konsolos olarak tanınmadı. ABD bu yolla birkaç temasta bulunduyorsa da başarılı olamadı. Başlangıçta ABD ile resmi ilişkiler kurmayı reddeden Osmanlı Devleti 1827 yılında Osmanlı Donanması'nın İngiliz, Fransız ve Rus ortak donanması tarafından yakılmasıyla bu tutumunda değişikliğe gitti.⁶²⁷

İlk diplomatik ilişkiler 1830 yılında başladı. 1867 yılında Edward Edme Blacque, ilk Amerikan elçisi olarak atandı. Sultan Abdülhamit ABD ile ilişkilere kuşku ile baktığından defalarca talepleri geri çevirerek, ilişkilerin sefaret seviyesinden büyükelçilik seviyesine çıkarılmasına izin vermedi. Bu durum ancak 1906 yılında gerçekleşebildi. Yakınoğu Yardım Örgütü, 1915'te Ermenilere yardım etmek bahanesiyle, onları isyana hazırlamak için bozgunculuk faaliyetlerinde bulundu. 1915'te Büyükelçi Henry Morgenthau (1856-1946) tarafından kuruldu.⁶²⁸ Bu örgüt savaş sonunda din ve etnik köken ayırt etmeksizin Türkler, Kürtler, Ermeniler, Rumlar ve Süryanilere yardım ettiğini savunmaktaydı. Amerikan Misyoner Heyeti Sekreteri James Barton bu durumu, "Ne denirse densin Doğu Anadolu'da, Batı İran'da ve bu bölgedeki asayişle ilgili tüm konularda herhangi bir şekilde Hristiyanlık propagandası yapılacaksa bu ırk tüm planlarda dikkate alınmalıdır" şeklinde ifade etmekteydi.⁶²⁹ Aslında Amerikalılar, 1894'te başlayan Ermeni isyanlarına dâhil olanlar ilk misyonerler oldu.⁶³⁰

Örgütün geniş bina grupları ve kapsamlı ekipmanları mevcuttu. 1915 sonrasında, en çok Ermenilere eğitim veren olan okullar kapatıldı. Bu okullar Antep Amerikan Koleji, Harput Fırat Koleji, Kayseri, Mardin, Maraş ve Sivas'taki kolejlerdi. Okullar misyonerlik faaliyeti için Yakın Doğu Yardım Örgütü'nün birer merkezi haline gelmişti. Çok iyi ekipleri olan Amerikan hastanelerinde doktorlar, hemşireler ve yerli stajyer asistanlar çalışmaktaydı. Bu hastaneler Antep, Kayseri, Harput, Maraş, Merzifon (Marsovan), Konya ve Sivas'ta kuruldu. Bütün bu kurumlar örgütün yardım programının bir parçası idi. Misyonerlerin ve eğitimcilerin çalışmaları, sınır dışı edilmeleriyle ciddi bir şekilde engellendi. Bu hastaneler de çalışan stajyer asistanların da, onların misyonerlik çalışması yaptığı gayrimüslimlerden olması kuvvetle muhtemeldi.⁶³¹

Amerikan'ın Yakın Doğu için duyduğu yardım arzusunun etkileyici boyutları, Haziran 1917 yılında toplanan paralarla 3 milyon dolardan daha büyük bir meblağa ulaştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük gemi filoları ile Ermeniler için yardım taşımaya başladı. İlk etapta, Orta ve Doğu Anadolu'da Suriye'de Lübnan'da Kafkasya'da bulunan Ermeniler yardımların yapılması hedefleniyordu. Amerikan misyonerlerinin bu faaliyetlerine, Alman misyonerlerde yardımcı olmaktadır.⁶³²

Ermeniler tehirden sonra adeta Avrupa ve Amerika'nın şımartılmış çocuğu haline geldi. Türklere ve Kürtlere yaptıkları katliamlar adeta görmezden gelindi. Güvenlik gerekçesiyle tehird edilmeleri ve bu esnada o günün şartlarına göre yaşadıkları zorluklar abartılarak Ermenilere karşı soykırım yapılmış gibi gösterildi. Bu durumu kendi çıkarları için kullanmak isteyen başta Amerika olmak üzere diğer Avrupalılar, Ermenileri sahiplenme yarışına girdi. 1916 başlarında ABD'ye geri dönmüş olan ABD Yahudi kökenli büyükelçisi Henry Morgenthau ve ABCFM sekreteri James L. Barton,

⁶²⁷ Gencer, age., 12-13.

⁶²⁸ https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-near_east_relief-2014-10-08.pdf
Erişim tarihi:21.07.2017

⁶²⁹ James L. Barton, Daybreak İn Turkey, Boston The Pilgrim Press, Boston 1908, s.73

⁶³⁰ Sarah Miglio, "America's Sacred Duty: Near East Relief and the Armenian Crisis, 1915-1930", <http://rockarch.org/publications/resrep/miglio.pdf>. Erişim tarihi:21.07.2017

⁶³¹ James Levi Barton, Story of East Near Relief (1915-1930), New York The Macmillan Company 1980, s. 60-61.

⁶³² Kieser, age., s. 496-497.

Yakındoğu Yardım Örgütü'nün önderliğini yaptı. Özellikle James L. Barton örgütün bütün faaliyetlerini organize etti. James L. Barton'un Kürtler hakkındaki görüşleri de şöyleydi:⁶³³

Türklerin bütün Kürtlerin Müslüman olduğu şeklindeki iddialarından dolayı, misyonerler onlar arasında özel bir hizmet başlatamadı. Ermenilerin yaygın olarak buldukları yerlerde, çok sayıda Kürt de yaşamaktadır. Genellikle bunlar aynı şehirde yan yana yaşarlar. Ancak daha çok Ermeniler toprağı işledikleri vadilerde, Kürtler ise daha yüksek dağlarda yaşarlar. Türk İmparatorluğu'nun incelenmesi bu eski, vahşi ve sert halka geniş mesai ayırmadan tamamlanmış olmayacaktır. Bu vahşi ve son derece ilginç halkın soyu ve tarihi hakkında çok az şey biliniyor. Muhtemelen bunlar, Kürtlerin şimdi tuttuğu aynı platoları ve dağ geçitlerini işgal eden Karduçilerin soyundan geliyorlar. Muhtemelen kendi başlarına bir ırk değil, aralarında cesurlukları, sertlikleri, yağmaya olan temayülleri dışında çok ortaklıkları olmayan kabilelerden oluşuyor. Kürt diye adlandırılan insanlar arasında göze çarpan bazı farklar vardır. Bazıları, yaz yaklaşırken sürülerini kuzeye götüren ve yaz biterken tekrar güneyin sıcak bölgelerine dönen göçebedirler ve dağlık alanlarda yaşarlar. Bunların neredeyse tamamı siyah çadırlarda yaşarlar ve çalmalarına rağmen soyguncu değildirler. Diğerleri köylere yerleşmişlerdir. Erkekleri bölgelerinden geçen tüccarları ve kervanları soyarak ve muhitlerinde oturan Ermenilerden tehditle haraç toplayarak zamanlarını geçirirler. Hem Türk devletinin hem de Ermenilerin en çok başını ağrıtan bu kısımdır.

1894-95 isyanlarına kadar Avrupa kamuoyunda Kürtler hakkında pek bir şey bilinmiyordu. Ermeni çetecilere karşı mücadelelerde, Türk askerî ile birlikte hareket eden Hamidiye Alaylarına mensup Kürt aşiretleri misyonerlerin ilgisini o dönemde çekti.

4.4.5. Fransa'nın Misyonerlik Faaliyetleri ve Kürt- Ermeni İlişkisi

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı başlamadan daha harpten yeni çıkmıştı. Balkan Savaşları devletin askerî gücünü iyice zayıflatmıştı. Ülkede bulunan misyonerler savaşın gelişini çok açık olarak görüyorlardı. Çünkü bu savaşın hazırlayıcıları, başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimler üzerinde faaliyet gösteriyorlardı. Misyonerler 1914 yılına gelinceye kadar Türk toplumunun etnik yapısını savaşa hazır hale getirmişlerdi. Doğu vilayetlerini Türk egemenliğinden ayırarak bir Ermeni devleti kurmak misyonerlerin en büyük hedefiydi. Bunun için de Fransız misyonerler, Osmanlı ülkesinde hem Katolikleri himaye etmeye hem de Ermenileri Katolikleştirmeye çalışıyorlardı.⁶³⁴

Türkiye'deki Fransız okullarının tamamını tespit etmek çok güçtü. Yüzyıllar boyunca Osmanlı ile olan iyi ilişkileri sayesinde başta İstanbul olmak üzere birçok yerde ruhsatlı ruhsatsız okullar açmışlardı. 1912 yılına gelindiğinde Osmanlı topraklarındaki Fransız Okulu sayısı 370'ti. Dönemin Fransız yetkilileri, Osmanlı topraklarındaki Fransız menfaatlerini gerçekleştirmenin en etkili ve kesin yolunun daha

⁶³³ James L. Barton, Daybreak İn Turkey, s. 73-77.

⁶³⁴ Kieser, age., s.460.

fazla misyonerlik okulu açmak olduğu fikrinde birleşiyordu. Söz konusu okulların açılması için Anadolu coğrafyasında Doğu Anadolu tercih edildi.⁶³⁵

Özellikle hedef kitle olarak seçilen Hristiyan unsurları Türkiye’de faaliyet gösteren Fransız okulları ders programlarını Fransa’daki okullar gibi düzenlemişlerdi. Bunun sonucu olarak da öncelik öğrenciler Fransızca öğrenmek zorundaydı. Derslerde kullanılan kitaplar da Fransa’da getirildiği için Fransız tarihi ve coğrafyası okutulmaktaydı.⁶³⁶

Fransızlar, Osmanlı topraklarında açtıkları okullarda öncelikle Hristiyan tebaanın çocukları ile ilgileniyorlardı. Müslümanları da Hristiyanlaştırmak amaçları arasında olsa da esas gayeleri Ermeni ve Rumları Katolik yapmaktı. Müslümanları Katolikleştirmek konusunda başarılı olamadılar. Örneğin Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Maraş’ta Ermenilere eğitim veren çok sayıda okul açılmıştı. Bunlar içinde Fransızlara ait ruhsatsız 6 adet okul bulunuyordu. Maraş’taki Fransız okulları Fransız işgali sırasında da askerî karargâh olarak kullanıldı.⁶³⁷

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla, diğer yabancı okullar gibi Fransız okulları kapatıldı. Okulların mensupları yurt dışına çıkarıldı. Fransızlara ait manastır, kilise ve hastanelere el konuldu. Okullar ise Maarif Nezareti’ne bağlandı. Buna rağmen Fransız misyonerleri casusluk yapmaktan geri durmadılar. 1915’te Fransız Papaz Anatoli Mezeri, Askerî Mahkeme tarafından yargılanarak Şam’da idam edildi. Trablusşam Katolik Kilisesi’nde savaşın başından beri gizli bir şekilde hareket eden Papaz Mezeri’nin, Fransızların Suriye’yi işgale hazırlandığı sıralarda Osmanlı ordusu hakkında istihbarat bilgilerini içeren şifreli mektubu ele geçirilmişti.⁶³⁸

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin yenik duruma düşmesi Mondros Ateşkes Anlaşması’nın 30 Ekim 1918 yılında imzalanmasıyla, Fransız okulları yeniden eskisi gibi açılmaya ve faaliyetlerini hızlandırmaya başladı. Fransızlar yeni ekonomik imtiyazlar kazanmak, Osmanlı topraklarındaki Katoliklerin hamiliğini yapmak istiyordu. Osmanlı Devleti’nin yıkılması sonrasında Osmanlı topraklarından pay almak amacıyla hareket ediyorlardı. 20. yüzyıl başlarında Fransa, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde açtığı hastaneler, okullar gibi kuruluşları aracılığıyla misyonerlik açısından ön sırada yer almak için çalışıyordu. Misyoner okulları, Osmanlı’nın son zamanlarına bilhassa Birinci Dünya Savaşı’nda Ermenileri devlet aleyhine kışkırtan birer merkezler haline geldi. Okullarda Hınçak ve Taşnak komitaları tarafından vahşet planları yapılıyordu. Adeta her okul, yıllarca savaş için eğitim yapmış birer fesat yuvasına dönüşmüştü. Silah deposu olarak da kullanılan okullar, ait oldukları devletlerin amaçlarını gerçekleştirmek için Ermenileri araç olarak kullanıyordu.⁶³⁹

Fransız okullarında genelde gayrimüslim unsurların çocukları eğitim görmekteydi. Özellikle diğer Avrupalı devletlerde olduğu gibi Fransızlar da, Ermenilere karşı sempati duyuyorlardı. Osmanlı topraklarında, Fransız menfaatlerinin gerçekleşmesi için kullanılması mümkün en iyi araç Ermenilerdi. Kürtler ise Müslüman oldukları için, Fransız okullarına çocuklarını Türkler gibi göndermiyorlardı. Fransızlar açısından Müslümanları Katolikleştirmek pek de mümkün görünmüyordu. Ermenilerle

⁶³⁵ Mustafa Çabuk, 1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş Ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları, Yayınlanmamış Doktora Tezi 2013, s.29.

⁶³⁶ Ekrem Aksoy, “Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Fransız Okulları”, Synergies Turguie N:8 2015, s.41.

⁶³⁷ Ayhan Doğan, “Maraş’ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyıl Başlarında)” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Konya 2014, s.277-279.

⁶³⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918), Ankara 2002, s. 219-220.

⁶³⁹ Çabuk, age., s. 46.

olan iyi ilişkileri ve onları desteklemeleri, Kürt- Ermeni ilişkilerinde var olan gerginliği daha da artırdı. Kürt aşiretlerini para ve menfaat karşılığında kendi yanlarına çekmeye çalışılırsa da başarılı olamadılar.

5. MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

5.1. Mondros Mütarekesi'nde Kürtler ve Ermeniler

1918 yılına gelindiği zaman Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin savaşı kaybedeceği anlaşıldı. Bolşevik İhtilâli ile Rusya'nın savaştan çekilmesi Kafkasya cephesini rahatlatmıştı. 29 Eylül 1918'de Bulgarların mütareke yapmayı kabul etmesi ile Almanya'nın yolu kesildi. Osmanlı Devleti için asıl tehlikeli olan da artık sınırlarının İstanbul-Trakya yönünden saldırıya açık hale gelmesiydi. İngilizler ve Fransızlar, rahat bir şekilde İstanbul'a ve boğazlara saldıracaktı. Savaş koşullarının gittikçe Osmanlı Devleti aleyhine geliştiği bu durumda, Talat Paşa'nın yerine Ahmet İzzet Paşa sadrazamlığa getirildi. Yeni sadrazam, memleketin içinde bulunduğu kritik durumu göz önünde bulundurarak vakit kaybetmeden bütün gayreti ile anlaşma yapma yollarını aramaya başladı. İngiliz ve Fransızların Trakya'da kurdukları yedi tümenlik kuvvetin, İstanbul ve Boğazlara doğru harekete geçmesine mani olmak için mutlaka mütareke imzalanması gerekiyordu. Muhtelif kanallardan Amerikan Başkanı Wilson'a yapılan müracaatlardan bir sonuç alınamadı. İngilizlerin boğazları sürekli olarak tehdit etmesi de, Osmanlı Hükümetini mütareke imzalamaya yönelik manevralardı. Yapılan askerî tehditler neticesini verdi. İtilaf Devletleri, kendi hazırladıkları metni neredeyse aynen Osmanlı Hükümeti'ne imzalattı.⁶⁴⁰

Suriye ve Irak cephelerinde büyük yenilgi yaşayan Osmanlı Devleti, Bulgaristan Hükümetinin mütareke imzalaması üzerine, 1918 yılı başlarında Amerikalılar vasıtasıyla İngilizlerle mütareke imzalamaya yoluna gitti. Savaşın kaderinin büyük oranda şekillenmesi üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti istifa etti. Daha sonra İttihatçı kadronun önemli isimleri yurt dışına çıktı. Mütareke imzalanmadan kısa bir süre önce, Sadrazam İzzet Paşa başkanlığında yeni hükümet kuruldu.⁶⁴¹

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'dan oluşan blokun yenilgisi ile sonuçlandı. İmzalanmış mütareke ve onun içerdiği hükümler taraflarca çok farklı yorumlandı. Osmanlı yetkilileri başta Rauf Orbay ve Ahmet İzzet Paşa, bazı mahzurlarına rağmen müttefiklerimize oranla daha iyi şartlarda imzalandığını canla başla savunuyorlardı. Rauf Bey'e göre, devletin bağımsızlığı ve saltanatın devamı tamamen garantiye alınmıştı. Yine ona göre, bu mütareke ile Osmanlı-İngiliz ittifakı yeniden canlandırıldı.⁶⁴²

Filistin Cephesinde bulunan Osmanlı ordusu, 1918 yılı Eylül ayı sonlarına doğru İngilizler karşısında tutunamayarak geri çekildi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya göre bu durum, mütarekenin imzalanmasını kaçınılmaz hale getirdi. Büyük güçlülere ve ikmal yetersizliğine rağmen inatla cephelerde direnen Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni mecburen imzalamak durumunda kaldı. Savaşın son aylarına doğru sulh anlaşmasının bir an evvel imzalanması yolundaki istek ve temenniler hem resmi devlet erkânı hem basın kuruluşları ve hem de halk tarafından meydanlarda söylenmeye başladı. Bütün bu gelişmeler Osmanlı Devleti'ni mütarekeyi imzalayacağı şartlara doğru hızla sürükledi. "Mağlup sulh isterse, galip onu önce kabul ettireceği mütareke şartları ile emrine bağlar." diyen Kazım Karabekir Paşa'nın ifadesiyle, Osmanlı Devleti bir yerde İngiltere'nin zorlaması sonucu, Mondros

⁶⁴⁰ Ayhan Öztürk, Millî Mücadele'de Gaziantep, Kayseri 1994, s.15.

⁶⁴¹ Hakan, age., s. 72.

⁶⁴² Selçuk Ural, "Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2000, s. 305-306.

Mütarekesi'ni imzalamakla her alanda taahhüt altına alınarak, eli kolu bağlı bir şekilde adeta mecalis bırakıldı.⁶⁴³

Mondros Mütarekesi'nin hükümleri, askerler arasında büyük bir hoşnutsuzlukla karşılanarak tepkilere yol açtı. Mütarekenin en dikkati çeken tarafı, İtilaf Devletlerinin 7. maddeye dayanarak Türk ülkesinde istedikleri yerleri işgal edebilme hakkına sahip olmalarıydı. "Madde 7 - Müttetikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkulceyşi noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır " ⁶⁴⁴ hükmü, sivil-asker tüm halkın hoşnutsuzluğuna sebep oldu.⁶⁴⁵

Mütarekenin 24. maddesi de aynen şöyleydi: "Madde 24 -Vilâyat-i Sitte'de iğtişâş, zuhurunda mezkûr vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını itilâf devletleri muhafaza ederler." ⁶⁴⁶ Bu madde ile İngilizler ilk tekliflerinde sundukları fakat müzakereler sırasında reddedilen Doğu Anadolu'yu işgal etme hakkını elde etti. Doğu Anadolu'da karışıklık çıkması ibaresi sadece İngiltere için basit bir bahaneydi.

25 maddeden oluşan ve 1 Kasım1918'de yürürlüğe girmesi öngörülen mütareke, Limnos Adası'ndaki Mondros Limanı'nda İngiliz donanmasına ait Agamemnon adlı gemide, 30 Ekim 1918'de Osmanlı adına Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey ve İngiltere adına Arthur Calthorpe arasında imzalandı. Doğu Anadolu'nun, mütarekenin İngilizce metninde altı Ermeni vilayeti biçiminde yer alması, Kürtlerde kendilerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin Ermenilere bırakıldığı endişesine yol açtı. Bundan sonra Kürtlerin hareket noktası Doğu Anadolu'nun Ermenilere bırakıldığı şeklindeki tepkisel hareketlerdi.⁶⁴⁷

Birinci Dünya Savaşı'nı kesin olarak bitirecek ve bozulan dengeyi yeniden kuracak barış antlaşmalarının imzalanmasını sağlamak amacıyla 18 Ocak 1919'da, Paris Barış Konferansı toplandı. Konferansa savaş boyunca İtilaf devletlerine yaptığı hizmetlerin karşılığını almak isteyen Ermeniler de katıldı. Savaş öncesinde Doğu Anadolu'da, Ermeniler lehine reform projesi uygulamak isteyen Fransa ve İngiltere, savaş sonrasında kaldığı yerden daha güçlü devam etmek niyetindeydi. Her ne kadar da Ermenileri desteklemiş olsalar da aslında, İtilaf devletleri bu meseleyle doğrudan ilgilenmek istemiyorlardı. Ermenilere bağımsızlık sözü vermiş olmalarına rağmen, Doğu Anadolu'nun hiçbir yerinde nüfus çoğunluğunu teşkil etmiyorlardı. Bu da en büyük sorundu.⁶⁴⁸

İngilizler her alanda Ermeni tezlerine desteklerini sunmaktan geri durmuyorlardı. Onlara göre, 1915 ve öncesinde ölen Ermenilerin intikamının mutlaka alınması gerekiyordu. Turan hareketinin etkin bir şekilde önlenerek, Türklerle Arapların sınır olarak ayrılması gerekiyordu. Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nda bir buçuk milyon Ermeni'nin katledildiğini öne sürüyorlardı. Bu abartılı iddialar, gerçeklerle bağdaşmıyordu. Osmanlı belgelerine göre, 1917 yılına kadar Ermenilerin bir kısmı çıkardıkları isyanlarda bir kısmı da savaşlarda olmak üzere yaşamlarını yitirdi. Bu olaylarda yaklaşık 300.000 ile 400.000 arası Ermeni hayatını kaybetti. Ancak savaş koşulları Ermeni isyanları nedeniyle 2.000.000 Müslüman da yaşamını yitirdi.1919 Ocak ayında düzenlenen Paris Barış Konferansı'na, Ermeni delegasyonu başkanı olarak katılan Boghos Nubar da bu gerçeği ifade etti. Ona göre, Ermeni kayıpları çok olmakla

⁶⁴³ Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, (OTAM), Sayı 11, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2001, s. 615-616. (615-632.)

⁶⁴⁴ Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C.1, Ankara 1953, s. 519.

⁶⁴⁵ Türkmen, 30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre, s. 619.

⁶⁴⁶ Erim, age., s. 524.

⁶⁴⁷ Hakan, age., s.80.

⁶⁴⁸ Haluk Selvi, Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu, Sakarya 2004, s. 169.

birlikte Türklerin savaş kayıpları da bundan az değildi. Ermenilerin ve kendilerine misyonerlik faaliyetlerine destek veren ülkelere göre, 1.500.000 Ermeni hayatını kaybetti. Fakat savaştan önce, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusu 1.300.000 idi. Bu da Ermeni iddialarının tamamen gerçek dışı olduğunu gösteriyordu.⁶⁴⁹

5.2. Mondros Mütarekesinden Sonra İngiltere'nin Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Politikaları

Mütarekeden sonra, İngilizlerle Kürtler arasındaki ilişkiler yeniden kuruldu. Henri Albert Niessel, "Kürdistan Kürtlerindir" sloganı ile Van'da Kürtler arasında propaganda çalışmalarına başladı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ile İngiltere'nin Kürt politikası önündeki bütün engeller ortadan kalkmış oldu. Aşiretlerden en çok Bedirhanları kendi yanına çekmeye başladılar. İngilizler kendi yanlarına çektikleri Kürt aşiretlerini, Türk boyunduruğundan kurtaracaklarına inanıyorlardı. Bu yapılırken de Kürt-Ermeni iş birliğinin sağlanması gerektiği konusunda Kürt aşiretleri ikna edilmeye çalışılıyordu. Birinci Dünya Savaşı boyunca, İngilizler tarafından Araplar üzerinde yoğun siyasî faaliyetler yapılmaya başlandı. Mütarekeden sonra İngilizler Kürtler üzerinde yeni politikalar uygulamaya koyuldu. Bu amaçla Musul, Kerkük, Tuz ve Kifri'yi işgal ettiler. İngilizlerin Osmanlı Devleti'nde yaşayan unsurları bu şekilde kışkırtmalarına rağmen, Kürt aşiretlerinin birçoğu Türk ordusuna katılarak İngilizlere karşı savaşıyordu.⁶⁵⁰

İngilizler, Kürtleri elde etmek için çok tecrübeli subayları bölgeye gönderdi. Bunun etkileri çok geçmeden görülmeye başladı. İngilizler, Süleymaniyeli Kürt liderler Şeyh Mahmut Berzenci başkanlığında geçici bir hükümet kurmaya karar verdi. Bu durum Osmanlı ordusunun bölgeyi boşaltmasına neden oldu. Böylece İngiltere'nin petrol bölgelerine sahip olmak için yapacağı operasyonların önü açıldı. Irak coğrafyası İngiltere için stratejik önem taşıyordu. Bu stratejik önem de Musul-Kerkük petrolerinden kaynaklanıyordu. Mütareke döneminin boşluk ortamında, çok sayıda cemiyet ve dernek kurularak faaliyet göstermeye başladı. Bunların bir kısmı millî duygularla işgallere tepki olarak ortaya çıktı. Bir kısmı da ayrılıkçı amaçlarla işgalcilerin amaçlarına hizmet ediyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour, müttefiklerin Türkiye'yi işgali başladıktan kısa bir süre sonra politik hedeflerini şu şekilde ifade etti: "İngiliz işgalinde bulunan toprakların bir daha Osmanlı yönetimine geri dönmemesi İngiliz siyasetinin değişmez bir parçasıdır" Bu sözle kast edilen aslında, Irak'taki petrol bölgelerini korumaya yönelik tampon bir devlet kurulması çalışmalarıydı.⁶⁵¹

İngilizlerin faaliyet bölgesinin büyük bir kısmı Ermenilere vaat edilmişti. Fakat Kürt nüfus bu bölgelerde Ermenilerden çok fazlaydı. Ermenilerle Kürtlerin menfaatleri çakışıyordu. Bu durumda İngilizler Doğu Anadolu'da yaşayan Kürtlerle, daha güney de yaşayan Kürtler için ayrı ayrı politika geliştirmeye başladı. Bu ikili politika hem Kürtlerin tek çatı altında toplanarak güçlü bir yapı oluşturmalarının önüne geçilecek hem de Irak bölgesinin güvenliği sağlanacaktı. İtilaf Devletleri Birinci Dünya Savaşı'na son veren barış anlaşmalarında, o güne kadar devletlerarasında emsali görülmemiş bir yöntem uygulamaya koydu. Harbin galibi olan devletler, aralarında aldıkları kararları mağlup devlet temsilcilerine tebliğ ediyorlardı. Almanya'ya imzalatılan Versailles

⁶⁴⁹ Salâhi R. Sonyel, Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü, Ankara 2014, s. 475.

⁶⁵⁰ Suat Zeyrek, "Millî Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabet: Kürt Sorunu", Türkiyat Mecmuası, C.23/ Bahar 2013, s. 113.

⁶⁵¹ Zeyrek agm., s.114

Anlaşması, Avusturya'ya imzalatılan St. Germain, Bulgaristan'a imzalatılan Nevilliy Anlaşmaları bu usulle yapıldı. Osmanlı ile yapılan görüşmeler Ocak 1919'da Paris'te başladı.⁶⁵²

İngiltere'nin Kürt politikası, Kürtlerin yaşadığı bölgelerin yeraltı zenginliklerini elde etmeye dayalıydı. Bu politika İngiltere'nin gelecekteki ekonomik menfaatlerine hizmet ediyordu. Birinci Dünya Savaşı sonunda Kürtler, İngiliz çıkarları için Ortadoğu'da anahtar vazifesi görebilecekti. 1917 yılı sonundan itibaren, başta güney batı ve batı İran olmak üzere Güney Irak'taki bütün Kürt aşiretleri İngilizlerin ilgi odağı haline geldi. İngilizler yerel Kürt aşiretlerini istedikleri gibi yönlendiriyorlardı. Bütün çabalarına rağmen, İran Kürtlerinin desteğini sağlamakta başarılı olamadılar.⁶⁵³

Kürtleri Türk egemenliğinden kurtarmak ve bağımsızlık kazandırma propagandasıyla hareket eden İngilizler, Ünlü Kürt önderi Cezireli Bedirhan Bey'in torunlarını yanına çekmeyi başardı. Bunlar eski Rus taraftarı Abdurrezzak Bedirhan, Yusuf Kâmil Bedirhan, Kahire'de yaşayan Süreyya Bedirhan'dı. Bu kişileri kendi tarafına çekerek, Kürtlerin Ermenilerle iş birliği yapması gerektiğine inandırmaya başladılar. Kürt-Ermeni yakınlaşması propagandası, İran Kürtleri arasında da yapılmaktaydı. Bu propagandaya inanan Savçebulak Mukrî Kürtlerinin bazı ileri gelenleri, zoraki Ermeni meselesinin çözümünde İngilizlere yardımcı olmaya hazır olduklarını bildirdi. Kirmanşah'taki İngiliz Konsolosuyla ön görüşmeleri de yaptılar.⁶⁵⁴

Kürtlerle Ermeniler aynı topraklar üzerinde yaşıyordu. Bu durumda İngiltere her iki unsura da bağımsızlık vaat ettiği için tam olarak siyasî bir çıkmazın içindeydi. Bu siyasî çıkmazdan kurtulmak maksadıyla İngilizler, her iki unsuru da ayrı ayrı idare ediyordu. İkili bir politika izleyen İngiltere menfaatleri açısından Kürtlerden de Ermenilerden de vazgeçmek niyetinde değildi.

5.2.1. Kürtlerin Bağımsızlığı

İngiltere, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ni yıkmaya karar verdiği için, sömürgeciliğin temel unsuru olan böl-yönet politikasını uygulamaya koydu. Mondros Mütarekesinin şartlarına aykırı olarak Musul'u işgal eden İngiltere, Güney Doğu Anadolu'nun sınırlarına kadar dayandı. Bölge Kürtlerini kendi kontrolü altında tutmak amacıyla, Musul'un işgalinden sonra vakit geçirmeden Süleymaniye'de de faaliyetlerine çok hızlı bir şekilde başladı. Bu dönemde Kürtlerin bile hatırından geçemeyecek derecede büyük sınırlar çizerek, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin de içinde yer aldığı Doğu Anadolu vilayetlerinde bağımsız bir Kürt devleti kırma vaadiyle Kürtleri harekete geçirdi.⁶⁵⁵

Kürtlerin bağımsızlığını sağlama çalışmaları, İngiltere destekli olarak Cenevre'de başladı. Bu görüşmeler, 1918 Temmuz'unda Percy Cox (İngiliz diplomat) ve Şerif Paşa arasında yapıldı. Musul merkezli bir Kürt devleti kurulması yönünde çalışmalar yapılıyordu. Şerif Paşa, Paris Barış Konferansı'nda bunu kararlaştırılmış bir olgu gibi sundu. Şerif Paşa, Kürt-Ermeni çelişkilerinin çözülmesi için Londra'da bir komite kurulmasını önerdi. Fakat İngilizler, Şerif Paşa'ya bir politika adamı olarak

⁶⁵² Türk İstiklâl Harbi III. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara 1995, s.11.

⁶⁵³ Lazarev, age., s. 23.

⁶⁵⁴ Lazarev, age., s. 24.

⁶⁵⁵ Süleyman Beyoğlu, "Millî Mücadele Başlarken Güneydoğu Anadolu", Tarih İncelemeleri Dergisi Sayı: 11, Yıl: 1996, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 125.

fazla değer vermedi. Bunun nedeni, onun uzun zamandan beri Kürtlerden kopuk halde yaşamış olmasıydı.⁶⁵⁶

Osmanlı sınırları içinde yer alan ve zengin petrol kaynaklarına sahip olması da Musul'u önemli kılan husustu. Bu nedenden dolayı, İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığı Musul'un ele geçirilmesine önem veriyordu. 15 Ekim 1918'de Bağdat'tan yazan üst düzey bir İngiliz siyasî ajanına göre, Londra, yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden ötürü Musul'un değerine gayet iyi vakıftı ve vilayet Mezopotamya'nın yönetim sistemine dâhil edilmeliydi. Aynı ajan 27 Ekim tarihli başka bir telgrafında, İngiliz hükümetinin bağımsız bir Ermeni ve onun yanı sıra bir Kürt devleti kurmayı amaçladığını sandığını belirtiyordu. Her iki devletin ancak Musul'a egemen bir yabancı güç tarafından kurulabileceğini iddia ediyordu. Ajana göre, Musul'un kuzey sınırı Güneydoğu Anadolu'yu kapsamakta ve Ermenistan'ın güneyi ile hem hudut olmaktaydı. Güney Anadolu ve Musul'daki aşiretleri kazanmak için talimat verildiği takdirde, bölgede bulunan bir düzine adamıyla derhal harekete geçebileceğini vurguluyordu.⁶⁵⁷

Sir Mark Sykes'a göre işgal sahası Musul dâhil olmak üzere Amanoslar ve Çukurova'ya kadar uzatılmalıydı. Bununla da kalmayarak Güneydoğu Anadolu'nun İngiliz nüfuz bölgesine dâhil edilmesini önerdi. Sykes'a göre, Suriye'deki Arapların İngiltere'ye duydukları güven artırılacaktı. Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgeler, Türk karşıtı harekete hazırlanacaktı. Bölgede Osmanlı yönetiminden hoşlanmayan diğer unsurlar da İngiltere'nin safına geçirilecekti. Böylelikle İngiltere'nin niyetinden kuşkulanan, Ermeniler ve diğer Hristiyan unsurlar teskin edilmiş olacaktı.⁶⁵⁸

Mondros Mütarekesi günlerinde İngilizler, Irak'ı ele işgal ederek petrol bölgelerini ele geçirdi. Bu bölgenin birçok kısmında Kürtler nüfus olarak çoğunluğu teşkil ediyordu. Bölgedeki petrolün varlığından haberdar olan İngiltere, bu amaçla Kürtlere yakınlık göstermeye başladı. Bu yakınlık da Osmanlıya karşı Kürtçülüğü teşvik ederek kendi açısından bölgenin güvenliğini sağlamaktı. Fakat Kürtler için önemli bir engel diğer İtilaf Devletlerinin Ermeni yanlı politika takip etmesiydi.

İtilaf Devletlerince kurulması planlanan büyük Ermenistan devletini, Kürtlere kabul ettirmek ve Kürtlerle Ermenileri barıştırmak gerekmektedir. Berlin Anlaşması'ndan sonraki dönemde, Anadolu'da meydana gelen olaylar ve savaşlar Kürtlerle Ermenileri birbirine düşman etti. Böyle bir ortamda Kürtlere, kendi yaşadıkları bölgede kurulacak bağımsız bir Ermeni devletini kabul ettirmek kolay değildi. Kürtleri ikna edebilmek için, onlara birtakım vaatlerde bulunmak gerekiyordu. İngilizlerin amacı, Kürtleri petrol bölgesinde kendi jandarması olarak kullanmaktı. İngilizler bunu sağlamak için de, onlara otonomi sözü vermeye yöneldi. Otonom Kürt bölgesi, kuzeyde Ermenilerin yaşadıkları bölgeler ile güneyde Arap bölgesi arasında tam bir tampon olarak kullanılacaktı. İngilizler Kürtleri bir arada tutulabilmek için, bir takım yeni arayışlara yöneldi. Hem Kürtleri bir arada tutup söz geçirebilecek, hem de İngiliz politikasına hizmet edebilecek güvenilir Kürt liderler bulmak gerekiyordu. Bu maksatla ileri gelen Kürt liderlerden olan Şerif Paşa, Seyyit Abdülkadir ve Bedirhanlarla temaslarını artırdılar.⁶⁵⁹

İngilizler Musul, Bağdat ve Basra arasındaki bölgeye hem askerî hem de ticarî anlamda ayrı bir önem atfetmekteydi. Türkmen kenti olan Erbil, Kerkük ve civarındaki ekonomik faaliyetler, bölgenin en zengin buğday alanları burada olması da önemliydi.

⁶⁵⁶ Lazarev, age., s. 24.

⁶⁵⁷ Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 39, Mayıs 2007, s. 428.

⁶⁵⁸ Ural, Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası, s. 428.

⁶⁵⁹ Çay, age., s. 302.

İngiltere Mezopotamya'nın tamamını kontrol altında tutarak, Musul'un güvencesini sağlamayı hedeflemekteydi. Sykes- Picot anlaşması ile Fransa'nın denetimine verilen Musul'u artık kendi himayesinde görmek istiyordu. İngilizler, Doğu Anadolu'da kurulacağı varsayılan ve müttefiklerin pek parlak buluşu olan Ermeni devletinin akıbetinin Kürtlerle barışa bağlı olduğu gerçeğinin çoktan farkına varmıştı. Görünüşte Kürtlerin geleceğini tayin etme konusunda ABD, Fransa ya da Türkiye'den daha güçlü bir konumdaydı.⁶⁶⁰

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarını parçalayarak haritayı yeniden çizme düşüncesindeydi. İngiliz diplomat Mark Sykes, Anadolu'da Fransız vesayeti altında bir Kilikya, Karadeniz' den aşağıda Siirt ve Urfa'ya kadar uzanan özerk bir Kürt -Ermeni bölgesi oluşturmayı planlamaktaydı. İngilizler nüfus çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu Kerkük, Altın Köprü ve Erbil dışında Siirt'ten Urmiye'ye kadar uzanan ve Savçebulak'ı da içeren bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurulması fikrini tercih ediyorlardı.⁶⁶¹

5.2.2. Kürt-Ermeni İlişkileri Açısından İngiliz Ajanı Binbaşı Noel'in Faaliyetleri

Edward William Charles Noel, Atatürk'ün Nutuk'ta bahsettiği yabancı subaydı. 1886 yılında doğmuş yetenekli biriydi. İlk görev yeri İngiltere'nin Hindistan ordusuydu. İran'ın Ahvaz kentinde yaklaşık dört süreyle konsolosluk yaptığı sırada, Kürtleri yakından tanıma fırsatı buldu. Bu sayede Kürtçe konuşmayı öğrendi. Mütareke döneminde, İngiltere'nin Bağdat Komiserliğinde istihbarat subayı olarak görev yaptı.⁶⁶² İngilizler, Mondros Mütarekesi'nin hükümlerine aykırı olarak Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi işgal etti. Burada güçlü olan Berzenci Aşireti'nin reisi olan Şeyh Mahmut Berzenci liderliğinde, merkez Süleymaniye olan özerk bir Kürt devleti kurmak düşüncesindeydi. Kürtlerin durumlarının tespiti ve kurmayı planladıkları Kürt devleti için çalışma yapmak üzere, Binbaşı Noel görevlendirildi. Noel'in, Aralık 1918'de İngilizler tarafından Ortadoğu'ya yapılan atamaların düzenlendiği bir arşiv belgesinde, Rusça ve Farsçayı akıcı olarak konuştuğu belirtilmekteydi. Şeyh Mahmut'un en yakınında yer alan yer alan ve Noel'e Kürtçe öğreten Refik Hilmi eserinde onun akıcı bir şekilde Fransız konuştuğunu da ifade etti. Bu verilere göre Noel, Rusça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi derecede konuşmaktaydı.⁶⁶³

Noel bütün planlarını, Kürtlerle Türklerin mutlaka birbirinden ayrılması amacıyla yapıyordu. Ona göre, Kürtler tıpkı Ermeniler ve Araplar gibi 400 yıldır Türklerin kötü ve zalim idaresi altında asimile edilmeye çalışılıyordu. Bu durum İngiltere'nin Ortadoğu'ya bakış açısını net olarak ortaya koyuyordu. Binbaşı Noel, Süleymaniye bölgesinde görevlendirilmesinin ardından Berzenci Aşireti lideri Şeyh Mahmut Berzenci ile görüştü. Bu görüşmelerde Türk kuvvetlerinin buradan çıkarılması konusunda mutabakata varıldı.⁶⁶⁴ Onun görevi Kürtleri, Türklerden uzaklaştırarak İngiliz tarafına çekmekti. Noel'e göre "iş sıkı tutulduğu takdirde himayeleri altında, kuzey sınırı Van Gölü'ne kadar uzanacak bir Kürt devleti kurulması zor olmayacaktı".

⁶⁶⁰ McDowall, age., s.170.

⁶⁶¹ McDowall, age., s.171.

⁶⁶² Çay, age., s. 323.

⁶⁶³ Cengiz Kartın, "XIX ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye", M. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Ed., Türk Yurdu Yayınları Ankara 2016, s. 99-100.

⁶⁶⁴ Cengiz Kartın, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Edward Charles Noel'in Kürtler Üzerine Yaptığı Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler Ankara 2014, s.197.

Noel, Kürt aşiret reisleri arasında toplantı yaptı. Böylece selfdeterminasyon hareketinin, bu bölgede güç kazanacağı şeklinde propaganda faaliyetlerine başladı. Noel'in en çok ilgilendiği konu, Süleymaniye'nin tabii zenginlikleriydi. Osmanlı salnamesine göre, bu yörede senede 250.000 sterlinlik gelir elde edilmekteydi. Sadece tütün tekeline 100.000 sterlin gelir elde ediliyordu. İngilizler kısa zamanda, bölgedeki mülki amirlerin tasfiye edilerek kendilerine hizmet edecek kişilerin gelmesi için faaliyetlere başladı ve bunda da başarılı oldu.⁶⁶⁵

Noel 17 Kasım 1918'de Bağdat'tan gönderdiği raporunda, kendisini Şeyh Mahmut ve yüzlerce adamının karşıladığını ve çok samimi davrandıklarının belirtti. Türk hâkimiyetinde bölgenin virane haline geldiğini, nüfusun %80'ninin sefalet içerisinde yaşadığını, ekonomik anlamda yılda 1.600 ton buğday ve 2.400 ton pirinç satışının gerçekleştirildiğini de gözlemlediğini de raporuna ekledi. Noel, Süleymaniye'de 60 Kürt aşiretinin katılımıyla bir toplantı yaptı. Bu toplantıda İngiliz hükümeti adına Şeyh Mahmut'u Süleymaniye Valisi olarak atadığını ilan etti. Düzenlediği seyahatler de Kürtler arasında bir dil birliğinin olmadığını da bizzat müşahede etti. Ülkesine gönderdiği raporlarda Musul ile ilgili de değerlendirmeler yapan Noel, buranın kurulacak Kürdistanın merkezi olmaya aday olduğunu da ifade etti. Noel, Şeyh Mahmut Berzenci'yi her ne kadar da Süleymaniye Valisi olarak ilan etse de, onun yükselmesini ve Kürtlerin lideri konumuna gelmesini istemiyordu. Irak bölgesinde, daha çok Kürt aşiretlerinin bir araya geldiği federe bir yapıdan yanaydı.⁶⁶⁶

Paris Barış Konferansı'nda, İtilaf Devletleri Noel'in görüşlerine yakın bir çizgideydi. Kürt Cemiyetlerinin talepleri konferansta karşılanmadığı takdirde mutlaka onları memnun edici adımlar atılmalıydı. İngiliz çıkarları açısından tavrını Kürtlerden yana koyan Binbaşı Noel, aşırı Kürtçü faaliyetleri ile bilinmekteydi. Ona göre, doğu vilayetlerinde Türk egemenliği korunsada dahi, devlet yönetiminin etnik prensibe göre şekillenmesi yönündeydi. Tüm yönetim kademelerinde ve askeriyede de Kürtler çoğunlukta olmalıydı. Noel'in planları ne Türk ne Kürt ne de Ermeni içindi. Sadece İngiliz menfaatlerini, en yüksek düzeyde gerçekleştirmekti. Birinci Dünya Savaşı'nda yaptıkları katliamlar nedeniyle Ermeniler tehcir edilince, Avrupalılar planlarını Kürtler aracılığıyla gerçekleştirme kararı verdi.⁶⁶⁷

İngiltere, Musul'u ve Hindistan sömürgelerini güvende tutabilmek için uğraş veriyordu. Bu maksatla, Türkiye'nin güneydoğusuna yönelik askerî işgallere başlayarak, bölgedeki Kürt unsuru kışkırtmayı ve kendi güdümünde bir tampon devlet kurmayı planladı. Kürtleri kazanamadığı takdirde bölgede tutunamayacağını çok iyi bilmekteydi. Kürt aşiretleri yanına çekmek, Türk idaresi ile ahali arasında güvensizlik yaratmak Binbaşı Noel'in temel hedefleriydi.⁶⁶⁸

Binbaşı Noel'i Kürt-Ermeni münasebetlerinde önemli kılan husus, Kürt milliyetçiliğini temellendirmek için yaptığı çalışmalarda Türkleri ve Ermenileri öteki olarak görmesiydi. Kürtler arasında uzun süre yaşayan Noel'de, Kürtlerin devlet kurması gerektiği sabit bir fikir haline geldi. O, bağımsız bir Ermeni devleti mi yoksa Kürt devleti mi tartışmalarında, tavrını net bir şekilde Kürtlerden yana tavır koydu. Her

⁶⁶⁵ Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), İstanbul 1991, s. 27.

⁶⁶⁶ Kartın, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Edward Charles Noel'in Kürtler ..." s. 204.

⁶⁶⁷ Lazarev, age., s.109.

⁶⁶⁸ Serdar Sakin, "İngiliz Ajansı Binbaşı Noel'in Nusaybin Raporu", CTAD Yıl 6, Sayı 12 (Güz 2010), s. 35.

ne kadar da Kürtleri her konuda desteklese de, son sözü her zaman İngiliz Hükümeti söylemeliydi. Onun temel hedefi, Türklerle Kürtleri birbirinden ayırmaktı.⁶⁶⁹

Binbaşı Noel, Ermenilerin Doğu Anadolu'da, bir Ermeni devleti kurulması ile ilgili iddialarına hiç kıymet vermemekteydi. Ermeniler nüfus çoğunluğa sahip olduklarını iddia ettikleri Bitlis'te dahi, sayıca Müslüman nüfustan daha az sayıda idiler. Bu düşünceden hareketle, Anadolu toprakları üzerinde bir Ermenistan kurulması olanaksızdı. Bu şekilde Ortadoğu'da İngiliz politikalarına yön veren Noel, İngiliz himayesinde bağımsız bir Kürt devleti kurmak için çalışmalar yapmak üzere Anadolu'ya gönderildi.⁶⁷⁰

İngilizleri Kürtçülük politikasındaki en önemli amaçlarından biri, Anadolu'da Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki Millî Mücadele'yi önlemek ve millî hareketi yok etmektir. 21 Temmuz 1919'da Noel'in ziyaret ettiği İngiliz siyasî memurlarından Höhler'e göre, Noel Kürtlerin peygamberi olmak istiyordu. Ona göre Kürtler hiçbir Ermeni'yi öldürmedi. Noel Kürt Lawrence'i olma yolundaydı. Mezopotamya'da bir Kürt devleti kurulsaydı bile, yine de Kürtlere güvenilemezdi. İngiliz Hükümeti politik stratejilerinin başarıya ulaşmasını, zayıf bir Türk Devleti'nin varlığına bağlıyordu. Bunun içinde Kürtleri harekete geçirmek iyi kurgulanmış bir plandı.⁶⁷¹

Arnold T. Wilson, 1919'un haziran ayında Kürtler üzerindeki planlarını açıkladı. Plana göre, Mezopotamya'da kurulacak olan Kürt devletinin sınırlarına ekonomik ve stratejik önemine binaen Musul vilâyeti de dâhil olmalıydı. Kurulması hedeflenen Kürt devleti, batıda Fırat nehri ile doğuda İran sınırı arasında yer almalıydı. Diyarbakır, Harput, Bitlis ve Van vilâyetlerini bu devletin sınırları içerisinde planlandı. Kürt devleti, Mezopotamya sınırı 37. paralel dairesi boyunca Mardin'e kadardı. Cizre, Resulayn ve Nusaybin Mezopotamya'da kalacak şekilde sınırı çizilmeliydi. Kurulacak Kürt devletinin kuzeyinde, Erzurum ve Trabzon vilâyetlerini içine alacak şekilde Amerikan mandası altında bir Ermeni devleti kurulmalıydı. Harput, Bitlis, Van vilâyetlerinin kuzey sınırlarını birleştiren çizgi Kürt ve Ermeni devletlerinin sınırını oluşturmalıydı. Wilson'a göre, eğer İngiltere bu tasarımı uygulama olanağı bulamazsa, o zaman tek seçenek altı vilâyetin tamamını Türk yönetimine bırakıp Musul vilâyetinin ötesine karışmamaktı. Noel, Wilson'un yaklaşımına neredeyse tamamen karşıydı. Noel'e göre söz konusu altı vilâyetin (Musul vilâyetinin Kürt bölgeleri de dâhil olmak üzere) tamamı aynı gücün mandası altında olmalıydı. Kürt ve Ermeni bölgeleri arasında şimdilik, bir sınır belirlenmemeliydi. Bölge kuzeyde Ermeni, güneyde Kürt ağırlıklı bir yapılanmaya gidilmesiyle yetinilmeliydi.⁶⁷²

Wilson ayrıca, Kürtlere özerklik verilmesi konusunda çok da acele edilmemesi düşüncesindeydi. Çünkü Kürtler henüz aşiret düzeyinde yaşayan ve hem toplumsal hem de coğrafi olarak aşırı derecede parçalanmış bir durumdaydılar. Kürtlerin kendi geleceklerini belirleme ve kendi kendilerini yönetme şansları yoktu. Zaten tarih boyunca da bunu başarabilmiş değillerdi.⁶⁷³

Binbaşı Noel, Diyarbakır'dan Halep'e oradan da Bağdat'a geçerek 26 Haziran'da Albay Arnold Talbot Wilson'la görüştü. Albay Wilson 13 Haziran'da İngiliz Hükümetine Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elâzığ vilayetlerini kapsayan bağımsız bir Kürt

⁶⁶⁹ Cengiz Kartın, "Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt- Ermeni Münasebetleri", Yeni Türkiye 60/2014, s. 4.

⁶⁷⁰ Kartın, Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki, s. 6.

⁶⁷¹ Yaşar Akbıyık, Millî Mücadelede Güney Cephesi Maruş, Ankara 1999, s.26.

⁶⁷² İhsan Şerif Kaymaz, "Emperyalizmin Kürt" Kartı", Gazi Akademik Bakış Cilt 1, Sayı: 1, Kış 2007, s.161

⁶⁷³ Kaymaz, agm., s. 160.

devleti oluşturulmasını önerdiğini öğrendi. Bu görüşmede Noel'in İstanbul'a giderek Bedirhan ailesi gibi etkili olabileceği düşünülen Kürt aşiretleriyle görüşmesine karar verildi. Doğu Anadolu başta olmak üzere Kürtlerin nüfus kesafeti açısından yoğun olarak yaşadığı yerlerde özel olarak görevlendirildi. Bu özel görevi Binbaşı Noel kendi ifadeleriyle şöyle tanımlamaktaydı. "Türklerin Pan-İslamist propagandalarına ve Kürt İngiliz silahlarıyla desteklenmiş Ermeni hâkimiyeti kurulacağına dair söylentilerle korkutarak bize düşman etme çabalarına karşı faaliyette bulunmaktı." ⁶⁷⁴ Noel'in bu resmi söyleminin yarısı bile, masum görünmemekteydi. Kendisinin de ülkesine telgrafla bildirdiği üzere amacı, bağımsız bir Kürt devleti kurulması için çalışmalar yapmaktı. Paris Barış Konferansı'nda da İngiltere'nin söylemleri bu yöndeydi. ⁶⁷⁵

Binbaşı Noel tarafından Kürt aşiretlerine, Ermeni tehciri sırasında yaptıklarının hesabının sorulmayacağı güvencesi verildi. Ayrıca, Kürtler üzerinde etkili olabileceği düşünülen önde gelen Kürt liderleriyle bağlantı kurdu. İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti lideri Seyyit Abdülkadir ve Şeyh Ubeydullah'ın soyundan gelen Seyyit Taha, Millî Aşireti'nin lideri ve Hamidiye Alayları'nın efsane ismi İbrahim Paşa'nın oğlu Şeyh Mahmut, Paris'teki Kürt delegasyonunun başı olan Şerif Paşa, Bedirhanlar ve Babanzâdelere üzerinde yoğun Kürtçülük propagandası yapmaya başladı. ⁶⁷⁶

3 Temmuz 1919'da İstanbul'a varan Noel, Şeyh Abdülkadir'inde aralarında bulunduğu Kürt liderlerle görüşmeler yaptı. Noel, Doğu Anadolu'ya yapacağı gezi için Emin Ali Bedirhan'ın iki oğlu Seyyit Abdülkadir'in damadının kendisine eşlik etmesini istedi. Seyyit Abdülkadir ve Emin Ali Bedirhan, Noel'e eşlik etmek istemedi. Çünkü onlar, vatan hainliği suçlamasından korkuyorlardı. Noel'in İstanbul'da ilk olarak Bedirhan ailesi ile görüşmesinin sebebi, onların İngilizlere karşı duyduğu aşırı sempatiydi. Binbaşı Noel, 7 Nisan 1919'da Musul'dan Nusaybin'e hareket ederek Anadolu'da kendisine verilen görevi yerine getirmek için, Kürt aşiretleri arasındaki propaganda faaliyetlerine başladı. Nusaybin'den, Mardin'e ve oradan Halep'e ulaştı. Mardin, Midyat, Sur, Diyarbakır, Dirik, Bağdat, İstanbul, Antep, Pazarcık, Malatya, Samsat, Urfa bölgelerindeki Kürt aşiret liderleri ve önderleriyle görüşmeler yaptı. ⁶⁷⁷

Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen şifre yazısında, İngiltere'nin Bağdat Kuvâ-yı Seferiyye Başkumandanlığında görevli Mister Noel'in Diyarbakır asayişini hakkında incelemelerde bulunmak üzere Nusaybin'e geleceği bildirildi. Noel'e gerekli kolaylığın gösterilerek, talep etmesi halinde kendisine refakat etmek üzere jandarma verilmesi ve nerede bulunduğu da telgrafla bildirilmesi emri verildi. ⁶⁷⁸ Nusaybin'e varan Noel, buradaki Kürtleri Türk yanlısı olduğunu hemen anladı. Aşiretler yabancı tahakkümünden çekindikleri için İngilizlerle Ermenileri eş anlamlı olarak görüyorlardı. ⁶⁷⁹

Noel, uzun bir zaman Diyarbakır'da aşiretlerle görüşmeler yaptı. Faaliyetlerinde her türlü sahtekârlık ve aldatmaya başvurdu. Fakat bizim Kürt vatandaşlarımız, hazırlanan komplonun farkına vararak onu ve vicdanlarını parayla satan diğer bir grup haini o muhitten kovdu. Noel'e Diyarbakır'da görüştüğü diğer aşiret reisleri, Avrupa devletlerinin özellikle İngiltere'nin Ermenilere sahip çıktığı ifade edilerek tepki gösterildi. Buna karşılık Noel, İngiltere'nin çok yakında Kürtlerin ve Ermenilerin

⁶⁷⁴ Edward William Charles Noel, Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü, İstanbul 2014, s.7.

⁶⁷⁵ McDowall, age., s.185.

⁶⁷⁶ Kaymaz, agm., s. 163.

⁶⁷⁷ Kartın, Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki, s. 6-7.

⁶⁷⁸ BAO, DH. ŞFR.98/289.

⁶⁷⁹ Mim Kemal Öke, İngiltere'nin Güney Doğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri, Ankara 1988, s.29.

sorunlarına çözüm getireceğini söylüyordu. Diyarbakır faaliyetlerinde hayal kırıklığına uğrayan Noel, Bedirhan aşireti mensuplarından maddi menfaat sağlayarak ikna ettiği Kâmuran, Celâdet ve Diyarbakırlı Cemil Paşazade Ekrem gibi Kürtler arasında hiç itibarı olmayan bir grup hainle Malatya'ya gitti. Noel ve beraberindekiler Mutasarrıf Halil Bey⁶⁸⁰ tarafından karşılandı. Bu sırada Sivas Kongresi toplandı. Kongrede Millî Mücadele için önemli kararlar alındı. Kongrenin daha ikinci gününde Malatya'ya gelen Noel'in amacı Millî Mücadeleyi engellemek için Mustafa Kemal Atatürk'e suikast yaptırmayı planlıyordu. Mustafa Kemal aldığı karşı tedbirlerle bu durumun önüne geçti.⁶⁸¹ Burada müstakil bir Kürt devleti kurulması yolundaki teşebbüslerini, aynı zamanda Bedirhan kabilesine mensup kaymakam Kâmil Beyle görüşmeler yaparak tekrarladi. Görüştüğü aşiret reisleri Noel'e, kanının son damlasına kadar düşmana karşı çarpışacağını belirtti.⁶⁸²

Noel, seyahat gerçekleştirdiği yerler hakkında detaylı raporlar hazırlamaktaydı. Bu raporları, düzenli olarak İngiltere'nin Hindistan Bakanlığına gönderiyordu. Nusaybin raporunda da çok çarpıcı bilgilere yer veriyordu. Paris Barış Konferansı'nda, İngiltere'nin Ermeni tezlerine destek vermesinin Kürtler arasında, İngiliz düşmanlığına yol açtığını ifade etmekteydi. Kürtlere sert davranılması durumunda, olumsuz tepkilerin ortaya çıkabileceğini belirten Noel, çözümüm uzlaşmada olduğunu rapor etmekteydi. Kürtçülüğün hiçbir zaman tabanı olamadığını, Ermeni tehdidinin ve İngilizlerin Ermeni yanlısı durumunun Millî bilincin uyanmasını sağlayabileceğini belirtmekteydi. Ayrıca raporunda, Nusaybin'de kaç kabilenin olduğunu adları ile birlikte nüfuslarını ve silah miktarını da raporuna ekledi.⁶⁸³

24 Nisan 1919'da, Binbaşı Noel'in Mardin'de bulunduğunu Diyarbakır Valisi Mustafa Bey şifre yazı ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.⁶⁸⁴ Diyarbakır'da bulunan İngiliz Binbaşısı Noel, Siverek yoluyla Urfa'ya gideceği oradan da İstanbul'a gideceğini ifade etti. Ayrıca kendisi bu yolculuk sırasında Erzurum, Van ve Bitlis'e de uğrayacağını belirtti. (12 Haziran 1919)⁶⁸⁵

Noel Mardin'e varınca, İngiliz yanlısı ve İttihat Terakki düşmanı olarak bilinen Mutasarrıfı Zeki Bey ile görüştü. Amerikan misyonerleri ile görüşmeler yaptı. Ermeniler bu misyonerler tarafından teşkilatlandırıldığı için Kürtler misyonerleri sevmiyordu. Noel gayrimüslim unsurlar olan Yakubîler, Katolik Süryaniler ve Keldanilerle görüşmeler yaptı. Osmanlı propagandası sonucunda, halkın İngilizlere karşı koymak için silahlandığına inanmaktaydı. Midyat'a doğru giderken Malahami aşiretiyle görüşen Noel, aşiret reisi Halil Bey'in Türklere olan bağlılığını görünce,

⁶⁸⁰ Bedirhan Paşa'nın oğlu olarak Hama'da doğan Bedirhan Ramî, Suriye nüfusuna kayıtlıydı. Davut Paşa Rüştüye Mektebi'nden mezun oldu. Arapça ve Türkçeyi okuyup yazdığı, Farsça ve Kürtçeyi ise konuştuğu bilinen Halil Ramî'nin, Urfa Harran Sancağı Tahrirat Kalemi olarak göreve başladı. Daha sonraları sırasıyla Nablus ve Akka Sancaklarında tahrirat Müdürlükleri, Bağdat vilayetinin mektupçuluğu, Musul vilayeti Tahrirat Müdürlüğü ve Çine Kazası Kaymakam Vekillikleri yaptı. Hemen akabinde mutasarrıf olan Bedirhanî Halil Rami, 12 Mart 1919 yılında Malatya Mutasarrıflığına atandı. 1939 yılında da Malatya Valisi oldu. 1913 yılında Kürt Hevi Talebe Cemiyetinin yıldönümü münasebetiyle düzenlenen kongreye katıldı. Halil Rami, Kürdistan Teali Cemiyeti'ne üye olarak, 1921 yılında merkez düzeyinde üye olarak Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti'ne çalışmalar yaptı. (Aynur Durmuş, "Millî Mücadele Yıllarında Diyarbakır'da Kürdistan Devleti Kurulması Çalışmaları ve Malatya Mutasarrıfı Bedirhanî Halil Rami" Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25-27 Aralık 2013 / Gaziantep Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.373.)

⁶⁸¹ Atatürk, Nutuk 1919-1927, Ankara 2004, s.80-81.

⁶⁸² Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara 2006, s. 47.

⁶⁸³ Öke, age., s. 30.

⁶⁸⁴ BAO, DH. ŞFR.00627.00019.001.001

⁶⁸⁵ BAO, DH. EUM_AYS.00012.00004.001

büyük bir şaşkınlık yaşadı. Süleymaniye'deki Osmanlı birlikleri içinde 2.000'e yakın Kürt olduğunu öğrenmesi, onun için daha hayret verici idi. Bütün bunları değerlendiren Noel, Kürtlerle Ermenilerin hiçbir şekilde ittifak yapmayacaklarını ve bu yönde yapılacak çalışmaların beyhude olduğunu anladı.⁶⁸⁶

Binbaşı Noel, Mardin'deki gezisini bitirdikten sonra 1919 Haziran ortalarında Urfa ve Siverek üzerinden Viranşehir'e gitti. Burada, Millî Aşireti reisleri ile yaptığı görüşmeden pek memnun kalmadı. Fakat bu görüşmeden sonra, Millî Aşireti lideri Mahmut Diyarbakır'a giderek, Kürt kulübü üyeleri ile görüşmeler yapacağı söylentileri de ortaya çıktı. Çünkü Diyarbakır, Urfa ve Elâzığ vilayetlerinin Millî aşiretine verildiği ve buralarda bağımsız bir Kürt devleti ilan edileceği şayiası yayıldı.⁶⁸⁷

Van Valisi Haydar Bey, Binbaşı Noel'in Kürt aşiretlerini tahrik etmesinden şüphe duymaktaydı. Noel'in yerine İtilaf Devletleri temsilcilerinden bir heyetin gönderilmesinin daha uygun olacağını, aksi takdirde istifa edeceğini 20 Temmuz 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.⁶⁸⁸ Van Valisi Haydar Bey, Binbaşı Noel'in faaliyetlerini sürekli olarak takip ederek, Dâhiliye Nezareti'ni sürekli olarak uyarmaktaydı. Fakat bu ikazlara rağmen, Noel'le ilgili herhangi bir tedbir de alınmamaktaydı.⁶⁸⁹

Vali Haydar Bey, uyarılarında gerçekten de çok haklıydı. Binbaşı Noel bir an bile boş durmadan Kürtlerde bağımsızlık fikrini temellendirme çalışmalarına devam etmekteydi. İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Somerset Arthur Gough Calthorpe ve İngiliz diplomat Thomas Hohler, Noel'in Kürt Lawrence olabileceğini ifade ediyordu. Kürtleri kendi safına çekebilmek adına, her türlü yolu denemekteydi. Urfa'daki Kürt aşiret reislerini para ile kendi safına çekmeye çalıştı, fakat başarılı olamadı. Buradaki aşiretler İngiliz tahakkümünden de çekinmekteydi.⁶⁹⁰

Noel Kürt aşiretleri arasında yaptığı siyasî propaganda sonucunda, Kürtler arasında bir birlik bulunmadığını tespit etti. Ona göre, İngiltere Kürtler için üç ayrı devlet kurmalıydı. Bu devletler şunlardı: Merkezi Süleymaniye olan Güney Kürdistan, Merkezi Musul olan merkezî Kürdistan ve merkezi Diyarbakır olan Batı Kürdistan.⁶⁹¹

Kürt Teali Cemiyeti üyelerinden olan ve ayrılıkçı fikirleri ile tanınan Nuri Dersimi gibileri, Noel'in gerçek maksadını anlamaktan çok uzakta sığ düşüncelerle hareket etmekteydi. O'nu, bir kurtarıcı olarak görüyordu. Bu düşüncelerini, onun şu ifadelerinden anlamaktayız:

Paris'te toplanan Sulh Kongresi, Kürt ve Ermeni istekleri hakkında bir çözüm şekli bulmak üzere Noel adında bir İngiliz binbaşısını mahallinde tetkikat yapmağa göndermişti. 1919 yılı eylül ayında, Noel, Birecik istikametinden Doğu Anadolu'ya girerek, Kürt ve Ermenilerle temaslara başlamış, nüfus sicillerini tetkik ve bundan başka her iki unsurun hakiki sayısını tespit için mümkün tedbirlere başvurmuştu. Malatya'ya yetiştiğinde, daha ileri gitmesine Mustafa Kemal Paşa'nın, silahlı kuvvetlerle engel olması üzerine, tetkikat ve seyahatini yarıda bırakarak Paris'e dönmüştü. İşte Mustafa Kemal Paşa'nın casus diye vasıflandırdığı Binbaşı Noel bu adamdı. Ve vazifesi resmi bir vazife olup. Sulh Kongresi tarafından Ermenistan ve Kürdistan hudutlarının tayin ve tespiti için gönderilmişti.

⁶⁸⁶ Öke, age., s. 32-34.

⁶⁸⁷ Tansel, age., s. 128.

⁶⁸⁸ BAO, DH. KMS.00054.1.00032.001

⁶⁸⁹ M. Sarı- H. Selvi, agm., s. 40.

⁶⁹⁰ Zeyrek, agm., s. 120.

⁶⁹¹ Kartın, XIX ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu, s. 100.

Binbaşı Noel, Doğu Anadolu'daki Kürtler arasında siyasî propaganda amaçlı yaptığı seyahatlerde halk, İngilizlere karşı düşmanlık beslemekteydi. Kürt liderleri, tavizler vererek kendi yanlarına çekme konusunda da başarılı olamadılar. Fakat onlara göre, doğal kaynakların üzerinde oturan Kürtler mutlaka İngiliz kontrolüne girmeliydi. Her ne kadar da sözde bağımsızlık ya da özerklik verileceği yönünde çalışmalar yapılsa da, Ermenilere verilen sözlerle çelişkili bir durum ortaya çıkmaktaydı. Noel'in siyasî Kürtçülük propagandasının en önemli açmazı da, Amerika tarafından Müslümanlara karşı silahlandırılan Ermenilerdi. Amerikalıların ve İngilizlerin görünürde Ermenilere ve Kürtlere ayrı ayrı destek vermeleri, aralarında anlaşmazlık olduğunun değil, onları uzlaştırmakla kendi himayelerinde bir Kürt-Ermeni devleti kurmak amacına yönelikti. Noel, Kürtler arasındaki gezisini tamamlayarak "Kürtlerin Hakkında Bir Not" adıyla hazırladığı yirmi sayfalık raporu ülkesinin yetkililerine sundu. Kürtler hakkında birçok bilgiye yer veren Noel'in bu raporunun siyasî yönü, konumuz açısından önemlidir. Noel, Kürtlerle Ermeniler arasındaki kan davasının sebebi olarak Hamidiye Alaylarını görmekteydi. O'na göre, Sultan Abdülhamit ülkesini elinde tutmak için Kürtleri kendi yanına çekip Ermenilere karşı kullandı. Kürtler Arî ırka mensup olduklarından Hristiyanlara Türklerden daha yakındı. Türkler, Kürtleri Osmanlılaştırmaya çalışıyordu.⁶⁹²

İngiltere'nin Ermenilere bolca vaatlerde bulunmasının doğru olmadığını ifade eden Noel, bölgenin Ermenilere terkinin yanlış olduğunu ifade etmekteydi. Ermenilere ait Doğu Anadolu'daki nüfusun, şişirildiği düşüncesindeydi. Çünkü bu durumun açıklaması, on Kürdün bir Ermeni'nin yönetimine bırakılması demektir. Ayrıca Noel, Amerika'nın Kürtlerle Ermeniler arasında taraflı hareket ettiğini de raporunda belirtmekteydi. İngiltere'nin tercihini, Kürtlerden yana kullanmasının istiyordu. Noel'in Kürt-Ermeni sorununa çözüm önerisi, Kürtlerle Ermenileri barıştırıp uzlaştırmaktan geçiyordu. Ermeni davasının desteklenmesinin bırakılmasına, kesinlikle karşı çıkmaktaydı. Hiç değilse Kürtler lehine, Büyük Ermenistan kurulmasından davasından vazgeçilebilirdi. Kürdistan ve hemen onu yanı başında bir Ermenistan kurulmalıydı. İngiltere'nin menfaatleri açısından, en uygun çözüm yolu bu idi. Fakat bu olay gerçekleşinceye kadar, altı vilayet tek mandater tarafından yönetilmeliydi. Söz konusu bölgeler üçe ayrılmalıydı.⁶⁹³

5.3. Millî Mücadele Yıllarında Fransız İşgali ve Kürt- Ermeni İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı sırasında imzalanan Sykes-Picot gizli anlaşmasına göre, Basra Körfezinden Musul'a kadar olan bölge İngiltere'nin işgal sahası olarak belirlendi. Adana, Mersin, Antep, Urfa, Maraş, Musul ve Suriye bölgesi de Fransız hâkimiyet sahası olarak tanımlandı. Mondros Mütarekesi ile işgaller başladıktan kısa bir süre sonra, Musul petrollerini kaybetmek istemeyen İngiltere ve Fransa arasında Suriye Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre, İngilizler 1 Kasım 1919'dan itibaren Kilikya ve Suriye'den çekildi. Bu bölgeyi Fransız işgaline bırakarak, Musul gibi stratejik petrol bölgesini elde etti. İngilizler bu anlaşmayı imzalarken Anadolu'da Türklerin Fransız işgalini kabul etmeyeceğini çok iyi biliyordu.⁶⁹⁴

Fransa'nın bu anlaşma ile Musul'u kaybetmesi, Başbakan Clemenceau'ya çeşitli tenkitlerin yönelmesine sebep oldu. Clemenceau başta Çukurova olmak üzere Mezopotamya'ya kadar uzanan Güneydoğu illerimizi elde etmek için Musul'u bir yem

⁶⁹² Öke, age., s.52-53.

⁶⁹³ Öke, age., s.54.

⁶⁹⁴ Akbıyık, age., s.53-54

olarak kullandığını belirtti. Clemenceau'ya göre, bir tarafta petroleri ile Musul, diğer tarafta Çukurova, İskenderun, Antep, Maraş, Urfa ve Bağdat demiryolu vardı. Musul petrolerinin sevki için İskenderun'a boru hattı döşenip petrol taşınması öngörülmektedir. İngilizler petrolü Filistin'e akıtmak için bu hattı, Hayfa'ya doğru yapmak istiyordu. Bu hattın çok pahalıya mal olacağını düşünen Clemenceau, Çukurova ve güney illerimizi tercih etmekteydi. Bu gerekçe ile de Musul'u İngilizlere bıraktı. Ancak çok sonraları Fransızlar, bir İngiliz oyununa geldiklerini anladı. Clemenceau, Musul'un İngilizlere verilmesi ile kendi çıkarlarını elde ettiğine inandığı Çukurova ve Mezopotamya'ya doğru uzanan güneydoğu illerimizin bir tarım bölgesi olduğunu ve Çukurova'nın verimli yer olduğunu da biliyordu. Ayrıca en başta ihtiyaçları olan ve temininde güçlük çektikleri oldukları pamuk Çukurova'nın gözde ürünüydü. Pamukla birlikte üzüm, zeytin, turunçgiller ve tahıl da bu bölgenin başlıca ürünleri arasında yer almaktaydı.⁶⁹⁵

Ermeniler büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirebilmek adına her türlü iş birliğine girmekten çekinmiyorlardı. Yaşadıkları bölgelerde Ermeni çoğunluğunu sağlamanın yolunun özellikle Müslüman Türk ve Kürtlerin ortadan kaldırmak olduğuna inanıyorlardı. Doğu vilayetlerinde Ermeni komitacıları bu ortadan kaldırma faaliyetlerini kurdukları çeteler yoluyla acımasızca gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Bu bölgede öldürülen Müslüman sayısı bir milyon civarında idi. Bu durumu Osmanlı Hükümeti, Paris Barış Konferansı'na bir muhtıra halinde de sunmuştu. Ermeniler "kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür" sloganı ile yalnızca Türk ve Müslümanlar hedef almamış, Trabzon ve Hakkâri'de gayrimüslimlere de katliam yapmıştı. Ermeni katliamlarının amacı, üzerinde yaşadıkları topraklar üzerinde kendilerinden başka etnik unsur bırakmayarak çoğunluğu sağlamaktı.⁶⁹⁶

Fransızlar da kendi çıkarları gereğince, Kilikya bölgesinde üstünlük sağlamak amacıyla Ermenileri her açıdan destekliyordu. Antep, Maraş ve Urfa sancaklarında Ermenilerin hayatlarının tehlikede olduğu ve öldürüldüklerine dair yalan haberler Fransızlar tarafından işgalin gerekçelerinden biriydi. Fransızlar işgal sahalarındaki Ermenileri silahlandırdıkları gibi onlardan taburlar teşkil etti. Başka bölgelerdeki Ermeniler Fransız işgal sahalarına göç ettirilerek, Ermenilerin nüfusu artırılmaya çalışılıyordu. Bunun karşılığında Ermenilerden oluşan çeteler, Müslüman nüfusu katlederek azaltmayı planlıyordu.⁶⁹⁷

Suriye İtilafnamesi ile İngilizler işgal ettikleri yerleri Fransızlara bıraktı. Fakat Fransız işgal kuvvetlerinin birçoğu, Fransız askerî elbisesi gitmiş Ermeni askerlerdi. İşgal ettiği yerlerdeki Türk çoğunluğu yok etmek isteyen Fransızlar, Amerika, Mısır, Suriye ve Fransa'daki Ermenileri Çukurova'ya nakletti. İşgal esnasında bu yolla gelen Ermeni sayısı 200.000'ini aşmıştı. Diğer taraftan Ermeni gönüllülerin yanısıra Fransızlar sömürgeleri olan Tunus, Cezayir ve Senegal'den askerler getirdi. Böylece Fırat nehrinin batısına yerleşmiş Fransızlar dört tümene ayrılmıştı. Çukurova'ya çok sayıda Ermeni'nin akın etmesi, bu bölgede bir Ermeni devleti kurmaya yönelik adımlardı. Türkler bu bölgeden ya zorla göç ettirilecek ya da öldürülecekti. İtilaf Devletleri Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar uzanan bölgede büyük bir Ermenistan kurulmasının mümkün olmadığını Birinci Dünya Savaşı'nda görmüştü. Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Devleti dağılma sürecine girince, Ermeniler Fransa himayesinde Kilikya Ermeni devleti kurmak üzere harekete geçtiler. Fransızlar da işgal

⁶⁹⁵ Ömer Budak, "Millî Mücadele Dönemi Türk-Fransız İlişkileri", Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 19, Güz 2008, s. 105.

⁶⁹⁶ Türk İstikâl Harbi, II. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara 1995, s.9.

⁶⁹⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1920-1922) III, Ankara 2003, s.183-184.

ettikleri bölgelerde kendi menfaatlerinin devamı için bir Ermeni devletinin kurulmasına sıcak bakıyordu. Çukurova bölgesinde kurulacak Ermeni devleti vasıtasıyla, Türklerin Suriye'yi kontrol etmesinin önüne geçilmesi planlanmaktaydı. Her ne kadar Fransızlar bu bölgede bir Ermeni devleti kurmaya taraftar gözüke de, Adana, Mersin ve İskenderun'dan da vazgeçmek istemiyordu. Dönemin Fransa Başbakanı Aristide Briand da bu hususta şunları söylemiştir: “Adana bölgesi ve Mersin limanı ile İskenderun, doğal ve mükemmel bir körfez teşkil eder. Buna karşılık stratejik savunmayı sağlayacak dağlar, körfezden bir hayli uzaktır. İşte bu sebeptendir ki, askerî tesir sahamızın sınırlarını, Ermenilerin rıza ve istekleri üzerine, daha ötelere götürmek istedik.”⁶⁹⁸

Fransa, Türk olmayan unsurların haklarını koruma gibi gerçeğe dayanmayan iddialarını işgalin gerekçesi olarak dünya kamuoyuna gösteriyordu. Fransızlar kendilerini Akdeniz ve Kuzey Afrika devleti olarak görüyordu. Fakat işgal ettikleri yerlerde hâkimiyet kurması arzu ettikleri gibi kolay olmadı. Şam, Halep ve Lübnan'da sorunlarla karşılaştı. Çukurova'da, Maraş'ta, Antep'te ve Urfa'da direnişle karşılaştı. Fransa'nın işgal komutanı Albay Bremond, Türklerin, bölgede yaşayan kendileri dışındaki Arap, Alevi, Kürt, Çerkez, Ermeni, Asurî, Keldanî ve Rumlara ikinci sınıf insan olarak muamele ettiklerini belirtmekteydi. Fransa'nın bütün Hristiyanların koruyucusu sıfatıyla işgal ettiği yerleri elinde tutması gerektiğini ifade etmekteydi.⁶⁹⁹

5.3.1. Urfa'nın İşgali ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Kısa bir süre içinde İngiliz birlikleri, Maraş, Antep, Kilis, Birecik, Suruç Urfa, Cerablus ve Halep garnizonlarını Fransızlara bıraktı. Fransız işgal kuvvetlerinin içerisinde çok sayıda Ermeni asker vardı. Bunlar Fransız üniforması giymiş askerlerin arasında Türkçe şarkı söyleyen Ermenilerdi. Fransızların işgal ettikleri yerlerdeki Ermeniler, Fransızların gelişini sevinçle karşılıyorlardı. Urfa'da köylerde oturan Ermeniler şehir merkezine naklediliyordu. Fransızlar, hapisanelerde bulunan Ermeni mahkûmları serbest bırakarak asker yapmaya başladı. Şehirde büyük bir emniyetsizlik hali ortaya çıktı. Fransız ve Ermenilerin bu şekilde yakınlaşması, Müslüman halkta tehlikeli bir gerginlik ortaya çıkmasına neden oldu.⁷⁰⁰

Fransızlar da İngilizler gibi, aşiretler arasında siyasî faaliyetler yapmaktan geri kalmadı. Kürt aşiretlerini kendi yanlarına çekebilmek için Urfa'daki Süryani ileri gelenlerinden Abdülgani Gamye'yi kullandılar. Bu kişi aracılığıyla, Millî Aşireti reisleri ve Harran'daki Seyâle Aşireti reisi Salih Abdullah ile temas kurdular. Seyâle Aşireti reisi Fransızlarla görüşmeler yaptı fakat Millî Aşireti Fransızlarla birlik olmayı kabul etmedi. Fakat Millî Aşireti lideri Mahmut Bey'in kardeşi Abdurrahman Bey de Fransızlarla görüşmeye gitti. Mahmut Bey, aşiretin liderinin kendisi olduğunu kardeşinin aşiret arasında nüfuzu bulunmadığını ifade etmesi Millî Aşireti'nin Fransızlara olan tepkisinin en somut örneğiydi. Fransızların aşiretler arasındaki yoğun propagandasına karşı Jandarma Kumandanı Ali Rıza Bey hükümete sadık aşiretlerle temasa geçti. Böylece onların Fransızlara karşı birlik olmasını sağladı. Aşiretler arasındaki faaliyetlerinde başarılı olamayan Fransızlar, Ermeni ve Süryanilerle

⁶⁹⁸ Süleyman Hatipoğlu, “Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)” Belleten Cilt: LXVI, Sayı: 247, Aralık 2002, s.951.

⁶⁹⁹ İbrahim İslam, “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova'da Ermeni Terörü” Tarih Okulu Dergisi (TOD) Eylül 2015, s. 481.

Yıl 8, Sayı XXIII, ss. 477-492.

⁷⁰⁰ İsmail Özçelik, Milli Mücadelede Güney Cephesi Urfa (30 Ekim1918- 11 Temmuz 1920), Ankara 1992, s.81

ilişkilerini artırma başladı. Halkın önemli bir kısmı Fransızlara karşı oluşturulan Kuvayı Milliye'nin yanında yer aldı. Seyâle Aşireti reisi Salih Abdullah daha sonra Kuvayı Milliyecilerle temas kurmak istedi fakat diğer aşiretler bunu kabul etmedi.⁷⁰¹

Kürt aşiretleri Fransız işgali karşısında Millî Mücadele'nin yanında yer alırken, Ermeni cemaatinin ileri gelenleri Fransızlara her türlü kolaylığı sağlamak için çalışıyorlardı. Özellikle istihbarat, yiyecek temini, casusluk ve aşiretlerle diyalog kurmada yoğun gayret sarf ediyorlardı. Fransızlar için Kürt aşiretlerinde savaşabilecek gençleri kendi yanlarına çekerek kuvvet kazanmak çok önemliydi. Urfa Kuvayı Millîye Kumandanı Ali Saip Bey, Ermeni ve Süryani cemaatlerine mektup yazarak, millî hareketin kendilerine karşı olmadığını, Fransız işgaline karşı olduğunu bildirdi. Her iki unsurun önde gelenleri tarafsız olacaklarını beyan etmelerine rağmen önemli ölçüde Fransızlara estek veriyorlardı. Ermeni komitacıları Fransız kuvvetleri ile birlikte hareket ederek Müslüman yerleşim yerlerine baskınlar yapıyorlardı.⁷⁰²

Amerikan Yetimhanesine, kilise çevresindeki binalara yerleşen Ermeniler, devriye gezen Türk askerlerine gizlice ateş ediyorlardı. Ermeniler işgalin başladığı günden beri ihanet faaliyetlerine ek olarak, Ermeni ve Süryanilerden oluşan 1200 kişilik bir kuvvet de Fransızların safına geçti. Bu sayı da gün geçtikçe artmaktaydı. 11 Nisan 1920'de Fransızların Urfa'dan çekilmeye başladığı tarihe kadar Fransızlara, Ermenilerin ve Süryanilerin her türlü desteği vermeleri rağmen, başta Millî, Barazi, Bucak, İzoli aşiretleri olmak üzere Kürt aşiretleri Kuvayı Milliye içerisinde yer aldılar.⁷⁰³ Seyâle Aşireti Reisi Salih Abdullah ve Ketan aşireti reisi Basravi dışında Fransızlar taraftar bulamadı. Zaten bu iki aşiret de İngiliz işgali sırasında da İngilizlerle işbirliği yapmışlardı.⁷⁰⁴

Fransızların şehri işgalini ilk protesto edenler aşiretler oldu. Urfa Mutasarrıfı kanalıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri telgrafta, Urfa Sancağının Selçuklular zamanından beri Türklerin ve Kürtlerin vatanı olduğu, gayrimüslimlerin sayısının yüzde beşi dahi aşmadığı ifade edildi. Berizan Aşireti bu telgrafında Türklerle birlik oluşturduklarını, kesinlikle Osmanlıdan ayrılmak istemediklerini belirtti. Millî Aşireti Reisi Mahmut Bey Urfa eşrafına çektiği destek telgrafında, Diyarbakır halkı ile birlikte Osmanlı hâkimiyeti için savaşacaklarını belirtti. Bunun yanısıra düşmanın amacının İslamiyet'i tamamen imha etmek olduğunu, eğer düşmana karşı hep birlikte mücadele edilmezse buraların Ermenilerin eline geçeceğini yazdı.⁷⁰⁵

5.3.2. Fransızların Antep'i İşgali ve Kürt- Ermeni İlişkileri

Fransız Komutan Maurice Abadi'ye göre, Antep Sancağı'nın %90'ı Türk'tü. Türklerden başka Kürtler, Ermeniler ve birkaç Yahudi nüfus vardı. Kürtler, Türklerden sonra gelen en fazla nüfusa sahip unsurdur. Genel olarak aşiretler halinde yaşayan Kürtler, Kürtçe'den ziyade Türkçe konuşuyorlardı. Kürt aşiretlerinin bir kısmı vadi ve ovalarda birleşik halde yaşarken bir kısmı da kışın dağ eteklerinde baharda ise ovaların otlak kısımlarında yaşıyordu. Abadi, Fırat'ın batısındaki Kürt aşiretlerinin tamamen

⁷⁰¹ Özçelik, age., s.88-89.

⁷⁰² Özçelik, age., s.219.

⁷⁰³ Özçelik, age.,229.

⁷⁰⁴ Mehmet Emin Üner, "Urfa'nın Kurtuluşunda Aşiretlerin Rolü", Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25- 27 ARALIK 2013 / Gaziantep Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.804

⁷⁰⁵ Üner, agm., s. s.804-806.

Fransızlar aleyhinde olduğunu ve Mustafa Kemal öncülüğündeki Kuvayı Millîye içerisinde yer aldığını belirtiyordu.⁷⁰⁶

Ermeniler nüfus sayısı bakımından Türkler ve Kürtlerden sonra gelmekteydi. Büyük çoğunluğu Kilis ve Antep'te meskûn olan Ermeniler, ticaret erbabı idi. Çok az sayıda hayvancılıkla uğraşan vardı. Abadi'ye göre, Ermenilere asırlardan beri Türkler tarafından fena muamele ediliyordu. Bu nedenle Ermeniler Türklere karşı kin ve nefretle bakıyordu. Gerçekte ise ticaretle uğraşmaları ve merkezi yerlerde ikamet etmeleri nedeniyle Ermeniler son derece müreffeh bir hayat sürüyorlardı.⁷⁰⁷

Suriye İtilafnamesi gereğince, İngilizler 26 Ekim 1919'da ağırlıklarını Antep'ten çekmeye başladı. 27 Ekim 1919'da Ermeni ve Fransızlardan mürekkep 200 kişilik bir Fransız kuvveti Antep'e geldi. Fransız Albayı Saint Marie, 28 Ekim 1919 günü Ermeniler tarafından muhteşem bir şekilde bando-mızıka ile karşılandı. Antep'teki Ermeniler Fransız ordusuna gönüllü yazılmak için hazırlık içerisindeydi. Daha çok çetecilik yapan Ermeniler Adana'da toplanmışlardı. Bu Ermeni çeteleri Maraş, Urfa ve Antep'e Fransızlar tarafından gönderildi.⁷⁰⁸

Fransızların Antep'i işgalinde, Türk olmayan diğer Müslüman unsurlar Arap ve Kürt aşiretleri genel olarak Türklerle birlikte hareket ediyorlardı. Fransızlar da aşiret efradını parayla çeşitli vaatlerle elde etmeye çalışıyordu. Fakat istedikleri neticeyi alamadılar. Ancak Ermeni ve Süryaniler üzerinde muvaffak oldular. Kürtler, Millî Mücadele sırasında Türklerle beraber Fransızlara karşı mücadele etti. Antep'te kurulan direniş örgütlerinin liderlerinden birçoğunun Kürt kökenliydi. Mesela Karayılan adıyla bilinen Molla Mehmet'in Rişvan Aşireti Kürtlerindendi. Pazarcık Atmalı Aşireti'ne mensup olan Molla Mehmet, Pek çok yararlılık gösterdi. Daha sonra Samsaktepe Savaşı'nda şehit oldu. Arap ve Kürt aşiretler özellikle şehir dışında da Fransızlarla mücadele etti.⁷⁰⁹

5.3.3. Fransızların Maraş'ı işgali ve Kürt -Ermeni İlişkileri

Maraş, Antep ve Urfa vilayetlerinin İngilizler tarafından Fransa'ya devredilmesi hakkında 15 Eylül 1919'da başlayan görüşmeler Suriye Anlaşması ile sonuçlandı. İngilizlerle Fransızlar arasında imzalan Suriye Anlaşması gereğince, İngiltere'den sonra Maraş'ı Fransızlar işgal etti. Fransız kuvvetleri 29 Ekim 1919'da Antep'i işgal etti. Ermeniler her yerde olduğu gibi burada da Fransızları bayrak ve çiçeklerle karşıladı. İngilizler, 15 Eylül 1919 tarihinde Fransızlarla imzaladıkları Suriye Anlaşması gereğince 1 Kasım 1919'da işgal ettikleri Maraş'ı Fransızlara bıraktılar. Doğu Anadolu'da Büyük bir Ermenistan kurmanın imkânsızlığını gören İtilaf Devletleri Adana, Maraş, Urfa Antep gibi vilayetlerde kendi himayelerinde küçük bir Ermeni devleti kurmak istiyorlardı.⁷¹⁰ Maraş'ta bulunan Ermeniler, Fransız kuvvetlerinin bir an önce şehre gelmesini istiyorlardı. Maraş'tan İngiliz kuvvetleri ayrılmadan Fransız kuvvetlerinin gelmesini özellikle arzu ediyorlardı. Ermenilere göre, kendileri Maraş'ta Türkler tarafından tehdit ediliyorlardı ve özellikle can güvenlikleri tehlikedeydi.

⁷⁰⁶ Abadi, Türk Verdün'ü Gaziantep, Antep'in Dört Muhasarası, Dersaadet Matbaa-i Askeriyye 1339, s. 6-7

⁷⁰⁷ Abadi, age., s. 8-9.

⁷⁰⁸ Ayhan Öztürk, Millî Mücadele'de Gaziantep, Geçit Yayınları, Kayseri 1994, s. 61-62.

⁷⁰⁹ Hale Şıvgın, "Antep'e Suriye Yönünden 86 Yıl Arayla Gelen İki İşgalin Mukayeseli Analizi" Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25- 27 Aralık 2013 / Gaziantep Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.224-225

⁷¹⁰ Adnan Gül, "Türk Millî Bağımsızlık Savaşında Maraş Müdafasının Önemi", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Diyarbakır. 2008, Sayı 11, s.190.

Maraş'taki İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General Crawford, Ekim ayının sonunda kuvvetlerinin şehirden çekileceğini Ermeni Millî Birliği Başkanı Aram Baghdikian' a haber verdi. Bu haber üzerine Ermeni Millî Birliği, her biri Osmanlı Hükümeti tarafından meşru bir cemaat olarak tanınmış olan Ermeni Millî Cemaatlerinden (Ermeni Apostolic, Roman Katolik, Avengelic Protestan Churches) oluşan bir temsil heyeti meydana getirdi. Aram Baghdikian' a göre, "Maraş şu anda sayıları yirmi beş ila otuz binin üzerinde olan Türk çeteleri tarafından kuşatılmış durumda idi".⁷¹¹

Ermeni liderleri Hristiyan nüfusun can güvenliği olmadığını bu sebeple güvenliklerinin emniyet altına alınmasını istiyorlardı. İngiliz kuvvetleri şehri tahliye etmeden önce Fransız kuvvetlerinin gönderilmesini ısrarla anlatacak bir delegeyi Adana'daki Fransız Askerî İdaresine göndermeye karar verdiler. Bu amaçla Aram Baghdikian ve Mihrah Damadian isteklerini Fransız Albayı Eduoard Bremond' a arz etmek gyesi ile Maraş'tan ayrıldılar.⁷¹²

Maraş Ermeni Millî Birliği önderliğindeki Ermeniler, Fransızların Maraş a gelişi için çok büyük hazırlıklar yapıyorlardı. Maraş'ı işgale gelen birliklerin çoğu, Fransız üniforması giyen Ermenilerden oluşuyordu. Fransız askerleri, Ermeni kadınların alkışları arasında yollardan geçerken Ermeni erkekleri de ellerinde Fransız ve Ermeni bayrakları olduğu halde "Kahrolsun Türk Padişahı, Kahrolsun Türkler, Yaşasın Fransızlar ve Ermeniler" diye bağırıyorlardı. Aslında Ermenilerin bu coşku ve sevinçlerinin sebebi, Fransızların kendilerine sözde bağımsızlık verecek olduğuna inanmış olmaları idi. 29 Ekim 1919 Çarşamba günü Maraş'ı işgal eden Fransız askerinin içinde 43 Cezayirli Müslüman ve 3000 Ermeni bulunmaktaydı.⁷¹³ İşgalin ikinci günü, 31 Ekim 1920'de Ermenilerin her türlü taşkınlığı yaparak halkı öldürmeye ve halka zulmetmeye başladı. Ermeniler, sağa sola ateş açarak Müslüman halkın can ve mal güvenliğini tehdit ediyorlardı. Ermeniler vatana ağır ihanet olarak görülecek davranışlarda bulunmaktan çekinmediler. Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde olduğu gibi tarih boyunca birlikte yaşadıkları Türklere karşı, düşmanın yanında yer alarak savaşmaktan ve onları öldürmekten her türlü ihaneti yapmaktan geri durmadılar Maraş'ı işgal eden Fransız askerîlerini Ermeniler sevinçle karşıladı. Müslüman halkı manevi değerlerini küçük görerek, halkı tahrik ettiler. Müslüman halkın cephanesini ve silahlarına el konulması için Ermeniler, Fransızlar tarafından teşvik edildi.⁷¹⁴

İngilizlerin Pazarcık ve Elbistan bölgesindeki Kürt aşiretleri ile olan ilişkilerinden bir netice çıkmamıştı. Fakat Fransızlar, Pazarcık bölgesinde Kuvâ-yı Milliye'yi tesirsiz hale getirmek ve Antep- Maraş yolunu emniyet altına almak için bölgedeki aşiretler arasında Kürtçülük propagandası yapmaya başladılar. Antep Fransız kuvvetleri müşaviri olan Raphael Kherlakian düşün için Maraş'a gelmişti. Hırlakyan ailesinin, aşiret reisi Tapo Ağa ile arası iyi idi. Kherlakian'ın hesabına göre, Tapo Ağa aşiretinden dört- beş bin silahlı çete çıkarılabilir ve bu kuvvetlerle Antep- Maraş yolundaki Kuvâ-yı Millîye birliklerini etkisiz hale getirebilirdi. Raphael Kherlakian, Fransızların teşvikiyle Tapo Ağa'ya haber göndererek, Fransızları desteklemesinin kendi menfaatine olacağını bildirdi.⁷¹⁵ Tapo Ağa, kendisine Fransız onur madalyası verilmesi, gerekli silahların temin edilmesi ve kendisinin Maraş'taki tüm Kürt aşiretlerine üstünlüğünün tanınması şartları ile Fransız komutanı ile görüşmek üzere

⁷¹¹ Stanley Kerr, The Lions of Marash, State Universty Of New York Press Albany 1973, s. 61.

⁷¹² Akbıyık, age., s. 73

⁷¹³ Ahmet Eyicil, "I. Dünya Savaşı Ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Ermeni Mezalimi", Belleten Cilt XVII, sayı 250, s. 911.

⁷¹⁴ Eyicil, Maraş'ta Ermeni Siyasi faaliyetleri, s.330.

⁷¹⁵ Akbıyık, age., s. 181

Antep'e gitmeyi kabul etti. Bu ittifakın önemini anlayan Fransız askerî yetkilisi Colonel Flye Sainte- Marie, Tapo Ağa'ya Pazarcık yakınlarında kendi aralarında sözleştikleri tenha bir noktada beklemesini istedi. Buradan üç gün içinde alınarak Antep Fransız komuta merkezine araba ile götürüleceği mesajını Tapo Ağa'ya gönderdi. Fakat çıkan çeşitli engeller nedeniyle Tapo Ağa Antep'e götürülemedi.⁷¹⁶

Fransızlar Pazarcık'taki aşiretler arasındaki bu girişimlerini de gerçekleştiremedi. Bunda Kılıç Ali'nin faaliyetlerinin rolü büyüktü. Kılıç Ali, Pazarcık Türk ileri gelenleri ve Kürt aşiretleri nezdinde teşkilat çalışmaları yaptı. Çünkü Pazarcık ve çevresinde çoğunlukla Kürt aşiretleri mevcuttu. Fransızlar Pazarcık'ı işgal ederek, Kürt reislerini elde etmek suretiyle işgallerini gerçekleştirmek istiyordu. Pazarcık bölgesinde asayişin sağlanması ve aşiretlerin Millî Mücadele'nin içinde yer alması fevkalade önemliydi.⁷¹⁷

Pazarcık civarında Millî teşkilat kurulması çalışmalarına katılan Maraş müdafaasının kahramanlarından Muallim Hayrullah Bey, büyük bir aşiretin bulunduğu köyde aşiret reisini Millî Mücadeleye katılması için bir türlü ikna edemedi. Fakat aşiret reisinin annesi konuşulanları duyunca içeriye girerek şunları söyledi:

Evlatlarım! Bütün konuşmalarınızı yandaki odadan dinledim. Evet haklısınız. Biz yarın Türk memuru, Türk jandarması yerine Ermeni veya Fransız memuru ve jandarması göreceğiz olduktan sonra varlığımızın hiçbir kıymeti kalmaz. Siz bana bakın! Benim de bu aşiretin üzerinde hatunluk hükmüm sürer. Mademki millet bu işgali istemiyor biz de düşmana karşı gelmek isteyen bu milletle beraberiz. Harp ise harp, kan ise kan, mal ise mal her ne lazımsa kurtuluncaya kadar bütün aşiretle fedaya hazırız.

Annesinin bu sözleri üzerine Aşiret ağası tereddütten kurtularak, Fransız ve Ermenilere karşı mücadelede Millî Mücadeleye büyük faydalar sağladı.⁷¹⁸ Aşiret reisleri Pazarcık Kuvâ-yı Millîye Cemiyeti içinde yer alarak, Pazarcık gibi stratejik bir bölgede düşmana karşı savaştılar. Maraş savunmasında Kürtler, Kuvâ-yı Millîye kıyafeti giyerek Ermenilerle yapılan mücadeleye katıldı. Ermeniler ise Adana, Maraş, Urfa ve Antep gibi yerlerde vatanlarını işgal edenlere karşı savunma yapmak şöyle dursun onlarla iş birliği yaparak Türkleri arkadan vurdu.⁷¹⁹

5.4. Paris Barış Konferansı'nda Kürt-Ermeni İlişkileri

5.4.1. Bogos Nubar'ın Paris Barış Konferansı'ndaki Faaliyetleri

Savaş sona erip silahlar sustuğunda zafer kazanan devletler, uzun zamandır bekledikleri Osmanlı topraklarını paylaşma planlarını uygulamaya başladı. Barışı sağlamak, savaşı kazanmak kadar zordu. Galip devletlerin önlerinde gördükleri ganimet o kadar büyüktü ki, paylaşmak o kadar da kolay değildi. Bu paylaşımında, sömürgeciler arasında tipik çelişkiler ortaya çıkmaya başladı. Çünkü kendi çıkarları da birbirleriyle çelişmekteydi. Emperyalistlerin baskı kurma, kolonileştirme planları artık Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yaşayan gayrimüslimler kullanılarak yapılacaktı. Bu paylaşımın acımasız ve acı çekenler olmadan gelişmeyeceği gayet açıktı. Bu amaçla, özgürlük ve bağımsızlık vadiyle kandırılan Kürtler ve Araplar bu halkların başında gelmekteydi. İngilizler için Yakın Doğu petrollerine sahip olmak kullanılacak en iyi

⁷¹⁶ Kerr, age., s. 84

⁷¹⁷ Akbıyık, age., s. 182.

⁷¹⁸ Akbıyık, age., s. 182.

⁷¹⁹ Eyicil, Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri s. 386.

araç Kürtlerdi. Çünkü Kürtlerin yaşadığı bölge petrol yataklarına sahipti. Bu stratejik hammadde, İngilizlerin Kürt politikasının şekillenmesindeki baş etkendi.⁷²⁰

İngiliz koloni çevrelerince, Kürt-Ermeni problemleri yoğun bir şekilde incelendi. Hindistan'dan sorumlu bakanlık uzmanı Arthur Hirtsel, "Ermeni sorunu Kürt sorunudur" demişti. Hirtsel'e göre, Ermeni devletinin kurulması kendi kaderini tayin prensibiyle çelişecekti. Doğu Anadolu'da Kilikya hariç olmak üzere, Ermeniler nüfus olarak çok az kaldı. Dahası Kürtler Ermenilere tabi olmak istemiyordu. Bu yüzden Kürt devletinin kurulması da gerçek bir sorundu. Kurulacak olan Kürt devleti İngiliz, Fransız ya da Amerikan himayesinde tercihen İngiliz mandasında olmalıydı. Ermenilerin kültür düzeyleri Kürtlerden yüksek olduğu için, daha geniş haklar talep edebilecekleri düşünülüyordu.⁷²¹

Müttefik devletler, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kendilerince, uluslararası ölçekte barış düzenini oluşturmak yeni felaketlerin önlenmesi için hareket etmekteydi. Onlara göre, diplomatik sorunlar, uluslararası toplantı ya da konferanslar düzenleyerek tarafları bir araya getirmek ve karşılıklı pazarlıklara imkân tanımakla çözülebilirdi. Bu amaçla 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda galip devletler, diplomatik teamüllere uygun hareket etmeyerek tek taraflı kararlar alarak emrivakide bulundu. Paris'te toplanan dış politika aktörlerinin önemli kararlar alma aşamasında olması, Ermenilerinde de harekete geçmesine neden oldu. Ermeni yanlısı çevreler, konferans kararlarının ulusal çıkarları çerçevesinde şekillenmesi için özellikle Paris'te lobi faaliyetlerini hızlandırma kararı aldı. Ermeni lobisinin en önde gelen örgütlerinden "Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi" ABD'nin eski Almanya Büyükelçisi James Gerard önderliğinde ve Vahan Cardashian'ın yardımcılığında faaliyetlerini artırdı. Harekete geçen diğer Amerikan kökenli örgütler, James Barton'un başkanlığında "Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği" ve George Montgomery'in aktif rol oynadığı "Ermenistan-Amerika Derneği"ydi.⁷²²

Ermeniler, Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nden koparılacak topraklarda Ermenistan ibaresinin geçmesini istiyordu. Ermeniler, Güney Afrikalı General Jan Christian Smuts'un dile getirdiği mandaterlik planı ile ilgileniyorlardı. Bu plana göre, kurulacak Ermeni devleti henüz bağımsız olma yeteneğine sahip olmadığı için Milletler Cemiyeti'nin himayesinde olacaktı. Paris Barış Konferansı'nın 30 Ocak 1919 tarihli toplantısında, mandaterlik sistemi Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Georges Benjamin Clemenceau ve İtalya Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando tarafından kabul edildi. Büyük güçler kötü yönetimi gerekçe göstererek Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin ve Arabistan'ı tamamen Osmanlı Devleti'nden koparmayı hedefliyordu.⁷²³

İtilaf Devletlerinin safında Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden ve Müslüman halkın kanını dökmüş Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin mirasından faydalanarak Büyük Ermenistan'ı kurmak için resmen sahneye çıktı.⁷²⁴ Türkiye, Rusya, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika Ermenileri adına kurulan Ermeni Birleşik Kongresi, 24 Şubat 1919'da toplanarak Bogos Nubar Paşa'nın başında bulunduğu altı

⁷²⁰ Lazarev, age., s. 33-34.

⁷²¹ Lazarev, age., s.107.

⁷²² Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları 2011 Sayı: 15-16, s. 80. (79-98 Türkçe)

⁷²³ Dilek, agm., s. 81.

⁷²⁴ Türk İstiklâl Harbi III. Cilt, s.11.

kişilik heyeti, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni isteklerini savunmakla görevlendirdi.⁷²⁵

1919 yılında düzenlenen Paris Barış Konferansı'na Bogos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği bir heyetle katıldılar. Paris'te 24 Şubat 1919'da toplanan Ermeni Birleşik Kongresi Bogos Nubar Paşa başkanlığında oluşan altı kişilik Ermeni delegasyonu, Ermenilerin bütün talep ve iddialarını belirledi. Söz konusu delegasyon 26 Şubat 1919 tarihinde müttefiklere Trabzon'u da içine alan Ermeni İmparatorluğu kurmaya yönelik taleplerini açıkladı. Konferansta Bogos Nubar Paşa neredeyse Doğu Anadolu'nun tümünü talep ediyordu.⁷²⁶

28 Mayıs 1919'da resmen kurulan Kafkas Ermeni Cumhuriyeti Başbakanı Avetis Aharonian da bu konferansa katıldı. Aralarında çatlak seslere rağmen Bogos Nubar ve Avetis Aharonian, kilisenin baskısı sayesinde iş birliği içinde hareket etti.⁷²⁷ Aralarındaki anlaşmazlık şöyleydi: Ermeni Cumhuriyetinin resmi temsilcisi Avetis Aharonian, hükümetinin Paris'teki hedeflerine göre, minimum düzeyde isteklerde bulunan temsilciydi. Karadeniz'deki limanlara bir koridor için, müttefiklerden destek talebinde bulundu. Bogos Nubar ve taraftarları, mevcut Ermeni Devleti'nin Ermenistan'ın tarihi bölgelerinde kurulmadığını ileri sürdüler. Bunun yerine Ermenistan'ın sınırları, sadece doğuda altı ilde değil aynı zamanda Kilikya'ya kadar uzanmalıydı.⁷²⁸

Bogos Nubar, Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin Doğu Anadolu'da altı vilayette ve Kilikya'da Ermenilerin nüfus olarak çoğunlukta olduklarını iddia etti. Bu ifadelerini sürekli tekrar ederek kendinin dahi inanmadığı bu yanlışı yaymaya çalıştı. Fransız, İngiliz ve Rus temsilciler bile bu sorumsuz genellemelere karşı çıktı. Ermenilerin, Ermenistan diye ifade ettikleri hemen her yerde sayıca daha az olduklarını Nubar'a açıkça ifade ettiler. Nubar'ın Doğu Anadolu'da ki Ermeni nüfusun bir milyonu aştığını Kilikya 'da dört yüz binden fazla olduklarını ifade etmesi, Fransız Dışişleri Bakanının tepkisine neden oldu. Fransız bakan bu sayıların bile çok fazla olduğunu ifade etti. Nubar'ın çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu geriye kalanların ise, Türkler, Kürtler ve Türkmenler beyanlarda bulunması gerçekten de hayret vericiydi. Türkleri ve Türkmenleri sanki ayrı imiş gibi göstermesi de tarihi gerçeklerle bağdaşmayan bir olguydu. Bogos Nubar'ın bu akıl almaz iddialarına, Ermenileri destekleyen ülkelerin temsilcileri bile karşı çıktı.⁷²⁹

Türk istatistiklerine göre, Ermenilerin çoğunluğunun yaşadığı Erzurum, Van, Bitlis Harput ve Diyarbakır'da toplam nüfus 2.642.000 idi. Bölgede yaşayan Ermeni nüfus 633.250'dir. Bu sayının toplam nüfusa oranı %24'tü. Diğer Hristiyanların nüfusu 179.875, Müslümanların nüfusu 1.828.875'ti. Müslümanlar bölgedeki nüfusun %69'unu oluşturmaktaydı. Çukurova (Kilikya) bölgesinde Ermeniler nüfusun %20'sini, diğer Hristiyanlar %10'nunu, Müslümanlar ise %70'ini oluşturmaktaydı. 1907 yılı nüfus

⁷²⁵ Coşkun Topal, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası Ve Büyük Ermenistan Projesi", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 1, Ocak 2009 S.452-453.

⁷²⁶ Bogos Nubar, Ulusal Ermeni Heyeti'nin başkanıydı. Bu temsili ve güçlü göreve 10 Kasım 1912'de getirildi. Kafkasya'daki Etçmiyadzin Kilisesi ve Ermenilerin en yüksek dinî lideri olan Patrik Beşinci Kevork, onu bu göreve atadı. Dört yıl süren ve Osmanlı topraklarını kana bulayan Birinci Dünya Savaşı sırasında aktif roller üstlendi. Paris Barış Konferansı'nda Ermeniler lehine toprak kazanmak için çalıştıysa da başarılı olamadı. (Türkkaya Ataöv, Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın İtirafları 1915-1918 Arası Belgeler, İstanbul 2014, s.9.)

⁷²⁷ Selvi, Ermeni Sorunu, s. 174.

⁷²⁸ Simon Payaslian, The History Of Armenia From The Origins To The Present, United States of America 2007, s.153.

⁷²⁹ Ataöv, age., s. 56-57.

kayıtlarında Türkiye’de yaşayan toplam Ermeni nüfus 980.000’di. Bu veriler, Bogos Nubar’ın iddialarının gerçeklikten uzak olduğunun en somut deliliydi.⁷³⁰

Bogos Nubar taleplerine karşılık, Ermenilerin de neler yaptıklarını da itiraf etti. Ermeni gönüllülerin bütün cephelerde savaştığını, Suriye ve Filistin’deki müttefik kuvvetlerin yarısından fazlasını oluşturduklarını ifade etti. Ayrıca Kafkasya’daki Rus ordusunda 120.000’den fazla Ermeni’ye ek olarak, 50.000 asker ve binlerce gönüllünün General Nazarbekyan’ın komutasında altında Türklere karşı savaştığı da belirtti.⁷³¹ Ermeniler, müttefiklerin savaşı kazanmasında en büyük rolün kendilerinde olduğunu, bu nedenle Ermenilere özgürlük verilmesini talep etti.

Konferansa 26 Şubat 1919’da, Kafkasya’daki Ermenileri temsilen Avetis Aharonian ve Osmanlı Ermenilerini temsilen Millî Delegasyon Başkanı Bogos Nubar katıldı. Her ikisine de söz hakkı verilmesi, Ermeni taleplerinin büyük güçlerin tarafından dikkate alındığı anlamına geliyordu. Ermeniler, müttefiklerin yanında Osmanlıya karşı savaştıklarını, kendilerinin de galip devletler safına alınması talep etmekteydi. Fakat bu talepleri kabul görmedi. Ermeniler, Konferans’ta çok geniş toprak talebinde bulundu. Kilis, Kozan, Cebel-i Bereket, Adana, Maraş, İskenderun sancakları ile Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Trabzon’un bir kısmı Ermeni isteklerinden bazılarıydı. Ayrıca Kafkasya’da Erivan, Tiflis, Elizabetpol ve Ardahan’ın kuzeyi hariç Kars’ı içine alacak Ermenistan Cumhuriyeti kurulmalıydı. Ermeniler talepleriyle Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında büyük bir Ermeni devleti kurmayı hayal ediyordu. İngilizler, nüfusu Ermeni olamayan söz konusu geniş toprakların tarihi nedenlerle Ermenilere verileceğini ifade ediyordu. Ermenilerin istekleri karşısında şaşkınlığını gizlemeyen Daily Telegraph Gazetesi, taleplerin hayret verici olduğunu ve reddedileceğini yazıyordu. Gazeteye göre, bu kadar geniş toraklarda Ermenilerin müstakil bir devlet kurmaları mümkün değildi. Ermeniler çalışmaya alışkın olmadıkları için Cemiyet-i Akvam’ın korumasına her zaman muhtaçtı.⁷³² Bu kadar büyük taleplerde bulunan Bogos Nubar’a, Rauf Orbay şu ifadeleri kullandı: “Sizin sözleriniz çok merakımı uyandırdı. Ermenistan’da ne vakit bulundunuz? Bana şu cevabı verdi: Hiç bulunmadım.” Talep ettiği toprakların neresi olduğunu dahi bilmeyen Bogos Nubar, çoktan beri Mısır’da yaşamaktaydı. Babası da Mısır hükümeti kabine üyesi Nubar Paşa idi.⁷³³

5.4.1.1. Paris Barış Konferansı’na Karşı Osmanlı Hükümeti’nin Tutumu

Osmanlı Devleti aleyhine Avrupa’da bu olaylar cereyan ederken İstanbul’da Padişah Vahdettin ve hükümet, İtilaf Devletleri’ni etkileme amaçlı birtakım adımlar attı. İttihatçıların tutuklanmaya başlanması, tehcir uygulamasında uzaktan ya da yakından rol oynayanlarla ilgili olarak araştırma yapmak üzere Ermeni ve Rum üyelerin de yer aldığı Tahkik Heyetleri kuruldu. İttihatçıların Divan-ı Harbi Örflerde yargılanmaya başlanması ve tehcir edilen Ermenilerin yeniden iskân edilmesi bu yönde atılan adımlardı.⁷³⁴

Ermeni isteklerinin önüne geçemeyen Tevfik Paşa Hükümeti, Osmanlı Devleti’nin geleceğine dair karar verecek olan İtilaf Devletlerini, Türk tarafının

⁷³⁰ Sonyel, age., s. 488.

⁷³¹ Ataöv, age., s. 97.

⁷³² Selvi, Ermeni Sorunu, s. 175-176.

⁷³³ Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni I, İstanbul 1993, s.264.

⁷³⁴ Mehmet Okur, “Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Yurdu Tartışmaları ve Osmanlı Hükümeti’nin Çözüm Önerileri”, Yeni Türkiye 60/2014, s. 3.

düşüncelerinden haberdar etmek üzere birtakım çalışmalar yaptı. Ermenilerin, Türk toprakları üzerinde taleplerinin dayandığı temellerin yanlışlığını ispat etmek amacıyla, bilimsel ve resmî nitelikli istatistiklere dayanan bir muhtıra hazırladı. Paris Konferansı'na gönderilmek üzere, İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine teslim edildi. Ermeni Heyetlerinin, isteklerini konferansta dile getirmelerinden yaklaşık iki hafta önce (12 Şubat 1919) kaleme alınan muhtıra 16 Şubat 1919'da Paris'e gönderildi. Paris'e gönderilen dosyada, Osmanlı Devleti'nin gene nüfus yapısı hakkında bilgi verilerek Ermeni iddialarının doğru olmadığı vurgulandı. Doğu Anadolu'daki altı vilayetin hiçbirinde, nüfus olarak çoğunluğu teşkil etmediklerine dair istatistikî bilgilere yer verildi.⁷³⁵

Paris Barış Konferansı'nda, Osmanlı Devleti paylaşılmasına rağmen davet edilmemişti. Görüşmeler Ermeni ve sözde Kürt temsilcilerle yapılmaya devam ediliyordu. Osmanlı Hükümeti'nin birçok teşebbüsüne rağmen İtilaf Devletleri, 30 Mayıs 1919'a kadar davet edilmedi. Türk topraklarının işgaline kendi başlarına karar vermek üzere toplanmışlardı. Osmanlı Hükümeti konferansa katılma çareleri aramaktaydı. Bazılarına göre, Veliht Abdülmecid Efendi'nin mektupları bu konuda çok işe yaradı. 30 Mayıs 1919'da, Konferansın Yüksek Konseyi müzakereler sonunda bir Osmanlı heyetinin dinlenmesine karar verdi. Onları bu kararı aldırarak gerekçenin, kesin olarak ne olduğu bilinmemekteydi. Fakat işgallerin Türk halkı üzerinde meydana getirdiği millî heyecan, her tarafta düzenlenen büyük mitingler ve Türk halkının direnmeye başlaması bu kararın alınmasındaki en güçlü etken olduğu aşikârdı. Fransız Yüksek Komiseri Defrance 1 Haziran 1919'da Bâbîâlî'ye gelerek Osmanlıları resmen davet etti. Bu durum hükümette büyük bir ferahlık ortaya çıkardı.⁷³⁶

Barış konferansında, nelerin savunulacağı ve nelerin feda edilebileceği meselesi önemliydi. Çünkü millet adına karar verebilecek bir kurum yoktu. Saray tarafından verilecek direktiflere göre, hareket edilecekti. Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın, barış için düşündüklerini kabul etmek mümkün değildi. Daha önce bir beyanatında, doğuda Ermenilere toprak verilebileceğinden bahsetmekteydi. Buna en çok tepkiyi, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vererek harekete geçmişti. Cemiyetin 7 Haziran 1919'da Sadrazam'a gönderdiği mektupta, doğudaki Ermeni iddiaları çürütülmekteydi. Milli birliğimizi tehdit eden Ermeni bağımsızlığı meselesi, kesin bir dille reddedildi. Önemli olanın Doğu Anadolu'da yaşayan çoğunluğun azınlığa feda edilmemesiydi. Sadrazam Damat Ferit Paşa, Tefvik Paşa (eski sadrazam) Maliye Nâzırı Tefvik ve Şûrâ-yı Devlet Reisi Rıza Tefvik Beyler Paris Konferansı'na Osmanlı Hükümet adına katılmak üzere 6 Haziran 1919'da Fransızların Democratie adlı zırhlısıyla hareket etti.⁷³⁷

5.4.1.2. Kürt Şerif Paşa'nın Paris Barış Konferansı'ndaki Faaliyetleri

13 Ocak 1865'te İstanbul'da doğdu. Kürt Şerif Paşa adıyla da biliniyordu. Babası Hariciye Nazırı ve Şûrayı Devlet Reisi Kürt Said Paşa idi. Avrupa'daki Jön Türklere yardımda bulundu. II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine (1908) İstanbul'a döndü. İttihatçılar tarafından iyi karşılandığı halde kendisine önemli bir görev verilmedi. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Pangaltı Kulübü reisliğini yaptı. Kürt Teâvün ve Terakkî Cemiyeti kurucuları arasında yer aldı. Londra'ya veya Paris'e büyükelçi olma arzusu gerçekleşmeyince 1909'da İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nden ayrılarak Paris'e gitti.⁷³⁸

⁷³⁵ Okur, agm., s.4.

⁷³⁶ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt I, İstanbul 1991, s. 256-257.

⁷³⁷ Tansel, age., s.258.

⁷³⁸ Ali Birinci, "Mehmet Şerif Paşa" TDVİA. Cilt 39, s.1-2.

İttihatçıların eski devrin adamı ve jurnalci diye suçladığı Mehmet Şerif Paşa, babasının bıraktığı ve hanımının sahip olduğu büyük servetle Paris'te İttihatçılara karşı neşriyata başladı. Bir taraftan yurt dışına kaçan muhaliflere para veriyor, bir taraftan da İttihat ve Terakki aleyhindeki neşriyatı destekliyordu. İstanbul'da kurulan Kürt Teali Cemiyeti, Paris Barış Konferansı'nda Kürtlerin hak ve hukukunun korunması amacıyla bir heyet kurarak başına Şerif Paşa'yı getirdi. Şerif Paşa Kürt temsilcisi olarak ortaya çıkmadan önce, 16 Ocak 1919 tarihinde Cenevre'de yapılan bir kongreye katıldı. Bu kongrede Türk ve Kürt şahsiyetler hazır bulundu. New York Times Gazetesi'nin 20 Ocak 1919 tarihli haberine göre, Cenevre'de toplanan Osmanlı Liberalleri Kongresi, Paris Barış görüşmelerinde kendilerini temsil etmesi amacıyla Şerif Paşa'yı görevlendirdi. Şerif Paşa'ya tam yetki veren delegeler bu durumu Başkan Woodrow Wilson, Fransa Başbakanı Georges Clemenceau, İngiltere Başbakanı David Lloyd George ve İtalya Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando'ya telgrafla bildirdi. Aradan bir ay geçtikten sonra, Osmanlı delegeliğinden istifa eden Şerif Paşa, daha sonra Fransız basınına yaptığı açıklamada sadece Kürt temsilcisi olarak konferansa katılacağını ifade etti.⁷³⁹

Şerif Paşa, Ermenilerin yaşadığı bölgede çoğunluk olan Kürtlerin hakkını savunmak için toplantıya katıldığını iddia ediyordu. Kürt Teali Cemiyeti'nin yarı resmi yayın organı olan Jin dergisinde, Şerif Paşa'nın Kürtlerin sözcüsü olduğu büyük bir heyecanla yazıldı. Kürtlerin menfaatini savunmak üzere görevlendirildiği, kendisinin de bu görevi kabul ettiği ifade edildi. Ayrıca Mısır'da teşekkül edip de epeyce bir faaliyeti olan Arif Paşa başkanlığındaki heyetinde Şerif Paşa'ya katılması istendiği ve kendisinin de bundan haberdar edildiği belirtildi.⁷⁴⁰ Kahire'deki Kürt Bağımsızlık Komitasının Paris'e gidemediği, Arif Paşa'nın Şerif Paşa'ya gönderdiği mektuptan anlaşılmaktaydı.⁷⁴¹

Dersim mebusu Lütfü Fikri Bey'in, Paris Barış Konferansı'na katılacak heyete alınması için girişimlerde bulunuldu. Şerif Paşa, Lütfü Fikri Bey'e telgraf çekerek "ikimiz de delege seçtiler, hemen geliniz" dedi. Fakat Lütfü Fikri Bey, bu isteğe olumsuz yanıt verdi. Kendisinin ancak bütün Osmanlılar adına gelebileceğini, sadece Kürtleri temsilen gelemeyeceğini bildirdi.⁷⁴²

Jin dergisinin 22. sayısında Kürt Kadınları Teali Cemiyeti adına bir konuşma yapan Mustafa Yamulki'nin⁷⁴³ kızı Encüm Yamulki, Şerif Paşanın Paris Barış

⁷³⁹ Rohat Alakom, Bir Kürt Diplomatın Fırtınalı Yılları: Şerif Paşa, İstanbul 2011, s. 103.

⁷⁴⁰ Jin Dergisi, Sayı: 21, İstanbul 18 Haziran 1335, s.894-895.

⁷⁴¹ Alakom, age., s. 106.

⁷⁴² Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler II, s. 196-197.

⁷⁴³ Bursa Valiliği ve Divan-ı Harbi Örfi başkanlığı da yapan Ermeniler lehine kararlar vererek Türk düşmanlığı yapan Kürt kökenli Nemrud Mustafa Paşa'dır. 16 Aralık 1918 yılında İstanbul'da olağanüstü askerî mahkeme olarak kurulan, Divân-ı Harb-i Örfî'ye, Sadrazam Tevfik Paşa tarafından üye olarak atandı. Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olduğu 4 Mart 1919 tarihinden sonra da görevine devam etti. Tehcir davalarında Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'i idamında çok etkin rol oynadı. Mahkemelerde her zaman Ermenilerin lehinde kararlar verdi. Mahkemece yalan söylediği fark edilen Ermeni Artin'e: "akrabalarından kimlerin kesildiğini, ananı, babanı, hepsini söyle" diyerek suçlu arama çabası içerisinde hareket etti. Çoğu zaman Kanûn-i Esasi'ye uymayarak keyfî cezalar verip, mahkemenin adını Nemrud Mustafa Paşa mahkemesine çıkardı. 25 Eylül 1919'da Bursa valisi oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda şehit olan Türkler için "köpek ölüsünden farkları yok" şeklinde ifadeler kullandı. Halkın öfkesi karşısında Valilik görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Zararlı söz ve faaliyetleri neticesinde 20 Ocak 1920'de Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmaya başlandı. Nemrud Mustafa Paşa'nın kendisi savunmak için Ermeni avukatlar tutması da bir tesadüf olarak değerlendirilmemesi gerekir. 2 Temmuz 1920'de izinsiz olarak İstanbul'da ayrıldı. 3 Temmuz 1920'de vatana ihaneti kesinleştiği için gıyaben idama mahkûm edildi. (Feridun Ata, Süleymaniyeli Nemrud Mustafa Paşa Bir İşbirliğinin Portresi, Palet Yayınları, Konya 2016)

konferansına sunduğu muhtıranın önemini dile getirmekteydi.⁷⁴⁴ Encüm Yamulki, maksatlarının Türklüğe karşı durmak değil, kendilerini tanıtmak olduğunu ifade etmekteydi. Şerif Paşa'nın da bu maksattan ayrılmadığını da söyledi. Nemrud Mustafa Paşa lakaplı Mustafa Yamulki'nin kızı Encüm Yamulki'nin Jin dergisinin 22. sayısında yayımlanan konuşma metni göre, her ne kadar da İslam kardeşliğine vurgu yapılsa da Kürtlerin bağımsızlığı için canla başla çalıştığı anlaşılmaktaydı. Konuşmanın başında, Kürtlerin Türklerin en sadık dostu olduğunu ifade edildikten sonra, milletlerin kaderinin belirlendiği herkese hak verildiği bir zamanda Kürtlerin de haklarını istediklerini vurgulanıyordu. Encüm Yamulki'ye göre, milyonlarca Kürt olmasına rağmen bir Kürt devleti yoktu. Toplantıya katılanlardan, Kürtlüğün mukaddes emelleri çalışacaklarına dair söz alınması ve alenen Şerif Paşa'ya destek verilmesi ayrılıkçı fikirlerle hareket edildiğini gösteriyordu. Müslümanlık ve Türk dostluğu söylemleri, asıl ifade etmek istenilen maksadın yanında bir kılıf olarak kullanılıyordu.⁷⁴⁵

Sözde Barış Konferansı'na sunulan 22 Mart 1919 tarihli muhtıra Şerif Paşa'ya göre, Ermenilerin emperyalist taleplerine karşı Kürtlerin haklı taleplerini kapsıyordu. Bu talepler Wilson'un ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı olarak ilan edilen 14 maddeye dayanıyordu. Bu da bağımsız bir Kürt devleti kurulmasından ibaretti. Şerif Paşa, çoğunluğunu Kürtlerin teşkil ettiğini iddia ettiği yerlerde, Kürt devleti kurulması ilkesine yönelik olarak uluslararası bir komisyon kurulmasını önerdi. Kurulacak olan bu devlete, İran'ın kuzeyindeki Kürtlerin yaşadığı bölgelerin de dâhil edilmesi talep ediyordu.⁷⁴⁶

İttihatçıların “Boş Herif”, Fransızların “Beau” Şerif dedikleri Şerif Paşa, sözde Barış Konferansı'na sunduğu muhtıra ile ilgili olarak Matin gazetesine demeç verdi. Bu demeçte şu ifadeler yer verdi: “Osmanlı Devleti yeni bir cerrâhî ameliyata ma'ruz kalarak, kendisinden vatanım olan Kürdistan'ın ayrılmasını görmeğe mahkûmdur” diyordu. Durumun bu kadar tehlikeli bir hal almasına karşılık Osmanlı Hükümeti, Kürtlerin sükûnetini sağlamak için bazı tedbirler almaya başladı. Ayrılıkçı hallerden kaçınması için İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti üyeleri ile temasa geçmesi için bir komisyonun kurulması kararlaştırıldı. Bir yandan bu tedbirler alınırken diğer yandan Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Doğu Anadolu'da Kürtlerin nüfusça kalabalık olduğu yerlerin, Ermenilere bırakılabileceği yönde açıklamalar yapması büyük bir tepkiyle karşılandı. Sadrazam'ın, Bitlis Valiliğine çektiği bir telgrafından bunu açıkça anlamak mümkündü. Çünkü o bu telgrafında, doğu vilayetlerinin bazı parçalarının Ermenilere bırakma zorunluluğunun doğabileceğini ifade ederek, kamuoyunun buna göre hazırlanmasını istemekteydi. Fakat Bitlis Valisi bu isteği yerine getirmedi.⁷⁴⁷

Şerif Paşa'nın sunduğu muhtırada kurulması planlanan Kürt devletinin sınırları da tarif edilmekteydi. Bu sınırlar Kafkasya sınırından, batıda Erzurum-Arapkir- Divriği hattından, güneyde Sincar Dağlarından Tel Avar- Erbil- Kerkük- Süleymaniye'den Senne'ye, doğudan Ravenduz hattından Başkale ve daha ileride İran sınırından Ağrı Dağına kadardı. Böylece Ermenilerin Diyarbakır, Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerindeki talepleri kesin olarak reddediliyordu. Çizilen sözde sınırlardan anlaşıldığı kadar bütün doğal zenginliklerin Kürtlere ait olması istenmekteydi.⁷⁴⁸

Barış konferansına sunulan muhtıranın, Avrupalı devletler nezdinde hiçbir politik etkisi olmadı. Konferansın ileri gelenleri muhtıraya önem vermedikleri gibi

⁷⁴⁴ Alakom, age., s. 106.

⁷⁴⁵ Jin Dergisi, Sayı: 22, İstanbul 02 Temmuz 1335, s.932-933.

⁷⁴⁶ Lazarev, age., s. 134.

⁷⁴⁷ Tansel, age., s.130-131.

⁷⁴⁸ Lazarev, age., s. 135.

üzerinde durmaya bile gerek görmedi. Çok ilginç olan gelişme ise, Wilson Prensipleri'ne büyük ümitler bağlayarak Paris'e kadar giden Süryanilerin temsilcilerinin Kürtler kadar dahi önemsenmeyip toplantıya sokulmamalarıdır. Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan unsurların, bu şekilde bağımsızlık talebinde bulunmaları perde gerisinde, çoğunlukla İngilizlerin teşvik ve tahrikleri ile yapıyordu. Kürtler ve Ermeniler, Avrupalı devletlerden ayrı ayrı devlet kurmak için talepte bulunmaktaydı. Fakat başta İngiltere, Fransa ve Amerika bu konuda aceleci davranmaktan ve onlara bağımsızlık kazandırmaktan çok kendi çıkarlarının nasıl şekilleneceği konusunda aralarında gizli pazarlıklar yapıyorlardı. Doğu Anadolu ve Musul'u içine alan bölgede kurulması planlanan Kürt ve Ermeni devletlerinin aynı yerleri istemesi birbirleri arasında önü alınmaz anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olabilirdi. İngilizler her iki tarafın taleplerini de eşit derecede mantıksız olarak değerlendiriyordu. Bölgenin dağlık olması nedeniyle Kürt ve Ermeni bölgelerini birbirinden kesin olarak ayırmak mümkün değildi. Şerif Paşa'nın talepleri o kadar çoktu ki, İngilizler bunu ciddiye almayı bile gerekli bulmuyordu. O halde Kürt-Ermeni sorunu, İngiliz iktidarlarının hoş görüşüne göre çözülmesi gerekliydi. İngilizlere göre, Kürtlerin ve Ermenilerin ayrı ayrı kışkırtılması doğru değildi. İngiliz temsilciler, Türkiye'deki Kürt sorununu diğer sorunlardan ayırt etmenin faydalı olacağına inanıyorlardı. Ermeniler ve Kürtler arasındaki anlaşma, İngiltere'nin teşvikiyle 10 Aralık 1919'da Paris'te Ermeni temsilcisi Bogos Nubar Paşa ile Şerif Paşa arasında imzalandı. Bu anlaşmaya imza koyan diğer bir isimde, Kafkas Ermeni Cumhuriyeti temsilcisi Avetis Aharonian'dı. Lord Curzon'a göre, bu anlaşma Kürtler ve Ermeniler Türkiye'den kurtulmak ve birleşik bağımsız Ermenistan'ın manda iktidarı altında, bağımsız Kürt devleti kurulması talebine sahipti. Kürt- Ermeni sınırının belirlenmesi de, Barış Konferansında görüşmeye bırakıldı.⁷⁴⁹

Paris Barış Konferansı'na sunulan Ermenilerin kapsamlı taleplerine karşılık, Kürt temsilcisi sıfatıyla orada bulunan Şerif Paşa⁷⁵⁰ harekete geçti. Kürt taleplerine ilişkin muhtıra 22 Mart 1919'da Konferans gündemine sunuldu.⁷⁵¹ Şerif Paşa taleplerinin yanında kurulması düşlediği bağımsız Kürt devletine ait sınırları içeren bir harita da sundu. Şerif Paşa, başta İngilizler ve diğer Avrupalılardan farklı düşünüyordu. Kürtlerin temsilcisi olduğunu iddia edenler, meseleye kendi açılarından bakıyorlardı. Bağımsız bir Kürt devleti kurma talepleri Şerif Paşa tarafından, Ermeni murahhası Bogos Nubar Paşa ile birlikte konferans gündemine sunuldu. Ayrıca Şerif Paşa'da, Ermenilerden ayrı olarak bağımsız bir devlet kurma isteklerinin kabul göreceği düşüncesi hâkimdi. Gerçekte İngilizlerin çok daha farklı düşündüğü, kendi çıkarları üzerinden Ermeni-Kürt ittifakını değerlendirdiği açıkça görülmekteydi.⁷⁵²

İngilizler, Kürtleri ve Ermenileri Osmanlı Devleti'nden kopararak zor durumda bırakmak için çaba harcıyordu. İngilizler Doğu Anadolu'da kendilerine bağlı iki uydu devlet kurma peşindeydi. Kurdurmaya planladığı Kürt ve Ermeni devletleri vasıtasıyla, Kafkasya, Anadolu ve Ortadoğu'yu kontrolü altında bulundurmaya amaçlıyordu. Aynı

⁷⁴⁹ Lazarev, age., s. 168.

⁷⁵⁰ İkinci Meşrutiyetin en renkli kişilerinden biridir. 1865'te İstanbul'da doğdu. Babası Hariciye Nazırlığı ve Şura-yı Devlet reisliği yapan Süleymaniyeli Kürt Sait Paşa'nın oğludur. Brüksel ve Paris'te askeri ateşe olarak çalıştı. Stockholm büyükelçiliği görevinde bulundu. İttihat ve Terakki Cemiyetine girerek II. Abdülhamit yönetimine karşı yürütülen muhalefeti destekledi. İkdâm gazetesinde de yayımlanan istifa dilekçesine göre 23 Mart 1909 tarihinde İttihat Terakki Cemiyeti'nden istifa etti. Daha sonra siyasi Kürtçülük yapan muhaliflerle birlikte hareket ederek İttihatçıları suçladı. (Şerif Paşa, Bir Muhalifin Hatıraları, İstanbul 1990, s. 34.)

⁷⁵¹ Hakan, age., s. 100.

⁷⁵² Zınar Silopi, Doza Kürdüstan, Nisan 1969, s. 54.

zamanda Irak'ta işgal ettiği petrol bölgelerine meşruiyet kazandırma niyetindeydi. Kürtlerin Osmanlı'dan ayrılmasının sağlanarak Millî Mücadeleyi başarısız kılmak, İngiliz planlarının amacına ulaşmasının en önemli öngörüsüydü.⁷⁵³

20 Kasım 1919'da, İngilizlerin teşvikiyle yapılan Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa anlaşmasına göre, her iki unsurunda Türk hâkimiyeti altında ezildiği vurgulanıyordu. Kürt-Ermeni iş birliğinin önündeki en büyük engel Türk hükümetiydi. Uzun zamandan beri Ermenilerin Kürtler aleyhinde yaptığı propagandanın durdurulmasını, Ermeni temsilcisi Nubar kabul etti. Ermeniler, sahip oldukları yayın organları vasıtasıyla hangi memlekette olursa olsun Kürt davasını savunacaklardı. Avrupa'da ve Amerika'da yaptıkları aleyhtar propagandanın aksine, bundan sonra Kürtler lehine hareket edeceklerdi. Kürtler bir teşkilat kuruncaya kadar muhtelif memleketlerde bulunan Kürtlerin birbirleri ile iletişim kurmalarına Ermeniler aracılık edeceklerdi. Ermeniler Kürtlerin yaşadıkları bölgeleri içine alan büyük Ermenistan hayalinden vazgeçeceklerdi.⁷⁵⁴ Anlaşmaya göre, Kürtler ve Ermeniler ortak istek ve çıkarlara sahipti. İki kesimde Osmanlı'dan bağımsız olmalıydı. Mandater bir devletin (İngiltere) yönetimi altında, bağımsız bir Kürdistan ve Ermenistan kurulmalıydı. İki devletin sınırlarının Konferans tarafından belirlenmesi isteniyordu.⁷⁵⁵

Ermenilerin Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Kürtlere yaklaşmasının sebebi, Kürt-Ermeni otonom bölgesinin kurulacağı yönünde İngiliz ve Fransızlardan aldıkları işaretti. Bu maksatla aşiretlere mektuplar yazarak para vaat edilen beyannameler dağıtıldı. Millî Mücadele'yi yürütenler, ufuktaki tehlikeyi görerek tedbir almaya başladı. Yapılan propaganda da, Kürtlerle Ermenilerin akraba oldukları hatta aynı ırka mensup oldukları iddia ediliyordu.⁷⁵⁶

Aslında Osmanlıyı paylaşmak üzere toplanan bu konferansta, sömürgeciliğin yeni adı manda ve himaye olarak değiştirildi. Fakat aktörler aynı idi. Yapılan görüşmelerde anlaşmaya varılamasa da, bir anlamda Sevr Anlaşması'nın hazırlığı yapıldı. Manda sistemi ilk defa Paris Barış Konferansı'nda ortaya çıktı. Amerika, bu sistemi toprak ilhakını önlemeye yönelik insancıl bir sistem olarak değerlendirmekteydi. Bu sisteminde, Osmanlıyı parçalamak için ortaya çıkarıldığı da bir gerçektir.⁷⁵⁷

5.4.1.3. Kürt Şerif Paşa ve Bogos Nubar'ın Anlaşmasına Kürtlerin ve Ermenilerin Tepkileri

Şerif Paşa ile Bogos Nubar anlaşması, Ermenileri ikiye ayırdı. Bir grup, Türk-Kürt birliğinin bozulacağını ve böylelikle Ermeni isteklerinin kolaylıkla gerçekleştirilebileceğine inanıyordu. Bu anlaşma, diğer gruptaki Ermeniler arasında büyük bir öfke ve huzursuzluğa yol açtı. Kürtlere büyük tavizler verildiğini iddia ederek,⁷⁵⁸ Bogos Nubar Paşa'yı Doğu Anadolu'daki altı vilayetle ilgili Ermeni önerisini mahvetmekle suçladılar. Çünkü Ermeniler, bu bölgede Kürtlerin sayıca kendilerinden üstün olduğunu kabullenmiyorlardı. Kafkasya'daki yaşadıkları bölgeleri doğu Ermenistan, Doğu Anadolu'yu ise batı Ermenistan olarak nitelendiriyorlardı.⁷⁵⁹

⁷⁵³ Selçuk Ural, "Şerif Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler", Ermeni Araştırmaları, Sayı:14-15, Yaz- Sonbahar 2004, s. 1-2.

⁷⁵⁴ Silopi, age., s. 107-110.

⁷⁵⁵ Ural, Şerif Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler, s. 2.

⁷⁵⁶ Şükrü Kaya Seferoğlu, Millî Mücadele Yıllarında Kürt "Türk" Ermeni İlişkileri, İstanbul 1990, s.110.

⁷⁵⁷ Dr. Kadir Kasalak, Millî Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi, Ankara 1993, s.11.

⁷⁵⁸ Ural, Şerif Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler, s. 2.

⁷⁵⁹ McDowall, age., s. 191.

Türkiye'deki Kürtlerin anlaşmaya tepkileri farklı oldu. Babanlar Aşireti, kendilerinin anlaşmayla bir ilişkisinin olmadığını açıkladı. Abdullah Cevdet, Kürt-Ermeni birlikteliğini desteklediğini belirterek adem-i merkezîyetçi görüşlerini açıkladı. Emin Ali Bedirhan liderliğindeki bir grup ayrılıkçı Kürt, Lloyd George'a mektup yazarak İngiliz Hükümeti'nden yardım istedi.⁷⁶⁰

Kürt-Ermeni anlaşmasına, en çok tepkiyi Kürt halkı gösterdi. Midyat'tan İstanbul'a çekilen 1 Mart 1920 tarihli telgrafta, Kürtler Osmanlı Hükümeti'ne bağlı olduklarını ve gereken her türlü fedakârlığı yapacaklarını ifade ettiler. Aynı zamanda kendine Kürtlerin temsilcisi süsü veren, kimliği belirsiz ve kendilerinin tanımadığı Şerif Paşa'nın Ermenilerle müşterek bir idare kurulması için Paris Barış Konferansı'na verdiği teklifi işittiklerini belittiler. Şerif Paşa'nın hiçbir Kürt aşiret ya da kabilesinin ve belki de bir çobanın dahi vekilliğini yapmaya haiz olmadığı için bu teklifi nefretle kınayarak reddettiklerini bildirdiler. Bu telgrafi imzalayanlar arasında Midyat Belediye Başkanı Hamdi, Mahlemi Aşireti reisi Halil, Gercüş Aşireti reisi İbrahim ve eşraftan çok sayıda kişi vardı.⁷⁶¹

Erzincan'dan on aşiretin reisi, Fransız Yüksek Komiserliği'ne gönderdikleri telgrafta Şerif Paşa'yı protesto etti. Türkler ile Kürtlerin soy ve din olarak kardeş olduklarını bildirdiler. Said-i Kürdi, Dava Vekili Ahmet Arif ve Binbaşı Mehmet Sıddık, Vakit Gazetesi'nde 22 Aralık 1920'de yayınladıkları ortak yazıyla Şerif Paşa'yı kınadılar. Bu yazıda, Kürtlerin dört buçuk asırdan beri İslam'ın fedakâr ve cesur taraftarı olarak yaşadığı ve dini geleneklere bağlılığı gaye bildikleri vurguladılar. Henüz beş yüz bin şehidin kanlarının kurumadığı, şişlere geçirilen yetimlerin, gözleri oyulan ihtiyarların hatıralarının teessürle anıldığı ifade edildi. Şerif Paşa'nın İslamiyet'in zararına olarak tarihi ve hayati düşman ile barış anlaşmaları imzalamak suretiyle, dine aykırı hareket ettiği vurgulandı. Bu nedenle Kürt ulusal vicdanının, bu gibi anlaşmaları imzalayanları tanımadığı belirtildi. Bu yazıdan sonra Şerif Paşa Paris'teki Kürt delegeliğinden çekildiğini bildirdi.⁷⁶²

Fransızlar Urfa'yı işgal ettikleri zaman ilk yaptıkları iş, Suruç Kaymakamı'nı ve Jandarma Komutanını tutuklamak oldu. Tutuklanan mahalli yetkililer Adana'ya gönderildi. Fransızlar aynı zamanda Urfa Jandarma Komutanı'nı da görevden uzaklaştırdı. En çok dikkat eden çeken nokta Fransızların Müslümanlara karşı, Ermenilere çok toleranslı davranmalarıydı. Bu nedenlerinden biri Kürtlerin Urfa savunmasına katılmış olmalarından kaynaklanıyordu. Urfa'daki Kürt aşiretlerinden birçoğu Kürtçülük fikirlerine destek vermiyordu. Bu nedenle de Ermenilerden de nefret ediyorlardı. 17 Kasım 1919'da Kürt aşiretlerinin sekizi Dâhiliye Nezareti'ne çektikleri telgrafta Paris Barış Konferansı'nı protesto etti. Kürt aşiretleri, Türk ve Kürtlerin vatanı olduğunu, camileri, medreseleri ve bütün müesseseleri ile Selçuklulardan beri Urfa Kürtlerin ve Türklerin vatanı olduğunu ifade etti. Bu durumun da Paris Barış Konferansı'na bildirilmesini istediler.⁷⁶³

19 Şubat 1920'de Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Urfa ve Erzincan vilayetlerine gönderilen şifre yazısında, Şerif Paşa'ya Kürtlerin gösterdikleri tepkilerle alakalı gelen telgraflar hakkında bilgi verildi. Şerif Paşa'nın, Bogos Nubar Paşa ile Paris Barış Konferansı'na sundukları muhtıradaki Kürtlerin Osmanlı'dan ayrılarak müstakil bir idare kurmasını talep edilmekteydi. Fakat Kürtlerin Osmanlı'dan ayrılma fikrinde olmadıklarına dair, Kürt halkı ve aşiretleri tarafından

⁷⁶⁰ McDowall, age., s. 192.

⁷⁶¹ BAO, DH. EUM. AYS.00033.00074/1-2.

⁷⁶² Uğur Mumcu, Kürt- İslam Ayaklanması 1919-1925, İstanbul 1993, s.6.

⁷⁶³ Tansel, age., s.216.

Bâb- Âli'ye çok sayıda telgraf ulaştığı belirtildi. Şerif Paşa'nın, hiçbir zaman Kürtlerin temsilcisi sıfatına haiz olmadığı ifade edildi. Kürt aşiretleri tarafından Paris Barış Konferansı'ndaki İtilaf Devletleri temsilcilerine bu konuda, Kürt aşiretleri ve halkı tarafından çok sayıda telgraf çekildi.⁷⁶⁴

Kürt ileri gelenleri ile Silvan eşrafından bazıları 13. Kolordu'ya çektikleri telgrafta, Osmanlı reayası olarak Osmanlı bayrağı altında refah içinde yaşadıklarını, Osmanlı'dan ayrılmak alçaklığını isteyenleri kınadıklarını bildirdiler. Ayrıca Osmanlının yüce adının sürmesi için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduklarını belirttiler.

Millî Aşireti reisi Mahmut, Siverek eşrafından Cûdi Paşa, Odabaşı Mahmut Efendi ve ulemadan Vâiz Hacı Hüseyin Efendi, aşiretlerin sadakatlerini sağlamaya yönelik çalışmalar yaptı. Nisan 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdikleri bir yazıda, "öteden beri ekmek ve nimetleriyle beslenmiş olduğumuz ve bağlı olmakla övünç duyduğumuz Hükümet-i Aliyye-i Osmaniye'nin hâdim bir bendesiyiz" diyerek hükümete bağlılıklarını açıkça beyan ettiler.⁷⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa, Kürt beylerine mektuplar yazarak Ermenilerin oyunları hakkında onları bilgilendirdi. Kazım Karabekir Paşa da ileri gelen Kürt aşiretlerine mektuplar yazarak Doğu Anadolu'nun Ermenilere verilmeye çalışıldığını bildirdi. Kürt beyleri verdikleri cevaplarda, kendilerinin Kürtçülük fikirleriyle ilgilenmediklerini devlete sadık olduklarını ifade ettiler. Kürt aşiretlerinin, beylerinin bu cevaplarından onların samimiyet derecelerini kesin olarak bilmek mümkün değildi. Bazı aşiret reislerinin, siyasi durumun nezaketine uygun cevap verip Kürtçülük hareketine destek verdikleri düşünülebilir. Fakat her şeye rağmen devletin zor durumda olduğu bu dönemde, bağlılık mesajları vermeleri oldukça önemliydi. Kürtlerin bu şekildeki sadakati de, Avrupa nazarında da Osmanlı Hükümeti'nin elini güçlendirdi.⁷⁶⁶

Şerif Paşa ile Bogos Nubar anlaşmasına, Meclis-i Mebûsan'dan da sert tepkiler geldi. Kürtlerin İslam camiasından ve Osmanlı Devleti'nden ayrılma fikrinde olmadıkları vurgulandı. Şerif Paşa tarafından yapılan teşebbüsleri reddettiklerine dair, Erzincan ve Diyarbakır'dan gelen telgrafnameler okundu.⁷⁶⁷ Söz konusu anlaşma Meclis- Mebusan'ın 26 Şubat 1920 ve 1 Mart 1920 tarihli oturumlarında ele alındı. Erzincan, Siverek ve Dirik'ten çok sayıda Kürt ileri gelenlerinin ve aşiret reislerinin imzaları ile gönderilen telgraflar okundu. Şeyh Abdülkadir'in Şerif Paşa'yı Kürt temsilcisi olarak gördüğü ve Kürtlere özerklik verilmesini savunduğu gerekçesiyle, Kanun-i Esasi'nin 46. Maddesine aykırı hareket ettiği ve 48. Madde gereği de ayan üyeliğinden azli istendi. Bu teklifi verenler Van, Erzurum, Erzincan, Trabzon, Genç ve Amasya mebuslarıydı. Bu kararın alınmasında Kürtlerin yaşadıkları bölgelerden gelen çok sayıda protesto telgrafları ve Kürtlerin Osmanlıdan ayrılmak istemedikleri yönündeki tepkiler etkili oldu. Ayan Meclisi de yaptığı toplantı da, Şerif Paşa'nın Kürtlerin temsilcisi olmadığını ve bu anlaşmayı kesinlikle onaylamadıklarını kabul etti. Ayrıca zararlı faaliyetleri nedeniyle de, Kürt Teali Cemiyeti de kapatıldı.⁷⁶⁸

1 Mart 1920 tarihinde, Hakkâri Sancağı diğer yerlerdeki 21 aşiret reisi tarafından Hariciye Nezareti'ne Şerif Paşa'yı protesto eden telgraf gönderildi. Bu telgrafa göre, Şerif Paşa Wilson Prensipleri'ni gerekçe kabul ederek kendisine Kürdistan murahhası

⁷⁶⁴ BAO, DH. ŞFR. 00107.00104.001.001.

⁷⁶⁵ Tansel, age., s.132.

⁷⁶⁶ Tansel, age., s.133.

⁷⁶⁷ Meclisi Mebusân Zabıt Ceridesi I (İçtimâ-ı Fevkalâde) Devre: 4 İçtima Senesi: 1 On Beşinci İnikad, 28 Şubat 1338 (1920), s.226

⁷⁶⁸ Ural, Şerif Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler, s. 6.

süsünü takınarak konferanstan birtakım taleplerde bulundu. Şerif Paşa çıkmaz bir yola girdi. Kürtler on üç asırdan beri bir din, bir tarih, bir ırk ve âdet ile birbirine bağlıydı. Kürtlerin Türklerden ayrı düşünülmesi kabul edilmemeliydi. Müşterek bir millî hayata ve iktisada sahiplerdi. Türklere olan bağlılıklarıyla Kürtler iftihar etmekteydi. Osmanlı camiasından ayrılmak fikri cahilceydi. Hakkâri'de Van'da Türklerden ayrılmak isteyen bir Kürt dahi bulunmamaktaydı. Şerif Paşa gibiler, boş hayallerin peşinden gitmekteydi. Kürtlerin, Osmanlı Hükümeti'nden daha adil bir hükümet ve Hilafet-i İslamiye' den daha sağlam dayanacak kuvvet bulması mümkün değildi. Türklerden, daha cana yakın ve şefkatli bir millet dünya üzerinde yoktu. Kürdistan diye bir malayani ile uğraşan Paris ve Londra'da bazı menfaatler peşinde koşan Şerif Paşa gibi hüviyeti şüpheli kimseler ve Kürt Teavün Cemiyeti, Kürtler tarafından protesto ediliyordu.⁷⁶⁹

Camedanlı Aşireti reisleri ve Hasankale Kürt aşiretleri, Matbuat Müdürlüğü'ne çektikleri 2 Mart 1920 tarihli telgrafta da Şerif Paşa'yı protesto ettiklerini bildirdiler. Telgrafta şu ifadeler yer verildi:

Kürtlere bağlılığı sözde olan Şerif Paşa kendisine Kürtlerin temsilcisi süsünü vererek, Sulh Konferansı'ndan bazı isteklerde bulundu. Kürtler bunu hayretle karşılamaktadır. Şerif Paşa'nın yaptığı bu girişimlerle Kürtlerin bir alakası yoktur. Her zaman Kürtlere düşmanlık yapan, doğu sınırında İslam halka karşı büyük katliamlar gerçekleştiren ve hala da gerçekleştirmeye devam eden Ermenilerle Kürtlerin ittifak yaparak bir araya gelmeleri mümkün değildir. Kürtleri ve Ermenileri birleştirmek veya Kürtleri müstakil bırakmak konusundaki teşebbüsler, vatanımızı sürekli olarak kargaşa ve ihtilâl ateşine bırakmak içindir. Bu birleşme, Kürtlerle Ermenilerin beşikten mezara kadar kan içinde boğuşmalarına sebep olacaktır. Kürtlerin, Türklerden ayrı gayrılığı bulunmamaktadır. Kürtlerin, kıyamete kadar Türk kardeşleriyle birlikte yaşamaktan başka arzusu yoktur. Şahsi menfaatleri peşinde koşan Şerif Paşa gibilerle, Kürtlerin herhangi bir alakası bulunmamaktadır. Kendisine verilmiş bir vekâleti haiz bulunmayan sahtekârların yalanları Meclis-i Aliye' ce dikkate alınmamalıdır.⁷⁷⁰

Çoğunlukla Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt halkının rızası alınmadan İngiliz, Fransız, Amerikan misyonerlerinin elinde maşa olarak kullanılan Şerif Paşa, Şeyh Abdülkadir ve benzerlerinin yaptıkları çalışmalar Kürtlerden çok sert tepki gördü. Yüzyıllarca Türklerle birlikte yaşayan, aynı tarihi ve aynı kaderi ve aynı dini iç içe yaşayan Kürtlerin bu tepkiyi göstermesi gayet doğaldı. Ermeniler, 1890-95 isyanlarında ve Birinci Dünya Savaşı boyunca katlettikleri Müslüman Kürtleri, unutmuşçasına hareket etmekteydi. Kürtlerin tamamına yakını bu birlikteliğe karşı çıkmasına rağmen, az sayıdaki Kürt Teali Cemiyeti temsilcileri ve Avrupa'nın çeşitli başkentlerindeki bulunan kendi halkından uzun süre ayrı yaşamış Şerif Paşa gibilerin faaliyetleri akim kalmıştı.

İngilizlerin, Şerif Paşa'ya yönelttikleri eleştirilerden biri de uzun süre Kürt halkından ayrı Avrupa başkentlerinde yaşamış olmasıydı. Kürt halkının üzerinde onun pek bir tesiri olmayacağı düşüncesi hâkimdi. Bu durum zaten anlaşmanın geçersiz olacağı yönündeki ilk ve önemli işaretlerden biriydi. Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin neredeyse tamamının bu sözde anlaşmaya koyduğu tepki aslında, tarihin her dönemi için örnek teşkil edecek nitelikteydi.

⁷⁶⁹ Takvim-i Vekayi, 8 Mart 1336 / 8 Mart 1920, N: 3795.

⁷⁷⁰ Takvim-i Vekayi, 8 Mart 1336/ 8 Mart 1920, N: 3795.

Şerif Paşa'nın hayatını ve mücadelesini yazan Rohat Alakom, Kürtler tarafından çekilen protesto telgraflarının Kürt ağa ve şeyhleri tarafından değil de başkaları tarafından yazıldığını ifade etmekteydi. Bu telgrafların da, bilinçli olarak İstanbul'daki ve Paris'teki yabancı devlet elçiliklerine gönderildiğini aktarmaktaydı. Söz konusu bu bilgiler tamamen gerçek dışıydı. Gerek Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler gerekse dönemin gazeteleri ve Meclis-i Mebusân zabıt cerideleri çekilen bu telgrafların gerçekliğini ortaya koyuyordu. Diğer taraftan bu iddiaların aksine, telgrafların altında imzaları bulunanlardan hiçbirinin daha sonraları aksi yönde bir iddiada bulunmamış olmasıydı. Telgrafların sahte olduğu yönündeki bu ifadeler, İngiliz himayesinde Kürtçülük fikrini savunan Noel'le iş birliği yapan sözde Kürtlerin temsilcisi olduğunu ifade eden Şerif Paşa ve Kürt Teali Cemiyeti'nin üyelerine aitti.

5.5. Kürt Teali Cemiyeti'nin Kürtçülük Faaliyetleri ve Ermenilerle İlişkisi

Mülk sahibi olan ileri gelen Kürt ailelerinin çocukları, Kürt entellektüelleri ve aydınları dönemin kültür ve siyaset merkezi olan İstanbul'da yaşıyordu. Başta askeri okullar olmak üzere, çeşitli şekilde yetişmiş Kürt şahsiyetler İstanbul'da kurulan Kürt oluşumlarında yer alıyorlardı. Dernekler ve cemiyetler kapatılsa da hep aynı kişiler faaliyetlerine başka adlar altında devam ediyorlardı. Kürt Teali Cemiyeti'ni kuranlar da bu kişilerdi. On yıl devam eden İkinci Meşrutiyet döneminde, Osmanlı siyasal yaşamı üzerinde etkili olan birçok siyasî dernek ve cemiyet kuruldu. Bu durum Doğu Anadolu'da sömürgecilerin politikalarına alet olan Kürt feodal beylerini harekete geçirdi. Meşrutiyetin sağladığı serbest ortamından faydalanarak sömürgecilik amacına dolaylı ya da doğrudan hizmet eden çok birçok kuruluş ortaya çıktı. Bu kuruluşlar programlarında belirttikleri amacın dışında hareket ediyorlardı. Yaptıkları faaliyetler de bunun en açık göstergesiydi.

Kürt Teali Cemiyeti, 1918 ve onu izleyen yıllarda savaş sürecinin ve mütarekenin imzalanmasıyla başlayan işgaller sırasındaki politik belirsizlik ortamında kuruldu. Osmanlı Devleti'nin bürokrasisinde görev yapan üst düzey görevlileri ve ordudaki önemli rütbeleri almış olan Kürtleri de kendi saflarına katarak Kürtçülük politikası takip eden bir cemiyetti. Bunun dışında Cemiyetin kurucuları, ne kadar Kürt muhalif varsa kendi saflarına katmak için mücadele vermekteydi. Bağımsız bir Kürt devletine giden yol olan Kürt milliyetçiliği cemiyetin temel prensibiydi. Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkilemesini fırsat bilen ayrılıkçı Kürtçüler, Seyyit Abdülkadir başkanlığında Kürt Teâlî Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyetin kurucu üyeleri, kendilerini 1908'de kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin devamı gibi gösterdi. Görünüşte devlete bağlı bir hayır cemiyeti izlenimini uyandırmak istiyorlardı. Fakat bu cemiyetin gerçek amacı, mütarekenin sağladığı elverişli ortamdan yararlanarak Kürtlerin bağımsızlığı yönünde çalışmalarda bulunmaktı. Bazı yazarlar, Cemiyetin 17 Aralık 1918'de kurulduğunu ifade etse de faaliyetlerine Ocak 1919'dan itibaren başladı.⁷⁷¹ Mütareke sonrasında kurulan Kürt Teali Cemiyet'i, Kürtleri ayrı bir millet olarak görüyordu. Cemiyet Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde, Wilson Prensiplerinden faydalanarak bir Kürt devleti kurulması amacına yönelik siyasî faaliyetlerde bulunmak amacıyla kuruldu. Cemiyet üyeleri Kürt milliyetçiliği yaparak, başta İngilizler olmak Avrupalıların yardımına güveniyorlardı. Derneğin kurucuları şunlardı: Seyyit Abdülkadir (Meclis-i Ayân üyesi), Emin Âli Bedirhan, Fuad Paşa

⁷⁷¹ Yücel Özkaya, İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler, Ankara 2011, s.121.

(Süleymaniye), Hamdi Paşa, Seyyit Abdullah (S. Abdülkadir'in oğlu), Miralay Halil Bey (Dersim), Miralay M. Ali Bedirhan...⁷⁷²

Kürt Teali Cemiyeti, her ne kadar da önceleri Kanun-i Esasiye ve Osmanlılık idealine bağlı bir hayır cemiyeti gibi görülüyorsa da daha kuruluş aşamasında üyelerin söz ve eylemlerinden Kürt milliyetçiliği yapılacağı anlaşılmaktaydı. Bunu doğrulayan en önemli hadise ise, cemiyetin mühründe Türkçe olarak "Kürt Teali Cemiyeti", Fransızca olarak da "Autonomie du Kurdistan"⁷⁷³ şeklinde yazılı olmasıydı. Gerçekten de ayrılıkçı bir politika izleyen cemiyet, fikirlerini Jin ve Kürdistan dergilerinde yayımlıyordu. Doğu Anadolu'nun Ermenilere verileceği söylentisinin çıktığı sıralarda, Doğu Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti, Kürt Teali Cemiyeti başkanı Seyyit Abdülkadir'i uyararak iş birliğine davet etti fakat bir sonuç alınamadı. Çünkü Abdülkadir ve arkadaşları, gerçek arzuları olan Kürt devleti taleplerinin İtilaf Devletleri tarafından destekleneceğini biliyorlardı.⁷⁷⁴

Kuruluşundan kısa bir süre sonra cemiyet mensupları, gerçek niyetlerini açıktan açığa ifade etmeye başladı. Bunun somut örneği de şuydu: Bedirhan aşiretinden olan ve Kürtlerin bağımsızlığı uğrunda her şeyi yapabilecek olan Malatya Mutasarrıfı Halil Bey, bir Kürt kulübü kurmaya başladı. Bunu yaparken de, Ermeni Patriği ile işbirliği yapmaktan ve onlarla haberleşmekten çekinmedi.⁷⁷⁵ Halil Bey aynı zamanda, Dersim bölgesindeki aşiretleri de Osmanlı aleyhine kışkırtmak için elinden geleni yapıyordu. Eğer bunu başarabilirse, silah depolarına el koyarak Elazığ'ı işgal etmeyi planlamaktaydı. Bedirhan aşiretinin önde gelenlerinden Kâmran, Ali ve Mevlân-zâde Rıfat gibilerin yüklü miktarda para getirerek dağıttıkları söylentisi de vardı.⁷⁷⁶

Cemiyet, İstanbul merkezi dışında da teşkilatlandı. Diyarbakır, Bitlis, Silvan, Siverek, Dersim ve Elazığ'da şubeler ya da Kürt kulübü açtı. Cemiyetin faaliyetleri anlatmak üzere Jin ve Kürdistan dergileri neşredildi. Yapılan yayınlarla Millî Mücadele aleyhinde faaliyette bulundu.⁷⁷⁷ Kâmran Âli Bedirhan, "Kürdistan İçin" başlıklı yazısında Kürt Teali Cemiyeti'nin amacını çok açık bir şekilde şöyle ifade ediyordu: "Wilson 14 şartında, her milletin kendi kendini yönetmesi esasının artık dünyada karar kılacağı açıklanıyor"⁷⁷⁸.

Kürt Teali Cemiyeti'nin önde gelen yöneticileri, Amerikan Başkanı Wilson'un dünya kamuoyuna ilan ettiği 14 maddelik ilkenin Kürtlere uygulanması için çalışmaya başladı. Wilson Prensipleri diye anılan 14 ilkenin 12. İlkesi Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendiriyordu. Bu prensiplere göre, büyük devletler küçük devletlere asla hükmetmemeliydi. Aslında burada güdülen maksat, Cemiyet-i Akvam aracılığıyla Osmanlı Devleti'nde ki Ermenilere ve Kürtlere kurdurulacak küçük devletlerin idare edilmesiydi. Wilson Prensiplerinden en çok etkilenen KTC üyesi Doktor Abdullah Cevdet'ti. Wilson Prensiplerinin 12. maddesine göre muhtariyet verilecek kavimlerin başında Ermeniler geliyordu. Wilson bu maddede bunu açıkça zikretmemiş olsa da yapılan propaganda ve yardımlar Ermenileri işaret ediyordu. Kürtler hiç kuşkusuz Wilson'un siyasî hafızasında politik bir değere sahip değildi. Kürt Teali Cemiyeti'nin bağımsızlık hayalini kurduğu yerlerde, Amerika için büyük Ermenistan projesi vardı.

⁷⁷² Tark Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952) İstanbul 1952, s. 429-430.

⁷⁷³ Cemiyetin mühründe bu şekilde iki ayrı ifadenin yer almasının anlamı, Türklerden ayrılmak istemeyen Kürt halkına verilecek mesajla, kendilerinin maksatlarının farklı olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu durum başlangıçta cemiyetin ikiyüzlü bir siyaset takip edeceğinin kanıtıydı.

⁷⁷⁴ Tansel, age., s.129.

⁷⁷⁵ Akbıyık, age., s.30.

⁷⁷⁶ Tansel, age., s.130.

⁷⁷⁷ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul 1952, s. 430.

⁷⁷⁸ Muhammet Emin Bozarıslan, Jin Dergisi, Jin Dergisi Üzerine Genel Bilgiler, Cilt:1, s. 117.

Başlangıçta Wilson Prensipleri'ne çok sevinen Cemiyet üyeleri, bölgede büyük Ermenistan kurulacağını öğrenince sevinçlerini tepkiye dönüştürdü.⁷⁷⁹

Kürt Tealî Cemiyeti bir yandan böylesine Wilson Prensipleri'ne bel bağlarken, öte yandan da o Prensiplerin uygulanması için İngiltere'den ümit ve beklentide bulundu. İngiltere o dönemde güçlü bir devletti. Ayrıca Irak'ı da işgal etmişti. Cemiyet üyeleri, bu nedenle İngiltere'den yardım beklemekteydi. Bu yardımla bağımsız Kürdistan hayalini kapılmışlardı. O dönemde Kürtlerin çoğunlukla yaşadıkları topraklar üzerinde bir Ermeni devletinin kurulması fikri çok yaygınlaştı. Ermenilerin bu isteği Amerika'ya ve Avrupa devletlerine de ulaşmıştı. Onlar da bu isteğine Kürtler, bu isteğe şiddetle karşı koydu. Kürt Tealî Cemiyeti'nin kurulmasından sonra, Seyyit Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan, Said-i Kürdî ve Dr. Şükrü Mehmet' ten kurulu bir Kürt heyeti, Amerika'nın İstanbul'daki komiserine giderek Kürdistan'ın kurtuluşu davasını konuşmuş ve harita üzerinde Kürdistan'ın sınırlarını göstermişlerdi. Komiser de onlara: "Bu bölgenin çoğunluğu üzerinde Ermenistan devleti kurulmasına karar verilmiştir" ifadelerini kullanmıştı. Bu söz üzerine Said-i Kürdî şöyle karşılık vermişti: "Kürdistan eğer deniz sahilinde olsaydı savaş gemileriniz ile belki bu kararı uygulayabilirdiniz. Fakat Kürdistan dağlarına savaş gemileriniz çıkamaz. Bu kararınız da uygulanamaz".⁷⁸⁰

Jîn'de de Kürtlerin yaşadıkları topraklarda Ermeni devletinin kurulması sorunu üzerine çok yazılmış ve o isteğe karşı şiddetle durulmuştu. Kâmran Âli Bedirhan, "Kürdistan ve Kürdler" adlı yazısında bu konuda şöyle demiştir:

Ermeniler, kurmak istedikleri hükümetin egemenliğini ve Kürdlerin bu hükümete itaat etmesini sağlayabilecek güçlerden de tümüyle yoksun bulunuyorlar. Kürdler her yerde kesin bir çoğunluk oluşturuyorlar. Bunu yalnız Türk istatistikleri değil, tüm Avrupa seyyahları, coğrafya seyyahları ve ekonomik sorunlarla ilgili olan yabancı konsoloslar da itiraf ediyorlar.⁷⁸¹

Kürt Tealî Cemiyeti'nin Paris Barış Konferansı'na Şerif Paşa'yı temsilci olarak göndermesi ve Amerika, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın desteğini beklemesi de cemiyetin takip ettiği siyaseti açıkça ortaya koyuyordu. Diğer önemli husus da cemiyetin Bogos Nubar Paşa ile Kürt Şerif Paşa anlaşmasına büyük bir sempati duymasıydı. Cemiyet, Doğu Anadolu'da kurulması planlanan Kürt- Ermeni devletini de, büyük bir heyecan içinde beklemekteydi. Birinci Dünya Savaşı boyunca, Ruslarla birlikte Ermeni çetelerinin Kürtlere uyguladığı katliamları unutmuş ya da bunlar olmamış gibi davranıyorlardı. Cemiyetin başkanı olan Seyyit Abdülkadir, gelebilecek tepkilerden çekindiği için cemiyetin Kürtlerin bağımsızlığı için değil özerkliği için mücadele ettiği yönünde açıklamalar yapmak zorunda kaldı. Bunun nedeni, gerçekte bir avuç ayrılıkçı Kürdün savunduğu bu fikirlere Kürt halkının gösterdiği tepkiydi. Abdülkadir ve arkadaşları Kürt halkında habersiz, Avrupalıların himayesinde Kürt-Ermeni devleti kurmak gibi bir girişimde bulunmakla en büyük ihaneti temsil ettiklerini iddia ettikleri Kürtlere yaptı.

Van, Bitlis, Diyarbakır ve Musul vilayetlerindeki İngiliz siyasi temsilciler, Kürt aşiretlerini Osmanlı Hükümeti aleyhine kışkırtıyorlardı. Söz konusu vilayetlerden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda, bu sayede emniyet ve asayişin bozulduğu da belirtiliyordu. Bu nedenle gerekli tedbirlerin alınması istendi. Kürt Tealî Cemiyeti'ne mensup üyeler, müstakil bir Kürt devleti teşkili konusunda faaliyetlerde bulunuyordu. Van, Bitlis, Diyarbakır ve Musul'da görev yapan İngiliz Kürt siyasî temsilciler, Kürt aşiret reislerini ya parayla ya da cebir ve şiddetle kendi safına çekmeye çalışıyordu.

⁷⁷⁹ İsmail Göldaş, Kürdistan Tealî Cemiyeti, İstanbul 1991, s.136-137.

⁷⁸⁰ Muhammet Emin Bozarıslan, age., s. 118-119.

⁷⁸¹ Muhammet Emin Bozarıslan, age., s. 119.

Gerçekte siyasi temsilci adı altında bölgede emniyet ve asayiş bozmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Dâhiliye Nezareti'ne bu yönde gelen tezkerelerin artması nedeniyle, Meclisi Vükelaca yapılan müzakereler sonucunda bir takım tedbir alınmasına karar verildi. Bu tedbirler şunlardı:⁷⁸²

1. İtilaf Devletleri mütareke koşullarına aykırı olarak asayiş bozan bir hal olmadığı halde Van, Bitlis, Musul gibi vilayetlere siyasî temsilciler unvanı altında adam gönderdi. Bu siyasî temsilciler bölgedeki halkı kışkırtmaya başladı. Bunun tesiri olarak da, İngiliz siyasî hâkimi öldürüldüğünden bu yerlerde gerekli asayişin sağlanmasına,
2. İngilizlerin propagandalarına maruz kalan aşiretlerin, yeniden hükümete bağlılıklarının sağlanmasına,
3. Şırnak Reisi Abdurrahman Ağa gibi, Osmanlı Devleti'ne sadakate devam eden aşiret reislerine de çeşitli nişanlar ve rütbelere verilmesine,
4. Bölgede hükümetin nüfuzunun devamı için, aşiretlere dağıtılmak üzere belli bir miktar para gönderilmesine;
5. Konya ve Ankara vilayetlerine iskân edilmiş olan Kürt ahalinin memleketlerine iadesine,
6. Bu bölgelere gönderilecek olan memurların yeterli seviyede olmasına dikkat edilmesine,
7. Kürt Teali Cemiyeti'nin İstanbul'daki ve diğer vilayetlerdeki şubelerine kanuna aykırı olarak müstakil bir Kürt devleti kurma teşebbüslerine engel olmak için, bölge ahalisini uyarmak üzere bir Encümen-i Mahsus teşkil edilmesine karar verildi.

Cemiyet'e gelip giden halktan olanların çoğu muhtaç insanlardı. Abdülkadir ve arkadaşlarının, Kürt halkına söyledikleri ile Paris Barış Konferansı'nda takip ettikleri politika arasında bir tezat vardı. Halka Doğu Anadolu'da Ermenistan kurulmaması için, Kürtlük meselesini ortaya çıkardıklarını ifade ediyorlardı. Kürtler ayrılmakla Ermeni meselesi hal edilmiş olamayacak belki de Kürtler Ermenilerin boyunduruğu altında ezilecekti. Aralarında dil, din ve kültür farkı bulunan Ermenilerle bir araya gelmeleri asla mümkün değildi. Kürtlerin Ermenilere karşı olan mücadelesini Türk ve Çerkez beyleri idare etmekteydi. Türk ve Kürtlerin birbirine olan bağlılıkları nedeniyle ayrılmaları söz konusu dahi değildi.⁷⁸³

Kürt Teali Cemiyeti'nin İstanbul'da yaptığı zararlı faaliyet ve propagandalardan Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt halkı habersizdi. Kürtlerin hukukunu kimsenin düşünmediği, Avrupalı devletlerin amacının Osmanlı Devleti'nin birkaç vilayetinde Ermeni devleti kurmak isteği aşıkardı. 15. Kolordu Komutanlığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne yazılan 15 Ocak 1920 tarihli şifre yazısında, vatan ve millet olarak bir olan Kürtlerin Türklerden ayrılmak gibi bir niyetleri olmadığı, İstanbul'da tehlikeli oyunlar oynayan Kürt Teali Cemiyeti'nin ikaz edilmesi istenmekteydi.⁷⁸⁴

Aslında Kürt Teali Cemiyeti üyeleri arasında da tam anlamıyla görüş birliği söz konusu değildi. Yapılan tartışmalardan, Cemiyetin Başkanı Seyyit Abdülkadir ve Nuri Dersimi'nin başını çektiği gurup arasında görüş ayrılıkları yaşandığını ortaya koymaktaydı. Nuri Dersimi'ye göre, Seyyit Abdulkadir bağımsız Kürt devleti isteğine muhalefet ediyordu. Türklerin şu düşkün zamanında onlara darbe indirmenin, Kürtlük şiarına yakışmadığını ileri sürüyordu. Şimdilik Türklere yardım etmenin lüzumunda ısrar ediyordu. Abdülkadir, gençleri kandırmak için Türklerin kendilerine özerklik verdiğinden de bahsetmekteydi. Abdulkadir'in bu sözlerinden sonra, gençlerin doğu vilayetlerine giderek cemiyetin programı dâhilinde teşkilatlanmalarını tavsiye etti.

⁷⁸² BAO, MV.00216.00039.001.001

⁷⁸³ BAO, DH. EUM. AYŞ.00030.00045.003

⁷⁸⁴ BAO, DH. EUM. AYŞ. 00030. 00045./1-3.

Seyyit Abdülkadir, Amerikan Başkanı Wilson'un Prensiplerine göre Kızılırmak'a kadar uzanan ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını içerisine alan Ermenistan kurulmasına katıyen razı olmayacaklarını belirtti. Ayrıca Abdülkadir, Sevr Anlaşması gereğince Kürtlerin istiklalinin müdafaa edilmesi gerektiğini DE ileri sürüyordu.⁷⁸⁵

Nuri Dersimi, Seyyit Abdülkadir'in Ermeni davasının halli için müşterek bir hudut dâhilinde bir Kürdistan ve Ermenistan Federasyonunun yaratılması imkânı fikrine katıyen yanaşmadığını ifade ediyordu. O, ancak bir Türk vilayeti mahiyetinde bir Kürt muhtariyet bölgesi fikrini müdafaa etmekteydi. Nuri Dersimi Seyyit Abdülkadir'in ileri sürdüğü bu formülü şöyle değerlendirmekteydi:⁷⁸⁶

Pek çok elastiki olup, Türk diplomatlarının darda kaldıkları zaman göz boyamak için ileri sürdükleri sözde müstakil Kürdistan formülünden farklı hiçbir mahiyet arz etmiyordu. Şu halde Seyyit Abdülkadir, Kürdistan Teali Cemiyeti sinesinde bir Türk ajanı rolünü bilerek ve ya bilmeyerek oynamış oluyordu.

Bu ifadelerle Nuri Dersimi'nin Seyyit Abdülkadir'i Türk ajanı olarak suçlayacak kadar ileri gittiği anlaşılıyordu.

Sevr Anlaşması'nın Kürtler ve Ermenilerle ilgili maddeleri, Kürt ve Ermeni toplumlarını birbirlerine karşı koşullandıracak esasta çatışma üzerine kuruluydu. Ayrıca bu anlaşma, politik olarak Kürtler açısından uygulanabilir değildi. Ermenilerin ve Kürtlerin bağımsızlıklarını kazanma isteği sömürgecilerin güvencesine dayalıydı. Bir Kürt-Ermeni devleti fikri ölü metin olarak doğdu. Sevr ile getirilmeye çalışılan sistem adım adım Kürtleri ve Ermenileri köleleştirmeye yönelik adımlardı. Emperyalist sömürgecilerin nihaî amacı, devletleri böl yönet prensibine göre şekillenmişti. Kürt Teali Cemiyeti önde gelenleri Kürtlerin bağımsızlığı ile ilgili talepleri Paris Barış Konferansı gibi uluslararası bir ortamda dile getirmenin bir kazanım olduğu düşüncesindeydi.⁷⁸⁷

26 Mart 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Amiral John Robbeck, Kürt Teali Cemiyeti için şu ifadeleri kullandı: "Kürdistan Teali Cemiyeti'nin gayesi bağımsız bir Kürdistan kurmaktır. Ermeniler ile Kürtlerin çıkarlarını bağdaştırabiliriz. İstanbul'daki Kürt Kulübü Başkanı Seyyit Abdülkadir ve Paris'teki Kürt delegesi Şerif Paşa hizmetimizdedir."⁷⁸⁸ İngiliz Yüksek Komiserinin bu ifadeleri, kimin neye hizmet ettiğini, ne için çalıştığını açıkça ortaya koymaktaydı. Millî Mücadele aleyhindeki zararlı faaliyetleri nedeniyle, 11 Haziran 1920'de Kürt Teali Cemiyeti kapatıldı. Yerine başka ad altında Kürt Teali-i İctimaiye Cemiyeti kuruldu.

Millî Mücadele'yi yürütenler, Kürt sorununu Misak-ı Millî çerçevesinde ele almaktaydı. Kürt halkını Millî Mücadele'nin bir parçası olarak gördü. Kürtlerin Türklerden ayrılmasının her iki taraf için de felaket olacağını bilinci içerisinde hareket ediyorlardı. Mustafa Kemal'in gayretleri ile Kürtler Millî Mücadelenin içinde yer aldı. Bu durum ise İngilizlerin çıkarlarına darbe vurmaktaydı. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa Kürt Teali Cemiyeti'ne karşı tavır aldı.⁷⁸⁹

1919 Temmuz ayında Erzurum Kongresi'nin çalışmaları yapılmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, eğer Kürtler bu kongreye dâhil edilmezse bunun da Kürtlerin Millî Mücadeleye destek vermedikleri anlamına geleceğini çok iyi biliyordu. Diyarbakır'ın nüfuzlu Kürt ailelerinden birinin başında olan Ekrem Cemil Paşa ve arkadaşları Mustafa

⁷⁸⁵ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s.120-121.

⁷⁸⁶ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s.122.

⁷⁸⁷ Göldaş, age., s. 183.

⁷⁸⁸ Turan Bozkurt, Atatürk'ün Doğu Politikası ve Kürt İsyamları, İstanbul 2015, s. 211.

⁷⁸⁹ Zeyrek, agm., s. 118.

Kemal'le birtakım görüşmelerde bulundu. Bu aile Diyarbakır'da Kürt Teali Cemiyeti'nin kurucusuydu. Askerî ve mülki yöneticilerin de oluru alınarak kurulan cemiyet, Diyarbakır'da eşrafi, dini önderleri ve aşiret liderlerini ikna ederek yanına çekti. Mustafa Kemal Paşa, Kürt Teali Cemiyeti'nin planlarını bozmak ve Kürtleri Millî Mücadeleye katmak üzere harekete geçti. Mutlak surette sömürgecilerin Kürt devleti kurma maçına hizmet eden bu cemiyete gönül veren Kürtlerin bilinçlendirilmesi gerekiyordu. Bu tarihî sorumluluğu üzerine alan Mustafa Kemal, Erzurum'a gelerek başta Miralay Cibranlı aşireti reisi Halit Bey olmak üzere birçok Kürt ileri gelenleri ile toplantılar yaptı. Kürtlerin ve Türklerin kardeş olduklarını her fırsatta dile getiren Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde bunu resmen ilan etti. Diyarbakırlı Kürtler başlangıçta, Kürt Teali Cemiyeti'nin propagandalarının etkisiyle Millî Mücadele'yi yapanlara mesafeli durmaktaydı. Mustafa Kemal'in yaptığı görüşmeler sonucunda, başta Diyarbakır olmak üzere Kürtlerin büyük çoğunluğu Erzurum ve Sivas Kongrelerine gereken desteği verdi. Diyarbakırlı Kürtlerin Millî Mücadele'ye katılmalarında Mustafa Kemal'in Ekrem Cemil Paşa ve ailesi ile kurduğu iyi ilişkilerin çok payı vardı.⁷⁹⁰

5.6. Sevr Anlaşması ve Sonrasında Kürtler ve Ermeniler

5.6.1. Kürtler

San Remo'da İtilaf devletlerinin düzenlediği konferansta, Türkiye onların en büyük meselesiydi. Sevr Anlaşması'ndan üç buçuk ay evvel sona eren konferansta, Türkiye'nin geleceği çok zalimce karar bağladılar.⁷⁹¹ 1920 yılı mart ayı başında Avrupa devletleri, Konferans Yüksek Konseyi kendi himayelerinde bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan kurulması yönünde kararlar aldı. Türkiye ile yapılacak barış anlaşmasının genel çerçevesi çizildi.⁷⁹² Sevr Anlaşması'nın bir anlamda ön hazırlığı yapılmaktaydı. Burada alınan kararlar daha sonra Sevr'de Osmanlı Devleti'ne dikte ettirildi. İngilizlerin himayesinde teşkil edilecek Kürt devletinin yanı sıra, Ermenilere de Doğu Anadolu'dan toprak verilecekti.⁷⁹³

Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşması, Osmanlı Devleti'ni siyasî, iktisadi ve mali yönleri olmak üzere en başta Anadolu'daki Türk Milletinin mevcudiyetine büyük bir darbe vurmaktaydı. Çalışmamız açısından anlaşmanın Kürtler ve Ermeniler ilgili yönleri incelenecektir. Sevr Anlaşması'nın 62., 63., ve 64. maddeleri Kürtlerle ilgiliydi. Anlaşmaya göre İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetleri tarafından atanan 3 üyeden oluşan komisyon İstanbul'a yerleşecekti. Fırat'ın doğusunda sınırları ileride saptanacak Ermenistan'ın güneyinde 27. maddenin II/2. ve 3. fıkralarına uygun olarak Suriye, Irak ve Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin sayıca üstün olduğu bölgelerde yerel otonomi planları hazırlanacaktı. Süryaniler ve Keldanilerin her türlü hakkı da garanti altına alınacaktı.⁷⁹⁴

Anlaşmanın uygulanmasına başladıktan bir yıl sonra Doğu Anadolu'da Kürtlerin çoğunluğu tamamen bağımsız olma arzusunu dile getirirse, bu durum Cemiyet-i Akvam tarafından da kabul edildiği takdirde, Osmanlı Devleti bu tavsiyeyi yerine getirecekti. 64. maddeye göre, Musul'da yaşayan Kürtler de istemeleri halinde

⁷⁹⁰ Naci Kutlay, Osmanlı'dan Günümüze Kürdoloji Notları, Ankara 2014, s.148.

⁷⁹¹ Kazım Özalp, Millî Mücadele 1919-1922, C.1, Ankara 1988, s. 127.

⁷⁹² Lazarev, age., s.153.

⁷⁹³ Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.III. s. 149.

⁷⁹⁴ Sasuni, age., s. 262.

kurulması amaçlanan Kürt devletine katılabileceklerdi. Müttefik güçler de, böyle bir durum ortaya çıkması halinde itirazda bulunmayacaklardı.⁷⁹⁵

Sevr Anlaşması'nda Kürtlerle ilgili maddeler İngilizlerin istediği şekilde düzenlendi. Özellikle 64. maddenin son kısmındaki Musul ile ilgili kısmı İngilizler kendileri için özel olarak düzenledi. Buradan İngilizlerin uzağı gören politikası gayet açık bir şekilde anlaşılmaktaydı. Irak sınırını, Diyarbakır ve Malatya'ya kadar genişletme amacına yönelik olan düzenleme ile ortaya öyle bir Kürt devleti çıkarılacaktı ki bu devlet İngiltere'nin menfaatlerine en iyi şekilde hizmet edecekti. Kürtlerin bağımsızlığı birden verilmeyip zamana ve şartlara göre hareket edilecekti. İngilizlerin ne zaman ve ne şekilde Kürtler yoluyla menfaatleri gerçekleşecekse ona göre Kürtlerin hayal ettiği bağımsızlık sorunu ile ilgilenilecekti.⁷⁹⁶

Musul bölgesi, İngiltere için önemli olduğundan kurulması planlanan Kürt devletinin sınırları dışında tutuluyordu. Bir türlü bu devletin sınırları çizilemiyordu. Çünkü Kürt nüfusun çoğunlukta bulunduğu yerler, Fırat'ın doğusunda kurulacak Ermenistan'a dâhil edilmekteydi. Böyle bir plana en çok karşı çıkan da yine Kürtler oldu. Kurulması planlanan Ermeni devletinin boyunduruğu altına sokulmak istenen Kürtlerin, Wilson Prensipleri'ne ve Sevr Anlaşmasına bağladıkları ümitleri bir anda boşa çıktı. Osmanlı yönetimi altında istediği gibi serbest yaşayan Kürtler, kendilerinden sayıca daha az olan Ermenilerin insafına terkedilmek isteniyordu. Sevr Anlaşması, Kürtlerle Ermeniler arasındaki var olan gerginliği daha da artırmaktan öteye geçemedi. Kürt Teali Cemiyeti önde gelenlerinin Avrupa devletlere ve Amerikalılara bağladıkları ümitleri de suya düşmüştü. Emperyalist devletlerin ne Kürtler ne de Ermeniler umurundaydı. İngilizler, Fransızlar ve İtalyanların tek çabası, Osmanlı Devleti'nden kendilerine daha fazla pay koparabilmektir. İngilizlerin Kürtleri kabileler halinde idare ederek, onları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak olduğunu Kürt Teali Cemiyeti önde gelenleri geç de olsa anladılar. Sevr Anlaşması, bir anlamda Türkler için idam fermanıydı. Eğer uygulanırsa, Türk milletinin toprakları işgal edilecek ve ortada sembolik bir halifelik kalacaktı. Anlaşma, Sovyet Tarihçi Lazarev'in deyişiyle "Sevr Anlaşması'nın bütün maddelerini delip geçen emperyalist dikta, ateşli bir ulusal bilinç kazanan Yakındoğu halkları için kesinlikle uygulanabilir değil." Avrupalı devletler aslında Kürtleri, Ermenileri ve Arapları köleleştirerek kendi çıkarlarına uygun hale getirme gayreti içerisindeydi. Büyük Ermenistan ya da Kürt devleti kurulmak istenilmesinin temelinde, Küçük Asya'nın yer altı ve yerüstü zenginlikleri yatmaktaydı. Sevr Anlaşması'nı, Osmanlı Devleti'ne imzalattıranların kendi aralarındaki çıkarların eşitsizliği ve kurmayı çalıştıkları emperyalizm düzeni, anlaşmanın uygulanamayacağına temelinde yatan nedenlerdi.⁷⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkan İngiltere'nin işgal ettiği Ortadoğu ülkelerinde siyasetin perde arkası, Sömürgeler Bakanı Churchill ile Ortadoğu Masası yönetiminde bulunan Sir Percy Cox'un katıldığı 12-30 Mart 1921 tarihinde Mısır'ın başkentinde toplanan Kahire Konferansı'nda ortaya çıktı. Burada belirlenen İngiliz siyasetinin dört saç ayağı vardı:

1. Kürtlere herhangi bir bağımsız devlet kurma olanağı ve fırsatı tanınmamalı.
2. Özellikle Iraklı Kürtler, Arap devletinin (Kral Faysal yönetiminde) parçası sayılmalı.
3. Kemalistlerin tavrına bağlı olarak Irak dışındaki Kürtler, Türkiye'ye karşı kısırtılmalı veya özerklik (devlet kurma) taleplerinden vazgeçirilmeli.

⁷⁹⁵ Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.III. s.175.

⁷⁹⁶ Sasuni, age., s. 264.

⁷⁹⁷ Lazarev, age., s. 180.

4. Bağımsız bir Kürt devleti kurup bunu tampon (Araplar ve Türkler arasında) olarak kullanmak cazip bir fikir gibi görünse de, İngiltere esas olarak kurulu veya kurulacak Arap devletlerine güvenmeliydi. Churchill ile Cox'un Kürtlere bakışı farklıydı. Churchill, belli ölçülerde ve kontrollü biçimde ama her durumda İngiltere çıkarlarına yarayacak doğrultuda zaman zaman Kürtlerin bir devlet sahibi olması veya özerk yönetimler elde taraftarıydı. Buna karşılık Cox, Kürtlere herhangi bir biçimde devlet kurma hakkı verilmemesi ve bu halkın bulunduğu ülke yönetimlerine mutlaka bağlı olması gerektiği düşüncesindeydi.⁷⁹⁸

Kürtler, Sevr Anlaşmasının ana konularından birini teşkil etmekteydi. İngilizler, üzerinde çok sayıda Kürt'ün yaşadığı Musul'a ayrı bir önem atfediyorlardı. İngiltere'yi ilgilendiren Musul'da yaşayan Kürtler değil, Musul'un altında bulunan petrol yataklarıydı. Kürtler de, bu amacı elde etmek için kullanılan vasıtaydı. Amerika baştan beri Ermenileri sahiplense de, gerçekte Türk toprakları üzerinde bir Ermenistan kurulmasını ümitsiz bir çaba olarak görüyordu. Sevr Anlaşması'nın Kürtler ve Ermenilerle ilgili ortaya çıkardığı sonuç, iki toplumu birbiriyle çatıştırmaya yönelikti. Alınan kararlar iki halkın da iradeleriyle alınmadığından, ölü bir metin olarak doğdu. Çünkü Kürtler ve Ermenilerin varlığı sömürgeciliğin amaçlarına hizmet ettikleri oranda var olacaktı. Bu anlaşma onlar için adım adım köleliğe doğru bir gidişin başlangıcıydı.⁷⁹⁹

Garo Sasuni, kazanılmış olan bu diplomatik başarıların ve planların yavaş yavaş değerlerini kaybettiği ifade ediyordu. Bunun sebebinin de, Mustafa Kemal Atatürk'ün güçlü iradesinin olduğunu vurguluyordu. Ona göre, tarihin çarkı Türklerin işine yaramıştı. Atatürk sayesinde, Ankara muzaffer bir askerî devletin merkezi haline gelmişti. Bütün ümitlerini Avrupalılara bağlayan, Kürtlerden başta Bedirhan Aşireti'nin önde gelenleri ve bir avuç işbirlikçi gurubun bütün ümitleri, 1920 sonlarından itibaren esen Millî Mücadele rüzgârıyla savrulup gitti.⁸⁰⁰

5.6.2. Ermeniler

Sevr Anlaşması'nın 88 ile 93. maddelerinin arasındaki kısımlar, Ermenilerle ilgilidir. Her şeyden önce Türkler, Ermeni devletini tanıyacaktı. Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon illerinin bulunduğu alanda bir Ermenistan devleti kurulacaktı. Bu devletin sınırlarının tayini Amerikan başkanının hakemliğine bırakılacaktı. Bu anlaşmaya göre, İtilaf Devletleri Osmanlıyı istediği gibi parçalama planı yapmıştı. Her devlet kendine daha büyük bir pay almak için çalışıyordu. Doğu Anadolu'nun bir kısmı kurulacak Kürt devletine, kalan kısmı da Ermenilere verileceğinden Suriye hududundan Trabzon'a uzanan bir sınır çizilecekti. Böylece Türkiye topraklarının yaklaşık beşte biri elinden alınmış olacaktı. Osmanlı Devleti bu paylaşımına göre, Ermenilere bırakılan topraklar üzerindeki bütün hukuk ve tasarruflarından feragat edecekti. Türk toprakları üzerinde kurulması planlanan Ermeni devleti, Ermeni tarihçilerin de Batı Ermenistan zikrettikleri Türk vilayetleri Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'ti. Ermeniler Türkiye'nin doğu illerine göz dikmekle kalmıyor, Kafkaslarda Türk Rus ilişkilerinin önünü tıkıyordu. Ermenistan'daki Taşnak Komitesi yönetimi, Rusların Türklere yardım isteğine karşın İtilaf devletleri ve Rumlarla yeni entrikalar çevirme peşindeydi. İtilaf Devletleri Amerikan Başkanı Wilson'un Ermenilere çizeceği sınıra razı olmuşlardı. 1920 yılı başlarında Ermeniler, Kilikya bölgesinden başlayarak Türklere intikam alma savaşı

⁷⁹⁸ Faik Bulut, Dersim Raporları, İstanbul 2013, s.104.

⁷⁹⁹ Göldaş, age., s. 183.

⁸⁰⁰ Sasuni, age., s. 265.

başlattı. Taşnak Komitesi yönetimi, Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanan büyük Ermenistan rüyasının peşinden Ermenileri sürüklemeye devam ediyordu.⁸⁰¹

Ermeniler, Türk ordusunun Kuzeybatı İran'ı ve Kafkasya'yı boşaltmasını fırsat bilerek Gümrü, Eçmiadzin bölgelerini, Arpaçay ile Aras Nehri kıyılarını ve İğdir dolaylarını işgal etti. Bölgedeki Türklere insanlık dışı davranışlarını sürdürmeye başladı. Ermenilerin, Türkler aleyhine giriştikleri bu olaylara ve 19 Haziran 1920'den itibaren Oltu bölgesinde başlattıkları saldırıların engellenmesi gerekmekteydi. Ruslar ile başlayan ilişkileri geliştirebilmek için de, direk sınır bağlantısı kurulması zaruri idi. 24 Eylül 1920 Bardız baskını üzerine 9. Tümen'e karşı taarruzlarla, Ermeni mevzilerinin ele geçirilmesi emredildi. Bu tümenin sağladığı başarıdan yararlanarak 29 Eylül 1920'de genel taarruza geçildi. Harekât başarıyla gelişti. 30 Eylül sabahı 12'nci Tümen Sarıkamış'a girdi. Harekâtın ikinci safhası, Kars'ın kurtarılmasıydı. Kuvvetli tahkim edilmiş olan bu şehre doğrudan doğruya taarruz ağır zayiata neden olacağından, doğu ve kuzeydoğudan kuşatıldı. 30 Ekim 1920'de, Kars da ele geçirildi. Ermenilerin Savunma Bakanları ile Genelkurmay Başkanları da esirler arasındaydı. Bu muharebede ele geçirilen ikmal malzemelerinin büyük kısmı, Batı Cephesine gönderildi. 3 Kasım 1920'de Gümrü istikametinde harekâta devam edildi. 6 Kasım akşamı Ermeniler Gümrü batı sırtlarına atıldılar ve barış yapılmasını önerdiler. 7 Kasım'da Gümrü ele geçirildi. 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapıldı. Antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra, Ermeni Taşnak Hükümeti, Kızıl Ordu tarafından ortadan kaldırıldı. Gümrü Antlaşması onaylanamadı. Fakat 13 Ekim 1921'de Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyetleri ve Rusya ile Kars Antlaşması imzalandı.⁸⁰²

5.7. Koçgiri İsyanı

5.7.1. İsyân Öncesi Gelişmeler ve Sebepleri

Koçgiri kavramı, bir aşireti belirtmekten ziyade Kanuni Sultan Süleyman'ın 1539 yılında sürgün kanunuyla Dersim'den sürgüne gönderdiği Kürt ve Alevi aşiretlerin yerleştirildiği coğrafyayı ifade ediyordu. Koçgiri, Kürtçede göç etmiş, büyük göç manalarına geliyordu. Koçgiri kelimesi hem coğrafi hem de idari bir birimin ismiydi. Koçgiri ve Dersim bölgelerinin coğrafi olarak komşu olmaları, halkın çoğunluğunun Alevi olması ve Koçgiri halkının Dersim'den gelmeleri iki bölge arasındaki bağların her zaman devam etmesini sağladı. Devlete asker ve vergi vermekte zorluk çıkaran Koçgirililer, zorunlu ıslahat ve iskân politikalarına tabi tutuldu.⁸⁰³

Dersim'den göçtükleri kabul edilen Sivas'ın İmranlı, Zara, Suşehri, Kangal, Divriği, Hafik ilçeleriyle, Erzincan'ın Refahiye ve Kuruçay ilçelerini çevreleyen bölge Koçgiri olarak isimlendirilirdi. 19. yüzyıl boyunca Koçgiri, Dersim Sancağına bağlı kaldı. Dersimliler birçok aşiretten oluşan Alevi-Kürtlerdi. Bunlardan bazıları, İbolar, Sarolar, Balolar, Cefolar, İvaslar ve Laçın kabileleriydi. Koçgiri aşiretinin bölgede yaşayan aşiretlerin en güçlüsü ve en büyüğü olması diğerlerinin de bu adla anılmasına neden oldu.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Salâhi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", Belleten C:41, s. 164, s. 680.

⁸⁰² E. Kur. Alb. Nusret Baycan, "Çeşitli Cephelerde Kâzım Karabekir", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-11/cesitli-cephelerde-kazim-karabekir>, Erişim Tarihi:26.09.2017

⁸⁰³ Dilek Kızıldağ Soileau, Koçgiri İsyanı, İstanbul 2017, s.157.

⁸⁰⁴ Soileau, age., s.158.

Çeşitli yazarların ifadelerine göre, 20. yüzyılın başında Dersim’de nüfusun yaklaşık üçte biri Ermenilerden oluşuyordu. Bunlar kendilerin "Hay" diyorlardı. Ermeni kimliği bazı isim ve işaretlerle karakterize edilmekteydi. Bunlar Hristiyanlık, Ermeni dili, Ermeni isimleri, bazı popüler ayinler ile giyim ve mutfak konusundaki bazı farklılıklardı. Geleneksel olarak Ermeniler daha kültürlüydü, çoğu yanında bir dinî okul bir kilise bulunan köylerdeydi. Dersimli Ermenilerin, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Erzincan ve Harput piskoposlukları ile bağları vardı. Dersim Ermenileri, millî kurumları kilise ve okul ile az çok donanmışlardı. Nüfusları dağınık durumdaydı. Genel olarak eğitim, bayramlar, hac ve bir iç toplumsal hiyerarşiye dayalı, örgütlü ulusal bir hayatları vardı. Ancak onlar, Dersim’deki sosyal tabakanın altında yer almaktaydı. Mülklerini ele geçirmek çok kolaydı. Çünkü hırsızlık bu dönemde Dersim’de sıradan bir işti. Etnolog Hranouch Kharatian, Dersim Ermenilerinin bir kısmının zaman içerisinde din değiştirdiğini ve Alevi- Kürt nüfusun çoğunlukta olduğu bu bölgede zamanla millî benliklerini kaybederek Kürtleştiklerini iddia ediyordu. Bunun yanı sıra az sayıda Ermeninin varlığını devam ettirebildiğini belirtmekteydi.⁸⁰⁵

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Lahof komutasındaki Rus kuvvetleri 1916’da Erzincan’ı işgalinden sonra Dersim ve Koçgiri aşiretleri bu durumu fırsat olarak değerlendirdi. Bağımsız bir Kürt devleti teşkili konusunda Rus ve Ermenilerle müzakerede bulundular. Daha önceki bölümde de ifade edildiği gibi bu görüşmelerde herhangi bir neticeye varılamadı. Çünkü Ermeniler, Kürtlerin kendi himayelerinde olmaları konusunda ısrar etti. Büyük Ermenistan hayalinden vazgeçmeyen Ermeni temsilcilerinin tutumu ve Bolşevik Devrimi nedeniyle Rus ordularının geri çekilmesi de bu uzlaşmanın akim kalmasına neden oldu. Rus birliklerinin Anadolu’yu terk etmesi Ermenilerle de anlaşmaya varılamaması Dersim ve Koçgiri Aşiretlerinin yeni arayışlar içine girmesine neden oldu. ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson’un 8 Ocak 1918’de öne sürdüğü 14 maddelik ilke ve Sevr Anlaşmasında Osmanlı Devleti tarafından imzalanan maddeler Dersim ve Koçgirililer tarafından fırsat olarak bilindi. Wilson ilkelerinin 12. maddesi şu şekilde düzenlenmişti: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Türklerin çoğunluk sağladığı bölgelerin bağımsızlığının sağlanması, Türk egemenliği altında bulunan diğer uluslara da çoğunluk oldukları bölgelerde, özerk bir gelişme için tam ve engelsiz bir fırsatın sağlanması ...” Bu maddeye göre, Kürtlere ve Ermenilere çoğunluğu sağladıkları bölgelerde özerk bir yapı kurma hakkı sağlanmış oldu. Osmanlı’nın son anlarında, Kürtler içinde bağımsızlık peşinde koşan bir avuç Kürt Teali Cemiyeti mensubu ve Ermeniler kendi paylarını alma peşindeydi. Koçgiri bölgesinin merkezi olarak kabul edilen İmranlı’da, Alişer Efendi öncülüğünde bu cemiyeti şubesi açılarak Jin dergisi dağıtılmaya başlandı.⁸⁰⁶

Mütarekeden sonra Nuri Dersimi’nin İstanbul’a gelmesiyle, Seyyit Abdülkadir başkanlığında Kürt Teali Cemiyeti’nde bir toplantı yapıldı. Yapılan genel bir toplantıda, Kürt istiklalinin ilanına ve bu bölgede bundan sonra bir tek yabancı kuvvet kalmamasına karar verildi. Seyyit Abdülkadir bu toplantıda, Türkleri bu düşkün zamanlarında yalnız bırakmanın doğru olmayacağını, düşman karşısında Türklere yardım edilmesinin zorunlu olduğunda ısrar etti. Aynı zamanda Türklerin, Kürtlere yakın bir zamanda muhtariyet vereceğini de belirtti. Nuri Dersimi gibi düşünenler,

⁸⁰⁵ Hranouch Kharatian, Dersim’de kimlik araştırması, İkinci bölüm: Dersim’in alevi olmuş Ermenileri, [http:// repairfuture. net/index.php/tr/kimligi-ermenistan-dan-bak-s/dersim-de-kimlik-arastirmasi-ikinci-boelum-dersim-in-alevi-olmus-ermenileri](http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermenistan-dan-bak-s/dersim-de-kimlik-arastirmasi-ikinci-boelum-dersim-in-alevi-olmus-ermenileri).

⁸⁰⁶ Ergin Güneş, “Koçgiri İsyanı Ekseninde Dersim Direnişi” 2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu, Tunceli 2014, s. 239-240.

bunun klasik bir kandırmaca olduğunu ifade etti. Bu fırsatın değerlendirilmesi konusundaki düşüncelerini ortaya koydu.⁸⁰⁷

Toplantıda, Amerika başkanı Wilson Prensipleri'ne göre Kızılırmak'a kadar uzayan ve Doğu vilayetlerinin büyük bir kısmını içerisine alan büyük bir Ermenistan kurulmasına katıyen Kürtlerin razı olmayacağı özellikle vurgulandı. Sevr Anlaşması gereğince, Kürtlerin bağımsızlığının savunulması düşüncesi devam ediyordu. Seyyit Abdülkadir, Kürt-Ermeni davasının halledilmesi noktasında, bir Kürt-Ermeni federasyonunun kurulamayacağına ve bunun kesin olarak gerçekleşmeyeceğine inanmaktaydı. Onun şahsî düşüncesi, Türklere bağlı bir Kürt muhtariyeti kurulması yönündeydi.⁸⁰⁸

Meclis üyelerinden, İstanbul Polis Müdürü Dersimli Miralay Halil'in katılımıyla Seyyit Abdülkadir'in başkanlığında yapılan başka bir toplantıda, Dersimle Koçgiri arasındaki münasebetlerin geliştirilmesi ve teşkilatlanma amacıyla doğu vilayetlerinde cemiyetin şubelerinin kurulmasına karar verildi. Bu dönemde İmranlı nahiyesi müdürü Koçgirili Mustafa Paşa'nın oğlu Alişan Bey idi. Mustafa Paşa'nın kâtibi Alişer'in Dersim'de Kürt Teali Cemiyeti'nin teşkilatlanma yapmasına karar verildi. Zara, Divriği, Kangal ve Hafik arasında bulunan yerlerde cemiyetin şubeleri açıldı.⁸⁰⁹ Alişan Bey, 1918 senesinden beri bağımsızlık yolunda çalışmalar yapıyordu. Zira Mondros Ateşkes Anlaşması ve Sevr Anlaşması, ona istediği fırsatı verdi. O da sonuçta Türk Hükümeti aleyhine yapmağa çalıştığı ittifaka muvaffak oldu.⁸¹⁰

Koçgiri İsyanı, aslında tek başına yerel Kürt-Alevi aşiretleri ile Kürt Teali Cemiyeti'nin organize ettiği bir isyan değildi. Mondros Mütarekesi'nin ve Sevr'in uygulanması için, Mustafa Kemal'in başlattığı Millî Mücadele'nin engellenmesi yönündeydi. Bu amaçla da başta İstanbul olmak üzere çeşitli vilayetlerde görev yapan konsoloslar Millî Mücadeleye karşı bağımsızlık vaadiyle kandırılan Kürtleri kullanmak üzere, harekete geçti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck, 30 Temmuz 1920'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a önemli bir telgraf yolladı. Robeck bu telgrafta, Damat Ferit Paşa ile General Shuttleworth'un Harbiye Nezareti'nde iki plan üzerinde çalıştıklarını bildirdi. Planlardan biri Sevr Antlaşması imzalanır imzalanmaz, Mustafa Kemal'in üzerine sevk etmek için 15 bin kişilik bir ordu kurulmasıyla ilgiliydi. Bu plan tamamlanmak üzereydi.

İkinci plan, Kürtlerin Kuvayı Milliye'ye karşı maşa olarak kullanılmasına dairdi. Amiral Robeck' in verdiği bilgiye göre, Ferit Paşa, İstanbul'daki Kürt liderlerin Mustafa Kemal Paşa'ya karşı harekete geçmeye istekli olduklarını söylemekteydi. 10 Ağustos 1920' de Sevr Antlaşması imzalandı. Ekim ayı başlarında ise, Koçgiri aşiretleri harekete geçerek isyan etti.⁸¹¹

Alevi Kürtler, dar bir militan elit üzerinde yükselen cemaat ve aşiret temeline dayalı zayıf bir örgütlenmeye sahipti. Bunların örgütlenmesi de Kürt Teali Cemiyeti'nin şubelerinin Dersim ve Koçgiri bölgelerindeki faaliyetten ibaretti. Cemiyetin yayın organı olan Jin Dergisi de bu şubeler aracılığıyla halka dağıtılmaktaydı. Fakat Alevi Kürtlerin örgütlenmesi, Ermeni örgütlenmesiyle kıyaslanması mümkün değildi. Ermeniler, bunlara göre geniş bir eğitimli personele sahipti. Bu isyan, Ermenilerin zorunlu iskânından sonra Mustafa Kemal liderliğindeki Türk ulusal hareketine karşı yapılan Kürt-Alevilerinin özerklik talebi hareketiydi. Kieser'e göre, genç Ankara

⁸⁰⁷ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 120.

⁸⁰⁸ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 121.

⁸⁰⁹ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 121-122.

⁸¹⁰ Silopi, age., s. 75.

⁸¹¹ Necdet Sevinç, İstiklâl Harbi'nde Etnik İhanet, İstanbul – 2011, s. 256-257.

rejimine karşı düzenlenen Koçgiri-Dersim İsyanı'nda her üç tarafın (Ermeni, Alevi ve Kürt) hayati öneme sahip meseleleri bir araya toplandı. İlk etapta burada kimi Ermeni ve Türk-Alevi köylerinin de katıldığı, ancak ne Kürt ne de Türk Sünnilerinin iştirak etmediği bir Kürt-Alevi isyanı oldu. Wilson Prensipleri'ne ve Sevr Antlaşması'na dayanan Koçgiri-Dersim ayrılıkçı Kürtçülük ideolojisine hizmet etmekteydi.⁸¹²

Kürt Teali Cemiyeti, doğu ve güneydoğuda bu şekilde hızlı bir şekilde teşkilatlanmaya devam ederken, Mütareke sonrasındaki düşman işgallerine karşı Mustafa Kemal'de Millî Mücadele'nin hazırlık çalışmalarını hızla sürdürüyordu. Erzurum ve Sivas Kongresi'nin hazırlıkları yapılıyordu. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ve Kürtlerin de Türklerle birlikte vatan savunmasına katılmasını sağlamak amacıyla, Mustafa Kemal Paşa daha önce belirtildiği üzere Kürt aşiret liderleri ile toplantılar yaptı. Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal, Kürtlerin desteğini sağlamada başarılı oldu.

Koçgiri ve Dersim bölgesindeki muhalefetin kendi yanında yer alması maksadıyla Mustafa Kemal, Sivas'tan dönerken Erzincan'a geldiğinde Alişan Bey'e ve Nuri Dersimi'ye haber göndererek Sivas'a davet etti. Bu davete sadece, Refahiye kaymakamının yardımcısı ve Koçgiri aşiretlerinin başındaki babası Mustafa'nın yolunu izleyen Haydar'ın kardeşi olan Alişan Bey katıldı. Sivas'ta Sultani Mektebi'ni merkez olarak kullanan Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna vardı. Mustafa Kemâl Paşa her ne kadar ne maksatla çalıştıklarını biliyorsa da, bunu bir defa da onlardan dinlemek istediğini beyan etti. Bu görüşmede Alişan Bey, Mustafa Kemal'e yaptıkları faaliyetler hakkında bilgi verdi. Alişan Bey'e göre, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un Prensiplerine dayanılarak doğu vilayetleri, Sivas'ın Kızılırmak hududuna kadar Ermenistan'a verildi. Kürtlerin hakkı dikkate alınmadı. Bu sebeple Kürdistan topraklarında Kürt çoğunluğu bulunan yerlerde nüfus miktarı tespit ettirilmek suretiyle, Osmanlı saltanatına bağlı muhtar bir Kürdistan idaresinin kurulması için açıktan çalışmalar yapmaktan başka bir maksat takip etmediklerini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, Alişan Bey'in sözlerine karşılık Wilson Prensipleri'nin şark milletlerinin azim ve iradesi karşısında paçavraya döndüğünü ve yırtılıp atıldığını söyledi. Kendilerinin Dersim sorumlusu olarak, ileriye dönük olarak iş birliği yapmasını teklif etti. Kürt Teali Cemiyeti başkanı Seyyit Abdülkadir ve Damat Ferit Paşa hükümetinin İngilizlerin uşağı olduğunu beyan etti. Mustafa Kemal Paşa ayrıca bu görüşmede, Sivas Kongresine karşı kurulan tertibat hakkında da bilgi verdi. Alişan Bey aynen şu ifadeleri kullandı. "Kara Kâzım Paşa'dan aldığım telgrafta, İngiliz casuslarından Binbaşı Noel'in, Malatya'ya gelerek Ferit Paşa hükümeti tarafından gönderilen Bedirhanî ve Cemil Paşa ailelerinden bazılarıyla Elâzığ Valisinin dahi adı geçen casusla iş birliği yaptıkları ve Sivas Kongresi üzerine Kürt aşiretleri tarafından hücum tertibatı alınmakta olduğunu ..." belirtti.⁸¹³

Mustafa Kemal Paşa, Wilson Prensipleri'ne dayalı Kürtlere özerklik verilmesi fikrini kesin bir dille reddetti. Buna karşılık Alişan Bey ve Dersim ileri gelenlerinin TBMM'ye milletvekili olmaları yönünde telkinde bulundu. Fakat bu öneriyi kabul etmediler. Önerinin Kürtleri bölmeye ve kısıp almaya yönelik bir oyun olduğunu düşünen Koçgirililer, Kuvayı Milliyecilerle yollarını ayırdı. Karşı duran Dersim ve Koçgiri aşiret beyleri, özerk bir Kürdistan yönetimini derhal kabul etmeleri şartıyla Ankara Hükümeti'ni tanıyabileceklerini içeren ortak bir telgraf çekti. Aynı sırada TBMM üyesi 72 Kürt kökenli milletvekili ise, galip devletlere (İngiltere, Fransa, İtalya) gönderdikleri bir bildiriye, Ankara Hükümeti ile birlikte hareket ettiklerini açıkladılar. Muhtemel bir isyandan kuşkulanan TBMM Hükümeti, Sivas yöresine askerî yığmak

⁸¹² Kieser, age., s.566.

⁸¹³ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s.123.

yaptı. Bu arada, basında çıkan bazı haberlere dayanarak, "Ermenilerden sonra Kürtlerin de kökünün kazınacağı" yolundaki söylentiler, Dersimliler arasında ciddi endişelere neden oldu.⁸¹⁴

Dersim ve Koçgiri'de aşiretler arasındaki Ermenilerden sonra Kürtlerin de kökünün kazınacağı şeklinde bir devlet politikası olduğu yönündeki iddialar tamamen gerçek dışıydı. Bütün bu zararlı propagandaların amacı Dersim ve Koçgiri Aşiretlerinin Millî Mücadele'ye katılmasının önüne geçmekti. Nitekim bunda başarılı da olundu. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmaları için Kürt aşiret liderleri önde gelenleri ile yaptığı görüşmeleri ve bununda olumlu sonuçlanmasından rahatsız olanlar, bu olumsuz propagandaları ortaya atanlardı. Binbaşı Noel bu dönemde Doğu Anadolu'da Sivas Kongresi'ni engellemeye çalışıyordu. Bu iddiaları Dersim ve Koçgirililere yapanlarda muhtemelen Binbaşı Noel'le birlikte Kürtçülük propagandası peşinde koşanlardı.

Alişan Bey'in Sivas vilayetinden mebus adayı olarak gösterilmesi, Kürtçülük propagandası yapan Nuri Dersimi gibiler arasında paniğe yol açtı. Onlar bu durumu, Mustafa Kemal'in tarafından ustalıkla yapılmış aldatıcı manevraları olarak değerlendiriliyorlardı. Alişan Bey gibi Mustafa Kemal ile birlikte hareket edenleri, menfaatperest para ve payeye kapılmış Kürtler olarak görüyorlardı. Nuri Dersimi de Mustafa Kemal Paşa tarafından, Millî Mücadelede yer alması için görüşmeye çağrıldı. Dersimi, Temsi Heyeti Hükümeti'ne katılmayacağını Sivas vilayet mektupçusu Divrikliyan Beyoğlu vasıtasıyla Mustafa Kemal'e bildirdi. İmranlı nahiyesi müdürü ve Koçgiri Aşireti reisi olan Alişan Bey, devlete olan bağlılığı, sadakati ve her hususta yararlılığı görülmesi nedeniyle Sivas Valisi Reşit Bey tarafından ödüllendirilmesine karar verildi. Vali Reşit Bey, 19 Ağustos 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne Alişan Bey'in dördüncü dereceden Osmanlı ya da Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmesini teklif etti.⁸¹⁵

Sivas Valisi Reşit Bey'in talebini uygun gören Sadrazam Damat Ferit Paşa, 1 Eylül 1919'da Koçgiri Aşireti reisi ve İmranlı Nahiyesi Müdürü sıfatıyla Alişan Bey'i, devlete olan güzel hizmetlerinden ve sadakatinden dolayı dördüncü Mecidiye Nişanı ile taltif etti. Alişan Bey, Koçgiri İsyanı'ndan kısa bir süre önce taltif edildi. Fakat daha sonra Nuri Dersimi ve diğer Kürt Teali Cemiyeti üyeleri gibi bağımsız Kürt devleti hayalinin peşinden koşmaya başladı. Bu durum gerçekte devlete bağlılık nişanı ile çelişiyordu. Sadrazam Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal'in liderliğinde yapılan Millî Mücadeleyi yakından takip ediyordu. İmranlı Nahiyesi Müdürü Alişan Bey, Mustafa Kemal ile iş birliği yapmadı. İstanbul Hükümeti'nin de Millî Mücadeleyi desteklemediği bilinen bir gerçektir. Her ne kadarda ortak bir payda da buluşmuş olsalar da Damat Ferit Paşa'nın, Alişan Bey gibi Türk topraklarında, Sevr Anlaşması'na göre bir Kürt devleti kurma girişimlerinde bulunan ve Ermenilerle iş birliği yapan birine böyle bir madalya vermesi de ihanetin bir parçasıydı. Sadece Mustafa Kemal ile iş birliği yapmadığı için Kürt Teali Cemiyeti'nin Kürtçülük politikasının en ateşli savunucularından birini, devlete sadık olarak kabul etmek Damat Ferit Paşa ve İstanbul hükümetinin ne derece vahim bir hatanın için olduklarının en somut göstergesiydi. Ayrıca Alişan Bey'in ödüllendirilmesini teklif eden Sivas Valisi Reşit Bey'inde bu tutumu da yapılan ihanetin göstergesiydi.⁸¹⁶

Mustafa Paşa'nın diğer oğlu Alişer, Jepin adında Kürtçü bir gazete çıkarmaktaydı. Halkı alenen ayaklanmaya teşvik eden Alişer, aynı zamanda Kürt Teali Cemiyeti'nin İmranlı Şubesi'nin de sekreteriydi. Alişer, İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve

⁸¹⁴ Bulut, age., s.106.

⁸¹⁵ BOA, DH. KMS.00055.3.00015.003.

⁸¹⁶ BOA, DH. KMS.00055.3.00015.005, BOA, DH. KMS.00055.3.00015.001.

Hürriyet ve İtilaf Partisi gibi Millî Mücadele aleyhtarı teşkilatlarla yakınlık kurdu. Millî Mücadele aleyhtarı gazeteler vasıtasıyla, mesajlarını kitlelere ulaştırdı. Alişan Bey’inde yardımcısı ve kardeşi olan ve Kürt-Alevi özerklik hareketinin baş ajitörü Alişer, Abdülkadir aracılığıyla Mıgırdıç isimli bir Ermeni elçisiyle haberleşiyordu. Böylelikle Kürt Tealî Cemiyeti reisi Seyyit Abdülkadir’den çeşitli gizli talimatlar alıyordu. Bu iş için kuryelik görevini, Koçgiri’nin Armudan köyünden Mıgırdıç isminde bir Ermeni yapıyordu.⁸¹⁷ Seyyit Abdülkadir’den gelen talimatları değerlendirmek üzere, 1920 yılının Nisan ayında Alişer’in evinde Alişan Bey, Gülağazade Taki Bey, Haydar ve Armudanlı Mıgırdıç toplanarak bir durum değerlendirmesi yaptı. Bu değerlendirme toplantısında, Kangal ve Zara bölgesine yapılacak baskınların kararı alındı. Bu da Ermeni Mıgırdıç’ın sıradan biri olmadığı, isyanı tertipleyen ekibin içinde yer aldığı en kuvvetli deliliydi.⁸¹⁸

Ermeni Etnolog Hranouch Kharatian’ın Kürtleşen Ermenilerin, Koçgiri ve Dersim bölgesindeki varlığı ile ilgili bilgiler vermekteydi. 1915’ te Ermenilerin zorunlu göçü sırasında Dersimli aşiretlerden bazıları Ermenileri tehcirden kurtarmak için evlerinde gizlemişlerdi. Hranouch Kharatian, Dersim’de bazı ailelerin Ermeni kökenlerini hatırladıklarını ifade ediyordu. Bunu da Dersim olayları ile ilgili görüştüğü İbrahim adlı birinin derleme öyküsüne dayandırıyor. Öykü de şu şekildeydi: “Şimdi Tunceli’de yaşıyorum. Vardenik büyük bir köydü. Hepsi Ermeni veya alevi olmuş Ermenilerdi. Biz kendimiz Haydaran aşiretindeniz; ama ben nasıl ve ne zaman bu aşirete dönüştüğümüzü bilmiyorum; çünkü önceleri anne ve babam hala Ermeniyken, onlar Mirakian aşiretindeydiler.”⁸¹⁹

Antranik seyahatnamesinde, Dersim Kızılbaşlarından Ermeni kökenli olanlar hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Buna göre Kızılbaşlar, 1915 Ermeni tehciri esnasında, Ermenileri tehcirden korudu. Bu tarihten sonra Ermeniler, dinlerini de değiştirerek Kızılbaş kimliği adı altında varlıklarını devam ettirdiler. Dersim Kızılbaşlarından Ermeni kökenli olanların kökeni, Ermeni Mirakian Aşireti’ne dayanıyordu. Mirakian Aşireti, bilinçli ya da bilinçsiz olarak yaşadıkları bölgelerdeki insanların dillerinden ve çeşitli olaylardan etkilenecek Kürtleşti. Mirakian aşireti, Momogian hanedanına mensuptu.⁸²⁰ Thomas K. Mugerditchian, Mamiganların yarı Ermeni yarı Kürt olduğunu ifade etmekteydi.⁸²¹ Burada bahsedilen Mamigan Aşireti, büyük ihtimalle Momogian ya da Mamigonian aşiretiydi. Haydaran ve Demenan gibi aşiretlerin tamamının Ermeni olduğunu iddia etmek doğru olamayan ifadelerdi. Fakat 1800’lerden 1915’e kadar birçok Ermeni’nin Dersim’e gelerek bu aşiretlerin arasına karıştığı kesindi. Kürtleşen Ermenilerin Türkiye’de kalabilmek için yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, kendi kimliklerini gizleyerek, Kürt aşiretleri içerisinde yaşamlarını devam ettirdiler. Bu nedenle içlerinde Kürtleşmiş Ermeni bulunan aşiretleri, tamamı Ermeni kökenlidir şeklinde ifade etmek tarihi gerçeklerle bağdaşmaz.⁸²²

Koçgiri isyancıları, Kürt Tealî Cemiyeti’nden gelen talimatlara göre hareket etmekteydi. Alişer Millî Mücadele’yi karşı konulması gereken bir tuzak olarak görüyordu. Millî Mücadele hareketine karşı, kısmen tekkelerde gerçekleştirilen ve bir

⁸¹⁷ Suat Akgül, “Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu”, s. 15. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10411.pdf

⁸¹⁸ Soileau, age., s.181.

⁸¹⁹ Kharatian, agm., <http://repairfuture.net/index.php/tr>.

⁸²⁰ Kasım Ertaş, Fevzi Rençber, “Armenian Kızılbaş Relations In Dersim in The 19th Century Within the Context of Armenian Traveller Antranik’s Travel Book”, The Journal of Academic Social Science, Number 55, 2017, s.226-228.

⁸²¹ Mugerditchian, age., s.91.

⁸²² Mugerditchian, age., s. 25.

Alevi ayinini (cem) andıran toplantılarda, yorulmak bilmez bir şekilde sazlı ve sözlü ajitasyonda bulunuyordu. Bu ajitasyondan birinde şu dördlüğü ifade etti: ⁸²³

Ayağımda kundura,
Gittim düştüm tandura,
Padişahın haberi yok,
Bunu eden (Sivas'ta toplanan) kongura.

İstanbul Hükümeti, Ankara'daki Millî Mücadele'yi yürütenlere karşı bir Halife Ordusu oluşturdu. Alişer politik olarak mantıklı bir tutumla Halifeyi zalim olarak tanımlayan ve tanıtan Alevi geleneğine rağmen, kendisini Halife Ordusu'nun müfettişi ilan etti. Bu sıfatıyla da Koçgiri ile Hozat arasındaki aşiretleri direnişe çağırdı.

Koçgiri isyanının başlamasında, Alişer'in rolü büyüktü. Kürt Teali Cemiyeti isyan başlamadan çok önce, halkı isyana hazırlamakla görevlendirdi. Ovacık ve Hozat'ta yoğun çalışmalar yaptı. Onun, isyana teşvik ajitasyonu yaptığı sırada yanında, Refahiyeli Şadilli Aşireti lideri Paşa Bey'de vardı. Alişer'in Dersimdeki konuşmalarının Türkçe olması nedeniyle pek etkin olmadığı görüşündeydi. Bunun nedeni de, Dersimle Koçgiri arasında lehçe farkı olmasıydı. Alişer Kurmanca konuşmayı çalışıyordu. Fakat Zazaca konuşan Dersimlilerin onun konuşmalarını lehçe farklılığı nedeniyle anlayamadılar. Alişan Bey, Mustafa Kemal Paşa ile görüşükten sonra Sivas mebusluğu adaylığını kabul etti. Fakat daha sonra adaylıktan çekilmesi, Alişan Bey'in tam olarak hangi tarafta yer alacağına dair karar veremediğinin göstergesiydi. Aslında bu durum, Nuri Dersimi ve diğer Kürt Teali Cemiyeti üyelerinin Alişan Bey üzerinde daha etkili olduklarını gösteriyordu. Nuri Dersimi etkili bir Kürtçü olduğu için, tek gayesi bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı. Alişan Bey, Dersim ve Koçgiri Aşiretlerinin Millî Mücadeleye destek vermelerini engellemeye çalışıyordu. ⁸²⁴

5.7.2. İsyanın Başlaması

Koçgiri İsyanı, 1920 yılının temmuz ayında başladı. Mısto adındaki aşiret reisi, aşiretine mensup birliklerle Zara kazasının Çulfe Ali Karakolu'nı baskın düzenledi. 1 Ekim 1920'de Alişer 150 kadar eşkıya ile Kemah'ın köylerini basarak yağmaladı. İmranlı'yı basan asiler Süvari Alayı Komutanı Binbaşı Halis ve Jandarma Takım Komutanı Teğmen Müştak Bey ile dört askeri şehit ettiler. Birçok subay ve 90 askeri de esir aldılar. Asiler tarafından kasabaya Kürt bayrağı çekildi. Hozat'tan asilere yardıma gelenler, yol üzerindeki Türk köylerini yağmalayarak köy sakinlerini öldürdüler. Başka bir asi gurup Türkkeşlik köyünde 13 Türk'ü balta ile parçaladı. Daha sonra 10 köy yağmalandı. ⁸²⁵ Baskın biçimindeki kalkışma zincirleme devam ederek Sivas-Erzincan, Kangal-Zara hattına kadar yayıldı. Şadan Aşireti reisi Paşo, ağustos ayında Kuruçay'a gönderilen cephaneyi ele geçirdi. Koçgiri İsyanı'nı bastırmakla görevlendirilen Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa, bölgede seferberlik ilan etti. Çevre illerden getirilen ordu birlikleri ve Laz Topal Osman birlikleri birlikte harekete geçti. Bunun üzerine Zara ileri gelenleri, "olaylardan üzüntü duyduklarını ve eşkıyanın hükümete teslim edileceğini" bildirdiler. 19 Mart 1921'de, Koçgiri asilerinin önde gelenlerinden Haydar Bey, İmranlı Nahiye Müdürlüğü görevine getirildi. Haydar Bey, öncelikle kendi aşireti için af isteyerek görevine başladı. Türkler sadece Dersim ve Koçgiri aşiretleriyle uğraşmıyordu. Doğuda bu gelişmeler olurken, Yunan birlikleri Eskişehir'e kadar ilerlemişlerdi. Yunan tehlikesinin giderek artması üzerine, Koçgiri Aşireti reisi Haydar

⁸²³ Kieser, age., s.568-569.

⁸²⁴ Baki Öz, Belgelerle Koçgiri Olayı, İstanbul 2015, s. 105.

⁸²⁵ Sevinç, a.ge., s. 258.

Bey, İmranlı'ya yetkili olarak görevlendirildi. Bununla isyanının kısa süreliğine de önüne geçilmesi amaçlandı. Böyle bir adım atılmasına rağmen, isyan kısa zamanda Ümraniye, Suşehri, Kangal, Divriği, Kemah, Kuruçay, Refahiye, Ovacık ve Dersim bölgelerine yayıldı.⁸²⁶

TBMM üyesi 72 Kürt kökenli milletvekili daha önce, İtilaf Devletlerine Türklerden ayrılmayacakları yönünde telgraf çekmişlerdi. Buna karşılık Kürt Teali Cemiyeti üyeleri boş durmuyordu. Cemiyetin önde gelenleri söz konusu telgrafları çekenleri, Kürtlerin bağımsızlığı ve özerkliği davasına ihanet eden, millî benliklerini inkâr eden soysuzlar olarak ilan ettiler. Bunu aynı zamanda Kürtlerin bağımsızlığına indirilmiş bir darbe olarak görüyorlardı. İtilaf Devletleri temsilcilerine Dersimliler adına telgraf çeken cemiyet üyeleri, 72 milletvekilinin çektiği telgrafın Türk Hükümeti'nin tazyikiyle yapıldığını ve hükümsüz olarak kabul edilmesini istediler. İtilaf Devletlerinden bağımsız bir Kürdistan kurulması taleplerini de yinelediler.

Kürt Teali Cemiyeti üyeleri, 1920 yılının ilk aylarında Kangal kazasının Yellice nahiyesindeki Hüseyin Abdal Tekkesi'nde bir araya geldiler. Yapılacak faaliyetlerin kararlaştırılacağı bu toplantıya Kurmeşan, Canbegan ve diğer aşiretler de katıldılar. Toplantıda Sevr Anlaşması'nın tatbik edilerek, Diyarbakır, Bitlis Van, Elâzığ, Dersim ve Koçgiri bölgelerini kapsayan bağımsız bir Kürt devleti kurulması kararı alındı. Ayrıca bu amacın gerçekleştirilebilmek için silahlı mücadele yapmaya ant içtiler. Bu maksatla 45.000 kişilik bir ordu kurulması için bütün Kürt aşiretlerine çağrı yapıldı. 1920 yılının ağustos ayında Şadan Aşireti reisi Paşo Ağa, önemli bir kuvvetle harekete geçti. Paşo Ağa, Kuruçay'a gönderilmekte olan cephaneyi zapt ederek Türk askerlerini esir aldı. İsyanın tehlikeli bir hal aldığını gören Sivas Valisi Ankara'dan gönderilen emre göre hareket etti. Bu durumun önüne geçmek için Koçgiri Aşireti reisi Alişan'ı Refahiye kaymakamlık vekâleti görevine ve kardeşi Haydarı da Ümraniye Nahiye Müdürlüğü'ne tayin etti. Giresun'dan Eğin'e gelmekte olan cephaneye Dersimliler tarafından yolda baskın yapılarak el kondu. Alişan'ın Refahiye Kaymakam Vekili olması, buradaki Kürt-Alevi aşiretlerin işini daha da kolaylaştırıyordu. Dersim'in Ovacık bölgesinde Kürt aşiretleriyle bir araya gelen Alişan, burada Kürtlerin bağımsızlığı için çalışma sözü aldı. Hozat ve Çemişkezek'e kadar giden Alişan, Kürt aşiretlerini bağımsızlık yolunda çalışmalarını konusunda öğütlüyordu. Aşiretler el birliği ile ayaklanacaklarına dair Alevi-Kürt ananelerine göre yemin ettiler.⁸²⁷

1920 yılının Kasım ayında Hozat'ta aşiretler arasında yapılan bu ittifak neticesinde, Ankara Hükümeti'nden aşağıda yazılı sorulara karşılık cevap verilmesi istendi:

1. Kürtlerin özerk bir yönetime kavuşması için İstanbul Hükümetinin bu yöndeki kararının, Mustafa Kemal hükümetinin de resmen kabul edip etmeyeceğinin açıkça ilan edilmesi.
2. Kürtlere özerklik verilmesi konusunda Mustafa Kemal hükümetinin görüşünün ne olduğu hususunda Dersimlilere hemen cevap verilmesi.
3. Elâzığ, Malatya, Sivas ve Erzincan hapisanelerindeki Kürt tutukluların derhal serbest bırakılması.
4. Kürt çoğunluğun bulunduğu vilayetlerden Türk Hükümeti'nin bütün memurlarının çekilmesi.
5. Koçgiri bölgesine gönderildiği haber alınan askerî birliklerin hemen geri çekilmesi. Söz konusu bu istekler, Ankara Hükümeti'ne iletmek üzere Dersim Mutasarrıfı Rıza Bey'e verildi. Mektubu verenler mutasarrıfı öldürmekle tehdit ettiler. Bu tehdit üzerine

⁸²⁶ Bulut, age., s.107.

⁸²⁷ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, 127-128.

mutasarrıf geceleyin Elazığ'a kaçtı. Elazığ'a varan mutasarrıf asilerin isteklerini içeren mektubu Ankara'ya gönderdi. Dersimlilere yaptıkları isyandan vazgeçmeleri için nasihat heyeti gönderildiyse de onlar bu heyeti kovdular. Tekrar taleplerini içeren telgrafi Ankara'ya gönderdiler. Nuri Dersimi'nin naklettiği telgraf da aynen şu şekildeydi: "Sevr muahedesi mucibince Diyarbakır, Elaziz, Van ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi lazım geliyor, binaenaleyh bu teşkil edilmelidir, aksi takdir de bu hakkı silah kuvvetiyle almağa mecbur kalacağımızı beyan eyeriz. 25 Kasım 1920." TBMM Hükümeti asilerin bu taleplerini reddetti.⁸²⁸

8 Aralık 1920'de isyancıların liderleri TBMM Başkanı Mustafa Kemal'e, Sevr Anlaşması'na dayanarak Diyarbakır, Mamûretülaziz, Sivas, Van ve Bitlis vilayetlerini içine alan bağımsız bir Kürt devleti kurulmasının kabul edilmesini aksi takdirde silahlı mücadeleye başlayacakları tehdidinde bulundular. Dersimliler, Sivas üzerinden Ankara'ya ilerlemek ve TBMM hükümetini devirmek için yola koyuldu. Bir Türk çiftliğinde gerçekleştirdikleri cinayet ve yağmayı Ermenilere yapılanın öcünü aldıklarını söyleyerek kendilerini haklı çıkarmaya çalışıyorlardı.⁸²⁹

Bir süre sonra isyancı aşiretlere Atma, Perçikan ve Drejan aşiretleri de katıldı. İsyancıların planına göre, ilk önce Dersimde Kürtlerin istiklali ilan edilecekti. Daha sonra Hozat'a Kürt bayrağı çekilecekti. İsyancılar Erzincan, Elâzığ ve Malatya üzerinden Sivas'a doğru hareket edecekti. TBMM Hükümeti'nden resmen Kürtlerin istiklalinin kabul edilmesi talep edilecekti. 6 Mart 1921'de Ümraniye'yi basan 1.000 kadar asi kasabaya Kürt bayrağı çekti. Birçok Türk askeri şehit edildi. Refahiye işgal edilerek hükümet konağına Kürt bayrağı çekildi. 8 Mart'ta Kemah Kaymakamını ve Jandarma Komutanını esir aldılar. 10 Mart'ta TBMM Hükümeti tarafından Elâzığ, Divriği ve Zara bölgelerinde sıkıyönetim ilan edildi. Asiler 11 Mart'ta yeniden Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na başvurarak bölgede imtiyazlı bir vilayet kurulmasını ve Kürt asıllı bir valinin tayin edilmesini istediler. Saldırılarına devam eden asiler tarafından 12 Mart'ta Havo Bucağındaki Jandarma Bölüğü esir edildi.⁸³⁰

Aşiret lidelerinden Meço Ağa ve Diyap Ağa'nın Millî Mücadele saflarına katılması Koçgiri İsyanı'nı tertipleyenler arasında büyük bir endişeye neden oldu. Dönemin tanıklarından Enver Behnan (Şapolyo) Bey, 27 Temmuz 1931 tarihli Yenigün Gazetesi'nde yayımlanan röportajında Diyap Ağa'nın milletvekili olmayı nasıl kabul ettiğini şöyle anlatıyordu:⁸³¹

Gâvur Anadolu'yu sardı: Hepimizi bir düşünce aldı. Din ve diyanet, ırz ve namus, Türklük tehlikeye düştü. İştittik ki Erzurum taraflarında cankurtaran bir paşa çıkmış. Meclis kuracakmış. Onu hep gözledik. Öğrendim ki bu paşanın adı Mustafa Kemal imiş. Onun büyük yüzünü görmeğe can attım. Fakat o zaman olmadı. Sonra Sivas'a, oradan da Ankara'ya gelmiş. Bu zaman bizden iki mebus istedi. Herkes korktu, ihtiyar halimle vatani kurtaranların yanına koşmayı, hatta başımı bile vermeyi göze aldım. Bana 'Gitme, ölürsün' dediler. 'Zaten herkes mahvoluyor, varam, gidem, onlara ulaşam, hep beraber ölek' dedim. Benimle mebus seçilen Ayas Uşağı aşiretinden Zeynozade Mustafa Ağa korktu, gelmedi. Ben yanımda bir uşağım, atlara atladık, Elâziz'e geldim.

⁸²⁸ Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, 129-130.

⁸²⁹ Kieser, age., s. 569.

⁸³⁰ Sevinç, age., s. 259.

⁸³¹ Ayşe Hür, "Sene 1921: Koçgiri isyanı, Alışer ve Zarife" <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/sene-1921-kocgiri-isyani-aliser-ve-zarife-1124483/> Erişim Tarihi: 23/10/2017.

Elâziz'de bana harcırah verdiler. Oradan bir yaylı araba tuttum. Malatya, Sivas, Kayseri yolu ile on sekiz günde Ankara'ya vardım..."

Nuri Dersimi, Diyar Ağa ve Meço Ağa'yı menfaat ve paye karşılığında kendilerine sırt çevirmekle suçladı.

Sivas Valisi Reşit Bey, isyanın önde gelen isimlerinden Nuri Dersimi'yi Sivas'a davet etti. Nuri Dersimi Vali ile görüşmeye gitti. Vali Reşit Bey, Dersimi'ye kendisini Mustafa Kemal adına çağırdığını ve hakkında İstanbul'dan almış olduğu haberlerin mahiyetini açıkladı. Yapmakta oldukları isyanı durdurmalarını ve bu hususta Dersimlilere nasihat vererek, Ankara Hükümeti'ne sadık kalmalarını temine çalıştı. Nuri Dersimi bu görüşmeyi şu şekilde nakletmekteydi: "Vali, beni daha ziyade kandırmak maksadıyla bir harita çıkardı ve bu harita üzerinde Osmanlı İmparatorluğunu işaret ederek, İngiliz Hariciye Nazım Loyd Corc, Türkiye dünya haritasında siyah bir lekedir, bu siyah lekeyi bıçakla kazıyıp çıkarmak gerektir, demiştir" dedi. Ve meyusane başını sallayarak: Bu gibi nazik bir zamanda Türklerle iş birliği yapmaktığımız gerektiğini ..." ifade etti.⁸³²

Alişer, 12 Mart'ta Kemah bölgesindeki köyleri ve 13 Mart'ta Erzincan'ı yağmaladı. Asiler Türk köylerinde büyük bir katliam yaptılar. Alişer yaptığı bu katliam ve Ermenilerin Müslümanlara yaptığı yağma ve katliamlara benziyordu. Alişan, Mart ayının sonlarına doğru Pülümür aşiretlerini de isyana katılmaya çağırdıysa da olumsuz cevap aldı. Çünkü Pülümür aşiretleri Millî Mücadele'ye destek veriyorlardı. Suşehrini de yağmalayan asiler, Zara üzerine yürüdüyse de asiler direnişle karşılaşınca amaçlarına ulaşamadı. Alişan ve Alişer'in komutasındaki asiler Refahiye üzerine saldırdı. Bu saldırı, Topal Osman Ağa'nın komuta ettiği Giresun Alayı tarafından önlendi. 1921 yılının Nisan ayında asiler Zara'da büyük bir yenilgiye uğradı. Sürekli olarak hükümete başvuran asiler bağımsızlık ya da özerklik yönünde istekte bulunuyorlardı. Koçgiri vilayetinin kurulması, valiliğine bir kürdün atanması tekliflerinden bazıları idi. Bu teklifler de hükümet tarafından sürekli reddediliyordu.⁸³³

5.7.3. İsyanın Bastırılması ve Değerlendirme

Koçgiri İsyanı'nı bastırmakla görevlendirilen Merkez Ordusu Komutanı Nureddin Paşa'nın 11 Nisan'da başladığı harekât mayıs ayına kadar devam etti. Ayaklanmanın planlayıcıları Haydar Bey ve kardeşi Alişan Bey ile birlikte 500 kadar asi teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Koçgiri İsyanı isyan bastırılmış oldu. Millî Mücadele'nin devam ettiği düşmanın her cephede saldırıya geçtiği bir dönemde, Kürt aşiretlerinin bir kısmının bu şekilde isyan etmesi bir İngiliz projesiydi. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın Kürt aşiret liderleriyle yaptığı görüşmelerle onların büyük çoğunluğunu Millî Mücadeleye katılma yönünde ikna etmesiyle bu proje başarıya ulaşamadı. Koçgiri İsyanı'nda bölgedeki Ermeniler, asilerle Kürt Teali Cemiyeti Başkanı Seyyit Abdülkadir arasında iletişimi sağlıyorlardı. İsyanı tertipleyen Alişan Bey, Haydar Bey, Alişer ve Nuri Dersimi'nin yazdığı mektupları Mıgırdıç isimli Ermeni İstanbul'a götürüp getiriyordu.

Koçgiri İsyanı, esas olarak Millî Mücadeleyi başarısızlığa uğratmak isteyenlerin tertiplemediği dış kaynaklı isyandı. Ermenilerle Kürtleri, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı silahlı eylemler düzenleterek kullanmak, İngiliz yanlısı Damat Ferit Paşa politikasıydı. Ali Galip Olayı ve Koçgiri İsyanı İngilizlerle-Damat Ferit Paşa hükümetinin bu ortak

⁸³² Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s.135.

⁸³³ Çay, age., s. 319.

girişimiydi.⁸³⁴ Koçgiri İsyanı'nda yer alan aşiretler genellikle Alevi-Kürt, Zaza, Kurmanc olanlardı. Dersim aşiretleri ise bir anlam da bu isyana yan destek oldu ve bir bölümü de katıldı. Alişan Bey ve Alişer Efendi'nin yoğun çabalarına rağmen isyana yeterli katılım sağlanamadı. Dersim ve Koçgiri 'de yer alan Sünni aşiretler bu isyana katılmadılar. Sünnî Türk aşiretlerin bu tutumunu Sünni Kürt aşiretleri de gösterdi.⁸³⁵

Nuri Dersimi'nin çok abartılı ifadelerinin aksine, isyana geniş çapta katılım olmadı. Bu durum da, isyanın küçük çaplı yerel bir hareket olmaktan öteye geçemediğinin göstergesiydi. Dersimi'nin Kürt istiklal savaşı olarak nitelemesine rağmen, İngilizlerin stratejik hedeflerine hizmet eden Millî Mücadele'yi başarısız kılma yönünde kurgulanmış ve başarısız olan yerel çapta küçük bir isyan olarak değerlendirilmek daha doğru olacaktır.

---

⁸³⁴ Öz, age., s. 97.

⁸³⁵ Öz, age., s.117.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar, devleti oluşturan unsurlar arasında herhangi bir problem söz konusu değildi. Devletin en üst makamları da dâhil olmak üzere, her kademede görev yapıyorlardı. Dini inançları ve yaşayış tarzları devlet memuriyetinde bulunmalarına engel teşkil etmiyordu. Ermeniler her türlü devlet memuriyetinde görev alıyorlardı. Kürtler de Müslüman oldukları için devlet yönetiminde, askerîye de, yerel yönetimlerde her türlü görevi rahatlıkla ifa ediyorlardı.

1800'lü yılların başından itibaren Amerikan, İngiliz, Fransız misyonerler ve Rus ajanlar Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başlayınca kadar Kürtlerle Ermeniler arasında bir problem söz konusu değildi. Misyonerlerin başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere açtıkları okullarda, Hristiyan tebaanın çocuklarına milliyetçilik kavramı etrafında şekillenen eğitim vermeleri, ileride ortaya çıkacak sorunların başlangıcını teşkil ediyordu. Çoğunlukla Ermenilerin çocukları bu okullara gitmeye başladı. Okulların yanısıra açılan hastaneler, yardım cemiyeti adı altında faaliyet gösteren kuruluşlar, bir süre sonra her tarafta ortaya çıktı. Kürtler, tıpkı Türkler gibi çocuklarını bu okullara göndermedi. Müslüman tebaa, açılan okullara çocuklarını göndermeyi hiçbir zaman hoş karşılamıyordu. Çünkü okullarda Protestanlık propagandası yapıldığı, artık herkesçe bilinen bir gerçektir.

1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması'yla, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri Kürtlerden korumayı kabul etmesi Kürt Ermeni ilişkilerinde bozulmalarının temelini oluşturdu. Bu anlaşmayla Ermeni sorunu ilk defa uluslararası boyut kazandı. 1890-1895 Ermeni isyanları sırasında komitacılık faaliyetleri nedeniyle suçlu Ermeniler, başta Rusya olmak üzere Avrupa ülkelerine firar etmişlerdi. 1908 yılında Sultan II. Abdülhamit'in meşrutiyeti yeniden ilan etmesiyle çıkarılan genel af ile yurt dışına firar etmiş olan Ermeniler yurtlarına döndüler. Sahip oldukları mülklerini satarak yurt dışına firar eden Ermenilerin dönmesiyle Kürtlerle Ermeniler arasında arazi meselesi ortaya çıktı. Ermeniler sattıkları arazileri geri istiyorlardı. Arazi meselesi Ermenilerle Kürtler arasındaki sorunların başında geliyordu. Kurulan komisyonlarla ve Osmanlı Devleti'nin nakden fedakârlık yaparak arazi sorununu çözmesi, Kürt- Ermeni ilişkilerinin düzelmesini sağlamadı. Arazi meselesinden başka Kürtlerle Ermeniler arasında hırsızlık, kız kaçırma, eşkıyalık olayları gibi birçok problem mevcuttu. Misyonerlerin ve Rus ajanların etkisiyle Ermeniler bir olayı birkaç yerde olmuş gibi göstererek Kürtleri, murahhasları aracılığıyla şikâyet ediyorlardı. Kürt eşkıyaların Ermeni köylerine düzenledikleri baskın ve yağmalar, Ermenilerin Kürt aşiretlerine attıkları iftiralara Kürtlerle Ermeniler arasındaki belli başlı sorunlardı.

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanı Ermeniler tarafından sevinçle karşılanırken Kürtlerde endişeye sebep oldu. Doğu Anadolu'nun Ermenilere verileceği konusundaki söylentiler Kürtler arasında meşrutiyetin tepkiyle karşılanmasına yol açtı. İstanbul'da kurulan Kürt cemiyetleri ve Ermeni komitaları görüşmeler yaparak Kürt-Ermeni birlikteliğini kurmaya çalışıyorlardı. Ayrılmakçı amaçlarla kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Taşnak Komitesi'nin bütün çabalarına rağmen, Kürtlerle Ermeniler arasında istenen anlaşma sağlanamadı. Kürt halkının onayı alınmadan yapılan bu çabalar sonuç vermedi.

Ruslar tarihi amaçları olan sıcak denizlere inme ve boğazları ele geçirme politikalarını gerçekleştirmek için, başta Ermeniler olmak üzere Kürtleri de kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Bu amaçla Ruslar, Osmanlı Ermenilerin hamiliğini resmen üstlenince, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma hakkını da elde ettiler.

Bununla yetinmeyerek Kürt aşiret reislerini, para karşılığında kendi safına çekmek ve Osmanlı Devleti'nin doğudaki varlığını zayıflatmak için her yolu deniyorlardı. Abdurrezzak Bedirhan, Simko lakaplı Şikak aşireti lideri İsmail Ağa, Seyyit Taha ve Molla Selim bunlardan bazılarıydı. 1914 yılında meydana gelen Bitlis İsyanı sırasında isyancı Kürtler Ermenilerle işbirliği yaptılar. Fakat Rus komplosu olan bu isyan da başarıya ulaşamadı.

Rusya, İngiltere, Fransa ve Amerika Kürtler ve Ermeniler arasında ifsat faaliyetlerinde bulunuyordu. Bunun sebebi de bu unsurların yaşadığı bölgelerin, söz konusu devletlerin sahip olmak istediği yer altı kaynaklarına sahip olmasıydı. Sanayi Devrimi'nin etkisiyle, sömürgeciler arasında hammadde ve pazar ihtiyacı orta çıktı. Osmanlı Devleti toprakları, geniş coğrafyası ile sömürgeciler için gayet iyi bir pazardı. Çöküş sürecinde olan Osmanlı Devleti'nin, bu gibi güçlü devletlere müdahale etmesi pek de söz konusu değildi.

Osmanlı Devleti'ne, Birinci Dünya Savaşı sürecinde en çok zararı Rus destekli Ermeni komitacıları verdi. Rusya'da eğitilen Ermeni intikam bölükleri, doğu vilayetlerinde Türk ve Kürt ayrımı yapmaksızın büyük katliamlar gerçekleştirdi. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni katliamları, Kürtlerle Ermenilerin hiçbir surette bir araya gelemeyecekleri düşüncesini kuvvetlendirdi. Ermeniler, Kürtleri 1915 yılında zorunlu göçü esnasında kafilelere saldırılar düzenleyerek Ermenileri katletmekle suçluyorlardı.

Doğu Anadolu'da kurulacak bir Kürt-Ermeni devleti ya da ayrı ayrı Kürtlere ve Ermenilere ait devletler, sömürgecilerin Ortadoğu'daki planlarını gerçekleştirme açısından çok önemliydi. Paris Barış Konferansı'nda, Bogos Nubar Paşa ile Kürt Şerif Paşa arasında yapılan anlaşma ile Ermenilerin egemen olduğu bir Kürt-Ermeni devleti kurulmaya çalışıldı. Kürt halkından habersiz bir şekilde yapılan bu girişimlere en çok tepkiyi Kürt aşiretleri verdiler. Kürt aşiretleri kendilerinin nüfus olarak Ermenilerden çok fazla olmalarına rağmen, yaşadıkları bölgelerinin Ermenilere bırakılacağı endişesini taşıyorlardı. Çünkü kararı alanların düşüncesine göre, eğer Kürtler bu duruma itaat etmezlerse yaşadıkları bölgeler işgal edilerek diz çöktürüleceklerdi. Bütün bunlara rağmen, alınan kararları Kürtler aşiretleri tanımadı. Anlaşmayı imzalayan Kürt Şerif Paşa'yı ve Kürt Teali Cemiyeti'ni, kendilerinin temsilcisi olarak görmediklerini ifade ettiler. Bu yöndeki düşüncelerini içeren telgrafları, Avrupa konsolosluklarına, gazetelere ve Meclis-i Mebusân'a gönderdiler. Kürtler, yüzyıllarca birlikte yaşadıkları aynı dinden oldukları, Türklerden ayrılmak istemediklerini bütün dünyaya ilan ettiler.

Ermenilerin bir kısmı de bu anlaşmayı imzalayan Bogos Nubar'ı, Büyük Ermenistan Projesini baltalamakla suçladı. Çünkü bu Ermeniler de bir Kürt-Ermeni devleti kurulmasına taraftar değildi. Ermenilerin bir kısmına göre de Kürtler, Doğu Anadolu'da kurulacak Ermeni Devleti'nin himayesinde olmalıydı. Avrupalılar, Kürtlerin tek başlarına bağımsız bir devlet kuramayacaklarına inanıyorlardı. Ermeniler eğitilmiş oldukları için, Kürtlerin Ermenilere tabii olması gerekirdi. Kürtlerin bunca Ermeni mezaliminden sonra, onlarla devlet kurmaya değil yan yana yaşamaya dahi tahammülleri kalmamıştı.

Millî Mücadele yıllarında Ermeniler Ruslarla işbirliği yaptı. Ermenilerin, Türk ve Kürt yerleşim yerlerine saldırılar düzenleyerek katliamlar yapmaları Kürt- Ermeni ilişkilerini tamamen bozulmasına yol açtı. Çünkü Ermeni Komitaları “kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür” sloganı ile hareket ediyorlardı. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeni çoğunluğu sağlamak için, Türkleri ve Kürtleri katlediyorlar ve başka bölgelere göçe zorluyorlardı. Bu dönemde Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu tercihlerini din bağı ile bağlı oldukları Türklerden yana kullandılar. Ermeni

komitalarının düzenlediği bunca baskın yağma ve katliamlardan sonra Kürt-Ermeni ilişkilerinin düzelmesi söz konusu olmadı.

Sonuç olarak, 1878 Berlin Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri Kürtlere karşı korumayı kabul etmesiyle Kürt- Ermeni ilişkilerinde de bozulmalar başladı. Bundan sonraki süreçte gerek İkinci Meşrutiyet gerekse Millî Mücadele döneminde Kürt-Ermeni ilişkileri daha da bozuldu. Sömürgeci devletler tarafından planlanan ve Osmanlı Devleti'ni parçalamayı amaçlayan Kürt-Ermeni devleti kurulamadı. Kürt-Ermeni işbirliği hiçbir zaman tam olarak sağlanamadı. Bunun sağlanamamasında Kürtlerin Müslüman ve Ermenileri Hristiyan oluşunun yanısıra Kürtlerin nüfus olarak Ermenilerden fazla oluşunun da çok büyük etkisi oldu. Kürtler bütün siyasî propagandalara rağmen Türklerden ayrılmak istemediler. Avrupalı devletlerin yaptığı misyonerlik faaliyetleri, Ermeniler arasında başarılı olsa da Kürtler arasında başarılı olamadı. Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu, bir avuç bozguncunun peşinden gitmedi. Yüzyıllarca kader birliği yaptıkları, aynı inancı ve vatani paylaştıkları Türklerle birlikte hareket ederek Millî Mücadele'ye katıldılar.

KAYNAKLAR**1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ****Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı**

BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-2.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-5.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-6.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-9.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-10.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-11.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-18/2.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1/2-18.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/19.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/23.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/24.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/53.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/55.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/54.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/56.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/64.
BOA, DH. SYS. Dosya No: 67, Belge No:1-2/65.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/01.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/02.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/03.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/04.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/05-01
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/06.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/08.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/01-02.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/21.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/22.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/24.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/25.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/27.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/29.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/30.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/31-1.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/31-2.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/35.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/36.
BOA., DH. SYS., Dosya No:118, Belge No:13/38.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı

BAO, HR. SYS.02338.00061.003.
BAO, HR. SYS.02338. 00061.001.
BAO, HR. SYS.02338.00061.005.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı

BOA, BEO. Dosya No: 4089, Belge No:306614/1
BOA, BEO. Dosya No: 4089, Belge No:306614/2.

Anadolu Mektubî Mühimme Evrakı

BOA, A. M KT. MHM. Dosya No:742, Belge No:19/2.
BOA, A. M KT. MHM. Dosya No:742, Belge No:19/4.
BOA, A. M KT. MHM. Dosya No:742, Belge No:19/3.

Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı

BOA, DH. H. Dosya No: 5, Belge No: 69/1.
BOA, DH. H. Dosya No: 5, Belge No: 69/2.
BOA, DH. H. Dosya No: 5, Belge No: 69/3.
BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/9.
BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/8.
BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/3.
BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/1.
BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/4.
BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/5.
BOA, DH. H. Dosya No:31, Belge No:21/7.
BOA, DH. H. Dosya No:53, Belge No:31/1.
BOA, DH. H. Dosya No:53, Belge No:31/2.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/1-2.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/5.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/7.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/6.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/10.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/11-1.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/11-2.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/13.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/14.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/18.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/16.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/19-1.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/19-2.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/24.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/29.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/27.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/34-1.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/34-2.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/35.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/38.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/40.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/51.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/46

BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/44.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/48-1.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/48-2.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/48-3.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/49-1.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/49-2.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/49-3.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/53.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/54.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/52.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/55.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/57.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/65.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/64.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/60-1.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/59.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No: 3/60-3.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/60-4.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/66.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/62.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/67.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/68.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/70-71.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/72.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/76.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/83.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/85.
BOA, DH. H. Dosya No:16, Belge No:3/82.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı

BOA, EUM. EMN. Dosya No:111, Belge No:18/13.
BOA, EUM. EMN. Dosya No:111, Belge No:18/1.
BOA, EUM. EMN. Dosya No:111, Belge No:18/10.
BOA, EUM. EMN. Dosya No:111, Belge No:18/11.
BOA, EUM. EMN. Dosya No:111, Belge No:18/37.
BOA, EUM. EMN. Dosya No:111, Belge No:18/39.
BAO, DH. EUM. EMN.0088.00036.001/03/06.
BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.016.
BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.008.
BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.012.
BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.010.
BAO, DH. EUM. EMN.00074.00021.012.
BAO, DH. EUM. 2.ŞB.00001.00044.001.

Dâhiliye Nezâreti Asayiş Kalemi Evrakı

BAO, DH. EUM. AYŞ.00033.00074.001.
BAO, DH. EUM. AYŞ.00033.00074.002.

BAO, DH. EUM. AYŞ.00012.00004.001.
BAO, DH. EUM. AYŞ. 00030.00045.003.
BAO, DH. EUM. AYŞ.00030.00045.003.
BAO, DH. EUM. AYŞ.00030.00045.001.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı

BAO, DH. SFR.00627.00019.001.001.
BAO, DH. ŞFR, 53/129.
BAO, DH. ŞFR, 53/222.
BAO, DH. ŞFR, 54/162.
BAO, DH. ŞFR, 54/7.
BAO, DH. ŞFR. 00107.00104.001.001.
BAO, DH. ŞFR.00482.00083.001.001.
BAO, DH. ŞFR.00482.00083.001.002.
BAO, DH. ŞFR.00482.00083.001.003
BAO, DH. ŞFR.98/289.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Evrakı

BOA, DH. KMS. Dosya No: 16, Belge No:30/3.
BOA, DH. KMS. Dosya No: 16, Belge No:30/1.
BAO, DH. KMS. Dosya No: 16, Belge No:30/4.
BAO, DH. KMS. Dosya No: 54, Belge No:32/1.
BOA, DH. KMS.00055.3.00015.003.
BOA, DH. KMS.00055.3.00015.005
BOA, DH. KMS.00055.3.00015.001.

BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

BOA, MV.00216.00039.001.001.
BAO, M.V. Dosya No:123, Belge No:13/1-2.

2. SALNAMELER, GAZETE VE DERGİLER

2.1. Salnameler

Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319, Defa 18, 273s.
Mamûretülaziz Salnamesi, H.1325, Defa 9, 272s.
Salname-i Vilayet Diyarbakır, Defa 20, H. 1321, 240s.
Salname-i Vilayet Diyarbakır, Defa 20, H. 1323, 233s.
Salname-i Vilayet, Erzurum, Defa 15, 1318, 449s.
Sivas Vilayeti Salnamesi, H.1325, Defa 17, 329s.

2.2. Gazete ve Dergiler

Jin Dergisi, Sayı: 21, İstanbul 18 Haziran 1335, 1062s.
Takvim-i Vekayi, 8 Mart 1336 / 8 Mart 1920, N: 3795. 1s.

3. KAYNAK ESERLER

- ABADİ, 1339Türk Verdün'ü Gaziantep, Antep'in Dört Muhasarası, Dersaadet Matbaa-i Askeriyye, 130s.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, 2006, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 559s.
- BARTON J. L., 1908. Daybreak İn Turkey, Boston The Pilgrim Press, Boston 1908, 316s.
- _____, 1980. Story of East Near Relief (1915-1930), New York The Macmillan Company 1980, 487s. [https:// babel.hathitrust.com](https://babel.hathitrust.com).
- BEDİRHAN, Abdurrezzak, 2000. Otobiyoğrafya (1910-1916), Çeviren: Hasan Cuni, Peri Yayınları, İstanbul, 79s.
- CEMAL PAŞA, Hatırât, (1913-1922), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 504s.
- CUİNET, V., 1891. La Turquie D'Asie, Volume 2, Paris, 892s.
- DERSİMİ, M. N., 1986. Hatıratım, , Roja Nu Yayınları, Stockholm, 322s.
- DERSİMİ, M. N., 1952.Kürdistan Tarihinde Dersim, Anî Matbaası, Halep, 354s.
- HAY,W. R., 1921. Two Years İn Kürdistan Experiences of a Political Officer 1918-1920, London, 440s.
- KARABEKİR K., 1994. Ermeni Dosyası, Emre Yayınları, İstanbul s.133
- KNAPP, G. H., 1919. The Tragedy of Bitlis, New York, 160s.
- MUGERDİTCHIAN, E.- MUGERDİTCHIAN, T., 2017. Kürtleşen Ermeniler, Tarih Kuram Yayınları, İstanbul, 127s.
- Mustafa Kemal Atatürk, 2004. Nutuk 1919-1927, MEB Basımevi, Ankara, 432s.
- NOEL E. W. C., 2014. Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü, İstanbul, 181s.
- NOGALES, R. de, Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919), 2016 çev: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 307s.
- ORBAY, R., 1993.Cehennem Değirmeni I, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 303s.
- SAFRASTIAN, A., 2007. Kurd u Kurdistan, Avesta Yayınları, İstanbul, 124s.
- SASUNİ, G. 1992. Kürt Ulusal Hareketleri ve 15 YY' dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri, çev: Bedros Zartaryan- Memo Yetkin, Med Yayınevi, Med Yayınevi, İstanbul, 352s.
- STANLY, E. K., 1973.The Lions Of Marash, State Universty Of New York Press , Albany, 320s.
- Süleyman Sabri Paşa, 2015. Van Tarihi ve Kürtler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 296s.
- Şerefhan Bitlisi, 2013. Şerefname, C.I, Nubihar Yayınları, İstanbul 2013,
- Şerif Paşa, 1990. Bir Muhalifin Hatıraları, İstanbul, Nehir Yayınları, 123s.
- Talat Paşa, 2006. Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitacılarının Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Örgün Yayınevi, İstanbul, 665s.
- Talat Paşa, 2009, Hatıralarım ve Müdafaam, Kaynak Yayınları, İstanbul, 248s.

4. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

- ŞİMŞİR, Bilal N., 1989. Biritish Documents on Ottoman Armenians, Volume I, TTK Yayınları, Ankara, No: 309, 684s.
- Meclisi Mebusân Zabıt Ceridesi I (İçtimâ-ı Fevkalâde) Devre: 4 İçtima Senesi: 1 On Beşinci İnikad, 28 Şubat 1338 (1920), 265s.

- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, 2013. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 130, İstanbul 2013, 344s.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), 1994. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14, Ankara, 627s.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk Ve İskânı (1878-1920), 2007. Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu: 91., 1260s.
- Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918), 2002, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, 262s.

5. KİTAPLAR, MAKALELER ve BİLDİRİLER

5.1. Kitaplar

- AÇIKSES, E., 2003, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara, TTK Yayınları, 405s.
- AHMED, K., Mazhar, 1996. 1. Dünya Savaşı'nda Kürdistan, Doz Basım Yayıncılık, İstanbul, 348s.
- AKBIYIK Y., 1999. Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 385s.
- ALAKOM, R., 2011. Bir Kürt Diplomatın Fırtınalı Yılları: Şerif Paşa, Avesta Yayınları, İstanbul, 136s.
- ATA, F., 2016. Süleymaniyeli Nemrud Mustafa Paşa Bir İşbirliğinin Portresi, Palet Yayınları, Konya, 122s.
- ATAÖV, T., 2014. Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın İtirafları 1915-1918 Arası Belgeler, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 181s.
- AVAGYAN, Arsen, MİNASSIAN, Gaidz. F., 2013 Ermeniler ve İttihat Terakki, Aras Yayınları, Ankara, 231s.
- AVERYANOV, P. İ., 2010. Osmanlı İnan Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl), Avesta Yayınları, İstanbul, 367s.
- BAYRAKDAR, B., 2016, 20 Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, Detay Yayıncılık, Ankara, 480s.
- BİÇER, B., 2014, Kürtler, Çizgi Yayınları, Konya, 342s.
- BOZAN, O., 2013. Diyarbakır Vilayetinde Ermeni Olayları (1878-1920), Çizgi Yayınları, Konya, 391s.
- BOZARSLAN, M. E., Jin Dergisi, JIN Dergisi Üzerine Genel Bilgiler, Cilt:1, s. 117.
- BOZKURT, T., 2015. Atatürk'ün Doğu Politikası ve Kürt İsyancıları, Halk Kitabevi İstanbul, 223s.
- BRUİNESSEN, M. V., 2013. Ağa, Şeyh ve Devlet, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 509s.
- CELİLE, C., 2007. Kürt Tarihinden 13 ilginç Yaprak, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 184s.
- CHERNICHENKINA, N., 2015. Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 - 1917) Erzincan Üniversitesi Yayınları No:1 Erzincan, 295s.
- CIRIK, B., 2016, Doğu Anadolu'da Türk Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914) Bitlis Sancağı Örneği, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 583s.
- CIRIK, B., 2015. Üç Devirde Bir Kürt Aşiret Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928), Değişim Yayınları, İstanbul, 256s.

- ÇAVDAR T., 1996. Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, İstanbul 1970, 173s.
- ÇAY, A. H., 1996. Her Yönüyle Kürt Dosyası, Ankara, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 551s.
- ÇETİN, S., 2014. Yâkût el- Hamevî'nin Mü'cemü'l- Büldân'ında Kürtler, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 237s.
- ÇİÇEK, K., 2015. Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, TTK. Yayınları, Ankara 307s.
- DABAĞYAN, L. P., 2007. Emperyalistler Kısacasında Ermeni Tehciri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 816s.
- MCDOWALL, D., 2004. Modern Kürt Tarihi, Doruk Yayınevi, Ankara, 680s.
- ERDAL İ., KARAÇAVUŞ A., 2009. Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 352s.
- ERİM, N., 1953. Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri C.1, TTK Yayınları Ankara, 519s.
- GENELKURMAY ASKERÎ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI YAYINLARI, Ermeni Komitacılarının Amaçları Ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce Ve Sonra), 2008. Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi, 407s.
- EYİCİL, Ahmet, 1991 Siyasî Tarih, Gün Yayıncılık, Ankara, 495s.
- _____, Ahmet, 2008 Osmanlı Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri, Gün Yayıncılık, Ankara, 511s.
- FIRAT, M. Ş., 1961, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, M.E. B. Basımevi, Ankara, 176s.
- GAUNT, D., 2007 I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Katliamlar Direniş Koruyucular: Müslüman- Hristiyan İlişkileri, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları İstanbul, 700s.
- GENCER, F., 2006, Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi, Alternatif Yayınları, İstanbul, 256s.
- GÖKALP, Z., 2013. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Toker Yayınları, İstanbul, 103s.
- GÖKTAŞ, H., 1991. Kürtler İsyan-Tenkil, Alan Yayıncılık, İstanbul, 141s.
- GÖLDAŞ İ., 1991. Kürdistan Teali Cemiyeti, İstanbul, Doz Yayınları, 324s.
- GÜNDOĞDU, C., 2016. Bir Fotoğrafın İzinde: 1. Dünya Savaşı'nda Dersim'de Milis Örgütlenmesi Pülümür Aşiret Milisleri ve Mustafa Bey, Pülümür, Ütopya Yayınları, Ankara, 116s.
- GÜRÜN, K., 1983. Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 321s.
- HAKAN, S., 2013. Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920), İletişim Yayınları, İstanbul, 381s.
- HALAÇOĞLU, Y., 2016. Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 189s.
- HANİOĞLU, M. Ş., 1985. Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad Ve Terakki Cemiyeti Ve Jön Türklük (1789-1902), İletişim Yayınları, İstanbul, 664s.
- HAYRENİ, H., 2015. 1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar, İstanbul, s. 316.
- HEWSEN, R. H., HOVANNİAN, R. G. (Ed.), 2016. Bitlis ve Muş'un Tarihi Coğrafyası, Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş, İstanbul, 239s.
- HOVANNASSİAN, R. G., (Ed), 2016. Ermeni Pağış/ Bitlis ve Daron/Muş, Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş, Aras Yayınları, 239s.
- IŞIK Ayhan, 2013. Kürt Tarihi, Dosya: Osmanlı Dönemi Kürt Basını, Ağustos –Eylül, s.45.

- JWADEH W., 2016. Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, İletişim yayınları, İstanbul, 583s.
- KARAL, E. Z., 1995. Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 593s.
- KASALAK, K., 1993. Millî Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 199s
- KEÇİK, B., 2015. Bizim Kürtler Bizim Ermeniler, Yayın B, Ankara, 431s.
- KIRZIOĞLU, F., 1968. Fahrettin Kürtlerin Türklüğü, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayını, Ankara, 130s.
- _____, F., 1984. Dağıstan- Aras- Dicle Altay ve Türkistan Türk Boylarından Türkler, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 80s.
- _____, F., 1964. Kürtler I. Bölüm Tarih Bakımından Kürtlerin Türklüğü, Ankara. Çalışkan Basımevi, 128s.
- KIESER H. L., 2005. İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, İletişim Yayınları, 864s.
- KLEİN, Janet, 2014, Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, Çeviren: Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 335s.
- _____, B., 2001. Ermeni Macerası (Tarihî ve Siyasî Bir Değerlendirme), Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No: 12, Isparta, 144s.
- KONUĞU, E., TÜRKKAYA A., (Ed.), 2002 Türklere Uygulanan Kırımlar ve Toplu Mezarlar, Osmanlı Son Döneminde Ermeniler, TTK Yayınları, Ankara, 343s.
- KÖYMEN, M. A., 1993. Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 310s.
- KUTLAY, N., 2014. Osmanlıdan Günümüze Kürtler, Kürdoloji Notları, Dipnot Yayınları, Ankara, 405s.
- _____, N., 2015 İttihat Terakki ve Kürtler, Dipnot Yayınları, Ankara, S. 68.
- KÜTÜKOĞLU M. S., 1998. Tarih Araştırmalarında Usûl, Kubbealtı Neşriyatı İstanbul, 182s.
- LAZAREV, M.S., 1989. Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923), Ankara 328s.
- MCCARTY, J., 2016. 1915 Van'da Ermeni İsyanı, Tarih Kuram Yayınları, İstanbul, 318s.
- MOVSİSYAN, Artak, 2017. Ermenistan Tarihi (Özet Kitap), Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan, 122s.
- MUHAMMED EMİN ZEKİ BEG, 2015, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, İstanbul s.236.
- MUMCU, U. 1993. Kürt- İslam Ayaklanması 1919-1925, Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, İstanbul 242s
- NIKİTİNE, B., 2015. Kürtler, Örgün Yayınevi, İstanbul, 565s.
- ORTAYLI, İ., 1981. "İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, Ankara 1981, 240s.
- ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1920-1922) III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003, 304s.
- ÖKE, M. K., 1988. İngiltere'nin Güney Doğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132s.
- _____, M.K., 1991. Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 205s.
- ÖVER K. G., 2007, Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 219s.

- ÖZ B., 2015. Belgelerle Koçgiri Olayı, Can Yayınları, İstanbul, 326s.
- ÖZALP K., 1988. Millî Mücadele 1919-1922, C.1, TTK Yayınları, Ankara, 268s.
- ÖZÇELİK İ., 1992, Millî Mücadelede Güney Cephesi Urfa (30 Ekim1918- 11 Temmuz 1920), Ankara, 378s.
- ÖZDEMİR, H., ÇİÇEK, K., TURAN, Ö., ÇALIK, R., HALAÇOĞLU, Y., 2004. Ermeniler: Sürgün ve Göç, TTK Yayınları, Ankara, 223s.
- ÖZKAYA, Y., 2011. İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 160s
- ÖZTÜRK, Ayhan, 1994, Millî Mücadele'de Gaziantep, Geçit Yayınları, Kayseri, 215s.
- ÖZÜYILMAZ, Ö., 2010. Gurmanc Ve Kürtlerin Kökenleri, Karakutu Yayınları İstanbul, 456s.
- PAYASLIAN, S., 2007. The History Of Armenia From The Origins To The Present, United States of America, 296s.
- QASIMLO, A. 2012 Kürtler ve Kürdistan, Avesta Yayınları, İstanbul, 335s.
- RASONYI, L., 1993. Tarihte Türklük, Örgün Yayınevi, Ankara, 560s.
- SEFEROĞLU, Ş. K., 1982. Anadolu'nun İlk Sakinleri Kürtler, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132s
- _____, Ş. K., 1990. Millî Mücadele Yıllarında Kürt "Türk" Ermeni İlişkileri, İstanbul 111s.
- SELVİ, H., 2000. Millî Mücadelede Erzurum (1918-1923), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 434s.
- _____, 2004. Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 241s.
- SEYREK, Ahmet, 2015, Bir Asırdır Çözülemeyen Sorun Ermeni Meselesi ve Tehcir, Bizim Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 376s.
- SEVİNÇ, N., 2011. İstiklâl Harbi'nde Etnik İhanet, Şan Ofset, İstanbul, 620s.
- SİLOPİ, Z., 1969. Doza Kürdüstan, Stewr Basımevi, 258s.
- SONYEL S.R., 2014. Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü, TTK Yayınları, 610s.
- SOİLEAU D. K., 2017. Koçgiri İsyanı, İletişim Yayınları, İstanbul, 428s.
- SÜMER, F., 1999. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK Yayınları, Ankara, 265s.
- SÜSLÜ, A., 2013 Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Berikan Yayınevi, Ankara, 416s.
- ŞADİLLİ, V. 1980. Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri Ve İsyenlar, C 1, Kon Yayınları, Ankara, 291s.
- ŞAHİN G., 2007. Osmanlı Devleti Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, I Q Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 256s.
- ŞİMŞİR, B. N., 2005 Ermeni Meselesi (1774-2005), Bilgi Yayınevi, Ankara, 470s.
- _____, B. N., 2007 Kürtçülük (1787-1923), Bilgi Yayınları, Ankara, 612s.
- TANERİ, A., 1983. Türkistanlı Bir Türk Boyu Olan Kürtler, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 187s.
- TANSEL, Dr. S., 1991. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt I, MEB Yayınları, İstanbul, 320s.
- _____, 1991. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt III, MEB Yayınları, İstanbul, 279s.
- TEKİN, Arslan, 2016 Enver Paşa ve Dönemi, Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 663s.
- TER MİNASSIAN, A., HOVANNİSIAN, R. G. (Ed.), 2016 Van 1915, Tarihi Kentler ve Ermeniler Van, İstanbul, 343s.

- TUNAYA, T. Z., 1995. Türkiye’de Siyasî Partiler (1859-1952), Arba Yayınları İstanbul, 799s.
- _____, T. Z., 2009. Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1938), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 688s.
- GENELKURMAY BAŞKANLIĞI YAYINLARI, Türk İstiklâl Harbi, 1995. III. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 343s.
- TÜRK İSTİKÂL HARBİ, 1995, II. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 343s.
- URAS, E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, Ankara, 549s.
- WALKER, C. J., HOVANNİSİAN, R. G. (Ed.), 2016. Ermeni Daron ve Pağış ’in Sonu:1914-1916, Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş, İstanbul, 239s.
- YAVI, E., 2001. 1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler, Yazıcı Yayınevi, İstanbul, 391s.

5.2. Makale ve Bildiriler

- AÇIKSES, E., 1999. “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme”, Osmanlı Siyaset 2, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, ss. 192-203.
- AFYONCU, E., 1994. “Defterhane”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, ss. 100-104.
- AKGÜL, S., 1993. “Cumhuriyet Dönemi Sonuna Kadar Dersim Sorunu”, OTAM, Sayı: 4, ss. 1-22.
- Aksoy E. 2015. “Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Fransız Okulları”, Synergies Turguie N:8, ss.29-46.
- ALAN, G., 2007. “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, Journal of İslamic Resarch 20/4, ss. 464-465.
- ASLAN, T., II. 2009. “Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, Akademik Bakış Cilt 3, Sayı 5, ss. 41-59.
- ATAK, T., 2011. “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)”, Toplumsal Tarih Dergisi 2011, Sayı 208, ss. 2-10.
- AYDIN, M., 2005. “Evanjelik Hristiyanlığın Misyon Yöntemleri ve Türkiye'deki Yansımaları” Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik Sempozyum, Dinler Tarihi Araştırmaları-V, 01-02 Ekim Ankara, ss.79-122.
- AYDOĞAN, E., 2013. “Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, Sayı:49, ss.310.
- BABACAN, H., 2007. “Birinci Dünya Harbinde Sivas ve Havalisinde Tehcir Uygulamaları”, Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri I. Cilt, ss. 535-548
- BADEM, C., Yıldırım M., 2014. “Osmanlı Arşiv Belgelerinde “Dersim İslahatı” (1870-1913)”, 2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Baskı Ve Cilt Tunceli Üniversitesi, ss. 162-179.
- BAYRAKTAR, B., “Ruslarla Yapılan Yeniköy Anlaşması ve 1914 Bitlis Ayaklanması”, Beşinci Askerî Tarih Semineri I, Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Yayını, ss. 392.
- BEYOĞLU, S., 1996. “Millî Mücadele Başlarken Güneydoğu Anadolu”, Tarih İncelemeleri Dergisi Sayı: 11, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, ss. 125-135.

- BEYSANOĞLU, Ş., 1987. “Mustafa Kemal Atatürk’ün Diyarbakır’daki Kafkas Cephesi Komutanlığı”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, cilt. 2 sayı.5, ss. 487-502.
- BİRİNCİ, A. “Lütfü Fikri (1872-1934)”, TDVİA, Cilt 27, ss. 233-234.
- BİRİNCİ, A. “Mehmet Şerif Paşa” TDVİA. Cilt 39, ss.1-2.
- BUDAK Ö., 2008 “Millî Mücadele Dönemi Türk-Fransız İlişkileri”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 19, Güz, ss. 97-114.
- CELİL, C., 1990. “1914 Bitlis Kürt Ayaklanması”, Berhem Dergisi, Sayı 9, ss.11-19.
- CIRIK, B., 2015. “Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Türk-Ermeni İlişkileri (1908-1914)”, Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt 2015, ss. 73-78.
- ÇADIRCI, M., 1992. "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha, Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", OTAM, Sayı 3, Ankara, s. 413-485.
- ÇELİKER, H. F., 1987. “Bitlis’in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, cilt.3 sayı.8, ss. 379-392.
- DALYAN M. G., 2014. “Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yolda Ermeni Nasturî İlişkisi”, Yeni Türkiye 60, ss.1-9.
- DEĞERLİ E. S., 2008. “İngiltere’nin Doğu (Şark Politikası) (1882-1914)”, Akademik Bakış Sayı:14, ss.1-15.
- DEMİRCİ, S.- ÇABUK F., 2014 “XIX. Celâli Kürt Eşkîyası: Bayezid Sancağı ve Osmanlı-Rus-İran Sınır Boylarında Celâli Kürt Aşireti’nin Eşkîyalık Faaliyetleri, (1857–1909)”, Journal of History Studies, Volume 6, ss. 71-97.
- DEMİRTAŞ, M., Tanin, 2015. “Peyam ve Sabah Gazeteleri Örneğinde 1914 Tarihli Bitlis Ayaklanmasının Dönemin Gazetelerine Yansımaları”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:3, Eylül 2015, ss.179-198.
- DİLEK, M. S., 2011. “Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Sayı: 15-16, ss.79-88.
- DOĞAN, A.,2014. “Osmanlı Devleti’nde Alman Kültürel Yayılmacılığı: Maraş Örneği”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 13(2), ss .437-462.
- DOĞAN A., 2004. “Maraş’ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyıl Başlarında)” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Konya. ss. 271-285.
- DOĞAN C., 2010. “Bedirhan Bey İsyanı Tanzimat’ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi” Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:12, ss. 15-38.
- ERASLAN, C., “Hamidiye Alayları”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, Cilt: 15, ss. 462-464.
- ERTAŞ K., RENÇBER F., 2017.Armenian Kızılbaş Relations İn Dersim in The 19th Century Within the Context of Armenian Traveller Antranik’s Travel Book, The Jornal of Academic Social Science, Number 55, 2017, s.225-232.
- EYİCİL, A., 2002. "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", Yeni Türk Tarihi Projesi, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara, C.13, ss. 228-245.
- EYİCİL, A., 2004. “I. Dünya Savaşı Ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Ermeni Mezalimi”, Belleten cilt XVII, sayı 250, Ankara 2004, ss. 911-949
- GÜL, A., 2016. “Osmanlı İdaresinin Dersim Kızılbaşlığına Karşı Takip Ettiği Politikaların Dönemsel Durumu”, 2. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü Ve Barış Sempozyumu, ss. 107-125.

- GÜL, A. 2008. “Türk Millî Bağımsızlık Savaşında Maraş Müdafaasının Önemi”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Diyarbakır, sayı 11, ss.177-199.
- GÜNAY, N., “Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus- Ermeni İş birliği”, Akademik Bakış, Cilt 8, Sayı 16, ss.63-93.
- GÜNAY, N.,2006. “Cumhuriyet Öncesi Maraş'ta Yabancı Okullar”, Atatürk Araştırma Merkezi Cilt: XXII, sayı 64-65-66, Ankara, ss.387-414.
- GÜNEŞ E., 2014. “Koçgiri İsyanı Ekseninde Dersim Direnişi” 2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu, Tunceli, s. 232-261.
- GÜNDÜZ, Ş.,2002. “Misyonerlik Ve Hristiyan Misyonerler”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II, sayı: 1, ss. 1-21.
- GÜNDÜZ Şinasi,2004. “Misyonerlerin Çalışma Yöntemleri, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri” Tartışmalı İlimi Toplantı, İstanbul, ss.351-378.
- HATİPOĞLU, S., 2002. “Çukurova'da Fransız-Ermeni İş birliği (1918-1921)” Belleten Cilt: LXVI, Sayı: 247, ss. 943-965
- HOFFMANN, T., KOUTCHARIAN, G., 1986. “The History of Armenia- Kürdîsh Relation in the Ottoman Empire, Armenian Rewiwe”, Volume 39, Number 4, ss. 1-45.
- HÜLAGÜ, M., 2001. “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10, ss. 1-25.
- İLTER, E., “Ermeni Meselesinin Doğuşunda İngiltere'nin Rolü”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) Sayı: 6, Yayın Tarihi: 1995, ss. 55-171.
- İSLAM İ., 2015. “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova'da Ermeni Terörü” Tarih Okulu Dergisi (TOD), ss . 477-492.
- KACIROĞLU, M. 2015. “Ermeni Olaylarının Türk Romanına Yansıması, Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri” Uluslararası Sempozyumu, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt, ss. 225-235.
- KANTARCI, Ş., 2002. “Van'da Ermeni İsyanı (1896-1915)”, Ermeni Araştırmaları sayı:5, s.1-15.
- KARADENİZ, Y., 2010. “Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)”, History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, ss.183-198.
- _____, Y., 2014. “Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi (1913-1919)”, Yeni Türkiye 60/2014, Ss.1-25.
- KARDAŞ, A., 2015. “I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali Ve Kurtuluşu (1915-1918)”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 10, ss. 176-192.
- KARTIN, C., 2016. “XIX ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye”, M. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Ed., Türk Yurdu Yayınları, Ankara, ss. 83-110.
- _____, C., 2014. “Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt- Ermeni Münasebetleri”, Yeni Türkiye 60/, ss. 4.
- KAYA, F., KARATAŞ Y., ÖZGÜL İ., “Erzurum Vilayeti Bayezid Diyadin-Karakilise Tutak Ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 yılı Sıhhi Ve İçtimai Coğrafyası”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 29. ss. 562-572.
- KAYMAZ, İ. Ş., 2007. “Emperyalizmin “Kürt” Kartı, Gazi Akademik Bakış Cilt 1, Sayı: 1, , ss.155-190.

- KEMALOĞLU, M., 2012. "Türkiye Selçuklularında Gayrimüslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 4 Sayı:7, ss. 168-185.
- KILIÇ, D., 2003. "Ermeni Ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu'nun Jeopolitik Önemi", IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Bildiriler, Elâzığ, ss.469-478.
- _____, 2006. "Ermeni Meselesinin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü", Ermeni Araştırmaları Dergisi, sayı:23-24, Ankara, ss.119-141.
- KILIÇ, R., 2006. "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", Türklük Bilimi Araştırmaları, Niğde, ss. 327-342.
- KILIÇ, S., 2005-2006, "Alman Okullarında Osmanlı'ya Karşı Yetiştirilen Ermeni Çocukları", Ermeni araştırmaları. Enstitüsü, Sayı 20-21, ss. 1-7.
- KODAMAN, B., 2010. "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:21, ss.131-138.
- _____, 1979. "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, Sayı 32, ss. 427-780.
- _____, B., 2010. "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2010, sayı:21, ss.131-138.
- KURTCEPHE, İ., AKGÜL S., "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı: 6, ss. 249-256.
- MAHİROĞULLARI, A., 2014. "Anadolu'da Misyonerlik ve Yabancı Misioner Faaliyetlerinin Ermeni Meselesine Etkileri: Sivas Vilayeti Örneği", Yeni Türkiye Sayı: 60, ss.1-23.
- MEMİŞ, E., "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss.1-11.
- NECEFOĞLU, H., 2014. "XIX. Yüzyılda Rusların Osmanlı Kürt Aşiretlerine Yönelik Faaliyetleri", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu, Cilt IV, T.T.K Yayınları, Ankara, ss.1-11.
- OKUR, Mehmet, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Yurdu Tartışmaları ve Osmanlı Hükümeti'nin Çözüm Önerileri, Yeni Türkiye 60/2014, ss.1-9.
- OLGUN S., "Beşar Ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesindeki Eşkıyalık Faaliyetleri (1888-1920)", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Yıl: 2017/1, Cilt:16, Sayı 31, ss. 33-56.
- OYMAK, İ., 2005. "Elâzığ, Tunceli ve Bingöl Çevresinde Misyonerlik Faaliyetleri", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri Sempozyumu, 01-02-Ekim, Ankara, ss.121-131.
- ÖZDEM, A. G., 2013. "Amerika'nın Harput Konsolosu Leslie Ammweron Davis'in Ticarî Raporu", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama Ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elâzığ, ss.65-80
- REYNOLDS, M., A., 2011. "Abdurezzak Bedirhan Ottoman Kurd and Russophile in the Twilight of Empire, Kritika: Explorations in Russian and Eurisian" History 12, 2 ss. 412-451.
- SAKİN, S., 2010. "İngiliz Ajansı Binbaşı Noel'in Nusaybin Raporu", CTAD Yıl 6, Sayı 12 ss. 31-50.
- SARI, M., SELVİ H., 2007. "Mondros Mütarekesi Sonrasında İngiltere'nin Kürt Politikası ve Van Valisi Haydar Bey", Akademik İncelemeler Cilt:2 Sayı:2, ss.27-47.

- SARIKÇIOĞLU, M., 2013. “İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, Sayı 5, ss.1-35.
- SARINAY, Y., “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, Akademik Bakış Dergisi Cilt 1, Sayı: 2, ss. 69-105.
- SEZER, A., 1999. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, ss.169-183
- SEZER, C., 2012. “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’ndeki Amerikan Misyoner Teşkilatlarının Durumu”, AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt, 2012, Özel sayı: 12, ss. 281-293.
- SONYEL, S. R., Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918), Belleten Cilt LXI, sayı 231, ss. 387-428.
- _____, S. R., “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız”, Belleten C:41, sayı. 164, ss.658-731.
- STUMP, A. K., 2002. “Alevilik Hakkında 19. Yüzyıl Misyoner Kayıtlarına Eleştirel Bir Bakış ve Ali Gakko’nun Öyküsü”, Folklor/Edebiyat 29, no.1, ss.301-324.
- ŞAHİN, H. G., 2013. “Osmanlı Ordusunda Venezuelalı Bir Gezgin Şövalye: Rafael De Nogales Méndez”, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/7, ss. 563-598.
- ŞAHİN, H., “Kırım Savaşı (1853-1856) Sırasında Rusların Doğu Anadolu’daki Aşiretleri Elde Etme Gayretleri”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı:11 ss. 217-224.
- ŞIVGIN H., 2015 “Antep’e Suriye Yönünden 86 Yıl Arayla Gelen İki İşgalin Mukayeseli Analizi” Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu 25- 27 ARALIK 2013 / Gaziantep Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss.213-236.
- TAŞ, N. F., 2016. “Osmanlı Devleti’nin Meşrutiyet Döneminde Erzincan’da Eşkıyalık”, Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu (28 Eylül – 1 Ekim), Erzincan Bildiriler Cilt 1, ss. 377-388.
- TAŞKIRAN, C., 2014. “1915 Van İsyanı”, Yeni Türkiye Dergisi, sayı: 60/2014, ss. 1-13.
- TEZER, A., 2013. “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, Avrasya İncelemeleri Dergisi II/2, ss. 169-204.
- TÜRKMEN, Z., 2001. "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakkî Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, c. II, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yay., Ankara, ss. 239-268.
- _____, Z., 2001. “30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, (OTAM), Sayı 11, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, ss. 615-632.
- URAL, S., “Mütareke Döneminde İngiltere’nin Güneydoğu Politikası”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi sayı:39, ss. 425-463
- _____, S., 2000. “Mustafa Kemal Paşa’nın Mondros Mütarekesi Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, ss. 305-316.
- _____, S., 2004. “Şerif Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler”, Ermeni Araştırmaları, Sayı:14-15, Yaz- Sonbahar, ss. 1-10.

- _____, S., 2007. “Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 39, Mayıs, s. 425-463.
- ÜNAL, F., “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri”, Tarih Dergisi sayı 44, ss.169-198.
- _____, F., 2006. “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 20-21, ss.1-15.
- _____, F. “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları” Karadeniz Araştırmaları, Cilt:5, sayı:17, ss. 133-152.
- ÜNAL, M. A., 1997. “Harput”, TDVİA., ss. 234.
- ÜNER, M. E., 2015 “Urfa'nın Kurtuluşunda Aşiretlerin Rolü”, Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25- 27 Aralık 2013 / Gaziantep Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss. 795-814.
- TOPAL, C., 2009. “İngiltere'nin Kafkasya Politikası Ve Büyük Ermenistan Projesi”, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt 1, Ocak ss. 445-460.
- KARATAŞ, Y. – KUL, E., 2012. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağındaki Aşiretler ve İskân Politikası”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 20, Erzurum, ss. 346-367.
- YILMAZ, A., 2013. “XX. Yüzyılın Başında Nasturîler: Kültürleri Kürtler ve Merkezi Otorite İle İlişkileri”, Turkish Studies, Volume 8/5, ss.995-1002.
- YİNER, A., 2012. “Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücün Kötüye Kullanımı”, History Studies, ss. 449-464.
- YÜKSEL, M., 2012. “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)” Ermeni Araştırmaları, Erzurum, sayı 43, ss.165-193.
- ZEYREK, S., 2013. “Millî Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabet: Kürt Sorunu”, Türkiyat Mecmuası, C.23/ Bahar, ss. 110-139.

6.YÜKSEK LİSANS- DOKTORA TEZLERİ

- ÇABUK, M. 2013. 1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş Ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları Yayınlanmamış Doktora Tezi Kahramanmaraş, 278s.
- ESENKAL E., 2007. Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 154s.
- GÜVEN M. S., Kürt -Ermeni İlişkileri (1828-1908), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih A.B.D., 2012, 225s.

7. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- AKGÜN, S., “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/791/10147.pdf. Erişim Tarihi:21.07.2017.
- ATALAR, M. İ., “Türkmen, Selçukluların Ermenilere Uyguladığı Hoşgörü Ve Adalet Politikası Ve Bu Bağlamda Türk- Ermeni Münasebetleri”, https://www.Academia.edu/tr. Erişim Tarihi: 02.10.2017
- HÜR A., “Sene 1921: Koçgiri isyanı, Alışer ve Zarife” http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/sene-1921-kocgiri-isyani-aliser-ve-zarife-1124483/ Erişim Tarihi: 23/10/2017.

- BAYCAN, E. Kur. Alb. N., “Çeşitli Cephelerde Kâzım Karabekir”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-11/cesitli-cephelerde-kazim-karabekir>, Erişim Tarihi: 26.09.2017
- BRUÏNESSEN, M. V., “20. Yüzyıl Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa”, s.15. <http://docplayer.biz.tr/8772394-20-yuzuil-basinda-turk-iran-sinirinda-bir-kurt-mutegallibe-simko-ismail-aga-martin-van-bruinnessen-kovara-bir.html>. Erişim Tarihi: 05.09.2017.
- Doğu Anadolu'da Ermeni Mezalimi - 100. Yılında 1. Dünya Savaşı, TTK, dünyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni.../Ermeni.../DoguAndlErmeniMzlm.pdf, s.9-10 earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/001582945010.pdf?,Erişim tarihi : 25.07.2017
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Diyarbakır” s. 464. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c09/c090323.pdf>. Erişim Tarihi: 11.08.2017
- <http://aa.com.tr/tr/turkiye/prof-dr-justin-mccarthy-osmanlilarin-Ermenileri-tehcir-etmesi-icin-cok-iyi-nedenleri-var-di/663106>. Erişim Tarihi: 02.08.2017.
- http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-mir-abdurrezak-bedirxan-aso-zagrosi-1062_73389.html. Erişim Tarihi: 11.08.2017.
- http://enc.tfode.com/Andranik_Ozanian#Russian_Revolution_and_Turkish_reoccupatio_n. Erişim tarihi: 06/08/2017
- <http://everything.explained.today/Andranik/> erişim tarihi:06.08.2017
- <http://hansard.millbanksystems.com>. Erişim Tarihi: 20.03.2017
- https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-near_east_relief-2014-10-08.pdf Erişim tarihi:21.07.2017
- MİGLİO, “Sarah, America’s Sacred Duty: Near East Relief and the Armenian Crisis”, 1915-1930,<http://rockarch.org/publications/resrep/miglio.pdf>. Erişim tarihi: 21.07.2017
- SELVİ, H., “Hangi Antranik”, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf>. s.3. Erişim tarihi:07.08.2017.
- SERDAR M. T., 1. “Bitlis’te Ermeni Mezalimi 2. Rüyalara Şehri Bitlis 3. Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları 4. Bitlis, Van, Muş, Erzurum ve Kars’ta Ermeni Mezalimi, Gazilerle Röportaj”, <https://www.researchgate.net/publication/289451281>, s.16. Erişim Tarihi: 04.08.2017
- AKGÜL S., “Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu”, s. 15. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10411.pdf. Erişim Tarihi: 15.08.2017
- TOSUN R., Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Ve Mahiyeti, http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/237/229_d. Erişim Tarihi: 12.03.2017
- YAVUZ, Dr. N., “Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/113.pdf> s. 220. Erişim tarihi: 08.08.2017
- KHARATIAN, H.,” Dersim’de kimlik araştırması, İkinci bölüm: Dersim’in alevi olmuş Ermenileri”, <http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-Ermenistan-dan-bak-s/dersim-de-kimlik-arastirmasi-ikinci-boelum-dersim-in-alevi-olmus-Ermenileri>
- KANTARCI Ş., “Van’da Ermeni İsyanı (1896-1915), Ermeni Araştırmaları”, Sayı 5, Bahar2002, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=302>. Erişim tarihi: 05.01.2018
- ULUTÜRK M., Nihat Çelik, “Sason Ermeni İsyanında Halile Bişar ve Antranik Paşa Mücadelesi”, <https://www.academia.edu/tr>. Erişim Tarihi:17.03.2017.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı-Soyadı: Bayram AYNA
Doğum Yeri ve Tarihi: Kahramanmaraş-09/06/1976

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Öğrenimi: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri: “**Rusların Kürt Aşiretleriyle İlişkilerinde Abdürrezzak Bedirhan’ın Faaliyetleri (1906-1915)**”, Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science Yıl: 5, Sayı: 20, Şubat 2018, ss. 137-153.
“**Maraş Ermeni Komitacısı Aram Baghdikian**” Uluslararası Millî Mücadele Döneminde Maraş Sempozyumu, 3- 4 Şubat 2017 Kahramanmaraş, Yayın Tarihi: Kasım 2017.
“**Maraş ve Çevresinde Kürt Eşkiyaları (1917-1918)**” Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt: IV, Sayı: XIII/Aralık/2018., ss. 439-453.

İş Deneyimi: MEB: 1998-2010 Öğretmen
2010-2014 Müdür Yardımcısı
2014- ..... Okul Müdürü

İletişim: ayna76@gmail.com
Tel. : 5058395324